

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Imagologia - pamięć zbiorowa - umysł i kultura

Author: Aleksandra Niewiara

Citation style: Niewiara Aleksandra. (2019). Imagologia - pamięć zbiorowa - umysł i kultura. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

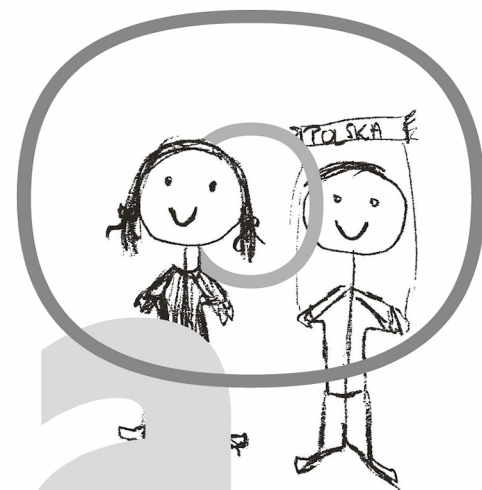

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

ALEKSANDRA NIEWIARA

pamięć zbiorowa
umysł i kultura

IMAGOLOGIA

Prace Naukowe

Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 3842

ALEKSANDRA NIEWIARA

imagologia

pamięć zbiorowa
umysł i kultura

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2019

Redaktor serii: Językoznawstwo Polonistyczne: **Bożena Witosz/Mirosława Siuciak**
Recenzent: **Ewa Maśłowska**

Redaktor: **Michał Noszczyk**

Projekt okładki, projekt layoutu, skład, łamanie: **Michał Noszczyk**. Na okładce wykorzystano rysunki anonimowych autorów, respondentów omówionego w pracy obrazkowego testu asocjacyjnego

Przygotowanie ankiet obrazkowych do druku: **Beata Klyta**

Copyright © 2019 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2016-2020” nr rej. 2aH 15 0208 83

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

ISSN 0208-6336

ISBN (wersja drukowana) 978-83-226-3469-1

ISBN (wersja elektroniczna) 978-83-226-3470-7

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 40,0. Ark. wyd. 31,0.

Papier offset. kl. III, 90 g Cena 49,90 zł (+ VAT)

Druk i oprawa:

Volumina.pl Daniel Krzanowski

ul. Księcia Witolda 7–9, 71-063 Szczecin

Spis treści:

	Słowo wstępne	7	181	Tatar
			188	Turek
			195	Ukrainiec
			203	Kozak
			210	Włoch
			217	Żyd
			225	Rozdział III. Dyskusja
			226	Domeny poznawcze w konstruowaniu wyobrażeń o narodach
			228	Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje (1.)
			232	Kobieta (1.)
			234	Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Pejzaż i klimat (2.)
			236	Język. Mowa (3.)
			237	Wygląd zewnętrzny. Cechy fizyczne. Ubiór i uzbrojenie. Higiena (4.)
			240	Kontakt. Emocje (5.)
			242	Zachowanie w grupie, styl bycia. Czynności, stany i gesty. Temperament. Charakter i osobowość. Etyka. Intelpekt (6.)
			246	Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność (7.)
			250	Kulinaria. Jedzenie i picie. Wytwory. Technika. Kultura. Sport (8.)
			254	Polityka aktualna i wydarzenia historyczne (9.)
			255	Obraz czy słowo? Wyobrażenia o narodach jako reprezentacje poznawcze
			267	Pamięć i tożsamość. Ciągłość i zmiana – dziedziczenie
			268	Pamięć
			281	Tożsamość
			288	Ciągłość i zmiana – dziedziczenie
			297	Podsumowanie. Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura
			303	Literatura
			311	Ryciny i tabele oraz zestawienia – spis
			315	Streszczenie
			317	Резюме
			319	Summary
	Rozdział I. Wyobrażenia o narodach w świetle kognitywnych badań kultury	9		
	Imagologia, orientalizm, postkolonializm, ksenologia w debacie o Inności	10		
	Stereotypy a wyobrażenia o narodach	16		
	Kultura a poznanie	19		
	Dziedziczenie i pamięć a ewolucja kumulatywna w kulturze	22		
	Umysł – kategorie – sieć	24		
	Rozdział II. Badanie i wyniki	35		
	Opis badania	35		
	Specyfika badanej populacji	36		
	Respondenci, czas, miejsce, narzędzia, warunki	38		
	Krytyka własna metody	39		
	Cel właściwy badania	41		
	Wyniki badania. Uporządkowanie w sieci asocjacyjnej	42		
	Ankieta słowna 1990-S i 2012-S	48		
	Anglik	48		
	Czech	56		
	Francuz	64		
	Niemiec	72		
	Polak	80		
	Rosjanin	90		
	Ankieta obrazkowa 1994-O i 2012-O	100		
	Amerykanin	101		
	Anglik	110		
	Chińczyk	119		
	Francuz	127		
	Hiszpan	134		
	Niemiec	142		
	Polak	150		
	Rosjanin	159		
	Szkot	168		
	Szwed	174		

Słowo wstępne

Książkę tę dedykuję moim dawnym Kolegom i Nauczycielom z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie: twórcy i *spiritus movens* lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, Jerzemu Bartmińskiemu, Stanisławie Niebrzegowskiej-Bartmińskiej, Joannie Szadurze, Urszuli Majer-Baranowskiej, Małgorzacie Brzozowskiej, Janowi Adamowskiemu, także Annie Pajdzińskiej i Ryszardowi Tokarskiemu. Z wdzięcznością myślę, jak wiele nauczyło mnie przed laty spotkanie z nimi u progu mojej drogi naukowej i jak wiele nadal uczę się od nich podczas konferencji, warsztatów, z lektury nieocenionej lubelskiej „Etnolingwistyki”. W niniejszej książce w mniejszym stopniu niż w poprzednich pracach na temat wyobrażeń o narodach posiłkuję się metodologią lubelskiej szkoły etnolingwistycznej, proponując drogę po części własną, po części inspirowaną współczesną psychologią poznawczą, pozostając wszelako niezmienną dłużniczką moich wielkich Kolegów.

Niniejsza książka jest pierwszym z dwóch opracowań powstających dzięki wsparciu finansowemu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w ramach grantu pt. „Opis stereotypów narodowych jako kategorii pamięci kolektywnej w dyskursie tożsamościowym Polaków” 2aH15020883. W niniejszej monografii *Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura* koncentruję się na analizie danych wizualnych i werbalnych, uzyskanych w drodze ankietowania, a mających posłużyć do uchwycenia istoty wyobrażeń o narodach jako fenomenu poznawczego, jako conceptualizacji kulturowych ułożonych w sieć pojęć w pojedynczych umysłach osób należących do danej kultury oraz do zdiagnozowania zjawiska i mechanizmu składowania danych w pamięci uczestników kultury i danych tych dziedziczenia. W przygotowywanej drugiej publikacji książkowej analizowane będą dane uzyskane w wyniku ekscerpacji testów zastanych, a analiza skupi się na wychwyceniu prawidłowości funkcjonowania wyobrażeń o narodach w dyskursie jako kategorii funkcjonalnych i operacyjnych, podlegających ogólniejszym zasadom kulturowego pamiętania i zapominania.

Obszar, do którego przynależą przedstawione rozważania, łączy w sobie tradycje słowiańskiej, w tym polskiej, imagologii (Jan Stanisław Bystroń, Maria Todorowa, Bożidar Jezernik), dwudziestowiecznej etnolingwistyki czy lingwistyki kulturowej (Jerzy Bartmiński, Janusz Anusiewicz, Gary Palmer, Farzad Sharifian), europejskiej memorologii (Maurice Halbwachs, Pierre Nora, Jan i Aleida Assmannowie, Barbara Szacka i inni), teorii dziedziczenia kulturowego (Konrad Lorenz, Edward O. Wilson) oraz współczesnej kognitywistyki, zarówno tej o nachyleniu lingwistycznym (Ronald W. Langacker, John Lakoff), jak i biologicznym (Antonio Damasio, Michael Tomasello).

W pewnym sensie traktuję tę pracę na temat dwudziestowiecznych polskich stereotypów narodowych jako uzupełnienie badań – sprzed bez mała dwudziestu lat – dotyczących wyobrażeń o narodach zawartych w polskich pamiętnikach i dziennikach od XVI do XIX wieku (NIEWIARA 2000). Teksty z pominiętego okresu XX wieku wydawały mi się wówczas zbyt trudne do omówienia w zaproponowanej metodologii. Trudności wynikały przede wszystkim z konieczności uwzględnienia różnic pomiędzy autorami

pochodzącymi z grup społecznych innych niż szlacheckie czy inteligenckie (co było charakterystyczne dla tekstów starszych, sprzed XX wieku), a zatem przyjmującymi po wielokroć – mówiąc w terminach etnolingwistyki – inną perspektywę, inny punkt widzenia. Właśnie te różnice wymagały uprzedniego zrozumienia, opisu zawierającego refleksję nad różnorodnością wspólnotowych konceptualizacji polskiego czasu, miejsca, autostereotypu, co próbowałam uczynić w monografii *Kształty polskiej tożsamości...* (NIEWIARA 2009). Niestety, zarówno praca nad wymienioną książką, jak i dyskusje z kolegami, jej czytelnikami, przekonały mnie, że mówienie o współczesnych, aktualnych, żywych, gotowych do natychmiastowej falsyfikacji czy weryfikacji wyobrażeniach o narodach, własnym bądź obcych, jest chyba możliwe tylko w odniesieniu do wąskich wycinków społeczeństwa i w konsekwencji punktowo zbieranego materiału, bez założenia pewności możliwych uogólnień. Pisał też o tym Wojciech Chlebda w tekście na temat językowego autoportretu Polaków, który zdaniem opolskiego rusycysty: „może realnie zaistnieć tylko w postaci (teoretycznie nieskończonej) serii portretów, tj. podmiotowych (autorskich) propozycji takiego, a nie innego uchwycenia (konceptualizacji) poszukiwanego *status quo*” (CHLEBDA 2005: 442). Wykorzystuję tę sugestię doświadczonego uczonego. W niniejszej pracy konstruję wnioski na temat polskich zbiorowych wyobrażeń o narodach na podstawie badań małego wycinka populacji, wierząc, że okażą się istotne nie tylko dla zrozumienia postaw mentalnych osób badanych, ale i dla wyjaśnienia niektórych zjawisk świadomości szerzej pojmowanego społeczeństwa polskiego w granicznych dekadach XX i XXI wieku.

Sosnowiec–Jurata, 2015–2017

Rozdział I. Wyobrażenia o narodach w świetle kognitywnych badań kultury

Badania stereotypów etnicznych są przedmiotem tak licznych dziedzin nauki, że właśnie w odniesieniu do nich i postulat, i miano badań interdyscyplinarnych wydają się jak najbardziej na miejscu. Już tylko na przykładzie dokonań i zainteresowań polskich uczonych widzimy, że stereotypami narodowymi zajmowali się filozofowie (Adam Schaff), socjologowie (Aleksander Kapiszewski, Zbigniew Bokszański), literaturoznawcy (Zofia Mitosek, Andrzej Kępiński, Andrzej de Lazari), psychologowie (Zbigniew Chlewiński, Ida Kurcz), językoznawcy (Krystyna Pisarkowa, Jerzy Bartmiński, Anna Tyrpa), kulturoznawcy (Jan Stanisław Bystron)¹, choć trzeba powiedzieć, że ów podział na przedstawicieli dyscyplin nauk humanistycznych jest mylący, gdyż w praktyce zakres badań poszczególnych uczonych wkracza w obszary różnych dziedzin. Owszem, istnieje (nie zawsze wyraźna) granica dotycząca metodologii i postępowania badawczego, ale lista pytań pozostaje w każdej dyscyplinie podobna. Pytamy o status stereotypu jako pojęcia, jako kategorii, jako reprezentacji poznawczej, jako konceptualizacji (językoznawstwo, psychologia), jako konceptu kulturowego albo konceptualizacji zbiorowej (lingwistyka kulturowa, kulturoznawstwo, socjologia, a szczególnie – fenomenologiczna), jako figury i tematu tekstu i dyskursu (literaturoznawstwo, językoznawstwo, socjologia); pytamy o strukturę, istotę stereotypu – słowną czy wizualną, mentalną czy tekstową; pytamy wreszcie o to, co zajmuje wszystkich – o semantyczną zawartość poszczególnych stereotypów, jako że wiedza na ten temat pomaga w potocznej komunikacji, w sterowaniu zachowaniami społecznymi, a także po prostu pozwala lepiej zrozumieć daną kulturę. I to wszystko z jednej strony przesądza o nieustającej popularności badań stereotypów etnicznych, a z drugiej skłania do opowiedzenia się za prowadzeniem badań w ramach jednej dziedziny, która mogłaby korzystać z różnych metodologii i różnych doświadczeń. Dziedziną tą jest imagologia, opisująca wyobrażenia o narodach, która swą nazwę zawdzięcza Francuzom i Niemcom, ale w swych dwudziestowiecznych pierwocinach ma też wiele do zawdzięczenia polskiemu uczonemu, jak Stanisław Kot i Jan Stanisław Bystron, a raczej miałyby, gdyby ich prace były tak sławne i powszechnie znane, jak choćby fundamentalne dzieło Waltera Lippmanna *Public Opinion* z 1922 roku, w którym amerykański dziennikarz stworzył słynną socjologiczną operacyjną definicję stereotypów jako obrazów w głowie wykorzystywanych w życiu społecznym do szybszej i oszczędzającej wysiłek poznawczy komunikacji. Niewielu natomiast wie, że już w 1923 roku w Krakowie Jan Stanisław Bystron zaproponował inne podejście do tego zagadnienia, tworząc teorię „zbiorowych wyobrażeń o narodach”, znacznie bliższą późniejszym badaniom imagologicznym, gdyż nastawioną na opis kultury i tekstów kultury, a także uprzedzającą kognitywne podejście do badania wyobrażeń o narodach jako schematów poznawczych. Myślowym patronem naszych rozważań będzie w tej książce właśnie polski prekursor imagologii.

¹ Podano przykładowe nazwiska. Pełna lista wymaga opracowania, np. na podstawie zbiorowych prac, jak *Stereotypy i uprzedzenie. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe* (KOFTA, JASIŃSKA-KANIA 2001), *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki* (ANUSIEWICZ, BARTMIŃSKI 1998).

Imagologia, orientalizm, postkolonializm, ksenologia w debacie o Inności

Uznaje się, iż termin *imagologia* został stworzony w połowie XX wieku w literaturoznawczych pracach komparatystów francuskich piszących na temat literackich wizerunków obcego, jak Jean-Marie CARRÉ (1947): *Les écrivains français et le mirage allemand*, Marius-François GUYARD (1951): *L'étranger tel qu'on... le voit*. W latach osiemdziesiątych był popularny w humanistyce niemieckiej w rozważaniach dotyczących problematyki Inności, obrazów własnego narodu i obcych w europejskiej literaturze i kulturze, by wymienić dzieła Hugo DYSERINKA, Karla Ulricha SYNDRA (1988) *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*; Alexandru DUȚU (1982) *Die Imagologie und die Entdeckung der Alterität*. Dzisiaj zdobywa popularność już nie tylko jako termin literaturoznawczy, ale także antropologiczny. Imagologia kontynuowana we Francji m.in. w pracach Daniela-Henri PAGEAUX (2007), odżywa w badaniach holenderskich sygnowanych nazwiskiem Joepa Leerssena, współredaktora książki, którą można by nawet określić jako podręcznik imagologii: *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters* (BELLER, LEERSSEN 2007). Holenderski badacz redaguje także stronę internetową www.imagologica.eu, a razem z Hugo Dyserinkiem wydał ponad dwadzieścia publikacji jako redaktor serii „Studia Imagologica”. Podobna seria „Studien zum komparatisches Imagologie” wychodzi również w Berlinie. Imagologia jest popularna w krajach słowiańskich, szczególnie wśród badaczy południowosłowiańskich. Modelową pracę na tym obszarze napisała pracująca w Stanach Zjednoczonych Bułgarka Maria TODOROVA (1997/2014) *Imagining the Balkans* (pol. *Bałkany wyobrażone*); w Polsce dobrze znana jest wykorzystująca teorie i metody imagologii praca słoweńskiego etnologa Božidara JEZERNIKA (2004/2007): *Wild Europe.../Dzika Europa...*, a warto przytoczyć i inną pozycję pod redakcją tego autora *Imagining the Turk* (JEZERNIK 2010). We wspomnianej berlińskiej serii ukazała się praca Czeszki Michaeli VOLTROVEJ (2015) na temat terminologii, metodologii i perspektyw imagologii porównawczej. Faktycznie, może się wydawać, że badania imagologiczne zastąpiły dzisiaj popularne w pierwszej połowie XX wieku badania z zakresu psychologii narodów².

Jako termin słowo *imagologia/imagologie/imagology* ma pewien walor predestynujący je do nazywania dziedziny, która mówi coś o człowieku i o kulturze w ich wymiarze mentalnym, o czym przekonuje znaczenie źródłosłowu łacińskiego. Mamy tu do wyboru rzeczownik *imago* i czasownik *imaginare*. *Imago*, jako rzeczownik, nazywa element statyczny, wytwór wyobraźni: „obraz; wizerunek, portret, maska woskowa, wizerunek przodków; sylwetka, widziadło, marzenie senne, mara, pozór; cień, echo, złuda, zjawienie, widok, obrazowe przedstawienie, porównanie, wyobrażenie, idea, myśl”³, a to wskazuje na jego wtórność wobec rzeczywistości, niepewność realności *imago*, jednostronność wizji raz na zawsze w nim utrwalonej. Czasownik *imaginare* oznacza „tworzyć mentalny obraz, wyobrażać sobie; o lustrze: dawać obraz”⁴, a to nadaje semantyce terminu dwie wynikające z gramatyki czasownika cechy. Pierwsza to dynamiczność czasownika, nastawienie na działanie, akcję, tworzenie, kreację. Druga

² Jak podaje Benoît MARPEAU (2010) w paryskim wydawnictwie Flammarion w latach trzydziestych XX wieku wydawano pozycje na temat duszy niemieckiej, rosyjskiej, włoskiej, francuskiej: Louis Reynaud: *L'âme allemande* (1933), Jules Legras: *L'âme russe* (1934), ks. Sforza: *L'âme italienne* (1934), Paul Gaultier: *L'âme française* (1936).

³ Znaczenia rzeczownika *imago* podaję za *Słownikiem łacińsko-polskim* (KUMANIECKI 1977: 243).

⁴ Znaczenia czasownika podaję za *Oxford Latin Dictionary* (WYLLIE et al. 1968: 831; w tłum. A.N.), gdzie podano dwie formy *verbum*: *imāginor, āri, ātus* oraz *imāginō, imāgināre*.

to konieczna obecność podmiotu czynności – coś wyobraża sobie zawsze ktoś. Semantyka czasownika *imaginare* uwypukla w znaczeniu leksemu *imagologia* aspekt poznawczy i twórczy, co sprawia, że przedmiot tej dziedziny, „wyobrażenia o narodach”, mogą być rozpatrywane w kategoriach nauk kognitywnych, jako czyjeś konceptualizacje, jako reprezentacje poznawcze, a nawet – ze względu na fakt ich podzielenia w grupie – jako kolektywne konceptualizacje kulturowe.

W tradycyjny sposób *imagologia* definiowana jest, mówiąc słowami Marii Todorowej, jako

dział badań naukowych poświęcony problematyce i przedstawianiu „inności”. Obejmuje on całe spektrum dziedzin – od antropologii, przez literaturę i filozofię, po socjologię i historię (...) *imagologia* [jest to dziedzina – A.N.] zajmująca się literackimi obrazami „inności” (TODOROWA 2014: 28).

Również Joep LEERSSEN (2007) widzi w *imagologii* naukę badającą i porównującą stereotypy narodów, przejawiające się w postaci reprezentacji tekstowych – w dziełach literackich, w tekstach pisanych – które, jego zdaniem, są szczególnie wartościowym źródłem badań *imagologicznych*, m.in. ze względu na obecność w nich pewnego kanonu tematów, wciąż na nowo dyskutowanych w literaturze europejskiej. Dzięki tekstom literackim można badać w ramach *imagologii* zmiany świadomości, postaw, nastawień społecznych w dłuższych okresach i szukać ich przyczyn. Autor zwraca uwagę na ważny aspekt badania *imagologicznego*, którym jest świadomość, iż przedmiotem badania jest wiedza potoczna, naiwna, subiektywna, a nie oparta na empirycznych obserwacjach obiektywnych faktów. To ostatnie jest stałym elementem charakterystyki badania *imagologicznego*. Historyk Kees TESZELSZKY (2014) dookreśla *imagologię* jako studia nad takimi charakterystykami narodów, które przybierają kształt frazesów (*commonplace*), nie są oparte na badaniach, za to są zabarwione emocjami, uzależnionymi od wartości odpowiednich epok historycznych, od czynników religijnych czy politycznych. Bazują one na „starych mitach”, potocznych dawnych przekonaniach, fikcyjnych opowieściach. W tym ujęciu *imagologia*, oscylując w granicach fikcji, zajmuje się tekstami (werbalnymi lub wizualnymi) zawierającymi subiektywne wyobrażenia o narodach.

Nie sposób nie skomentować, że przedmiot *imagologii* fascynował ludzi od bardzo dawna. Joep LEERSSEN (2007) w swoim eseju wyodrębnił trzy epoki w rozwoju *imagologii*: „archeologię”, „prehistorię” i jej stadium współczesne. Do pierwszej zaliczył szesnastowieczne klasyfikacje europejskich wzorców kulturowych narodów piórem Juliusa Ceasara Scaligera, opisy zachowań i zwyczajów narodów w duchu oświeceniowym Monteskiusza i Hume’a, Voltaire’a⁵, zaś przejście do okresu „prehistorycznego”, sytuowanego w pracach i badaniach autorów dziewiętnastowiecznych, charakteryzuje – jego zdaniem – zmiana podejścia do opisu narodów z „etnograficznego” na „antropologiczny”. Była ona wspierana powstaniem nowej młodej dziedziny nauki, filologii, w której języki narodowe i pisane w nich teksty stały się ważnym źródłem wiedzy o zbiorowych wyobrażeniach (jak w pracach Jacoba Grimma, zbierającego ludowe opowieści i kompletującego kanon folklorystycznych wyobrażeń o świecie).

Historia *imagologii* jest jednak chyba znacznie starsza, a jej cezury i punkty orientacyjne ustalać można rozmaicie⁶, o czym

⁵ Autor cytuje takie dzieła jak: Monteskiusza *O duchu praw* (<https://wolne.lektury.pl>); esej *Of National Characters* Dawida Hume’a (zob. w dwu polskich edycjach dzieł filozofa: 1955 – *Eseje z dziedziny moralności i literatury*, w tłumaczeniu Teresy Tatarkiewiczowej, oraz 2013 – *Eseje z dziedziny moralności, polityki i literatury*, w przekładzie Łukasza Pawłowskiego), a także – jak się zdaje niepublikowany po polsku – tekst Voltaire’a *Essai sur les moeurs* oraz *Scienza nuova* Giambattisty Vico z 1725 r.

⁶ Walery PISAREK (2014: 17) stwierdza: „Kreowanie i opisywanie wizerunków etnicznych ma już co najmniej trzechsetletnią tradycję. Zdominowało ono zainteresowania *imagologii* do tego stopnia, że przynajmniej część jej adeptów uważa, że *imagologia* to badania porównawcze

przekonuje lektura nieocenionych prac Stanisława KOTA (1987), publikowanych po angielsku i włosku w latach 1954–1958 (a więc w okresie, gdy powstaje wspomniana praca Mariusa-François Guyarda uznawana za początek europejskiej imagologii), a będących spełnieniem autorskiego zamierzenia Kota, częściowo przedstawionego w PAU w Krakowie w 1934 roku, dotyczącego „uchwyceń na tle ogólnodziejowym kształtowania się charakterystyki Polaków z ich poszczególnymi grupami etnicznymi” (KOT 1987: 693)⁷. W wyniku kwerend prowadzonych w większości głównych zbiorów bibliotecznych przedwojennej Europy (część z nich podczas II wojny światowej spłonęła) polski uczonego zebrał naprawdę pokaźny zbiór sentencji, porzekadeł i faktycznie wykazał, że problemy ciekawe z punktu widzenia współczesnej imagologii są stare jak świat. Cytuje on już rzymskiego ojca kościoła z III w., Tertuliana, iż: *vulgata iam res est gentilium proprietatum*, przypomina, iż od IX w. układano w Europie rozmaite *centos* ‘zestawienia krótkich wierszowanych wypowiedzi’, w których różne narody lub państwa były charakteryzowane za pomocą pojedynczego, oceniającego określenia (autor przytacza takie, jak: *szlachetność Francji, niewierność Turcji, zła wola Żydów, okrucieństwo Węgier, gniewliwość Słowian*), dokumentuje średniowieczne *dicta*, a też „etniczne” żarty w poezji wagantów, aż w końcu dochodzi do XVI-wiecznych priamelii ‘spisów złośliwych uwag na temat narodów’ albo do *descriptio gentum i icon nationes* autorów późniejszych, bo już XVII-wiecznych. Bogactwu materiału towarzyszy refleksja, iż z jednej strony mamy do czynienia z materiałem banalnym, pospolitym, prostym, ale z drugiej strony, zgromadzone wierszyki przekazują nam „doświadczenia i obserwacje zbierane przez stulecia” (KOT 1987: 695). I dodajmy, że nie tylko zbierane, ale i powielane, stanowiące pewien kanon europejskich wyobrażeń o innych ludach, np. narodach sąsiedzkich, które zawsze są tematem wykładów, żartów, poważnych kompendiów. Tak rozumianą imagologią zajmowali się, a właściwie ją praktykowali, zarówno autorzy, którzy przetrwali w pamięci potomnych jako nieco wyśmiewani domorośli mędracy, jak i szanowane najwyższe autorytety.

Do imagologicznych ustaleń zaliczymy więc powszechnie postępowane wywody pierwszego polskiego encyklopedysty, Benedykta Chmielowskiego, który w rozdziale dwunastym swej encyklopedii *Nowe Ateny albo akademie wszelkiej sciencyi pełna (...)*, zatytułowanym *Sieyba Deukaliona y Pyrry (...)* *Zwierciadło geniuszów. Żywy obyczajów obraz różnych w Świecie Narodów*, uczenie, w dobrej wierze, nierzadko za innymi autorami, skrupulatnie opisywał i wyjaśniał charakterystyczne cechy różnych narodów, jak to sobie on i jego mentorzy umieli wyobrazić. Tłumaczył zatem przykładowo swym czytelnikom, iż ciemna cera cygańska stąd się bierze, iż ci

(...) ciało sobie czernią, *alias* gęsim smalcem smarują, ieszcze w kolebce, aby tak czarnego nabierali koloru (...), a choćby do tego żadnych nie zażywali sekretów, takieby nabierali cery z chodzenia prawie nago, z siedzenia na słońcu, przy ogniu i dymach (CHMIELOWSKI 1968: 474).

różnych systemów etnograficznych i antropologicznych klasyfikacji i kategoryzacji charakterów narodowych. Pomijając biblijną charakterystykę potomstwa Noego, jeden z wczesnych przejawów archeologii i prehistorii współczesnej imagologii upatruje się w *Tablicy narodów*, obrazie nieznanego malarza styryjskiego z początku XVIII w.⁸. W artykule Pisarka zamieszczono barwną reprodukcję owej *Tablicy* wraz z przetłumaczonymi cechami Polaków (zob. też w internetowej wersji czasopisma: http://www.ujk.edu.pl/ifp/studia_filologiczne/wp-content/uploads/2015/03/Tom-27.pdf) .

⁷Zob. przypis polskiego wydawcy KOTA (1987: 693), Henryka Barycza, m.in.: „Zebrane tu trzy rozprawy stanowią organiczną całość, choć – z konieczności, a nie w sposób przez autora zamierzony – każdą ogłoszono oddzielnie, w różnych wydawnictwach seryjnych, w latach 1954–1958. Są to w kolejności (...) *Old International Insults and Praises* (“Harvard Slavic Studies”, v. II, 1954), *Nationum proprietates* (Oxford Slavonic Papers”. v. VII, 1957) oraz *Descriptio gentum di poeti Polacchi del secolo XVII* (“Ricerche Slavistiche”, v. VII, 1958). Wypada tu także przypomnieć, że w późniejszym okresie zbiór wypowiedzi obcokrajowców na temat Polaków zebrał i wydał J.R. NOWAK (1994).

Czy bardzo to się różni od uwag jednego z największych umysłów XIX-wiecznej Europy, Immanuela Kanta? Weźmy jako przykład fragment z przetłumaczonych przez Kazimierza Brodzińskiego jeszcze w XIX wieku pism niemieckiego filozofa na temat miłości Europejczyków i ludzi Wschodu:

Zważając stosunki płci w tych częściach świata, obaczmy tę piękną prawdę, że tylko Europejczyk wynalazł tajemnicę, [jak – A.N.] zmysłowy popęd silnej namiętności tylu kwiatami ozdobić i tak z moralnością połączyć, że nie tylko ponętę zaostrza, ale nadto przystojną ją czyni. Smak mieszkańców Wschodu jest w tym względzie bardzo fałszywy. Nie mając miłości się łączy, traci nawet zmysłowe przyjemności, tak iż haremy są dla nich źródłem ustawicznego niepokoju (KANT 1910: 367).

Albo:

Karaibowi nuda nie doskwiera, gdyż z przyrodzenia jest on mało żywotny. Może godzinami siedzieć ze swoją wędką, nic nie złowiwszy. Bezmyślność bowiem to brak bodźca do aktywności (KANT 2005: 164).

Współczesnego czytelnika podobne tezy wybitnego filozofa mogą szokować szowinizmem. Trzeba jednak pamiętać o dwóch sprawach. Po pierwsze, wypowiedzi tego rodzaju w poważnej literaturze europejskiej są trwałym elementem dyskusji filozofów od *Listów Perskich* Monteskiusza, przez Herdera, Kanta, Madame de Staël, Le Bona, po licznych autorów dwudziestowiecznych, którzy za pewnik uznali istnienie ducha lub duszy narodów, rasy, charakteru narodowego itp.⁸, a zatem dokonali operacji intelektualnej, która uprawomocniła rozważania nad narodem jako całością, nad jego charakterem, psychiką, skłonnościami. Po drugie, słowa Kanta wypowiedziane są w specyficznej epoce przesyconej postawą scharakteryzowaną przez Edwarda SAIDA (1978/2005) w słynnym *Orientalizmie* i będącą emanacją wiary Europejczyków w ich wyższość kulturową i misję cywilizacyjną wobec nowo poznawanych i kolonizowanych nieeuropejskich społeczeństw. Przytoczenie Kantowskich tez na temat „fałszywego miłosego smaku Wschodu” obok wywodów mniej poważanego księdza Chmielowskiego ma na celu uświadomienie, że w swojej epoce nikt nie jest wolny od potocznych, zbiorowych wyobrażeń, nawet ten, kto jako uczony zmierza ku opisaniu prawdy; już to w postaci encyklopedycznej bazy danych, jak polskie osiemnastowieczne *Nowe Ateny*, czyli *akademia wszelkiej sciencyi pełna...*, już to w postaci praktycznego podręcznika, jak Kantowska *Antropologia w ujęciu pragmatycznym*, kompendium wiedzy na tematy związane z człowiekiem oraz zbiór praktycznych wskazówek dotyczących życia codziennego⁹. Jest to zatem jeden z wielu przykładów tekstów, które wymagają od badacza analizy imagologicznej, wykorzystującej ustalenia i metody studiów postkolonialnych, wyrosłych na idei orientalizmu, sformułowanej przez palestyńskiego literaturoznawcę, profesora Uniwersytetu Columbia, Edwarda W. Saida.

W tym nurcie termin *imagologia* jest spokrewniony z takimi terminami stworzonymi przez przedstawicieli kolonizowanych społeczeństw, jak *orientalizm* (SAID 1978) czy *ksenologia* (DUALA-M'BEDI 1977), a to oznacza, że jak one zajmuje się swego rodzaju dydaktyką widoczną w podejmowaniu prób ukazania, że podzielane przez społeczeństwa, głównie europejskie i amerykańskie, wyobrażenia o pewnych ludach/ludziach, ziemiach/krajach/państwach/terytoriach są tylko konstruktami wyobrażeniowymi

⁸W NIEWIARA (2016) przedstawiam porównawczą charakterystykę rozwoju terminów odnoszących się do pojęcia DUCH NARODU, DUSZA NARODU w kilku językach europejskich, tam też odwołuję się do dzieł Monteskiusza, Herdera, Le Bona i innych.

⁹I. KANT (2005) umieszcza tam wiele ciekawych porad, które dzisiaj niekoniecznie przejdą próbę poprawności („dla uczonego filozofa niezdrowo jest jeść samemu” – s. 235, „żona winna starać się podobać wszystkim, by w razie śmierci męża znaleźć kochanka” – s. 277).

i jako takie bywają mylne. Jest to zupełnie inne podejście niż to, które znamy z dziewiętnastowiecznych rozważań niemieckich i francuskich filozofów czy z siedemnastowiecznych i średniowiecznych *icon nationes* (obrazów narodów). Te starsze warianty spełniały przede wszystkim funkcje użytkowe: były żartobliwymi i złośliwymi wierszykami, satyrkami, czasem mogły posłużyć jako swoisty bedeker; te późniejsze, w duchu psychologizującej humanistyki, przypisywały całym grupom narodów pewne cechy charakterologiczne i uznawały takie działania za mające moc wyjaśniania. Z dzisiejszej perspektywy można by powiedzieć, że objaśnienia w rodzaju cytowanych z praktycznego poradnika Kanta stały się filozoficzną, naukową podstawą ogólnie przyjętych i podzielanych przez wielu sądów, które współczesna imagologia próbuje zdyskredytować przez obnażenie zasady ich działania.

Maria Todorowa, która zarówno imagologię, jak i orientalizm klasyfikuje jako dziedziny należące do debaty o Inności, w swych *Bałkanach wyobrażonych...* pokazuje słowa i terminy, które w XX wieku, stworzono specjalnie w celu mówienia na temat ludzi i państw zamieszkujących teren, który nieprecyzyjnie określa się jako Bałkany. Większość z nich autorka uznaje za sztuczne, wiele za – jak to nazywa – *Schimpfwörter*, czyli słowa przynoszące ujmę. Zalicza do nich termin *bałkanizacja*, który jej zdaniem całkowicie się dzisiaj wyemancypował i bywa używany nie tylko w swym właściwym i możliwym do zaakceptowania sensie („rozdrabniający podział dużych jednostek politycznych”), ale w poszczególnych wypowiedziach może oznaczać także „powrót do rzeczywistości plemiennej, zacofania, pierwotności i barbarzyństwa” (TODOROWA 2014: 19). Ten drugi sąd należy już krytykować. Autorka zwraca uwagę na umowność terminów *quasi-geograficznych*, jak *Bałkany*, *Europa Środkowa*, co dobrze znamy w Polsce, ale także prezentuje inne konstrukty geografii mentalnej u nas mniej znane, np. *Europa Środkowo-Wschodnia*, *Europa Południowo-Wschodnia* (TODOROWA 2014: 303). Szczególnie termin *Europa Południowo-Wschodnia* – którym posługiwały się radiostacje radia Wolna Europa jako odnoszącym się do Chorwacji, Serbii, Albanii, Bułgarii, Rumunii i Mołdawii, ale już nie do Grecji – uczona uznaje za czystą imagologiczną konstrukcję mentalną, nie mającą związku z rzeczywistą geografiją, a tylko z wyobrażonym uporządkowaniem świata w postkolonialnej rzeczywistości, w której Wschód łączył się z jego politycznym prototypowym reprezentantem, Związkiem Radzieckim, i pozostającymi pod jego dominacją państwami.

W swoich pracach zarówno Said, Todorowa czy Jezernik pokazują, jak silnie utrwalone są w naszym myśleniu i w naszej kulturze wyobrażenia o Innych, które zastajemy (dziedziczymy?) i które wykorzystujemy do tworzenia wciąż nowych wyobrażeń, będących niekiedy kopią, niekiedy zmodyfikowanym wariantem dawniejszych wyobrażeń, kształtujących nie tylko nasze myśli, ale i nasze działania. Te wyobrażenia stanowią nadzwyczaj silne schematy kulturowe i poznawcze, które warunkują nasze poznanie, niekiedy blokując logiczne myślenie¹⁰. Interesujące przykłady takiej omylności czy subiektywności poznawczej, uwarunkowanej kulturowym nastawieniem czy wręcz pogardą wobec narodów uznanych za barbarzyńskie, znajdujemy w pracach Bożidara Jezernika. W książce *Dzika Europa....*, w poruszającym rozdziale *Most między cywilizacją a barbarzyństwem*, opisuje przypadek wartościowania kultury tureckiej na przykładzie wypowiedzi zachodnich podróżników na temat mostu w Mostarze nad Neretwą (zburzonego podczas epizodu wojennego między Chorwatami a Bośniakami w czasie wojny domowej w Jugosławii 1991–1995 i odbudowa-

¹⁰W innych ujęciach mówilibyśmy tutaj także o mitach współczesnych. Warto pod tym kątem przeanalizować pracę Ludwika Stommy, który jako antropolog i kulturoznawca pokazuje założenia, metody i recepcję dzieła Jana Stanisława Bystronia i zwraca uwagę na kompatybilność myśli polskiego uczonego z tezami słynnych teoretyków mitu, jak Bachelard i Lévy-Strauss, a także innych badaczy drugiej połowy XX wieku, zajmujących się np. „czarnymi legendami” (Sverker Arnoldsson *La leyenda negra. Estudios sobre sus origines*. Göteborg 1960) czy stereotypami Innych (zob. w: STOMMA 2000: 7–8).

nego w roku 2004 przy współudziale UNESCO jako zabytek kultury, ale i symbol możliwego porozumienia między chrześcijanami i muzułmanami). Słoweński antropolog rozpoczyna rozdział słowami:

Kamienny most w Mostarze stanowił zapewne jedno z najsłynniejszych osiągnięć Złotego Wieku architektury otomańskiej i przez niektórych uznany został za największy i najpiękniejszy zabytek nie tylko w Mostarze, ale i na całych Bałkanach, a nawet „jeden z najładniejszych mostów na całym świecie” (JEZERNIK 2007: 201),

a następnie odtwarza szereg legend na temat budowy opisywanego cudu architektury, przytaczając fantastyczne, choć noszące znamiona rozsądnych, wypowiedzi dziewiętnastowiecznych zachodnioeuropejskich podróżników, którzy doceniając doskonałość budowli, jednoznacznie uznawali go za dzieło cywilizacji starożytnej: bądź greckiej, bądź rzymskiej, co najwyżej bizantyjskiej, mimo iż znali tradycję datującą jego powstanie na czasy Sulejmana Wspaniałego. W żadnym razie nie przyznawano, że ów most mógłby być dziełem Turków, „azjatyckich barbarzyńców w Europie”, jak to określa Jezernik, a to przekonanie miało trwać nawet do początków dwudziestego wieku. Drugi przykład odnosi się do słoweńskich wyobrażeń o Turkach jako ludzie okrutnym i barbarzyńskim, a dotyczy odkrycia w 1910 w pobliżu Lublany znaleziska określonego mianem „cmentarzyska setek czaszek” i okrzyknięcia go przez prasę – jeszcze przed przeprowadzeniem badań archeologicznych – śladem straszliwej zbrodni z czasów tureckich, polegającej na obcięciu – tureckim zwyczajem – wrogom głów. Taka opowieść była zgodna z wyobrażeniem kulturowym strasznego i okrutnego barbarzyńcy Turka. Nie była zgodna z rzeczywistością: komisja archeologów stwierdziła, że znalezisko obejmuje zbiór licznych skorup żółwich pancerzy (JEZERNIK 2010: 12–15)¹¹.

Przytaczane przez Jezernika opowieści i notatki zachodnich podróżników i naukowców na temat ludzi z ogonami, spotykanych w Albanii, uwagi Todorowej o zaskakujących conceptach europejskiego imaginarium, zawierającego m.in. stworzone przez Agathę Christie państwo Herzosłowacja ze stolicą w Ekareszcie, zamieszkałe przez lud, którego hobby stanowi „mordowanie królów i robienie rewolucji” (TODOROWA 2014: 264), uświadamiają nam, że Zachód Europy, patrząc na Orient, na Bałkany, a zapewne także na Polskę czy Rosję, posługiwał się kliszami, które my ludzie „bliższego” lub „dalszego” Wschodu (choćby tylko Środkowego Wschodu Europy) potrafimy zdemaskować jako niewłaściwy orientalizm, gdyż spoglądamy na własną rzeczywistość z innej perspektywy. Z drugiej strony, sami dokonywaliśmy niejednokrotnie, a szczególnie w XX wieku, operacji myślowych, które mieściły się w ramach – nazwijmy to tak – okcydentalizmu, czyli również nieprawdziwej wizji Zachodu.

Upraszczenie, modelowanie wyobrażeń o Innym według własnych schematów wyobrażeniowych jest zjawiskiem specyficznym, które może wywoływać serię pytań na temat tego, czy wyobrażanie sobie Innego wykorzystuje prawa i reguły funkcjonowania kultury, czy (lub/i) reguły funkcjonowania umysłu człowieka? czy jest to zjawisko z zakresu percepcji i czy da się wyjaśnić w kategoriach nauk kognitywnych? czy jest to może zjawisko społeczne, kulturowe i wtedy należy pytać o to, jakie są realne, historyczne, kulturowe przyczyny powstawania konkretnych obrazów konkretnych narodów, tworzenia się mitów.

Odpowiedzi na takie pytania udzielił – choć nie bezpośrednio – prawie sto lat temu polski prekursor badań imagologicznych Jan Stanisław Bystron (1892–1964), socjolog, etnolog, profesor Uniwersytetów Poznańskiego, Jagiellońskiego, Warszawskiego. Swoje koncepcje wyłożył w artykule z 1923 i książce z 1935 roku, zatytułowanych *Megalomania narodowa* (BYSTRON 1923, 1935). Warto

¹¹ Fragment ten można też znaleźć w Internecie: <http://www.cambridgescholars.com/download/sample/59133>, [dostęp: 10.10.2017], gdzie zamieszczono skróty cytowanej książki, w tym wstępny rozdział autorstwa B. Jezernika.

o tym przypomnieć, kompletując zasługi polskiej nauki w dyskusji na temat stereotypów¹² i w położeniu podwalin pod rozwój imagologii, tym bardziej, że nawet w polskim odbiorze praca Bystronia aż nazbyt często jest trywializowana przez sprowadzanie jej do odpowiedniej wymowy ideologicznej¹³.

Stereotypy a wyobrażenia o narodach

Pierwsza połowa XX w., a nawet przełom wieków, to okres pojawiania się w Europie, np. we Francji, także w Rosji pozycji z zakresu psychologii narodów (NIEWIARA 2016), wtedy powstają koncepcje antropozofii Steinera, psychologii narodów LeBona; teorie, co do naukowości których mamy dziś poważne i uzasadnione zastrzeżenia. Koncepcja Bystronia mimowolnie koresponduje z tymi pracami, chociaż na ich tle wyróżnia się dążeniem do poszukiwania prawidłowości, odkrywania mechanizmów i procesów psychologicznych, poznawczych, kulturowych i językowych. Ma ona też walor komparatystyczny, możliwy w pracach erudyty, znawcy oryginałów tekstów kultury europejskiej, jakim był Bystron. Niestety, uczony ignorował konieczność wyłożenia metody naukowej, nie dopasowywał do niej swojego wyводу. Ludwik Stomma nazywa go „metodologicznym libertynem” (STOMMA 2000: 65), a to sformułowanie oddaje zarówno odważne i nowatorskie „wolnomyślicielstwo”, jak i pewien nieład metodologiczny¹⁴.

Można powiedzieć, że w *Megalomanii narodowej* Bystronia została sformułowana imagologiczna koncepcja „zbiorowych wyobrażeń o narodach” będących przedmiotem psychologii, a faktycznie „psychologii nienawiści”, jak to uczony nazwał. Sposobem dotarcia do tych „wyobrażeń” jest analiza tekstów zastanych (wielorakich: ludowych, artystycznych, użytkowych) i danych językowych (nazwiska, przezwiska). Sam wybór terminu „wyobrażenie”, o którym już wspomniano jako o zakładającym dynamiczne przetwarzanie informacji, różni projekt Bystronia od koncepcji Waltera LIPPMANNA (1922), powstałej rok wcześniej. Stereotyp Lippmanna, statyczny *picture in peoples' heads*, jest twardym odbiciem, imago, formą nie poddającą się łatwo zmianom; Bystroniowe „wyobrażenie o narodzie”, jako odzwierciedlające mentalne działanie/proces, jest dynamiczną strukturą poznawczą. W ujęciu Bystronia jest to struktura poznawcza, która jest rozpoznawalna i diagnozowana nie w pojedynczym umyśle, ale jakby w umysłowym organie zbiorowym: w danej kulturze i dla danej kultury.

Zbiorowe (powstające w obrębie kultury danego języka) wyobrażenia o narodach są przez Bystronia klasyfikowane jako przynależące do pewnej dziedziny ludzkiego myślenia, ale także (jak pewnie byśmy dzisiaj to ujmowali) do określonego typu

¹²O Janie Stanisławie Bystroni jako „prekursorze teorii stereotypu na gruncie polskim” pisała m.in. Marzena WALCZYŃSKA (1998). Powołując się na BENEDYKTYNOWICZ (1988) oraz WALIŃSKIEGO (1982), zwracała ona uwagę na bezsporność faktu nieznamośności przez Bystronia pracy LIPPMANNA *Public Opinion* (1922), w której amerykański dziennikarz sformułował teorię stereotypu, wskazała podobieństwa dotyczące przekonania o emocjonalnym, egocentrycznym charakterze stereotypów i zbiorowych wyobrażeń, a także na różnice, wynikające z faktu, iż Bystron bardziej negatywnie wartościował przedmiot swych badań niż Lippmann widzący w nim przede wszystkim narzędzie usprawniające komunikację. Na temat teorii Bystronia zob. też artykuł dotyczący polskich badań etnolingwistycznych ujmujących stereotypy narodowe w perspektywie historycznej (NIEWIARA 2010a).

¹³Prawicowi czytelnicy atakują autora za dyskredytowanie pojęcia *narodu*, lewicowi cytują fragmenty dotyczące polskiej megalomanii narodowej. Jedni i drudzy ignorują cel Bystronia: wykazanie powszechności opisywanego zjawiska w kulturach europejskich.

¹⁴Ludwik Stomma stara się odtworzyć w duchu współczesnej metodologii Bystroniową koncepcję tworzenia się mitu o obcych i wyłuskuje kolejne etapy: 1. „postępująca deformacja (i z reguły deprecjacja) obrazu obcego”, 2. „rozciąganie sądu indywidualnego na całą grupę”, 3. „idealizacja historyczna wytwarzająca wrogów «odwiecznych», «wiekowe krzywdy»” (STOMMA 2000: 5).

wiedzy: potocznej, naiwnej. Autor, uznając je za „atawizm plemienny”, „wiedzę prelogiczną”, charakterystyczną dla „umysłowości pierwotnej”, nie tylko je deprecjonuje, co było jego dydaktycznym zamiarem, ale i uwypukla ich pierwotność, fakt, że na poziomie umysłu ucieleśnionego są to najprostsze schematy wyobrazeniowe, Gestalty, które umożliwiają i na pewno ułatwiają poznanie rzeczywistości. Dzisiaj cytowane sformułowania sytuowałyby prace Bystronia w domenę imagologii o nachyleniu antropologicznym, poznawczym/kognitywnym, w którym istotną rolę w poznaniu przypisuje się schematom wyobrazeniowym. One właśnie mogą być traktowane jako ta najprostsza wiedza prelogiczna, warunek wstępny do zaistnienia bardziej skomplikowanych konceptualizacji.

Pośród obserwacji Bystronia znajdziemy wiele takich, które odpowiadają ustaleniom współczesnych kognitywistów. Uczony „prawie” (bo bez podania terminu) posługuje się kategorią prototypu, wskazując możliwość używania nazwy jakiegoś narodu jako (najbardziej, więc prototypowo) obcego (zwraca tu uwagę na skłonność do nazywania Niemcem każdego obcego, np. mówienie o Francuzach: *to takie same Niemce tyle że gorsze, świecić baki niemcom* [!] *paryskim*). Zauważa, że nazwa plemienna bywa nazwą zawodu uznanego za typowy dla danego narodu, np. słowo *moskał* mogło oznaczać ‘żołnierza’ (*Mój syn paszoł w Moskali, jego brat buł Moskałem*; wojsko polskie to *polskie moskałe*). Dalej, z zasadą egocentryczności pojmowania świata zgadza się kluczowe dla teorii Bystronia pojęcie *środkowości*, czyli przekonania

(...) ludów o różnym stopniu rozwoju kulturowego, czasem nawet bardzo wysokim, o ich *środkowości*. Dziś, dla nas, którzy przywykliśmy myśleć o ziemi jako o kuli, zagadnienie *środkowości* nie ma znaczenia, ale dla tych, którzy ziemię wyobrażają sobie jako płaszczyznę, w miarę odległości od środka coraz bardziej dziką i niegościnną a zamieszkaną przez również dzikie ludy, zagadnienie środka było bardzo istotne: od *środkowości* położenia zależała największa wartość ludu, który został jakoby pierwszy stworzony i który ma z tego tytułu największe prawo do władztwa nad całą ziemią (...), mamy tu do czynienia z pierwszą teorią imperialistyczną: niewątpliwie zaś jest to podstawa megalomanii plemiennnej (BYSTRON 1935/1995: 15).

Skłonność narodów, grup plemiennych do sytuowania się w centrum świata (geograficznie, fizycznie, psychicznie, duchowo) Bystron dokumentuje, podając przykłady z całego świata, pośród których może najdosłowniejsza jest nazwa Chin: *Czung guo* ‘kraj środka’, a najbardziej znana starożytna żydowska tradycja umieszczania środka świata w Jerozolimie. *Środkowość*, centralność w megalomanii narodowej może polegać na przekonaniu o pozytywnie ewaluowanej starożytności pochodzenia; autor podaje przykłady wywodzenia rodowodu Brytów, Anglików, Franków, Litwinów od starożytnych Rzymian, Polaków od Scytów. Kolejne przykłady to: przypisywanie samemu Bogu własnej narodowości (*Russkij Boh wielik, Der deutsche Got, der alte Got; the living God is only the English God, biły się dwa bogi, nasz Pan Jezus żydowskiemu chciał połamać nogi*), uznawanie własnego narodu za wybrany, co ma starożytną tradycję żydowską, ale Bystron przytacza i przykłady nowożytne: *the Lords people* (Anglicy o sobie), *le grand Christ-peuple* (Francuzi o sobie), *Rossija – Messija griaduszczowo dnia* ‘Rosja – Mesjaszem nadchodzącego dnia’, *Polska Mesjaszem narodów* itp.

Pojęcie *środkowości*, które modeluje nasze wyobrażenia o Innym, sprawia, iż widzimy w nich negatywne, zwykle „naturalne”, cechy. Bystron wymienia: „czarność”, a szczególnie „czarność wewnętrzną” (np. czarne podniebienie), „ślepotę w pierwszych dniach po urodzeniu” (jak u szczeniąt), „urodzenie nie kanałem rodnym a odbytem”, „wydzielanie przykrego zapachu”¹⁵,

¹⁵Z nowszych poświadczeń można by wymienić współczesne *Polish jokes* z Wielkiej Brytanii czy Irlandii, w których np. charakteryzuje się polskie kobiety jako swym „zapachem” ściągające liczne muchy (*Po czym poznasz polską pannę młodą na weselu*. Źródło: internet).

a także bycie kanibalami, czarownikami oraz niskie pochodzenie społeczne (BYSTRON 1995: 43–63). Wspominaliśmy już wcześniej, że posiadanie ogonów przez Czarnogórców dokumentowali jeszcze XIX-wieczni podróżnicy i etnografowie niemieccy, a w latach 30. XX wieku zauważył ogon u Albańczyka pewien brytyjski podróżnik (JEZERNIK 2007: 73–85). Takie patrzenie na świat Bystroni potępiał, stwierdzając, iż będąc właściwym społeczeństwem pierwotnym, nie przystoi ludziom wykształconym (co najmniej w zakresie nauk przyrodniczych). Jeśli jednak odrzucimy ów Bystroniowy dydaktyzm, zauważymy, jak bardzo jego koncepcja środkowości bliska jest współczesnemu stanowisku, że egocentryzm, etnocentryzm, antropocentryzm to podstawowe zasady organizujące nasze poznanie, możliwe do zaobserwowania w języku, jego leksyce, konstrukcjach.

Widzimy więc, że w początkach XX w. powstały dwie nowatorskie, inspirujące koncepcje dotyczące mówienia i myślenia o Innych: teoria stereotypów Waltera Lippmanna, która stała się podstawą do licznych badań socjologicznych i psychologicznych na całym świecie, oraz koncepcja zbiorowych wyobrażeń o narodach Jana Stanisława Bystronia, która wyrosła wprawdzie na gruncie dziedziny, nazywanej w Europie od końca XIX w. psychologią narodów (z Bystroniowym epitetem dodanym: psychologia nienawiści), ale która próbowała nadać tej dziedzinie kształt bardziej obiektywny, odwołując się do faktów historycznych, do analizy utrwalonych wyrażen językowych, akcentując uniwersalne prawa wyobrażeniowe: przyjęcie zasady środkowości w rekonstrukcji punktu widzenia i perspektywy oglądu Innego, powtarzalność cech opisów, typowość powtarzalnych kategoryzacji. Ta koncepcja właściwie mogłaby stać się podstawą współczesnej imagologii, została jednak zagubiona. Jak to delikatnie ujął Ludwik Stomma, wskutek „niedoskonałości międzynarodowej informacji naukowej”:

Nie deprecjonując w niczym błyskotliwych partiami wywodów Bernadette Bucher, uznać jednak wolno, iż sensacja, jaką wywołała w 1977 r. publikacja jej dzieła *La sauvage aux seins pendents* (*Dzika o obwisłych piersiach*), była m.in. również wynikiem niedoskonałości międzynarodowej informacji naukowej. W tym już bowiem czasie etnologia polska wykazać się mogła pracami z teoretycznego i metodologicznego punktu widzenia bardziej zaawansowanymi. Jakże dziwne i kręte bywają drogi naukowych kontynuacji (STOMMA 2000: 10).

W niniejszej pracy przyjmiemy myśli Jana Stanisława Bystronia za podstawę dalszych rozważań. Wyobrażenia o narodach będące przedmiotem imagologii potocznej – oraz, szerzej, imagologii kulturowej i imagologii etnolingwistycznej – zostaną tu przedstawione nie jako uproszczone obrazy w głowie służące do ekonomizacji wysiłku poznawczego czy jako narzędzia szybkich reakcji i działań w społecznych interakcjach (co można przypisywać Lippmannowskim stereotypom), ale jako kolektywne struktury poznawcze, składające się na rozbudowaną sieć pojęć kultury, dynamiczną sieć konceptualizacji kulturowych, które zmieniają się wraz z tą kulturą, ale i są w jej obrębie pamiętane. Imagologiczna analiza wyobrażeń o narodach zawsze powie nam coś o kulturze, której są one elementem.

W przyjętej perspektywie badania nie chodzi o to, by ustawić badania imagologiczne jako narzędzie do zdiagnozowania i wykrycia „niesprawiedliwych” opisów ludów (pozostawimy te zagadnienia pracom badaczy zajmujących się studiami postkolonialnymi). Dla nas ważne będzie poszukiwanie możliwości wykorzystania rozważań nad wyobrażeniami o narodach jako pretekstu do odpowiedzi na pytania dotyczące związku między pojedynczym umysłem (w którym umiejscowione są wyobrażenia o narodach) a kulturą (o której można powiedzieć, że je wytworzyła i przechowuje). Chodzi zatem o poszukiwanie ogólniejszej zasady łączącej (indywidualne) poznanie i (kolektywną) kulturę oraz o zrozumienie mechanizmów zbiorowego przenoszenia informacji.

Kultura a poznanie

„W obrębie lingwistyki kognitywnej wielu podpisałoby się pod twierdzeniem Langackera, że kultura jest przede wszystkim zjawiskiem poznawczym (kognitywnym) umiejscowionym w umysłach jednostek” – stwierdza Farzad Sharifian¹⁶, autor modelu kultury, a właściwie modelu poznania kulturowego: kolektywnego, „rozproszonego”, „wyłaniającego się w interakcjach pomiędzy członkami danej grupy”¹⁷.

Zanim przejdziemy do bardziej szczegółowego wyjaśnienia jego koncepcji, zatrzymajmy się przez chwilę nad podstawowym zagadnieniem, które może być dla nas istotne w kontekście dziedziny i tematów, którymi się zajmujemy, a więc imagologii etnolingwistycznej. Chodzi o dosłowne potraktowanie sądu, w którym kulturę charakteryzowałoby się przede wszystkim jako fenomen poznawczy, a więc w odniesieniu do przedmiotu naszych rozważań możliwe byłoby mówienie – w ramach danej kultury – o zbiorowych wyobrażeniach o narodach, czyli wyobrażeniach „wyobrażanych sobie” i podzielanych przez zbiorowość, które wykazywałyby z jednej strony cechy takie jak trwałość, stabilność, ale i podlegałyby zmianom w procesie ewolucji. Stawiając sprawę całkowicie nienaukowo i nieprecyzyjnie, ale za to radykalnie, zadajemy pytanie, czy możliwe jest, by kultura, właściwie wszyscy jej członkowie, wyobrażali sobie pewne pojęcia w ten sam sposób, oraz jak to możliwe, że owe wyobrażenia trwają w czasie dłuższym niż przynajmniej jedno pokolenie, co przecież jest warunkiem niezbędnym do zaistnienia kultury. Otwierający ten podrozdział cytat w jakimś stopniu ukierunkowuje odpowiedzi. Jeśli myślimy o kulturze jako o fenomenie poznawczym, to właściwe wydaje się nam mówienie o zbiorowych wyobrażeniach, które są i efektem, i przejawem czynności umysłu. W cytowanym przez Sharifiana fragmencie artykułu z *Encyklopedii nauk kognitywnych*, Dan SPERBER i Lawrence HIRSCHFELD (1999: CXV) uzasadniają kognitywny aspekt kultury tym, że jest ona jednocześnie i końcowym efektem, i manifestacją poznawczych umiejętności człowieka, a także tym, że ludzkie społeczności ujmują w ramy kultury wszystkie aspekty swych działań, a szczególnie działań poznawczych¹⁸. Uczeń w części omawianego artykułu encyklopedycznego, zatytułowanej *Culture in Evolutionary and Cognitive Perspective*, przedstawia koncepcje ujmujące relacje między poznaniem a kulturą z perspektywy poznawczej lub kulturowej, wskazując istnienie uniwersalnych zdolności poznawczych człowieka, ale też różnorodność kulturowego ujmowania rzeczywistości, a czynią to, sięgając po przykłady właściwego dla różnych kultur odpowiedniego kategoryzowania pojęć, postrzegania kolorów, tzw. matematyki naiwnej, naiwnej socjologii. Prezentują różne podejścia, nie wyłączając naturalistycznych, jak etologia humanistyczna (dziedzina zakładająca możliwość opisu zachowań człowieka, w tym umysłowych, w kategoriach opisu zachowań zwierząt), oraz biologicznie zależnych propozycji modeli ewolucji kultury, czyli podwójnej ewolucji człowieka: biologicznej i kulturowej. Sperber

¹⁶ „Within the paradigm of cognitive linguistics many subscribe to the view of LANGACKER (1994), namely, that culture is primarily a cognitive phenomenon, with individual minds as its locus. Langacker, however, acknowledges that not all aspects of culture are represented in the human mind” (SHARIFIAN 2008: 112).

¹⁷ W bibliografii umieszczam trzy prace SHARIFIANA (2008, 2011, 2015/wyd. pol. 2016). Ta ostatnia została przetłumaczona przez Adama Głaza i zamieszczona w lubelskiej „Etnolingwistyce” nr 28, z drobnymi skrótami i komentarzem od Redakcji. Polska wersja terminów *distributed cognition* – ‘poznanie rozproszone’, *emergent* – ‘wyłaniające się’ jest zgodna z tym tłumaczeniem oraz z innymi z zakresu nauk kognitywnych.

¹⁸ „The study of culture is of relevance to cognitive sciences for two major reasons. The first is that the very existence of culture, for an essential part, is both an effect and a manifestation of human cognitive abilities. The second reason is that the human societies of today culturally frame every aspect of human life, and, in particular, of cognitive activity” (SPERBER, HIRSCHFELD 1999: CXV).

i Hirshfeld stwierdzają wprawdzie, że ewolucja biologiczna człowieka jest wolniejsza i niemożliwa do zaobserwowania, podczas gdy ewolucja kulturowa jest łatwa i do obserwacji, i do opisu, a ów fakt może stać się podstawą do dezawuacji zasadności przepisywania reguł rozwoju biologicznego na rozwój kulturowy. Mimo tego zastrzeżenia, wydaje się jednak, że wiele z pomysłów właśnie tej gałęzi kulturoznawstwa/etnologii/antropologii kulturowej, która próbuje tłumaczyć fenomeny kulturowe za pomocą narzędzi oferowanych przez nauki badające biologię człowieka (jak funkcjonowanie mózgu i, w konsekwencji, umysłu), jest bardzo przydatne, podobnie jak te, które wzorem długotrwałej już tradycji objaśniają fenomeny kultury za pomocą danych uzyskanych wskutek obserwacji języka, innego narzędzia poznawczego istot ludzkich. Właśnie do tej ostatniej podpowiedzi nawiązuje Farzad Sharifian, w ramach dziedziny nazwanej przez niego lingwistyką kulturową¹⁹, dający propozycję modelu kultury, której zręby oparte są z jednej strony na zapośredniczonej z nauk kognitywnych koncepcji poznania rozproszonego i umysłu rozszerzonego, a z drugiej – jako narzędzie opisu kultury postulują lingwistyczne metody opisu konceptualizacji, kategoryzacji i metaforyzacji.

Lingwistyka kulturowa Sharifiana to „multidyscyplinarny obszar badań nad relacjami między językiem, kulturą i poznaniem” (SHARIFIAN 2016: 31), na którą w znaczący sposób wpływają w ostatnim czasie koncepcje koncentrujące się na poznaniu zbiorowym, „traktujące procesy poznawcze kolektywnie”, a nie tylko w odniesieniu do jednostki²⁰, a także badania „złożonych systemów adaptacyjnych”, szczególnie pod kątem analizy wzajemnych relacji między elementami, które mogą prowadzić do „określonych zbiorowych zachowań całego systemu” (SHARIFIAN 2016: 36)²¹. Sam Sharifian proponuje definicję poznania kulturowego jako możliwego do badania i opisu za pomocą analiz utrwalonych w języku konceptualizacji kulturowych. Tezy te odzwierciedli najlepiej cytaty i rycina przejęta z wydania polskiego (zob. Rycina 1).

Poznanie kulturowe obejmuje wiedzę kulturową wyłaniającą się (*emerging*) z interakcji między poszczególnymi członkami danej grupy rezydującymi w różnych miejscach i w różnym czasie. (...) Język odgrywa w poznaniu kulturowym rolę kluczową, ponieważ funkcjonuje – by odwołać się do myśli w Thiong’o – jako „bank wspólnej pamięci” danej społeczności. Innymi słowy, kształtowane przez kulturę poznanie świata będące udziałem wcześniejszych pokoleń nadało formę wielu aspektom używanego przez tę społeczność języka. Praktyki historyczno-kulturowe zostawiają ślady w bieżącym użyciu języka, a niektóre z nich to spetryfikowane formy o nieczytelnej obecnie strukturze wewnętrznej. W tym sensie język przechowuje i komunikuje poznanie kulturowe – jest on zarówno bankiem pamięci, jak i plastycznym nośnikiem poznania kulturowego i jego części składowych, czyli *kulturowych konceptualizacji* (SHARIFIAN 2016: 36).

Za niezwykle ważną składową koncepcji Sharifiana trzeba uznać teorię kulturowego poznania rozproszonego, skonkretyzowanego i spetryfikowanego w konceptualizacjach kulturowych i wyłaniającego się w interakcjach między członkami danej grupy, kultury. Jest to zastosowanie do opisu kultury szerszej koncepcji umysłu poszerzonego (*expanded mind*), poznania rozproszonego (*distributed cognition*), których istotą jest przekonanie, iż poznanie nie jest w zasadzie funkcją jednostkowego umysłu, przeciwnie – przekracza zarówno umysł, jak i ciało jednostki i wyłania się w interakcjach z otoczeniem, a w tym: w interakcjach z ludźmi, ale i z techniką (jak komputery, pamięci telefonów itp.). Jest to popularna współcześnie koncepcja, która w konsekwencji prowadzi

¹⁹Naturalnie, Farzad Sharifian nie tworzy tej nazwy, posługują się nią także Amerykanie. Australijski uczony cytuje PALMERA (1996) *Toward a Theory of Cultural Linguistics*, a Adam Głaz, tłumacz SHARIFIANA (2016), przypomina, że w Polsce już w 1994 ukazała się książka Janusza Anusiewicza zatytułowana *Lingwistyka kulturowa*, dodajmy, że inspirowana i pracami Amerykanów, jak Edward Sapir i Benjamin Lee Whorf, i europejskich twórców gramatyki treści, jak Leo Weissgerber, czy wcześniejszymi ustaleniami Wilhelma von Humboldta.

²⁰Sharifian powołuje się tu na prace: Andy’ego CLARKA i Davida CHALMERSA (1998); Johna SUTTONA (2005, 2006); Roberta WILSONA (2005).

²¹W odniesieniu do badań tzw. *Complex Adaptive System* Sharifian przywołuje Johna HOLLANDA (1995) i Mitchella WALDROP (1992).

do uznania, że istnieje zbiorowy podmiot poznawczy (*agenda*), a poznanie – nieco trywializując – jest rozproszone/„rozdystrybuowane” w poszczególnych elementach (*agents*) tego zbioru²².

Rycina 1.
Poznanie kulturowe,
konceptualizacje kulturowe i język (cyt. za: SHARIFIAN 2016: 37)

Farzad Sharifian uznaje, że także konceptualizacje kulturowe są *heterogenicznie rozproszone* (*heterogeneously distributed*) wśród członków danej społeczności, i – co bardzo ważne – niekoniecznie wszyscy członkowie wspólnoty mają do nich taki sam dostęp²³. Ową różnorodność czy też nierówność dystrybucji konceptualizacji kulturowych w ramach poznania kulturowego ilustruje kolejny schemat (zob. Rycina 2), zaczerpnięty z polskiego wydania artykułu. Zaprezentowany został na nim model schematu kulturowego, czyli kulturowego wariantu schematu poznawczego, a właściwie podtypu schematu poznawczego. Zdaniem Sharifiana bowiem

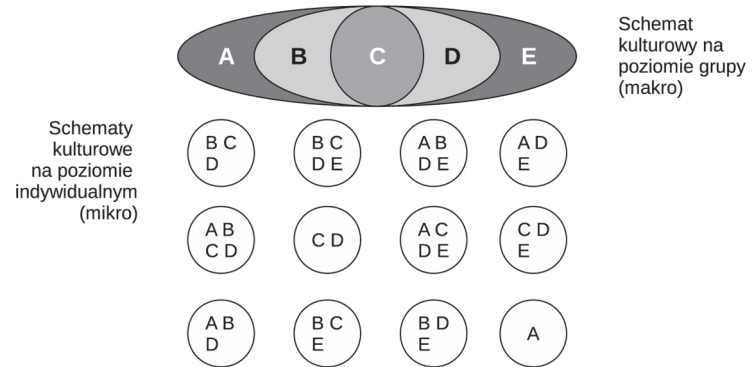
Schematy kulturowe stanowią kulturowo konstruowaną podgrupę schematów poznawczych; innymi słowy, są to konstrukty wyabstrahowane ze zbiorczych wzorców poznawczych wiązanych z daną grupą, a zatem do pewnego stopnia są oparte na wspólnym doświadczeniu, a nie na idiosynkratycznych doświadczeniach jednostek (SHARIFIAN 2016: 37).

Przy takim rozumieniu rozproszonych schematów kulturowych wiele wątpliwości dotyczących postrzegania kultury jako zbiorowego organu poznawczego może zostać unieważnionych. Widzimy, że *locus* kultury to faktycznie indywidualny umysł, ale reprezentacje kultury, konceptualizacje kulturowe w poszczególnych umysłach nie muszą być identyczne, a

dokonywana przez jednostkę na poziomie makro internalizacja schematu kulturowego jest do pewnego stopnia kolektywna, a do pewnego stopnia indywidualna i idiosynkratyczna (SHARIFIAN 2016: 38).

²²Koncepcje *extended mind* nie są nowe. Faktycznie pomysły podobne znamy od lat 60., choć w różnych wersjach. Przykładowo, teoretyk pamięci kulturowej, Jan ASSMANN (2008: 38) cytuje Leroi-Gourhama z roku 1965, który zwraca uwagę na zjawisko „eksternalizacji pamięci” za pomocą takich nośników pamięci, jak pismo węzełkowe, liczniki, pismo właściwe, kartoteki, „drukowane kartki do komputera”. Niemniej jednak wydaje się, że w dobie nośników cyfrowych koncepcja „zbiorowego poznania” nabiera atrakcyjności. Niestety, dostęp do wydawnictw poświęconych temu zagadnieniu nie jest łatwy. Korzystając z dobrodziejstw internetu, można natomiast wysłuchać wykładów akademickich na ten temat, jak np. seminaria projektu „History of Distributed Cognition” (www.hdc.ed.ac.uk).

²³Zob. w wersji angielskiej fragment, który nie znalazł się w polskim wydaniu. „It also views cultural conceptualizations as heterogeneously distributed across the members of a group, rather than equally shared by the speakers. Both language and culture demonstrate a similar pattern of distribution across speech communities, and neither of them is homogeneously held by speakers” (SHARIFIAN 2015: 477).

Rycina 2.
Schemat kulturowy (cyt. za: SHARIFIAN 2016: 38)

Co więcej, Sharifian zwraca także uwagę na fakt, iż schematy kulturowe na poziomie mikro mogą zawierać elementy należące do różnych kultur, mogą być zapożyczane, przejmowane przez użytkowników innej kultury, a także są przenoszone w czasie. Wiele z tych postulatów może wprawdzie brzmieć trywialnie, ale w praktyce badawczej wcale nie są one tak łatwe do udowodnienia. Szczególnie może trudnym wyzwaniem jest nie tyle wykazanie istnienia przekazywania kultury pomiędzy generacjami, a w konsekwencji jej długiego trwania, ile opisanie mechanizmów tego zjawiska. Sharifian mówi w takim przypadku po prostu o interakcji między członkami grupy, żyjącymi w różnym miejscu i czasie, a sąd ten zawiera dużą dawkę rozsądku oraz ostrożności. Są jednak koncepcje znacznie wykraczające poza tę prostą konstatację, które postulują wyjaśnianie przekazu kulturowego w kategoriach rozwoju gatunków, a dokładniej w kategoriach dziedziczenia informacji oraz pamięci.

Dziedziczenie i pamięć a ewolucja kumulatywna w kulturze

Już twórca etologii, Konrad Lorenz, w *Odwrotnej stronie zwierciadła* próbował zmierzyć się z zadaniem opisu przekazu informacji kulturowej. On także wykraczał poza poznanie jednostkowe, postulował istnienie ponadindywidualnej *jedni poznania, wiedzy powszechnej* (którą utożsamiał z *opinią publiczną* w swoim rozumieniu). Za istotny wyróżnik społeczności ludzkich uznawał „przekazywanie z pokolenia na pokolenie wiedzy zdobywanej osobniczo”, czyli tradycję:

Istotę tego, co nazywamy ludzkim duchem, stanowi owa ponadindywidualna jednia poznania, umiejętności i chcenia, która wyłania się z człowieczego uzdolnienia do kumulacji wiedzy przekazywanej tradycją. Wszelako ta najwyższa jednia też jest i pozostaje żywym systemem, którego fundamentem i podstawą konstrukcji są proste zdolności tego, co żywe (LORENZ 1977: 35).

Duchowe życie człowieka jest nowym rodzajem życia. (...) Powstanie tradycji niezależnej od obecności obiektu sprawia, że wszystko, co wyuczone, staje się potencjalnie dziedziczne (...). Dopuszczająca kumulację tradycja znaczy nie mniej i nie więcej niż dziedziczenie własności nabytych (LORENZ 1977: 284–285).

Dla austriackiego noblisty różnica w przekazywaniu informacji wśród zwierząt i w społecznościach ludzkich wynikała z tego, że człowiek, dzięki myśleniu pojęciowemu, mowie, posługiwaniu się symbolami niezwiązanymi, mógł przekazywać informacje

o obiekcie nieobecnym w momencie komunikacji. Ów „przełom w racjomorficznej przeszłości człowieka” (ŁEPKO 2015: 88), różnie ujmowany i interpretowany, stał się punktem wyjścia wyjaśnień związków między naturą a kulturą, dziedziczenia cech nabytych, przekazu informacji i w ontogenezie, i w filogenezie. Biologiczne koncepcje – a szczególnie epigenetyczna diagnoza, dotycząca możliwości dziedziczenia cech nabytych w trakcie rozwoju osobniczego – wpłynęły na teorie rozwoju kultury coraz śmielej stawiające tezę o podwójnej (biologicznej i kulturowej) ewolucji człowieka. Socjobiolog Edward O. WILSON (1998/2011) nazywa to zjawisko koewolucją i opowiada się za istnieniem memów, które odpowiadałyby za ewolucję kulturową, jak geny odpowiadają za biologiczną. Jest to jedna z modniejszych w ostatnich dekadach hipotez, zainicjowana pomysłem Richarda Dawkinsa tzw. drugiego replikatora, memu, jednostki dziedziczenia kulturowego, uzależnionej początkowo od genów („biologiczna smycz”), ale w końcu podlegającej autonomicznej ewolucji²⁴. W ujęciu Wilsona „geny i kultura są nierozdzielnie związane”, a „w trakcie koewolucji genetyczno-kulturowej w każdym pokoleniu zachodzi proces odtwarzania kultury w umysłach należących do niego jednostek” (WILSON 2011: 158–159).

Michael TOMASELLO (2002) bardziej szczegółowo opisuje to zjawisko, nazywając je „podwójną ewolucją” człowieka: biologiczną i kulturową. Jego zdaniem kumulatywna ewolucja kulturowa (i związane z nią procesy dziedziczenia) odbywa się na trzech poziomach: w czasie filogenetycznym, w czasie historycznym, w czasie ontogenetycznym:

(...) w czasie filogenetycznym, gdy u naczelnych z rodziny człowiekowatych powstają w procesie ewolucji wyjątkowe sposoby rozumienia własnego gatunku; w czasie historycznym, kiedy owa charakterystyczna forma rozumienia społecznego prowadzi do szczególnych form dziedziczenia kulturowego, którego przedmiotem są wytwory materialne i symboliczne, akumulujące modyfikacje w kolejnych pokoleniach; w czasie ontogenetycznym, gdy dzieci wchłaniają wszystko, co ma do zaoferowania ich kultura, rozwijając jedyne w swoim rodzaju sposoby reprezentowania, zawierającego perspektywę [czyli zakładającego możliwość i zasadność oglądu i interpretacji rzeczywistości z różnych punktów widzenia – A.N.] (TOMASELLO 2002: 269).

W filogenezie wskutek jakiejś „mutacji” człowiek zyskał umiejętność, a i skłonność, do postrzegania innych członków społeczności ludzkiej (socjogeneza) jako „bytów intencjonalnych”, a co za tym idzie, posiadających własne (może odmienne niż jednostka postrzegająca) cele. Dążenie do ich zrozumienia, wymagającego umiejętności postrzegania faktów i bytów w różnych perspektywach (zawartych w intersubiektywnych symbolach, np. językowych) wpłynęło na powstanie „uporządkowanych struktur poznawczych, które mają formę dialogową” i powstają nie tyle ze względu na jakieś nowe właściwości ludzkiego mózgu czy umysłu, ale wskutek „nowych form interakcji społecznych, umożliwionych przez nowe typy poznania społecznego” (TOMASELLO 2002: 283–284). Ewolucja kulturowa dokonuje się w czasie historycznym, w socjogenezie i ontogenezie, w tym sensie, że „kolejne generacje dzieci rozwijają się, ucząc się od swoich przodków, a następnie same modyfikują wiedzę, umiejętności i wytwory materialne. Kolejne modyfikacje akumulują się w czasie historycznym, co jest istotą tzw. efektu zapadki²⁵”.

Koncepcja Tomasello jest bardzo efektowna, a przez połączenie elementów pochodzących z filogenezy, socjogenezy i ontogenezy także przydatna do stworzenia metody opisu poszczególnych elementów/fenomenów kulturowych. Skoro w ontogenezie i w czasie historycznym dokonuje się z jednej strony dziedziczenie – wskutek uczenia się, jak wskazuje TOMASELLO (2002: 12), za pośrednictwem naśladowania,

²⁴ Na ten temat i szerzej o „ideach biologii we współczesnym dyskursie humanistycznym” zob. Dobrosława WĘŻOWICZ-ZIÓŁKOWSKA (2008).

²⁵ „Efekt zapadki” TOMASELLO (2002: 12, 56) utożsamia z „kumulatywną ewolucją kulturową” i wyjaśnia jako zjawisko socjogenezy, polegające na tym, że raz dokonana modyfikacja kulturowa zostaje zapamiętana, kultura nie wraca już do stanu sprzed wynalezienia nowej możliwości. Przekaz społeczny nie pozwala na cofnięcie się do stanu sprzed wynalezienia czegoś.

dzięki instrukcji, w procesie uczenia się kolaboratywnego – a z drugiej strony możliwe są wciąż nowe modyfikacje, to jako badacze kultury jesteśmy w stanie, wybierając odpowiednie odcinki historyczne, zbadać zarówno dziedziczenie (elementy stałe), jak i modyfikacje (elementy nowe), a także wyjaśnić ich obecność, interpretując je jako intersubiektywne symbole właściwe dla danego czasu historycznego.

Dotyczy to także zbiorowych wyobrażeń o narodach. Za przykład analiz w duchu ewolucjonizmu kulturowego mogą posłużyć cytowane wcześniej słowiańskie badania imagologiczne, a także polskie badania dotyczące historycznych stereotypów narodów²⁶. Takie podejście jest mi szczególnie bliskie ze względu na własne badania polskich, szlacheckich wyobrażeń o ponad 60 narodach w kilku stuletnich odcinkach czasowych. Wprawdzie w pracy prowadzonej w latach dziewięćdziesiątych XX w. posiłkowałam się nie ustaleniami ewolucjonistów amerykańskich, a dokonaniem polskiej szkoły etnolingwistycznej, ale z perspektywy czasu mogę powiedzieć, że właśnie w tych zbiorowych wyobrażeniach o narodach można znakomicie zaobserwować w czasie historycznym kumulatywną ewolucję kulturową, która sprawia, że z jednej strony przechowujemy w pamięci, niekiedy w uśpieniu, pewną naiwną wiedzę na temat jakiegoś narodu, a jednocześnie dokonujemy modyfikacji wyobrażeń wskutek przyjęcia w różnych okresach historycznych innych punktów widzenia, ustanawiających odmienne perspektywy zarówno w percepcji, jak i w sposobach mówienia, w dyskursie, w *narrativum*, jak to ujmują Dobrośława WĘŻOWICZ-ZIÓŁKOWSKA (2008).

Zgodnie z jej diagnozą, stan dzisiejszej wiedzy (a właściwie: współcześnie obrany kierunek poszukiwań odpowiedzi na pytanie dotyczące przekazu informacji kulturowej wskutek „koewolucji”, „kumulatywnej ewolucji kulturowej”, w ramach „ideosfery”, za pośrednictwem „memów” i „mempleksów”) pozwala sądzić, iż:

naszą rozproszoną wiedzę o świecie przechowujemy i gromadzimy w jednostkowych umysłach w postaci węzłów *pamięci*, poza nimi jednak (...) w przestrzeni fazowej wielu umysłów i opowieści, w dynamicznej przestrzeni ludzkich możliwości gatunkowych i kontekstu, w którym uczestniczą mózgi, rzeczy i słowa. W *narrativum* – „węzle” kolektywnej pamięci (...) (WĘŻOWICZ-ZIÓŁKOWSKA 2008: 259–260).

Umysł – kategorie – sieć

Uznanie istnienia kumulatywnej ewolucji kulturowej i prawidłowości ogólnego opisu zjawiska dziedziczenia to jednak dopiero początek. Pozostaje ciągle pytanie o to, jak zorganizowana jest wiedza (np. na temat wyobrażeń o narodach) w kulturze, w owej „jedni ponadindywidualnej”, „agendzie”, aparacie poznawczym podmiotu zbiorowego. Nie wiemy, które modyfikacje mają większe szanse na przekazanie w procesie dziedziczenia kulturowego, które mają mniejsze szanse, od czego to zależy? Czym są, czym się wyróżniają takie złożone informacje, jak zbiorowe wyobrażenia o narodach? Jak dopasować/połączyć/zrozumieć w kategoriach poznania rozproszonego i umysłu rozszerzonego definicje umysłu indywidualnego? Czy agenda, aparat poznawczy podmiotu zbiorowego działa, a więc jest zorganizowany i funkcjonuje jako produkt ewolucji człowieka, w ten sam sposób co ludzki jednostkowy umysł, który np. E.O. Wilson definiuje jako dynamiczny proces:

(...) umysł to strumień świadomych i podświadomych doświadczeń. W swojej najgłębszej warstwie stanowi zakodowaną reprezentację wrażeń zmysłowych oraz zasoby pamięci i wyobrażeń wrażeń zmysłowych (...). Świadomość polega na równoczesnym przetwarzaniu informacji zakodowanych w ogromnych ilościach (...) sieci neuronowych (...) część z tych wrażeń to napływające stale spoza układu ner-

²⁶Ich w miarę pełny przegląd zob. w: NIEWIARA (2010a).

wowego wrażenia dotyczące zewnętrznej rzeczywistości, inne są przywoływane z banków pamięci w korze mózgowej. Razem składają się na scenariusze, które wybiegają w przeszłość i przyszłość (WILSON 2011: 137).

Na pewno pomocne w rozwiązaniu tego problemu są omówione wcześniej modele poznania kulturowego. Można bowiem na ich podstawie odrzucić pokusę (a z drugiej strony – niewątpliwą trudność) szukania specyficznej architektury umysłu zbiorowego i uznać za najważniejszy fakt, iż *locus* kultury to umysł indywidualny, a właściwie umysły (w liczbie mnogiej) jednostek należących do danej kultury oraz jednostek mających z nią styczność. W tym sensie można mówić, że wiedza w poznaniu rozproszonym, w poznaniu kulturowym zorganizowana jest w ten sam sposób, co w umysłach jednostek. Czyli jak?

Również na to pytanie odpowiedź musi odwołać się nie do pewnych, ostatecznych stwierdzeń, ale do któregoś z modeli zaproponowanych przez badaczy mózgu i umysłu, neurobiologów, psychologów, kognitywistów. Opowiemy się za modelem, który już częściowo został scharakteryzowany w zacytowanym wyżej fragmencie z Wilsona, czyli za modelem koneksjonistycznym, w którym modeluje się procesy poznawcze, ujmując umysł jako sieć przetwarzającą informacje w sposób równoległy i rozproszony (NĘCKA et al. 2008: 637) oraz modelem umysłu ucieleśnionego.

W skrótowym kompendium metodologii kognitywnej Henryk Kardela, jeden z pionierów lingwistyki kognitywnej w Polsce, przypomina „nawiązującą do koncepcji umysłu ucieleśnionego Merleau-Ponty’ego” teorię Francisco VARELI, Evana THOMPSONA, Eleanor ROSH (1991), zakładającą spójność i połączenie w człowieku „zewnętrznego organizmu biologicznego” i „wewnętrznego organizmu doświadczającego” (KARDELA 2006: 215–219). W ramach tej koncepcji myśl jest ucieleśniona, a to oznacza, że struktury nadające spójność ludzkiemu aparatowi poznającemu pochodzą z ludzkiego doświadczenia i dadzą się opisać w kategoriach tego doświadczenia. Trzon naszego systemu poznawczego jest bezpośrednio zakotwiczony w postrzeganiu, zachowaniu się ludzkiego ciała, w fizycznym i społecznym doświadczeniu. Zaś „(...) wymiar biologiczny umysłu ucieleśnionego najlepiej ujmują teorie wyłaniające umysłu (*emergent theories of mind*): teoria koneksjonistyczna (*connectivist theory*) lub (...) model odtworzeniowy lub enaktywny (*enactive*)” (KARDELA 2006: 219).

Istotnym elementem modelu koneksjonistycznego oraz enaktywnego są: ułożenie pojęć w sieć, co jest związane z łącznością/powiązaniem między elementami, oraz procesualność, stawanie się, a więc dynamiczność systemu (por. zacytowane przez Kardele za F. Vareli, E. Thompsonem, E. Rosh schematyczne pytania i odpowiedzi na temat procesów poznawczych w Tabeli 1). Tak więc „postrzeganie polega na percepcyjnie ukierunkowanym działaniu (*perceptually guided action*)”, zaś „struktury kognitywne wyłaniają się z powtarzalnych sensomotorycznych wzorców, które sprawiają, że działanie jest percepcyjnie ukierunkowane” (KARDELA 2006: 219–220).

W naszych rozważaniach wizja umysłu jako przetwarzającego i kodującego wrażenia zmysłowe, których reprezentacje są zorganizowane w postaci sieci, a zgromadzone w niej informacje są przetwarzane równoległe, jest szczególnie przydatna, gdyż pozwala wyjść w dalszym etapie poza umysł jednostki i wyobrazić sobie kulturę jako taką właśnie sieć pojęć, kategorii, schematów kulturowych, konceptualizacji kulturowych. Te, w wyniku zadanego bodźca, są równoległe i w sposób rozproszony przetwarzane w jednostkowych umysłach, z których każdy ma nieco inny bank pamięci, ale suma reakcji w danym czasie, momencie rozwoju kultury jest świadectwem wspólnotowego przetwarzania informacji, a także aktualnych wartości, które skutkują wytworzeniem aktualnego dla danego czasu wyobrażenia świata danej kultury.

Tabela 1.
Procesy poznawcze
w modelach koneksjonistycznym i enaktywnym
(oprac. na podstawie
KARDELA 2006: 219)

Pytanie	Odpowiedź w modelu koneksjonistycznym	Odpowiedź w modelu enaktywnym
Co to jest proces poznawczy?	Wykreowanie w sieci stanów globalnych prostych (niezłożonych) komponentów.	Odtworzenie (<i>enaction</i>), czyli historia strukturalnych powiązań (<i>coupling</i>), która kreuje świat.
Jak funkcjonuje system kognitywny?	W oparciu o lokalne reguły, jakim podlegają operacje i reguły określające zmiany w łączliwości (<i>connectivity</i>) elementów.	Poprzez składającą się z różnych poziomów sieć, na którą nakładają się powiązane ze sobą sensomotoryczne sieci niższego rzędu.
Kiedy system kognitywny funkcjonuje prawidłowo?	Wtedy, gdy wyłaniają się własności i powstała struktura.	Wtedy, gdy jest częścią stającego się świata (...) jak to się dzieje w wyniku ewolucji.

Miejsce i status stereotypów narodowych w tym wyobrażonym świecie (i w takim kognitywnym ujęciu) nie wydają się w żaden sposób wyjątkowe, są one typowymi, zwykłymi kategoriami mentalnymi. W każdym razie tak to widzi polski anglista, Bogusław BIERWIAZONEK (2004), który twierdzi, iż jako struktura poznawcza (kognitywna) stereotyp jest kategorią niespecyficzną. Patrzy on na stereotypy jako na „osadzone (*grounded*) w ludzkim centralnym systemie nerwowym” i twierdzi, że trzeba je traktować w zasadzie tak samo jak inne „klasyczne kategorie”, mając przy tym na względzie, że stereotypy dzielą z innymi kategoriami pewne cechy. Otóż, mają charakter metonimiczny, tj. w ich strukturze nie są reprezentowane wszystkie cechy obiektu, ale tylko niektóre (dotyczy to w tym samym stopniu: stołu, konia, chmury, jak i człowieka pewnej narodowości bądź rasy itd.); są aktywizowane w umyśle automatycznie i w sposób nieświadomy. Powołuje się przy tym Bierwiazek na wcześniejsze stwierdzenie George’a Lakoffa o metonimicznym modelu kategorii realizowanym w stereotypach²⁷ oraz – co może ważniejsze – na odkrycia Antonia R. DAMASIA (1999) dotyczące reprezentacji i przetwarzania wiedzy w ludzkim mózgu i umyśle, bądź – mówiąc słowami amerykańskiego neurobiologa – „wiedzy wcielonej w reprezentacjach dyspozycyjnych”. To fundamentalne odkrycie sprowadza się pokrótce do wizji umysłu ucieleśnionego, niemal zrównanego z centralnym układem nerwowym, w którym nie przechowuje się wiedzy w postaci trwałych, niezmiennych oraz odrębnych „kopii obiektów” (obrazów stołu, tygrysa, obrazów człowieka pewnej narodowości), wydobywanych z umysłu w momencie przetwarzania informacji. Damasio twierdzi, że takie obrazy nie istnieją, a zamiast nich mamy neuronowe reprezentacje dyspozycyjne oraz neuronowe wzorce dyspozycyjne. Te pierwsze są „konstruowane chwilowo na zlecenie nabytych neuronowych wzorców dyspozycyjnych” przechowywanych w różnych miejscach w mózgu. Zaś rolą tych drugich „jest wydawanie dyspozycji innym zespołom neuronów i aktywowanie ich funkcjonowania w całym mózgu, w obwodach, które stanowią część tego samego systemu i z którymi istnieją silne połączenia neuronowe” (DAMASIO 1999: 124). Stanowią one „uśpiony potencjał, który ożywa pod wpływem aktywowania się w odpowiednich sekwencjach na określony czas odpowiednich układów neuronów, które oddziałują na inne, określone skupiska neuronów” (DAMASIO 1999: 126). Badacz neurobiologii umysłu swój wywód uzupełnia plastycznym i łatwo zrozumiałym przykładem przywoływania w pamięci obrazu kogoś bliskiego, członka rodziny, np. własnej ciotki:

²⁷ B. BIERWIAZONEK (2004: 37) cytuje fragment z książki George’a Lakoffa *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind* (1987): „social stereotypes are cases of metonymy – where a subcategory has a socially recognized status as standing for the category as a whole. Usually for the purpose of making quick judgments about people” (por. w polskim tłumaczeniu LAKOFF 2011: 78).

To, co reprezentacja dyspozycyjna przechowuje w niewielkiej grupce swych synaps, nie jest samo w sobie „obrazem”, lecz daje środki do jego odtworzenia. Jeśli masz dyspozycyjną reprezentację twarzy cioci Frani, reprezentacja ta nie zawiera twarzy jako takiej, lecz odpowiednie wzorce aktywacji neuronów, które pozwalają wywołać chwilową rekonstrukcję tego obrazu we wczesnej korze wzrokowej. (...) Pełny obraz cioci Frani nie jest umiejscowiony w jednym rejonie twojego mózgu. Jest rozproszony w nim całym, w formie rozlicznych, odpowiadających różnym aspektom jej osoby reprezentacji dyspozycyjnych (DAMASIO 1999: 124–126).

Wykorzystując powyższe tło, Bierwiazonka próbuje znaleźć cechy odróżniające kategorie stereotypowe od „zwykłych” kategorii (prototypowych, tj. mających strukturę prototypu). Jego zdaniem, mimo iż wszystkie kategorie są metonimiczne, w stereotypowych obserwuje się bardzo silne (silniejsze) powiązania synaptyczne między stosunkowo małą liczbą elementów reprezentacji; dodatkowo: elementy te mają właściwości ewaluatywne i afektywne. Aktywacja kategorii stereotypowej właśnie dzięki tym silnym związkom nielicznych elementów przebiega łatwiej i szybciej nawet wtedy, gdy zadziała bardzo słaby bodziec.

Stanowisko Bierwiazonka koresponduje z koncepcją stereotypu jako Lippmannowskiego „uproszczonego” (więc metonimicznego) obrazu w głowie, a także z pracami amerykańskich psychologów streszczonymi w akademickim podręczniku Perry R. HINTONA (2000) *Stereotypes, Cognition and Culture*. Objasnia się tam zjawisko stereotypizacji między innymi jako proces kategoryzacji konieczny w poznaniu i doświadczaniu świata, powiązany z przetwarzaniem danych. W związku z ogromem informacji na temat ludzi, zwierząt, obiektów, które umysł ludzki musi przetworzyć, dochodzi do uproszczenia danych, w czym jest pomocna kategoryzacja upraszczająca obraz świata przez eksponowanie tylko niektórych, typowych dla kategorii cech. Dodatkowo, przetwarzanie danych przebiega w dwojaki sposób: albo czasochłonny, logiczny, z wyteżoną uwagą, dużym wysiłkiem, albo w sposób automatyczny, szybki, niekoniecznie logiczny, za to pozwalający na rozwiązanie problemu, osiągnięcie pragmatycznego celu. To ten drugi typ uznany jest za tworzący stereotypy, a dalej uprzedzenia etc. Pozostajemy więc w przestrzeni wyznaczonej przez Waltera Lippmanna i jego wizję stereotypu (uproszczony obraz w głowie, tworzony lub zapewniony przez kulturę własną w celu kooperacji ze światem zewnętrznym, nieprawdziwy, niepodlegający zmianom²⁸). Nie o to chodziło Bierwiazonkowi i nie do tego zmierzamy w niniejszym opracowaniu. W ujęciu imagologicznym nie uznaje się, że stereotypy są prawdziwe, jak i nie zakłada się, że są fałszywe. Interesuje nas, jakie są i dlaczego są takie, a nie inne. Interesuje nas proces wyobrażania sobie innych narodów, gdyż uznajemy, że jest to wiedza danej kultury, a jako taka – nie może być ona uznana za stałą, ale przeciwnie – za podlegającą zmianom w ramach ewolucji całej kultury, którą chcemy postrzegać i analizować jako dynamiczny proces na wzór opisów umysłu w modelach koneksjonistycznym i enaktywnym.

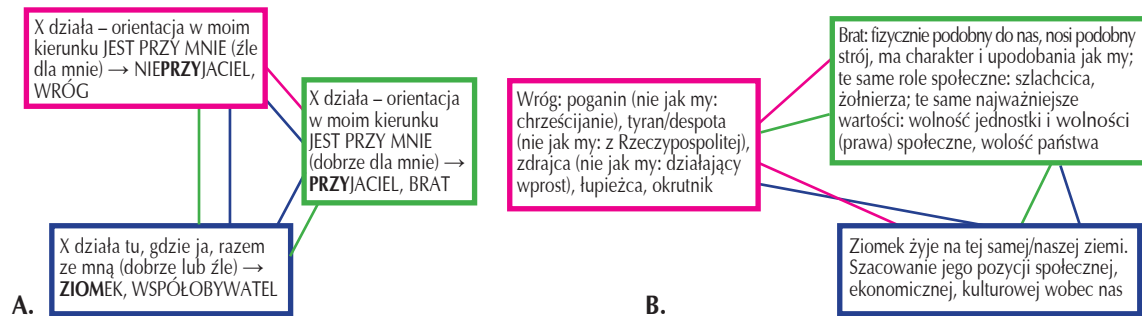
W duchu tych teorii rozumiemy, że wyobrażenia o narodach, prawdopodobnie jak wszystkie inne kategorie, pod wpływem bodźca wyłaniają się w naszym umyśle w postaci, jak to nazywa Damasio, obrazów (wizualnych, dźwiękowych, somatosensorycznych; nawet słowa lub symbole arbitralne mogą być tak traktowane²⁹). W procesie myślenia i przetwarzania informacji i za

²⁸Oslabiając nieco negatywny wydźwięk tej prostej charakterystyki, zacytujmy fragment z SHERMAN et al. (1998: 591): „(...) stereotypes do not merely simplify information processing for lazy perceivers with limited capacity [the ‘cognitive miser’ idea]; they also permit the flexible distribution of encoding resources in a way that maximizes the amount of information gained for the effort expended”. Cytuję za HINTON (2000: 79).

²⁹DAMASIO (1999: 128) pisze: „Z pewnością nikt nie zaprzeczy, że myśl zawiera słowa i symbole arbitralne. Lecz stwierdzenie takie pomija fakt, że zarówno słowa, jak i symbole arbitralne oparte są na topograficznie zorganizowanych reprezentacjach i mogą stać się obrazami. Większość słów używanych przez nas w naszej mowie wewnętrznej zanim wypowiemy lub napiszemy zdanie egzystuje w naszej świadomości jako słuchowe lub wzrokowe obrazy”.

pośrednictwem wzorców dyspozycyjnych są one porządkowane, co przebiega w specyficzny sposób, właściwy dla funkcjonowania sieci (neuronów) i „nieustannie zmieniającego się stanu neurobiologicznego”. Ważną rolę odgrywa ogólny stan pobudzenia różnych elementów sieci, aktualne wartości i potrzeby wyznaczone przez wzorce dyspozycyjne. Na pewnym poziomie istotne jest grupowanie elementów związane z faktem, że w skomplikowanej sieci informacja nie może docierać do każdego połączenia (węzła), ale tylko do najbliższych; to skutkuje kilkustopniową kategoryzacją: raz – na poziomie wyboru i zgrupowania cech w procesie symplifikacji czy metonimizacji; dwa – na poziomie łączenia kategorii, czyli znanego procesu kognitywnego, jakim jest grupowanie kategoriale³⁰ (w wyobrażeniach o narodach może to być tworzenie kategorii WRÓG, PRZYJACIEL itp.). Zjawisko to – opisane w odniesieniu do stereotypów narodów m.in. w NIEWIARA (2000) jako grupujące schematy WRÓG, BRAT, WSPÓŁOBYWATEL – można, zmieniając nieco terminologię, ale pozostając przy podstawowych założeniach, przedstawić w postaci schematów (zob. Ryciny 3 i 4).

Rycina 3.
Schematy wyobrażeniowe
w modelowaniu wstępnych
wyobrażeń o narodach
w fazie grupowania
kategorialnego (działanie
schematu: JA najpierw).
A. Proste schematy.
B. Złożone schematy

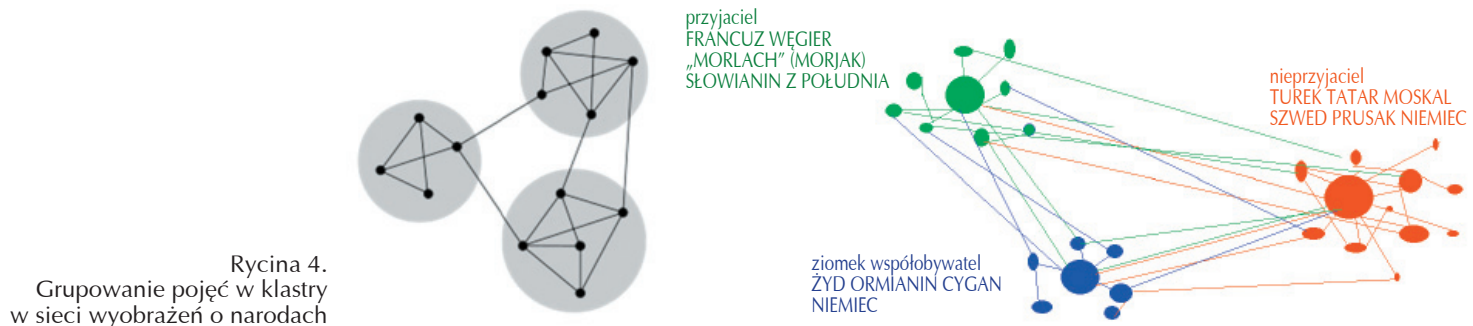

Istota grupowania polega na wykorzystywaniu schematów wyobrażeniowych, które mają podstawowe cechy pozwalające na samo wyłonienie kategorii, ale również na powiązanie różnych kategorii w grupę ze względu na pewne wspólne w tych kategoriach cechy schematu. Niektóre są uniwersalne, pierwotne i niezmiennie i – jak przypomina KARDELA (2006: 221) – „mogą być determinowane przez bardziej ogólne parametry, jak np. *parametr aksjologiczny* (dobry–zły), *parametr orientacja* «Ja najpierw» lub występować w różnych konfiguracjach określonych przez takie parametry jak «pełen–pusty», «blisko–daleko», «prosty–nieprosty» itd.”. W grupowaniu elementów sieci stereotypów narodów obserwujemy działanie właśnie tych najprostszych schematów. Schemat „Ja najpierw” w zasadzie został wyodrębniony w odniesieniu do stereotypów narodów już przez Bystronia, który zwracał uwagę, że zbiorowe wyobrażenia narodów bazują na poczuciu środkowości własnego narodu, Bierwiazzonek określił to zjawisko „egocentrycznością stereotypów”. Proces wyobrażania sobie Innych to przyrównywanie ich do siebie pod względem fizycznym, psychicznym, kulturowym, ustalanie podobieństw bądź różnic, a w konsekwencji wyłanianie się grup typu: bracia (Polaków), przyjaciele, wrogowie (Polaków) itp.

Schematy służące grupowaniu pojęć w obrębie sieci wyobrażeń o narodach, jak „blisko–daleko” (od Ja), w polszczyźnie mają ciekawą werbalizację, potwierdzającą ich działanie. Zwróćmy uwagę na polskie nazwy *przyjaciel* i *nieprzyjaciel*. Werbalizują one schematy (orientacyjne i aksjologiczne): ‘przy mnie dobrze’ oraz ‘nie przy mnie niedobrze’. Widać to w etymologii wyrazów.

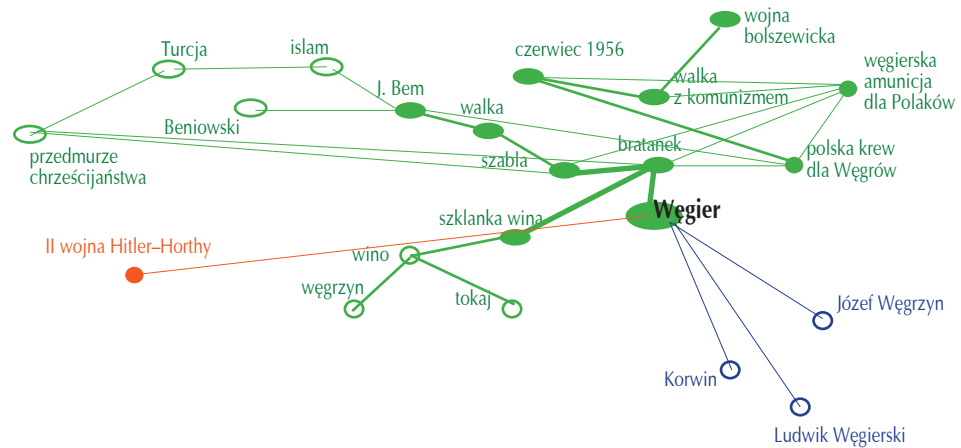
³⁰ „Grupowanie kategoriale (*categorical clustering*) – organizowanie zapamiętywanego materiału ze względu na kategorie, do których należą jego elementy; w swobodnym odtwarzaniu prowadzi do ułatwienia w odpamiętywaniu materiału” (NĘCKA et al. 2008: 634).

Pojęcie SWÓJ (w opozycji do OBCY) motywuje pośrednio rzeczownik *przyjaźń* <*psł *prijaznъ*, będący derywatem od czasownika psł **priјati* ‘lubić; być przychylnym, sprzyjać’ opartego na pie. **prijō-* o pierwotnym znaczeniu ‘blisko położony, swój, własny’ (JAKUBOWICZ 2003: 175). Łatwo pojmimy ucieleśnioną istotę tego schematu, gdy pomyślimy o czymś dla nas przykrym (*odpychającym*) i o reakcji naszego ciała, które w kontakcie z czymś nieprzyjemnym cofa się, wykonuje ruch do tyłu, albo o czymś miłym, *przyjemnym*, do czego mamy *skłonność*, ku czemu się *przychylamy*, i odpowiednim, automatycznym ruchem naszego ciała: przybliżeniu się, zbliżeniu, przytuleniu. Rozumiemy, że także w kulturowych konceptualizacjach narodów działają schematy poznawcze, które w naszych umysłach grupują w klastry odpowiednie narody, grupy etniczne, które chcemy umieszczać blisko Ja (naszej kultury) i takie, które chcemy umieszczać daleko od Ja (naszej kultury). Rycina 4 obrazuje efekt działania zasady grupowania takich pojęć w sieci pojęć kultury, w indywidualnych umysłach stanowiących ich *locus*, jednocześnie ukazując, iż tak pogrupowane elementy składają się na architekturę struktury poznawczej, którą kultura jest. Na rycinie po lewej stronie umieszczono zaczerpnięty z internetu szkic małej sieci. Kropki to węzły dostępu do pojęć. Widać strukturę wynikającą z grupowania pojęć. Wewnątrz każdej z trzech grup węzłów mamy gęste uporządkowanie, bliskie relacje. Powiązania między grupami są słabsze i luźniejsze. Po prawej stronie zaprezentowano analogiczny szkic zgrupowania pojęć odnoszących się do różnych narodów, które zostały połączone z wykorzystaniem prostych schematów, przy czym przedstawiony fragment sieci jest tylko poglądowy, nie odpowiada bowiem żadnemu stadium rozwoju kultury polskiej, choć został opracowany w oparciu o badania polskich wyobrażeń o narodach na przestrzeni kilku wieków (NIEWIARA 2000). Można go określić jako panchroniczny (ŁOZOWSKI 2011), czyli pokazujący – w odniesieniu do pojmowanych wspólnie różnych odcinków czasu – możliwości grupowania w sieci konceptualizacji kulturowych polskiej kultury wyobrażeń o narodach: nieprzyjaciół/wrogach (kolor węzłów i powiązań czerwony), przyjaciół/braciach (kolor węzłów i powiązań zielony), współobywatelach/ziomkach (kolor węzłów i powiązań niebieski).

W ten sposób możemy wyobrażać sobie całe sieci narodów, jedne kategoryzując jako wrogów, inne jako przyjaciół, braci. Także w przypadku pojedynczego wyobrażenia o jakimś narodzie mamy do czynienia z konceptualizacjami uwzględniającymi te proste schematy, co widać na Rycinie 5 przedstawiającej uproszczony fragment wyobrażenia o Węgrze w postaci sieci zgrupowanych pojęć. Kolorami zaznaczono klastry grupujące pojęcia zgodne z kategoryzacją WRÓG (czerwony), PRZYJACIEL/BRAT (zielony) i WSPÓŁOBYWATEL/ZIOMEK (niebieski). Kropkami o różnej wielkości zaznaczono węzły dostępu do sieci pojęć, a linie

między nimi to drogi/ścieżki/luki przekazu informacji. Różna wielkość i grubość kropek i linii odpowiada stopniowi utrwalenia pojęcia, jego wyrazistości, co jest związane z częstością aktywacji pojęcia i ścieżki kognitywnej. Im większa kropka na rycinie, tym większa wyrazistość pojęcia i jego utrwalenie; im grubsza linia, tym bardziej „przetarta” ścieżka, utrwalona dzięki częstszej aktywacji.

Rycina 5.
Fragment sieci kultury. Pojęcie Węgier.
Stopień utrwalenia i wyrazistość pojęcia
w indywidualnym umyśle

Przedstawiony schemat opracowałam na podstawie własnej kompetencji kulturowej (a nie np. badań ankietowych). Do pewnego stopnia można więc powiedzieć, że jest to mój stereotyp Węgra w mikroskali, choć sądzę, że podobny ulokowany jest w umysłach licznych osób należących do kultury polskiej i może być w każdej chwili aktywizowany. To, co zostało przedstawione na rycinie, to ułożone w sieć pojęcia potencjalnie gotowe do aktywacji. Mogą być one uaktywnione w umyśle jednostki należącej do kultury polskiej wskutek zadziałania bodźca, którym będzie aktualne użycie w dyskursie wyrazów *Węgier*, *Madziar*, ale też innych: *Węgryzn* jako nazwisko, dawne *węgryzn* jako wino, *węgierka* jako śliwka, nazwisk *Korwin*, *Hunyady*, *Nagy*, nawet nazw miejscowych *Budapeszt*, *Balaton*. W koneksjonistycznej koncepcji umysłu, w której dane przetwarzane są równolegle, a nie linearnie, mamy jednak sytuację o wiele bardziej skomplikowaną. Wypowiedzenie w dyskursie na temat działań rządu węgierskiego zatrzymujących napływ imigrantów z Afryki zdania *Węgryzy wybudowali mur na granicy z Serbią* (2015), może być bodźcem do „zaświecenia się” nie jednego, ale kilku węzłów, i pobudzenia różnych dróg przewodzących informacje. Jedne z nich „zaświecą się” mocniej, inne słabiej. Przykładowo w sieci proponowanej na rycinie mogą uaktywnić się: BRATANEK (*Węgier* → *Polak Węgier* dwa *bratanki*), mur (MUR → PRZEDMURZE → PRZEDMURZE CHRZEŚCIJAŃSTWA, ISLAM, WALKA). Równoległe uaktywnienie tych pojęć (a także nieprzewidywalnej liczby innych) jest możliwe z różnych powodów. W indywidualnym umyśle oraz repertuarze środków językowych może funkcjonować jako wyrazista poznawczo opozycja CHRZEŚCIJAŃSTWO–ISLAM, w pamięci mogą być obecne konstrukcje: *przedmurze chrześcijaństwa* i wiedza o rozumieniu tej konstrukcji jako dawnej zapory przed muzułmańskim Państwem Osmańskim, w dodatku zapory symbolicznie ustanawianej w różnych częściach Europy, m.in. w XVI w. na granicy węgierskiej, a w XVII w. na granicach Polski. Dodatkowo, za bardzo ważny uznamy czynnik wynikający z uczestnictwa danej kategorii w aktualnym dyskursie, np. w roku 2015 r. (z którego pochodzi zdanie *Węgryzy wybudowali mur na granicy z Serbią*) w informa-

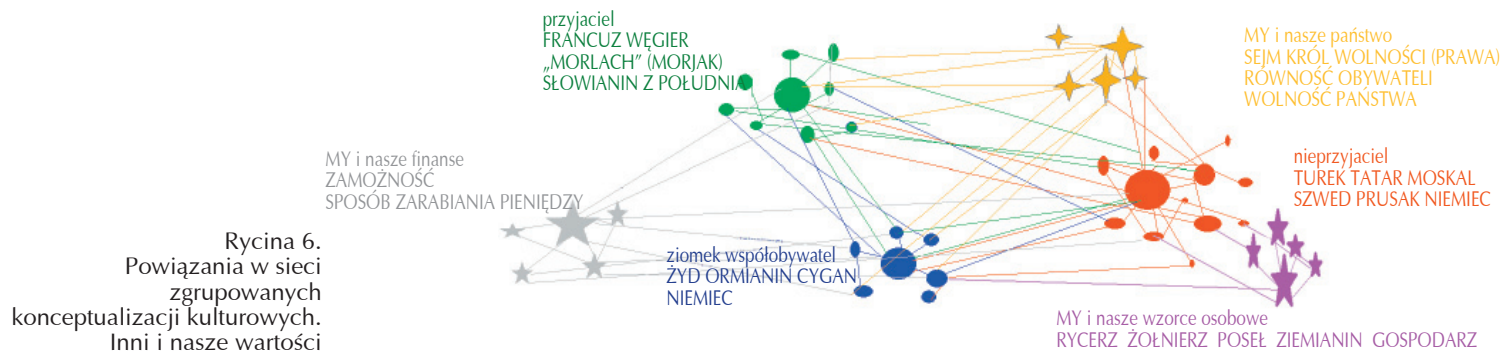
acjach medialnych, w wypowiedziach publicystycznych, może nawet w dyskursie potocznym stale uaktywniane były pojęcia ISLAM i WALKA, TERROR, PRZEMOC za sprawą częstego używania wyrażen *islamscy terroryści*, *islamiści dokonali zamachu*, *walka z islamskimi fundamentalistami*, a także wypowiedzi łączących napływających do Europy uchodźców z ofiarami bądź sprawcami aktów terroru (afirmatywnie bądź kontestująco), a o tym ostatnim informuje nas choćby przegląd witryny internetowej www.slowanaczasie. Takich możliwości jest wiele. Bardzo prawdopodobna aktywacja całego skojarzenia *Polak Węgień dwa bratanki i do szabli i do szklanki* może w kimś innym wywołać serię skojarzeń BRAT → POLSKA KREW DLA WĘGRÓW w 1956 albo SZABLA → WALKA, WOJNA... i stąd w dwóch kierunkach → II WOJNA ŚWIATOWA → PAKT HITLER–HORTHY lub → WOJNA BOLSZEWICKA → WĘGIERSKA AMUNICJA DLA POLAKÓW. Itd.

Bez trudu wyobrazimy sobie kolejne możliwe zgrupowane elementy sieci, kolejne związki, w które wchodzi wyobrażenia o narodach i – jak w cytowanych tezach koncepcji Sharifiana – wpływają na konceptualizacje kulturowe, które są jednocześnie jednostkowe i wspólnotowe. Rekonstruując architekturę tej sieci konceptualizacji kulturowych, musimy pamiętać, że nie składa się ona tylko z wyobrażeń o narodach, ale i z pojęć, odnoszących się do różnych wartości. I tak, analiza tekstów kultury (pamiętników i dzienników polskiej szlachty) w jej dynamicznej ewolucji (od XVI do XIX wieku)³¹ pozwala nam zobrazować (zob. Rycinę 6) tę kulturową kategoryzację w postaci uzupełnionej np. o takie wartości, jak: MY I NASZE WZORCE OSOBOWE – rycerz, żołnierz, poseł, ziemianin, gospodarz (kolor węzłów i powiązań liliowy), MY I NASZE PAŃSTWO – sejm, król, wolności, prawa, równość obywateli, wolność państwa (kolor żółty), MY I NASZE FINANSE, sposób zarabiania pieniędzy, zamożność (kolor szary) itd. Jak widać na rycinie, poszczególne węzły sieci są powiązane nie tylko w obrębie grup, ale i pomiędzy grupami, a impulsy mogą biec w każdą stronę. Zatem, przykładowo, wypowiedzenie w dyskursie słowa *Ormianin* może uaktywnić węzły i powiązania (ścieżki kognitywne) z różnych fragmentów sieci, np. z grupy przyjaciół Polaka, współobywatel, mający jakieś prawa w Rzeczypospolitej, prezentujący jakiś wzór osobowy i kulturowy, np. w porównaniu z polskim inny, bo kupiecki (typ ormiańskiego handlarza), ale i zbieżny z polskim (typ Ormianina służącego w polskim wojsku i dyplomacji). Analogicznie w każdym innym przypadku. Możemy wyjść w dyskursie od terminu *demokracja szlachecka*, a w zależności od odpowiedniego kontekstu słownego i sytuacji uaktywnią się fragmenty sieci grupujące narody przyjaciół demokratów (jak Francuz czy Anglik w XVIII i XIX wieku) lub narody wrogów, despotów, tyranów (jak Turek w XVII wieku, Moskal w XVII–XIX w.).

Widoczna na Rycinie 6 struktura powiązań w obrębie sieci jest z konieczności statyczna (bo przedstawiona za pomocą nieruchomych linii i kształtów), natomiast w rzeczywistości jest ona dynamiczna i to co najmniej w dwojakim sensie: na poziomie aktualnego aktywizowania (Damasio pisał „odpalania”) poszczególnych węzłów w jednostkowym umyśle w momencie reakcji na bodziec, będący np. nazwą narodowości, oraz w modyfikacjach struktury pojęć i połączeń między pojęciami składającymi się na sieć wyobrażeń o narodach (o narodzie), które zachodzą w dłuższym okresie rozwoju kultury, a więc w ewolucji zależnej od środowiska (historycznego, społecznego, ideologicznego politycznego etc.). Tylko do pewnego stopnia ową dynamiczność odzwierciedlają „niedomalowania”, niezupełne wypełnienia figur kolorem, jak na Rycinach 6 i 7. Mają one sugerować, że konceptualizacje kulturowe przybierają zarówno postać i funkcję kategorii sztywnych (co charakteryzuje tradycyjnie definiowany stereotyp), jak i rozmytych – w terminologii Wittgensteina.

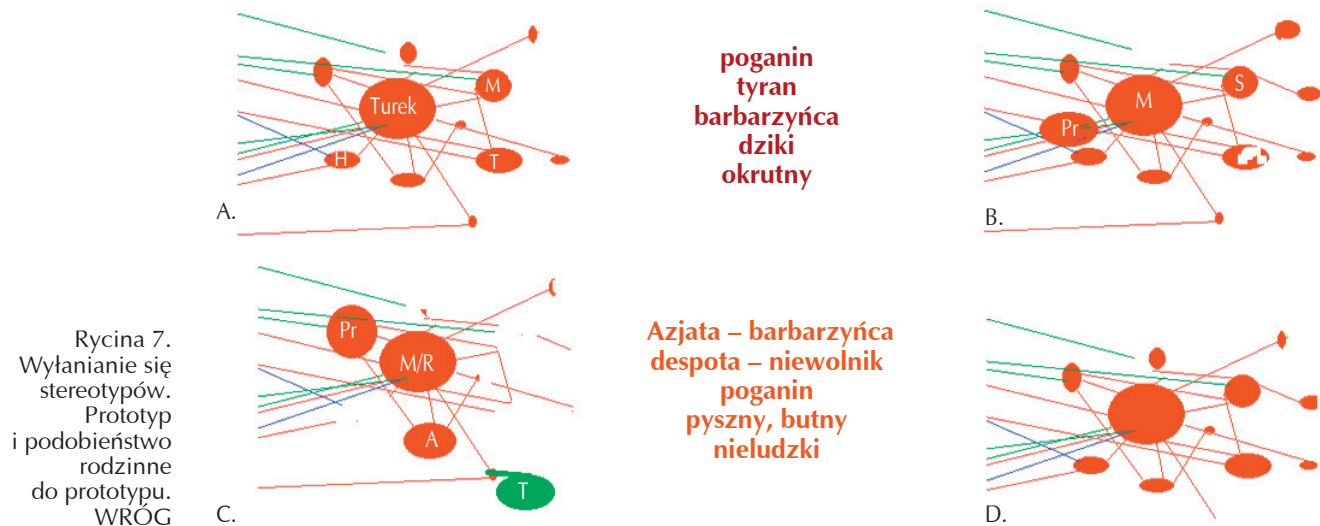
³¹ W Rycinach 6–7 wykorzystałam wyniki własnych badań (NIEWIARA 2000, 2006a, 2006b, 2010a).

Ewolucję, przekształcenia w obrębie odpowiednich klastrów oraz pojedynczych konceptualizacji kulturowych dobrze ilustrują zmiany w obrębie kategorii oraz klastra WRÓG POLAKA/NASZ WRÓG. W różnych okresach historycznych, na kolejnych etapach rozwoju kultury polskiej klaster ten grupuje pojęcia odnoszące się do różnych narodów, a sama kategoria jest uporządkowana w odmienny sposób pod względem swej struktury prototypowej. Oto możemy stwierdzić (zob. Rycinę 7.A), że w jednostkowych umysłach wyodrębniają się w pewnym okresie historycznym cechy wielkiego wroga Polaków i całego chrześcijańskiego świata: Turka (metonimicznie charakteryzuje się go jako poganina, tyrana, dzikiego i okrutnego barbarzyńcę); mniej więcej tak jest w XVII-wiecznych relacjach szlacheckich (por. przypis 31), taką też konceptualizację prezentują ludowe pieśni dziadowskie omawiane przez Jana Stanisława BYSTRONIA (1925). Na tym etapie w schemacie kategorii WRÓG Turek zajmuje pozycję centralną, jest prototypowym wrogiem, dalej od centrum umieszcza się w tej kategorii narody inne, np. w XVI i XVII wieku: Tatarów (T), Moskali (M), Węgrów (H). Z czasem, i z biegiem wydarzeń historycznych, pojawiają się nowe elementy sieci pojęć kultury, które wpływają na stopniową zmianę wyrazistości i miejsca pojęć zgrupowanych w kategorii WRÓG. Na Rycinie 7.B widzimy już przekształcanie się prototypowej struktury kategorii. Do centrum przesuwają się Moskal, pojawia się Prusak (Pr), Szwed (S), są jakieś elementy niejasne, rozmyte. Z kolei na Rycinie 7.C, która mogłaby przedstawiać stan z XIX wieku, widać usytuowanie w centrum kategorii elementów M/R (Moskal/Rosjanin), dalej Pr (Prusak), A (Austriak), ale widać, że na samych peryferiach pozostaje widoczny T (Turek), pojęcie/węzeł, które – jako należące do kategorii WRÓG – jest już wówczas przechowywane głównie jako element pamięci kulturowej, a nie komunikatywnej, gdyż wtedy Turka postrzega się raczej jako sprzymierzeńca (kolor zielony) Polaka, choćby z uwagi na jego konflikt z Rosją.

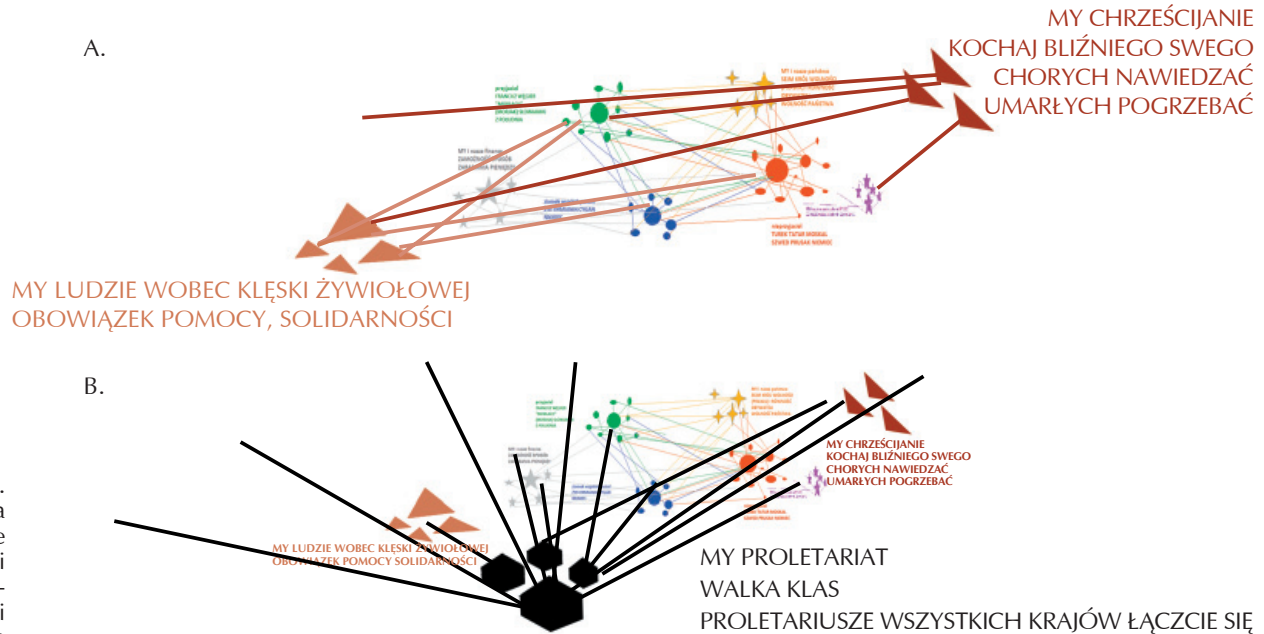
Zmiana w ustrukturyzowaniu kategorii jest związana także z pojawieniem się nowych elementów, pojęć, węzłów sieci, które wpływają na jej całą architekturę. W tym wypadku są to pojęcia charakteryzujące obcość kulturową wroga (Ażjata), nieakceptowany system jego państwa (tyrania/niewolnictwo), cechy postępowania wobec Polaków (pyszny, butny, nieludzki). Odtąd te cechy – szczególnie w sytuacji zagrożenia egzystencji społeczności Polaków, także w XX wieku – będą aktywne w procesie grupowania narodów w kategorię WRÓG. Rycina 7.D pozwala sobie wyobrazić wypełnianie tego schematu różnymi elementami w odpowiednich momentach historycznych, ale też przez uczestników polskiej kultury mieszkających na różnych terenach Rzeczypospolitej.

Dynamiczne przetwarzanie danych w sieci pojęć kultury obrazują nie tylko procesy związane z fluktuacją elementów zgrupowanych w prototypowe kategorie. Także inne liczne zjawiska mają wpływ na wspólnotowe przetwarzanie danych w systemie. Pewne wydarzenia, stany kultury mogą osłabiać związki między poszczególnymi elementami kategorii. W sytuacji wojny możemy zobaczyć w jakimś narodzie ofiarę, a nie (jak dotąd) kata, i może to być albo powszechna w społeczeństwie reakcja, albo postawa indywidualna. Obie znajdują swoje werbalizacje w tekstach aktualnego dyskursu i przyczyniają się do czasowego lub trwałego przekształcenia wyobrażeń o narodach, co najmniej w zakresie procesu grupowania kategoryalnego. Wstępna kategoryzacja WRÓG POLAKA może nie zaistnieć w sytuacji klęski żywiołowej, tragedii społecznej, kiedy w indywidualnych umysłach i w dyskursie silniejszą aktywność będą miały skojarzenia z takimi formułami, jak: chrześcijańskie przykazanie *kochaj bliźniego swego jak siebie samego*, zawarte w katechizmie katolickim powinności wobec ciała (*chorych nawiedzać, umarłych pogrzebać*),

uniwersalne nakazy ludzkiej solidarności: *być człowiekiem, zachować jak człowiek/po ludzku* 'dobrze, szlachetnie' (zob. Rycinę 8.A). Niejednokrotnie mamy też do czynienia z sytuacją, gdy wspólnotowy dyskurs jest zdominowany przez formuły eksponujące i utrwalające idee lub ideologie, które unieważniają związki z narodem i tożsamości narodowe, jak kosmopolityzm czy proletariacki internacjonalizm marksizmu i leninizmu znany też w Polsce po II wojnie światowej i manifestowany w dyskursie oficjalnym np. w postaci odpowiednich sloganów. Na Rycinie 8.B zilustrowano sieć konceptualizacji kulturowych zdominowaną przez pojęcia aktywizowane za sprawą bardzo częstych w dyskursie lewicowym lat powojennych konstrukcji: *walka klas, proletariatu, Proletariusze wszystkich krajów łączcie się*. Podobne mechanizmy rządzą wyobrażeniami o świecie także w przypadku utożsamiania się z jakąś subkulturą, której wartości wpływają na kształt konceptualizacji kulturowych, jak sprzyjające postawom kosmopolitycznym pacyfizm hippisowskich dzieci kwiatów czy antysystemowy anarchizm subkultury punkowej.

Wyobrażenia o narodach składają się na siatkę pojęć kultury. Wszystkich tych pojęć, pełnej siatki, nie sposób opisać. Na pewno jednak możemy próbować opisać je częściowo. W tym studium zakładamy, że opis jednego, sporego, powiązanego z innymi, fragmentu sieci dotyczącego wyobrażeń o narodach pozwoli przybliżyć się do zrozumienia zasady poznania kulturowego, dziedziczenia pojęć w obrębie kultury, a przynajmniej do zapoznania się z wycinkiem tej sieci, który udało się uchwycić

Rycina 8.
Dominacja
w indywidualnym umyśle
i dyskursie wartości
pojęć innych niż zwią-
zane z narodami
i wyobrażeniami o nich

w przeprowadzonym badaniu. Jego przedmiotem jest też wizualny i werbalny aspekt wyobrażeń o narodach zmagazynowanych w naszych umysłach. Czy są przechowywane w naszych umysłach w postaci obrazów, jak przekonywał Antonio Damasio? Czy może istotą ich trwania w kulturze jest język, jak głosi tytuł znanej pracy Jerzego Bartmińskiego: *Stereotypy mieszkają w języku*? Odpowiedzi na te pytania spróbujemy znaleźć, analizując wyniki trwającego ponad dwadzieścia lat badania, werbalno-wizualnego eksperymentu asocjacyjnego.

Rozdział II. **Badanie i wyniki**

Opis badania

Badania, których wyniki stanowią w niniejszym opracowaniu podstawę rozważań, były przeprowadzane w latach 1990, 1994, 2012 wśród młodzieży szkolnej dwóch sosnowieckich liceów oraz – kontrolnie, w latach 2016, 2017 – wśród młodzieży studenckiej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Polegały one na przeprowadzeniu ankiet asocjacyjnych, zbierających dane werbalne i wizualne na temat wyobrażeń o wybranych narodach (wprowadzono eksperymentalnie ankietę wizualną własnego pomysłu).

W pierwotnej fazie prace były związane z doraźnymi celami. Badania ankietowe poszukujące słownych asocjatów nazw narodowości wpisywały się w prowadzone w nieformalnym zespole kolegów z sosnowieckiej (wówczas) polonistyki i filologii słowiańskiej w Bochum dyskusje, inspirowane empirycznymi badaniami oraz teoretycznymi koncepcjami Michaela Fleischera na temat konstruktów kulturowych i symboli kolektywnych (zob. np. FLEISCHER 1991). Wyniki badań przeprowadzonych w tamtym czasie, po fragmentarycznym opublikowaniu (NIEWIARA 1991b), zostały przeznaczone do powtórzenia w takiej samej grupie respondentów w odpowiednio dalekiej przyszłości, a następnie – do porównawczej analizy. Natomiast pomysł przeprowadzenia ankiety rysunkowej, poszukującej obrazkowych asocjatów nazwy narodowości, pojawił się w 1994 r. podczas przygotowywania doktoratu na temat zapisanych w dawnych tekstach prywatnych historycznych wyobrażeń polskiej szlachty o innych narodach. Podówczas celem ankiety było zbadanie, które z najbardziej utrwalaonych w kulturze polskiej wizerunków narodów mają w pamięci operacyjnej respondentów postać historyczną, tj. m.in. taką, jaką znamy z dawnych dzienników i pamiętników, oraz jak częste jest to zjawisko. W bronionych tezach doktoratu znalazły się wyniki ankiety na temat kilku narodów (Turek, Tatar, Hiszpan i Szwed), ale w opublikowanej wersji (NIEWIARA 2000) opis eksperymentu pominięto, decydując się na druk danych dotyczących wyobrażeń o Turku dopiero dekadę później (NIEWIARA 2010a)³².

Badania ostatecznie zdecydowałam się powtórzyć w roku 2012, w szczególnym momencie, w którym – jak założyłam – społeczna i indywidualna percepcja innych narodów była szczególna, czyli w czasie rozgrywanych w Polsce i na Ukrainie mistrzostw Europy w piłce nożnej EURO 2012. Możliwość pełnego opracowania i, co najważniejsze, upowszechnienia

³²Inne wyniki ankiet obrazkowych zostały zaprezentowane podczas dwóch konferencji: w referacie *Struktury konektywne polskiej pamięci zbiorowej a współczesna polska tożsamość narodowa*, na konferencji *Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle dwudziestowiecznych dyskursów i polemik. Konteksty filologiczne* (Uniwersytet Śląski w Katowicach, Sosnowiec 16–18 października 2014 r.) oraz na plakacie zatytułowanym *Stereotypes – collective memory – political system transformation* podczas sesji posterowej światowej konferencji dotyczącej różnorodnych – fizjologicznych, psychologicznych, kulturowych – aspektów pamięci, czyli *6th International Conference on Memory* (Faculty of Science ELTE, Budapeszt 17–22 lipca 2016 r.).

– przez publikację, w tym niniejszą książkę, referaty na konferencjach itp. – uzyskałam dzięki finansowemu wsparciu NPRH dopiero w 2016; wtedy przeprowadziłam też kilka sondażowych badań sprawdzających wyniki ankiet, choć już w innym środowisku studentów Uniwersytetu Śląskiego (w 2016 pośród studentów polonistyki oraz kierunku antropologia, oraz w 2017 na kierunku inżynieria materiałowa). Zostaną one wykorzystane w niewielkim stopniu, tylko w celu pokazania najważniejszych bądź najbardziej aktualnych zjawisk.

Specyfika badanej populacji

Młodzież biorąca udział w podstawowym badaniu to osoby w wieku od 15 do 18 lat, uczniowie dwóch renomowanych sosnowieckich szkół średnich: Liceum Ogólnokształcącego im. Stanisława Staszica oraz Katolickiego Liceum Ogólnokształcącego im. Jana Bosko. Nie byli oni pytani o miejsce zamieszkania czy pochodzenia, ale z opinii nauczycieli wiadomo, że pochodzili z Sosnowca i okolicznych miast. Kształtowało ich zatem społeczeństwo tego terenu. Jest to środowisko tradycyjnie uznawane za robotnicze a z pochodzenia chłopskie. Kulturowo i językowo teren ten należy do Małopolski. Ludność tu zamieszkała to głównie albo migranci, albo potomkowie migrantów zarobkowych z wiosek Krakowskiego i Kielecczyny, co słychać w tutejszym języku, choć głównie ludzi starszych (kieleckie odpowiedniki literackich *łapię, kopię* w postaci *łape, kope*), mazurzenie, wymowa typu *czeba* (*trzeba*), *dżewo* (*drzewo*) itd. (por. PASTUCHOWA, SKUDRZYKOWA 1994). Kulturowo ku tym terenom ciążyła też tutejsza ludność, a nie ku sąsiadującym Katowicom³³. Zmieniło się to dopiero w ostatnich dziesięcioleciach wraz z postępującym wymieszaniem największej w Polsce aglomeracji śląsko-dąbrowskiej.

Rozwój Sosnowca (dziś miasta powiatowego) oraz miast okolicznych (Dąbrowy Górniczej, Będzina, Czeladzi) przyspieszyło pod koniec XIX w. powstanie komory celnej przy stacji Kolei Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej oraz stacji kolei Inwango-rodzko (Dęblińsko)-Dąbrowskiej, a na początku XX wieku rozwój przemysłu wydobywczego, hutniczego, przędzalniczego i in., pozostającego w rękach niemieckich przedsiębiorców. Po I wojnie światowej utrwaliła się nazwa tego przemysłowego regionu, *Zagłębie Dąbrowskie*, wykorzystująca typową w polszczyźnie konstrukcję nazywającą miejsce bogate w zasoby naturalne. W okresie między dwiema wojnami, wraz z innymi miastami regionu, Sosnowiec – należący do województwa kieleckiego – był miastem kresowym zachodnich rubieży Rzeczypospolitej.

Robotnicze środowisko, wydarzenia będące pokłosiem rewolucji 1905, przed II wojną światową silny wpływ i tradycje PPS-u sprawiły, że do terenu przyłgnęło miano *Czerwone Zagłębie*, stale przypominane przez komunistyczne władze powojenne. Młodzież, która wypełniała ankiety w 1990-S oraz 1994-O³⁴ знаła z pewnością nazwę głównej ulicy: *ul. Czerwonego Zagłębia* (do przedwojennej nazwy *ul. Trzeciego Maja* powrócono w roku 1991), a także stale widziała w jednym z sosnowieckich parków

³³Ciekawą pracę magisterską na ten temat napisała pod moim kierunkiem Anna KAMIŃSKA (2009). Praca dotyczyła analizy dramatu teatralnego sosnowieckiego grafika i malarza Jacka Rykały. Dramat, zatytułowany *Mleczarnia*, jest tekstem o charakterze wspomnieniowym, przypominającym różne etapy życia dwóch sosnowiczian. Autorka pracy magisterskiej, m.in. stosując metodę rekonstrukcji mapy mentalnej zaproponowaną w NIEWIARA (2009), zbadała częstotliwość występowania nazw miejscowych, a tym samym wyrazistość punktów topograficznych w wyobraźni widza lub czytelnika dramatu. Oto kolejność w coraz większym dystansie od obserwatora: ulice Sosnowca, Kraków, Częstochowa, Warszawa. Sąsiadujące Katowice są w tekście Rykały sporadycznie reprezentowane pod postacią nazwy katowickiego dworca kolejowego.

³⁴W książce posługuję się następującymi odniesieniami do ankiet: 1990-S i 2012-S (ankiety słowne), 1994-O, 2012-O, 2016-O, 2017-O (ankiety obrazkowe).

potężny „pomnik czynu rewolucyjnego” utrwalający wizerunek terenu o przeszłości rewolucyjnej. Był on wprawdzie potocznie (i żartobliwie) zwany „pomnikiem hydraulików” albo „rurami” (ze względu na konstrukcję z mosiężnych rur), ale można się spodziewać, że jego kulturowe oddziaływanie jako nośnika pamięci było niemałe aż do roku 1991, gdy został zdemontowany za czasów solidarnościowej prezydentury Zdzisława Kleszcza. Młodzież wypełniająca ankiety 2012-S i 2012-O tych figur pamięci przeszłości rewolucyjnej nie знаła, ale z pewnością spotykała się z żywym poparciem dla lewicowych polityków, a nawet z pomysłami ich upamiętniania (np. *Rondo Edwarda Gierka*).

Inne oblicze tego obszaru, nieciekawe dla propagandy komunistycznej, odsyła do czasów zaborów i postawy ludności Królestwa Kongresowego. Sosnowiec był wówczas miastem granicznym (tu – w tzw. trójkącie trzech cesarzy – zbiegały się granice zaborów: rosyjskiego, pruskiego, austriackiego³⁵), co przyczyniło się do dość znacznej roli tego terenu w powstaniu styczniowym. Tędy dokonywał się przerzut broni do powstania z Prus, tu też odbyła się brawurowa zwycięska bitwa o dworzec kolejowy (oficjalnie przypominana dopiero w styczniu 2013 w postaci efektownej rekonstrukcji), a także mniejsze potyczki powstańcze, których miejsca są zaznaczone w przestrzeni miasta w postaci dość licznych upamiętniających je kaplic, kapliczek, krzyży przydrożnych z enigmatycznym napisem 1863. O te pamiątki przez długie lata oficjalnie nie dbano, zawsze miały jednak swoich anonimowych „strażników pamięci”, nie pozwalających im popaść w ruinę. Są także inne punkty pamięci. Młodzież KŁO im. Jana Bosko co-dziennie mija tablicę na murze sąsiadującego kościoła św. Tomasza upamiętniającą obchody 125. rocznicy „(...) Konstytucji 3 Maja, w Sosnowcu roku krwawej wojny, 1791–1916”, z herbami Warszawy, Krakowa, Poznania i Wilna, a także pomniczek ku czci kobiet walczących w Armii Krajowej. Odżywa pamięć o żołnierzach wyklętych.

Podczas II wojny światowej Sosnowiec włączony był do Rzeszy³⁶, o czym pamięć przechowują nie tylko starsi mieszkańcy, ale też oficjalne pamiątkowe tablice w miejscu dokonanych przez hitlerowców mordów na ludności cywilnej, w tym Żydach z getta umieszczonego w jednej z dzielnic Sosnowca – Śródułi. Pamięć zła tamtych czasów trwa.

Dziś Sosnowiec jest miastem uniwersyteckim. Obie szkoły, w których przeprowadzono badania, mają siedzibę w odległości od kilkuset metrów do 1,5 km od budynków Wydziału Filologicznego, Wydziału Geologii i Geografii, Wydziału Techniki Uniwersytetu Śląskiego. W pejzaż miasta wpisują się ślady po dawnej różnorodności kulturowej: liczne kościoły katolickie, w tym katedra z patriotycznymi scenami z historii Polski pędzla Włodzimierza Tetmajera oraz Henryka Uziębły na młodopolskich polichromiach.

³⁵ Koniecznie trzeba w tym miejscu przypomnieć stylizowaną na sosnowiecki pitawał powieść anglisty, profesora Uniwersytetu Śląskiego, w Katowicach Zbigniewa BIAŁASZA (2011), zatytułowaną *Korzeniec*, oraz jej adaptację teatralną w reż. Remigiusza Brzyka w Teatrze Zagłębia (2012) i Teatrze Telewizji (2014). Tematy granicy, spotkania kilku kultur (do polskiej, rosyjskiej i niemieckiej dołącza i żydowska), motywy świata stworzonego wokół i dzięki kolei żelaznej, zarobku, przemytu (w tym wypadku kobiet do Ameryki Południowej) w dziele artystycznym nabrały mocy wyjaśniającej i charakterystyki tutejszego *genius loci*. Również spektakl Teatru Zagłębia z 2014 r. zatytułowany *Czerwone Zagłębie* autorstwa Jarosława Jakubowskiego w reż. Aleksandry Popławskiej i Marka Kality wykorzystywał podobne motywy i punkty odniesienia dla konstrukcji tutejszej tożsamości wspólnotowej: dworzec Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, na którym dochodzi do domniemanego spotkania Józefa Piłsudskiego i Józefa Stalina oraz ich rozmowy o Polsce, co uzmysławia tutejsze tradycje pepeesowskie i komunistyczne; KWK „Sosnowiec”, strajki, bieda górników i lekarz biedoty, Aleksander Widera, prototyp doktora Judyma z *Ludzi bezdomnych* Żeromskiego; z nowszej historii: przypomnienie postaci Edwarda Gierka, sosnowiczana, a także zamachu na Leonida Breżniewa podczas jego wizyty w tym mieście.

³⁶ Warto może napisać, że używana jeszcze czasem przez niektórych Ślązaków synonimiczna nazwa Sosnowca *Aldrajch* także – choć z innej perspektywy – przechowuje pamięć o czasach wojennych, gdy miasto zostało wcielone do Trzeciej Rzeszy: *Aldrajch* = *Alt Reich* ‘stara/ dawna Rzesza’).

W promieniu 1–2 km od obu szkół znajdują się poza kościołami katolickimi: czynna cerkiew prawosławna pod wezwaniem św. św. Wiery, Nadzieży, Luby (Wiary, Nadziei, Miłości) i matki ich Zofii, w której posługę kapłańską czynili i czynią pochodzący z bardzo poważanej w polskim świecie prawosławnym rodziny ojciec i syn, Sergiusz i Mikołaj Dziewiatowscy (młodszy uczęszczał do LO im. Stanisława Staszica w latach 90. XX w.); kościół ewangelicko-augsburski pod wezwaniem św. Jana; drobnomieszczańskie pałace niemieckich przemysłowców – nie tak okazałe jak łódzkie, ale wyróżniające się w architekturze miasta i do dziś w języku tutejszej ludności, z pewnością tej starszego pokolenia, zachowujące swoje adaptowane nazwy, np.: *pałac Szena* (*Shoena*), a także cmentarze przypominające o dawnej obecności różnych wyznań: katolicki, prawosławny, ewangelicki i żydowski kirkut. W oknach jednej ze starych kamienic – w nieco oddalonym od obu szkół centrum miasta – widnieją namalowane twarze urodzonego w Sosnowcu słynnego *Pianisty* Romana Polańskiego, Władysława Szpilmana i jego małżonki, przypominające znaczącą część społeczności przedwojennego miasta: sosnowieckich Żydów.

A to przecież nie wszystko. Jak napisał kiedyś Emanuel Mateusz Rostworowski, w będącym metaforą współczesnego miasta „blokowisku rozplývają się dawne stany, czy klasy”, i dalej:

W rurach (boć nie żyłach) blokowiska krążą jednak soki starych atawizmów, tradycji rodzinnych, prowincjonalizmów, lektur szkolnych i pozaszkolnych, nauczaiń kościelnych. Mieszkańcy urzędniczego blokowiska nie są tak zgłajszaltowani, jak architektura ich osiedli i głos TV (ROSTWOROWSKI 1987: 139).

Trzeba to uznać za prawdę nie tylko w odniesieniu do starego Krakowa, o którym zapewne jako o rodzinnym mieście pisał historyk, ale i do Sosnowca – młodego, ledwie stuletniego miasta. Uczyłam kiedyś w KLO im. Jana Bosko latorośl starożytnego litewskiego rodu Ancutów, o czym wiedzę zdobyłam przypadkowo, studiując w Lublinie XVII-wieczne dokumenty. Potomkowie szlachty z Pokucia mieszkali *vis a vis* mego tutejszego okna. Itd. Przeglądając wyniki ankiet wypełnionych przez młodzież sosnowieckich szkół, trzeba mieć świadomość tej kulturowej różnorodności. Nie zawsze uświadamianej, ale chyba kształtującej lokalną specyfikę. To na tak zagruntowane płótno nakładającą się obrazy kształtowane przez globalną kulturę przenikającą przez globalne media.

Respondenci, czas, miejsce, narzędzia, warunki

W badaniu, którego pierwotnym celem było zgromadzenie danych na temat polskich, współczesnych stereotypów narodowych, posłużono się dwoma typami ankiety otwartej o charakterze asocjacyjnym, a badanie przeprowadzono w kilku krokach. Podstawowe rozróżnienie dotyczy badania poszukującego skojarzeń słownych, które przeprowadzono w dwóch turach w maju 1990 r. (1990-S) i w czerwcu 2012 r. (2012-S), oraz badania poszukującego skojarzeń obrazowych, również przeprowadzonego w dwóch turach w maju 1994 r. i w czerwcu 2012 r. (dalej: 1994-O i 2012-O). Uzupełnienia obu typów badania przeprowadzono na mniejszych próbach w latach innych, przy czym materiał wykorzystany i omówiony w pracy obejmuje tylko próbki badań 2016-O i 2017-O).

Ankieta słowna. Badanie poszukujące asocjacji słownych, werbalnych przeprowadzono w obu krokach w LO im. Stanisława Staszica w Sosnowcu. Ogólna liczba ankietowanych w 1990-S = 135 (104 dziewczęta i 31 chłopców), a w 2012-S = 121 (43 dziewczęta, 78 chłopców). Wiek młodzieży w 1990-S wynosił od 15 do 21 lat (jako że uzupełniono ankietę o odpowiedzi 20 studentów polonistyki Uniwersytetu Śląskiego, wówczas z siedzibą w Sosnowcu); w 2012-S – od 15 do 18 lat. W sumie w 1990-S uzyskano

zbiór odpowiedzi liczący 1424 asocjaty (odrębne leksemy), które zostały aktywowane w postaci 3126 reakcji na bodziec, zaś w 2012-S zbiór obejmuje 1269 słów asocjatyw i 2579 reakcji na bodziec.

Ankieta przeprowadzona w identycznej formie na obu etapach, by zachować możliwość porównywania uzyskanego materiału. Poproszono młodzież o podanie pierwszych skojarzeń: a) rzeczownikowych, b) przymiotnikowych związanych z sześcioma nazwami narodowości: Polak, Czech, Niemiec, Anglik, Francuz, Rosjanin, według wzoru: Włoch a) *makaroniarz*, b) *spontaniczny*; Chińczyk: a) *filozof*, b) *żółty*. Różnica polegała na tym, że w 2012-S uczniowie wypełniali wydrukowany kwestionariusz z wypisanymi nazwami narodów, a w 1990-S uczniowie pisali na luźnych kartkach, zaś polecenie zapisywano stopniowo na tablicy.

Ankieta obrazkowa. Badania poszukujące asocjatyw wizualnych, obrazkowych przeprowadzono w obu krokach w dwóch klasach KLO im. Jana Bosko. Ogólna liczba ankietowanych w 1994-O = 31 (18 dziewcząt i 13 chłopców), a w 2012-O = 35 (18 dziewcząt i 17 chłopców). W sumie w 1994-O uzyskano 512 rysunków, w 2012-O 560 rysunków przedstawiających 16 narodowości (Amerykanin, Anglik, Chińczyk, Francuz, Hiszpan, Niemiec, Polak, Rosjanin, Szkot, Szwed, Tatar, Turek, Ukrainiec, Kozak, Włoch, Żyd). Uzupełniające badania przeprowadzono w innych warunkach w 2016 r. wśród studentów polonistyki i antropologii języka i komunikacji (26 osób) oraz w 2017 r. wśród studentów inżynierii materiałowej (17 osób). Oprócz wymienionych wcześniej narodowości studenci antropologii rysowali też Czechów i Węgrów.

W badaniu wybraną grupę osób wyposażono w identyczne narzędzie do rysowania (czarny pisak) oraz stopniowo w przebiegu badania podawane identyczne karty do rysowania w formacie A-6. Następnie kolejno wypowiadano polecenie: „Narysuj...” [odpowiednio: Anglika, Amerykanina itd.], pozostawiając 3 minuty na wykonanie każdego kolejnego zadania. W tym czasie respondent winien był wpisać nazwę narodowości na górze karty, podać swój wiek i płeć w prawym dolnym rogu karty i wypełnić kartkę rysunkiem. Uczestnicy badania zostali poinstruowani, iż nie wolno głośno komentować swoich rysunków („proszę nic nie mówić”) i poinformowani, iż w przypadku trudności w przywołaniu jakichkolwiek skojarzeń można narysować schematyczną postać składającą się z kresek i kółek.

Badania prowadzono w szkołach, podczas lekcji, za zgodą aktualnych dyrektorów szkół oraz w obecności tych samych nauczycieli języka polskiego: mgr Barbary Strączek w LO im. Stanisława Staszica oraz mgr Danuty Wilkowskiej w KLO im. Jana Bosko, którym za przyjacielską współpracę dziękuję.

Krytyka własna metody

Ogólna charakterystyka przeprowadzonego badania wymaga przypomnienia, iż nie jest to badanie socjologiczne, masowe, ale opracowane dla celów istotnych z punktu widzenia imagologii etnolingwistycznej. Jego celem jest uchwycenie procesów i mechanizmów działania wyobrażeń o narodach w umyśle człowieka pod wpływem ewolucji środowiska, tj. zmian w obrębie kultury, a nie zbieranie danych statystycznych.

Badanie ma swoje walory. Zostało przeprowadzone w identyczny sposób pod względem formalnym i merytorycznym oraz w tym samym środowisku, czyli w tym samym mieście (zob. Specyfika badanej populacji), w tych samych szkołach. Skład grona pedagogicznego w ciągu 18–22 lat w obu szkołach zmienił się w niewielkim stopniu (choć niekiedy, jak zobaczymy

w przypadku pracy nauczyciela plastyki, zmiany mogą mieć znaczące skutki), na pewno pozostali ci sami nauczyciele języka polskiego i (w KLO) historii. Badanie zostało przeprowadzone w dużym odstępie czasowym: w przypadku 1990-S i 2012-S druga tura nastąpiła po 22 latach, a w 1994-O i 2012-O po 18 latach, a zatem w odstępie mniej więcej jednego pokolenia biologicznego i około dwóch, a nawet prawie trzech, pokoleń socjologicznych. Jest to już okres, w którym można obserwować odmienności w generacyjnym doświadczaniu i wartościowaniu świata; jednocześnie mamy też do czynienia z następstwem pokoleń i przekazem wartości. Badana młodzież w 2012 r. to przecież „dzieci” uczniów z 1990 i 1994 r., a także osoby, które ze względu na swój wiek (15–18 lat) funkcjonują przede wszystkim w posiadającym specyficzną lokalną charakterystykę własnym środowisku, w ich wypadku ograniczonym do rodziny, szkoły, grupy rówieśniczej, kształtujących ich także przez przekaz i modyfikację konceptualizacji kulturowych. Ważny, obiecujący uzyskanie ciekawych wyników, jest czas przeprowadzenia badania: w momentach historycznych (wprawdzie o różnej randze) związanych z ważnymi, wspólnotowo przeżywanymi, chwilami dziejowymi. Rok 1990 i początek lat dziewięćdziesiątych to okres polskiego *przełomu* (i rosyjskiej *pieriestrojki*), czas bardzo dużej zmiany politycznej, ekonomicznej, w którym jednocześnie mieliśmy już do czynienia z wyzwaniami nowej rzeczywistości, ale dominowała jeszcze świadomość przynależności do świata PRL-u, zaś bezpośredni kontakt ze światem spoza dawnej „żelaznej kurtyny” nie był powszechny. Rok 2012 to moment, w którym przynależność Polski do świata Europy Zachodniej właśnie została dodatkowo potwierdzona przez zorganizowanie w Polsce europejskich mistrzostw piłkarskich (wydarzenia sportowego wielkiej rangi), a polityczna przynależność do Unii Europejskiej od lat była już prawnie usankcjonowana, co pociągało za sobą i takie skutki, jak możliwość swobodnego przemieszczania się między krajami i bezpośredniego poznawania ludzi różnych narodowości. Wybór momentu przeprowadzenia powtórnego badania był związany także z nadzieją na sprawdzenie społecznego oddziaływania różnych typów pamięci kolektywnej: historycznej, głębokiej i aktualnej, płytkiej. Potencjalne odniesienia do rozgrywek piłkarskich mogły unaocznić działanie tej drugiej i pokazać jej konkurowanie z pamięcią przeszłości. Różnica między dwoma okresami dotyczy także uczestnictwa w innej kulturze globalnej. Tę z początku lat dziewięćdziesiątych w Polsce można określić jeszcze jako kulturę pisma i telewizji, ta w 2012 jest już obrazkową kulturą internetu. Ma to wpływ na postrzeganie Innych, których nie musimy sobie wyobrażać, gdyż w każdej chwili możemy ich zobaczyć.

Wątpliwości w ocenie badania mogą dotyczyć jego zasięgu oraz zastosowanych metod. Niedoskonałości wynikają z faktu, iż pierwszy etap ankiety prowadzony był z myślą o doraźnych celach i nie był zakrojony szeroko. Drugi musiał go w tym naśladować, jeśli miał służyć do porównań. Niemniej jednak wypada wyrazić pewne zastrzeżenia.

Zasięg badanych ograniczony do osób pochodzących z małej grupy, jednolitej wiekowo i z jednego miasta byłby z pewnością przeszkodą w pozytywnej ocenie badania socjologicznego nastawionego na uzyskanie znamienych danych liczbowych. Nie na nich zatem koncentrujemy się w analizach, ale raczej na poszukiwaniu prawidłowości kształtowania się i trwania wyobrażeń o narodach w umyśle i kulturze. Wycinek populacji społeczeństwa polskiego daje obraz konceptualizacji kulturowych w skali mikro, o której pisał Sharifian, a możliwości wykorzystania ich do badania o szerszym zasięgu są podobne jak np. w przypadku badania wartości Polaków na przykładzie ankietowania studentów szkół wyższych w Lublinie (por. BARTMIŃSKI et al. 2006).

Metodologiczne zastrzeżenia co do sposobu przeprowadzenia ankiet dotyczą głównie ankiety werbalnej, gdyż obrazkowa jest

w swej budowie prosta, a kontrowersje może wywołać ewentualnie sposób jej analizy. Natomiast w ankiecie słownej można mieć uzasadnione wątpliwości dotyczące polecenia: „Podaj pięć pierwszych skojarzeń a) rzeczownikowych, b) przymiotnikowych związanych z podanymi nazwami narodowości według wzoru: Włoch a) *makaroniarz*, b) *spontaniczny*; Chińczyk: a) *filozof*, b) *żółty*”.

Do tak skonstruowanego polecenia zastrzeżenia wyrażali dyskutanci po opublikowaniu NIEWIARA (1991b). Dotyczyły one faktu, iż ankietę asocjacyjną powinna mieć charakter otwarty, a tutaj warunek nie został spełniony, gdyż mimo wszystko młodzież niekiedy nazbyt sugerowała się wzorem, podając analogiczne wobec niego, niekiedy nienaturalne dla polszczyzny (choć możliwe) konstrukcje typu: *kielbasiarz* o Niemcu 2012-S (jak *makaroniarz* o Włochu), lub wymieniając kolory (jak Chińczyk: *żółty*) przy innych narodach (*biało-czerwony* w odniesieniu do Polaka 2012-S), a to spowodowało, że nie można z pewnością ustalić, czy wyrażenia te nie zostały utworzone podanym wzorem i czy pojawiłyby się w innych warunkach. Drugie zastrzeżenie, z którym się spotkałam w rozmowach z kolegami, dotyczy wprowadzenia do ankiety terminów gramatycznych: *przymiotnik*, *rzeczownik* jakoby nieznanych i stwarzających trudność uczniom. Ogląd materiału nie potwierdza słuszności akurat tych niepokojów. Uczniowie nie przejmowali się kwalifikacją gramatyczną, oprócz rzeczowników i przymiotników wpisywano imiesłowy przymiotnikowe, jak również czasowniki w formie osobowej.

Powtarzając zatem ankietę w 2012 r., miałam do wyboru albo zmienić polecenie w kierunku przeprowadzenia czystego eksperymentu asocjacyjnego, co wiązałoby się z niemożnością przeprowadzenia analizy porównawczej, albo – ze względu na uznanie tej ostatniej za nadrzędny cel badania – pozostanie przy wersji polecenia z 1990 r. oraz skorzystanie z niektórych przewag oferowanych przez w ten sposób skonstruowaną ankietę. Należą do nich a) możliwość uchwycenia bezpośredniego wartościowania wyrażanego prototypowo przez przymiotnik, a także b) szansa na uzyskanie danych nieco bardziej uporządkowanych niż w zwykłym badaniu asocjacyjnym, wynikająca z retardacji odpowiedzi o chwilę zastanowienia się nad zagadnieniem gramatycznym.

Cel właściwy badania

Wspomniano już, że badanie w pierwotnej fazie miało na celu zgromadzenie danych na temat zawartości semantycznej współczesnych stereotypów narodowych (1990-S) oraz uzyskanie informacji dotyczących częstości aktywacji obrazu osoby pewnej narodowości jako postaci historycznej (1994-O). Cele analiz prowadzonych w tej książce sięgają dalej, choć prezentacja wyników uzyskanych w obu krokach eksperymentu stanowi także ważną i obszerną część tego opracowania, gdyż uważam, że wiedza nawet na temat wycinka kategorii kulturowych jest przydatna w komunikacji społecznej, może też być istotna ze względów dydaktycznych. Jednak zadanie szczegółowe, wyzwanie naukowe, które stawiam przed sobą, jest związane z wprowadzonymi w rozdziale wstępnym zagadnieniami. Dotyczą one dziedziny, którą można nazwać imagologią etnolingwistyczną. W jej ramach podejmiemy się dyskusji nad istotą konceptualizacji kulturowych, ich naturą wizualną i werbalną, rozważymy kwestię ich dziedziczenia w kulturze oraz podejmiemy zagadnienia działania pamięci kolektywnej, w tym wspólnotowego pamiętania i zapominania (wchodząc tym samym w obszar badań memorologii humanistycznej), spróbujemy wykazać zależność „zbiorowych wyobrażeń o narodach” od środowiska, a szczególnie od politycznych, ekonomicznych społecznych doświadczeń wspólnoty, co w przypadku omawianego materiału poprowadzi nas w stronę imagologicznych interpretacji świadomości postkolonialnej. W ten sposób

dyskusja będzie dotyczyć wspólnotowej wyobraźni, konceptualizacji, pamięci, opisu jednostkowych umysłów, z których każdy jest traktowany – jak to napisano w rozdziale wstępnym – jako *locus* kultury.

Wyniki badania. Uporządkowanie w sieci asocjacyjne

Badania asocjacyjne, a szczególnie werbalne, mają długą, jeszcze XIX-wieczną, historię, a przydatność eksperymentów asocjacyjnych w badaniu języka, wartości, kultury (a więc zagadnień, które bezpośrednio dotyczą poruszanej problematyki) znajduje zwolenników, choć bez wątplenia materiał uzyskany w wyniku zapisania przez ankietowanego reakcji na zadany bodziec musi być opisywany za pomocą właściwej metody pozwalającej na pokazanie czegoś więcej niż tylko frekwencji i powtarzalności uzyskanych asocjatów danego wyrazu i pojęcia. Barbara Rodziejewicz w raporcie z badań, które określa jako masowe (1500 badanych niemieckich, polskich, rosyjskich studentów), na temat „napełnienia treściowego” pojęć abstrakcyjnych, będących nazwami wartości, traktuje test asocjacyjny jako „jeden z kluczy do tak zwanego kodu kulturowego” (RODZIEWICZ 2014: 46–47) i próbuje uchwycić podobieństwa i różnice między schematami i wzorcami trzech badanych kultur: polskiej, rosyjskiej i niemieckiej³⁷. Autorka uznaje, że stosując metodę eksperymentu asocjacyjnego i odtwarzając sieci werbalno-asocjacyjne, zyskuje się możliwość „wniknięcia nie tylko w budowę, lecz przede wszystkim w nacechowane społecznie i kulturowo treści leksykonu umysłowego (pojęciowego) użytkownika języka” (RODZIEWICZ 2014: 46), z czym należy się zgodzić i co odpowiada założeniom przedstawionym na wstępie naszych rozważań na temat przetwarzania i uporządkowania wiedzy w umysłach jednostek oraz możliwości wysuwania wniosków dotyczących kultury w oparciu o jednostkowe dane. Z pewnością znajdujemy w jej podejściu zaakceptowanie postawy tych badaczy umysłu, którzy uznają, że

zakorzenione w umyśle pojęcia są z jednej strony częścią osobistego doświadczenia jednostki, efektem jej własnych czynności poznawczych, a z drugiej strony stanowią one odzwierciedlenie wiedzy przedmiotowej transmitowanej na różne sposoby przez określoną kulturę i świat społeczny. Są one, jak to ujmuje Zdzisław Chlewiński, czymś „na kształt węzłów w wysoce złożonej i hierarchicznie zorganizowanej sieci wiedzy (...), od których prowadzą połączenia do innych pojęć” (RODZIEWICZ 2014: 48).

Autorka dużego reprezentatywnego eksperymentu asocjacyjnego powołuje się zatem na pracę Zbigniewa Chlewińskiego *Umysł. Dynamiczna organizacja pojęć. Analiza psychologiczna* (CHLEWIŃSKI 1999: 11), skąd czerpie także – bliską naszym rozważaniom – inspirującą myśl uczonego, pozwalającą zarówno jej, jak i nam, myśleć o pojęciach kultury jako o powiązanych w sieci, których węzły aktywizują się z odpowiednią prawidłowością:

Uruchomienie jednego węzła aktywuje inne węzły. Wywołanie jednego pojęcia powoduje przywołanie innych, powiązanych z nim pojęć, przy czym gęstość połączeń pomiędzy poszczególnymi pojęciami wzrasta wraz ze stopniem ich współwystępowania w rozmaitych kontekstach (RODZIEWICZ 2014: 48, za CHLEWIŃSKI 1999: 14).

Dyskusja, uporządkowanie, opis materiału uzyskanego w wyniku eksperymentu asocjacyjnego nie są prostymi zadaniami.

³⁷Autorka przywołuje rozumienie „kodu kulturowego” za Wojciechem CHLEBDĄ (2000: 169) jako: „historycznie ukształtowany system znaków, wyobrażeń i przekonań, fundowany przez składniki kultury rodzimej i kultur z nią współfunkcjonujących, system, który tworząc wspólnotę znaczeń i odwołań, zapewnia poczucie jedności danej społeczności narodowej”.

Wyniki ankiet otwartych często zaskakują, badacz nie panuje nad nimi w takim stopniu, jak nad danymi, które sam w pewnym celu i według pewnej metody przygotował (np. w procedurze wyboru cech z listy). Ich interpretacja wymaga znajomości kodu badanej kultury, niekiedy przypomina hermeneutyczne objaśniania niejednoznacznej poezji. Istotna jest także znajomość pewnych prawidłowości dotyczących typowych reakcji na bodziec. W odniesieniu do ankiet werbalnych zaobserwowano już dawno, iż reakcjami na słowo-bodec są wyrazy, które wchodzą z nim w relacje synonimii, antonimii, hiponimii czy hiperonimii, metonimii, homonimii. Ankietowani mogą wymieniać wyrazy ze względu na podobieństwo brzmieniowe. Zdarzają się odpowiedzi będące utrwalonymi stałymi związkami wyrazowymi w danym języku, dodatkowo takie, które są oparte na wspólnym kodzie kulturowym, ale możliwe są także odpowiedzi wynikające całkowicie z doświadczenia indywidualnego³⁸. O tym ostatnim trudno wyrokować, gdyż jeśli jesteśmy (interpretator i odbiorca) w stanie podać motywację i wskazać usieciowienie danego asocjatu, nie można go już uznać za indywidualny. Przykładowo, w eksperymencie z 1990 roku w zestawie reakcji na bodziec Niemiec znalazła się reakcja *wazon*. Można potraktować ten wyraz jako element odosobniony, wywołany własnym doświadczeniem odpowiadającego, ale właściwa mogłaby w tym przypadku być także interpretacja w skali makro, czyli w skali kultury polskiej, rozumiała, zakładająca powiązanie w sieci werbalno-asocjacyjnej wyrazów: *wazon* – *wazon z porcelany* – *wazon z porcelany miśnieńskiej* – *Miśnia* – *Niemcy*. Nie zawsze także możemy być pewni charakteru relacji semantycznych, w które wchodzi asocjaty i bodźce. Słowo *francuski* jako reakcja na bodziec Francuz może być zwykłym powtórzeniem rdzenia w innej postaci gramatycznej: *Francuz*, *osoba francuska* (?), ale możemy też mieć tu do czynienia z metonimią: *francuski* jako przedmiot szkolny o nazwie *język francuski*, lekcje tego przedmiotu. Niekiedy sens reakcji zrozumiemy, gdy uwzględnimy możliwość porządkowania pojęć za pomocą kolekcji. Pojawienie się słowa *Żyd* jako asocjatu zarówno do bodźca Niemiec, jak i Polak, objaśnimy jako element kolekcji³⁹ o charakterystyce pary komplementarnej (jak *mąż i żona*, *noc i dzień*), gdzie motywacją byłyby działania bądź postawy antysemickie, albo – w przypadku asocjatu do bodźca Polak – można szukać nakładania się wyobrażeń o wspólnym losie ofiar w czasie

³⁸ Pisze na ten temat Barbara Rodziewicz, omawiająca historię eksperymentów asocjacyjnych, poczynając od XIX-wiecznych pierwocin Francisa Galtona: „Pierwsze, ciekawe z punktu widzenia językoznawstwa, obserwacje odnośnie do budowy sieci werbalno-asocjacyjnych i struktury znaczeniowej pojedynczych skojarzeń poczynili Wilhelm Maximilian von Wundt (1893) i Gustaw Aschaffenburg (1899). Niemiecki psycholog Wundt zwrócił uwagę na występowanie określonych typów relacji semantycznej między asocjatem a słowem-bodźcem, takich jak (...) metonimia, hiponimia i synonimia (...), antonimia. Z kolei Aschaffenburg wyróżnił cztery następujące typy asocjacji: *innere Assoziationen*, eksplikujące związek słowa-bodźca ze skojarzeniem fundowanym na osobistym doświadczeniu lub indywidualnym wyobrażeniu probanda; *äussere Assoziationen*, ilustrujące odtwarzane mechanicznie utrwalone połączenia językowe, na przykład antonimy i stałe związki wyrazowe; *Klangassoziationen*, bazujące na podobieństwie brzmienia ze słowem-bodźcem; *Restgruppe*, do których zaliczał między innymi brak odpowiedzi lub proste powtórzenia słowa-bodźca” (RODZIEWICZ 2014: 44–45).

³⁹ Termin *kolekcja* J. BARTMIŃSKI (1990: 162) charakteryzuje jako „szczególną formę kategoryzacji świata przynależącą do przedkomunikacyjnej semantycznej płaszczyzny języka”. W niniejszym opracowaniu psychologiczny termin *kolekcja* stosuję w podobnym sensie i celu jak autorzy *Słownika symboli i stereotypów ludowych* (por. BARTMIŃSKI, NIEBRZEGOWSKA 1996), czyli dla zwrócenia uwagi na istnienie specyficznego sposobu porządkowania danych kulturowych, w którym elementy nie są tymi samymi kategoriami, ale współwystępują (np. w tekstach), nierzadko w tej samej funkcji i wpływają na siebie pod względem aksjologii i semantyki. Do opisu wyobrażeń o narodach wykorzystałam metodę wyszukiwania kolekcji w tekstach w artykule na temat schematów ideologicznych w obrazie Żyda w literaturze pamiętnikarskiej z XVI–XVII w. (NIEWIARA 2003). Okazuje się, że ukryte pod konstrukcjami językowymi (składniowymi wyliczeniami szeregowymi) kolekcje sytuują Żydów na coraz niższych poziomach społeczeństwa (w XVI i XVII w. ze szlachtą i mieszczaństwem; w XVIII w. – z chłopstwem, Cyganami), zmieniają wartościowanie religii (w XVI w. Żyd jako partner dysput religijnych, w XVIII w. – obcy religijnie), sytuują poza polskim patriotyzmem za sprawą kolekcji z zaborcami (w XIX w. Żyd, Moskal, Prusak).

II wojny światowej. Te wstępne przestrogi poprzedzają jedynie odpowiednie fragmenty komentujące dalsze niejasności w możliwych odczytaniach wyników ankiety, zaś podobne do przytoczonych niezupełnie jasne reakcje na bodziec w niniejszym opracowaniu zostaną z odpowiednim komentarzem umieszczone w zestawie wyników i uporządkowane w sieci asocjacyjne; także wtedy, gdy wystąpiły tylko jeden raz (a takie przykłady stanowią znaczną część uzyskanego materiału⁴⁰). Podobnie postąpiła w relacji ze swych badań RODZIEWICZ (2014); również Jerzy BARTMIŃSKI (2007: 81) opowiada się za uwzględnieniem w analizach pełniejszej listy danych, krytykując prezentację wyników, w której udostępnia się tylko ich część, „ucina listę cech” na jakiejś umownie ustalonej pozycji (np. dziesięciu najczęściej występujących), które następnie uznaje się za stereotyp danego obiektu⁴¹.

Przyjęta w niniejszym opracowaniu ogólna zasada prezentacji wyników badania w postaci sieci asocjacyjnych wynika z kognitywnej koncepcji kultury przedstawionej w rozdziale pierwszym i z chęci odzwierciedlenia fragmentu sieci konceptualizacji kulturowych, którymi są badane wyobrażenia o narodach. Rozumie się, że każda uzyskana odpowiedź (asocjat) to węzeł dostępu do sieci pojęć, która składa się z klastrow owe pojęcia grupujących. Dla przejrzystości opisu wyodrębniono takie klastry, które odpowiadają dziewięciu domenom poznawczym, choć można założyć, że w powstałej z uzyskanych skojarzeń sieci pojęć dochodzi także do grupowania innego (w jakieś inne klastry), tutaj niewyodrębnionego. Mimo pewnej niejednoznaczności terminu *domena*⁴² wydaje się, że jest on intuicyjnie czytelny i może posłużyć do zrozumienia procesu zgrupowania pojęć, zarówno na poziomie podstawowym, jak i bardziej złożonym, ogólnym i szczegółowym, o czym pisze Henryk Kardela, idąc tropem Langackera:

Domeny kognitywne to struktury kognitywne (lub konceptualizacje) ujmujące naszą wiedzę o świecie (...) łączą się ze sobą w zhierarchizowane struktury konceptualne (...). Domeny kognitywne dzielimy na domeny podstawowe, np. domena dwu- i trójwymiarowej przestrzeni, domena koloru, domena czasu, oraz na tzw. domeny złożone, np. w przypadku definiowania słów *nóż* lub *szklanka* może to być „domena kulinarna”, (...) domena „zastawy stołowej”, domena „ułożenie sztućców na stole, domena drinków (...)” (KARDELA 2006: 200).

Dla naszych celów taka dowolność jest walorem koncepcji, jako że – nie narzucając sztucznego porządku – możemy sprawdzić, jakich domen, struktur pojęciowych dotyczą wyobrażenia o narodach i czy (wobec każdego narodu) tych samych. Od razu zresztą można powiedzieć, że różnice nie są wielkie, gdyż wszystkie wyobrażenia o narodach tworzą struktury konceptualne składające się z pojęć charakteryzujących aktywność człowieka i jego obecność w świecie, zaś odmienności polegają na

⁴⁰ W odniesieniu do reakcji werbalnych przedstawia się to w następujący sposób: 1990-S. Anglik: przymiotnik – 54 pojedyncze skojarzenia na 96 (54/96) wszystkich asocjatorów, i dalej analogicznie: Anglik: rzeczownik – 69/105; Czech: przymiotnik – 55/78, rzeczownik – 74/116; Francuz: przymiotnik – 55/96, rzeczownik – 71/104; Niemiec: przymiotnik – 63/101, rzeczownik 76/132; Polak: przymiotnik – 89/149, rzeczownik – 102/204; Rosjanin: przymiotnik – 66/93, rzeczownik – 76/129. 2012-S. Anglik: przymiotnik – 78/114, rzeczownik – 78/115; Czech: przymiotnik – 45/69, rzeczownik – 48/80; Francuz: przymiotnik – 71/105, rzeczownik – 64/99; Niemiec: przymiotnik – 87/109, rzeczownik – 65/105; Polak: przymiotnik – 80/126, rzeczownik – 75/122; Rosjanin przymiotnik – 80/113, rzeczownik – 67/112.

⁴¹ BARTMIŃSKI (2007) uznaje za mankament badań ankietowych opartych na gotowych listach cech (np. przeprowadzanych metodą dyferencjału semantycznego Osgooda) „nieustalenie progu istotności wskaźników ilościowych”, proponuje działanie oparte na doświadczeniach lingwistyki statystycznej i polegające na obliczaniu udziału względnego poszczególnych wyrażen charakteryzujących w ogólnej ich liczbie; ostatecznie opowiada się jednak za taką metodą zestawień statystycznych, która uwzględniałaby korelację danych ilościowych i jakościowych.

⁴² Trzeba zastrzec, że termin *domena kognitywna* nakłada się z innymi, jak: „rama”, ICM (*Idealised Cognitive Model*), o czym niejednokrotnie pisano, m.in.: „Pojęciu *domeny kognitywnej* Langackera odpowiada pojęcie *ramy interpretacyjnej* Fillmore’a, *wyidealizowanego modelu kognitywnego* u Lakoffa, *przestrzeni mentalnej* u Fauconniera, *struktury pojęciowej* u Talmy’ego, *fasety (aspektu)* u Bartmińskiego”. (BUEAT SILVA 2008: 42).

uwypuklaniu innych elementów. Trzeba jednak zaznaczyć, iż samo porządkowanie wyników pod względem zakwalifikowania konkretnego asocjatu do odpowiedniej domeny kognitywnej nie zawsze jest proste i wykonalne, a nawet potrzebne. Przyczyny są wielorakie. Odczytanie asocjatów wizualnych zależy od kompetencji interpretatora, wyrazistości przekazu w rysunku, zaś asocjaty werbalne są wyrażeniami pozbawionymi kontekstu, a co za tym idzie, nie można często, choćby w przypadku wieloznacznych i synsemantycznych przymiotników, ustalić ich nacechowania, a nawet semantyki, a to oznacza, iż nigdy ze stuprocentową pewnością nie wiemy, jaki fragment sieci pojęć uaktywnił się w umyśle respondenta w momencie reakcji na bodziec. Poza tym w sieci pojęć i w procesie równoległego ich przetwarzania różne węzły aktywizują się jednocześnie (choć nie z tą samą mocą). Można więc założyć, że pewne reakcje na bodziec należą jednocześnie do różnych klastrów grupujących pojęcia z różnych domen. Mimo tych zastrzeżeń (i trudności) uporządkowanie materiału w sposób, który odwzorowuje zgrupowanie w umysłach badanych pojęć z różnych domen w poszczególne klastry, ma walor poznawczy i może posłużyć do wyobrażenia sobie architektury sieci pojęć w odniesieniu do poszczególnych wyobrażeń o narodach oraz architektury całej siatki łączącej w sobie wszystkie badane wyobrażenia. W naszym opracowaniu pod względem technicznym mają to ułatwić ramki tabeli, w których umieszczono wyniki badania.

Obserwacja danych uzyskanych w obu ankietach (słownej i obrazkowej) pozwala zauważyć, że skojarzenia badanych układają się w zestaw reakcji, który zdaje się odzwierciedlać jakiś może nawet uniwersalny typ kontaktu z człowiekiem pewnej narodowości (przy założeniu, że myślimy o danym człowieku jako o Innym, a to musiało mieć miejsce w sytuacji przeprowadzonego badania). Są to najpierw reakcje związane z prawdopodobną wstępną kategoryzacją, do której dochodzi w momencie zadziałania bodźca, będącego nazwą narodowości, na mocy obowiązującej współcześnie, w płaszczyźnie synchronicznej, konwencji językowej i kulturowej. Zakłada ona istnienie narodów, a ich minimalnymi wyróżnikami są: bycie człowiekiem, posługiwanie się właściwym i odrębnym językiem naturalnym, a także – w większości wypadków – związek z terytorium, miejscem pochodzenia bądź przebywania osoby. Następne skojarzenia odnoszą się do postrzegania zmysłowego (wzrok, słuch), kolejne do operacji intelektualnych polegających na ocenie stanów wewnętrznych, temperamentu, charakteru, postaw wobec innych ludzi, wobec idei, dalej do działania w grupie, w społeczeństwie, w kulturze, w państwie, w historii. Ten podział nie odzwierciedla świadomości jednostki będącej nośnikiem pewnego wyobrażenia o danym narodzie. Pozwala tylko na prezentację wyników oraz na uchwycenie możliwych tendencji w tworzeniu wyobrażeń o narodach. I tak, w kolejności, prezentowany jest materiał:

1. Skojarzenia wspomagające lub korygujące pierwotną kategoryzację. W ankiecie werbalnej klaster nosi nazwę: 1. Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje. W ankiecie obrazkowej ten fragment nosi nazwę 1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji i zawiera dane na temat braku lub obecności na rysunku postaci ludzkiej, kobiety, przedmiotu.

2. Skojarzenia związane z przetwarzaniem wizualno-przestrzennym, ale też intelektualnym abstrahowaniem. Dotyczą one terytorium, miejsca, miejsc kojarzonych z wyobrażaną osobą danej narodowości, takich jak: państwo, kraj pochodzenia osoby. Odnoszą się do domen: przestrzeni, geografii, terytorium, pejzażu, państwa; dotyczą kontaktu z drugim człowiekiem w jego miejscu (jak wakacje we Francji albo w Czechach, handel na targowisku w Berlinie). Nazwy klastrów w opisach obu ankiet: 2.a. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. 2.b. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. 2.c. Miejsce. Terytorium. Kontakt. Wakacje.

3. Skojarzenia związane ze zmysłowym doświadczeniem (słuch i wzrok) języka. Odnoszą się do domeny języka, mowy, ewentualnie pisma. Za przynależne do tej dziedziny uznane są także asocjaty charakteryzujące pośrednio sposób mówienia, np. *hałaśliwy, głośny* itp. Nazwa klastra w opisach obu ankiet: 3. Język. Mowa.

4. Skojarzenia związane z postrzeganiem zmysłowym (wzrok, węch, dotyk) dotyczące wyglądu zewnętrznego i innych aspektów fizycznych. Tutaj mieszczą się asocjaty, które (4.a.) charakteryzują wygląd zewnętrzny pod względem fizycznym, typu: kolor włosów, wzrost, tusza, oraz (4.b.) pod względem kulturowym, co dotyczy ubioru, np. noszenie pewnego nakrycia głowy, charakterystyka uzbrojenia; tutaj także przynależą wyniki ankiety werbalnej odnoszące się do domeny wieku i płci. Nazwy klastrow w opisach obu ankiet: 4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. 4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór [wariantywnie: i uzbrojenie]. 4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena.

5. Skojarzenia związane z doświadczeniem kontaktu i doznawanych w jego konsekwencji emocji własnych (*miły, sympatyczny, odrażający*) oraz emocji i postaw wobec nas przypisywanych osobie, z którą wchodzimy w kontakt. Nazwy klastrow w opisach obu ankiet: 5.a. Kontakt. Emocje wywołane w nas. 5.b. Kontakt. Emocje i zachowanie wobec nas i innych ludzi.

6. Skojarzenia związane z przetwarzaniem danych na wyższym poziomie intelektualnym, a dotyczące charakterystyki pod względem cech wewnętrznych: temperamentu, charakteru, osobowości, intelektu, zachowań wobec innych ludzi (w tym postaw etycznych), umiejętności, nawyków. Nazwy klastrow w opisie ankiety werbalnej: 6.a. Zachowanie w grupie [wariantywnie: Styl bycia. Manier]. 6.b. Charakter i osobowość. 6.c. Temperament. 6.d. Intelekt. 6.e. Etyka. Natomiast – ze względu na odmiennie środki wyrazu – w ankiecie wizualnej wyodrębniono skojarzenia dotyczące ruchów, gestów, które odzwierciedlają wyobrażone cechy zachowania danego narodu. Nazwa klastra w opisie ankiety wizualnej: 6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty.

7. Skojarzenia związane z obserwacją postaw wobec idei o różnym charakterze. Nazwy klastrow w opisach obu ankiet: 7.a. Postawy ideologiczne. Religia [wariantywnie: Stosunek do ojczyzny]. 7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. 7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność.

8. Skojarzenia związane z obserwacją działań i wytworów grupy w dziedzinie kultury, kulinariów, sztuki, literatury, sportu, czyli wytworów duchowych i materialnych o różnym charakterze. Nazwy klastrow w opisach obu ankiet: 8.a. Kulinarium. Jedzenie i picie. 8.b. Wytwory. Technika. 8.c. Kultura. 8.d. Sport.

9. Skojarzenia związane z obserwacją działania grupy i jej przedstawicieli w perspektywie najszerszej, wykraczającej poza działania w obrębie jej własnej grupy czy nawet tylko kontaktu z naszą grupą. Dotyczy to domeny działań politycznych, aktualnych oraz takich, które dokonały się w przeszłości i są pamiętane. Nazwa klastra w opisach obu ankiet: 9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne.

10. W zestawieniach wyników obu ankiet wymieniono też odpowiedzi niejasne, niezrozumiałe, które znajdują się w tabeli z opisem: 10. Niejasne, niezrozumiałe.

Wymienione klasy, grupujące pojęcia odnoszące się do wskazanych domen poznawczych, zostały w opisie badania ułożone jako kolejne okna tabel, w sposób umożliwiający czytelnikowi samodzielne porównanie rezultatów badań 1990-S i 2012-S oraz 1994-O z 2012-O, a także ogólną ocenę analizowanego materiału.

Każda ramka tabeli to grupa, klastrow w sieci pojęć kultury ułożonych w umysłach respondentów grupujący pojęcia, na które wskazują asocjaty, skojarzenia do bodźca, i które są jednocześnie węzłami dostępu najpierw do innych elementów

sieci, składających się na ten klaster, a potem do dalszych – zgrupowanych w innych klastrach i razem tworzących wyobrażenie o narodzie. Niekiedy to samo pojęcie/ten sam asocjat pojawi się w tabeli w dwóch różnych ramkach. Dzieje się tak dlatego, że istnieją sieci powiązań pomiędzy klastrami, są nawet liczne, a dane w sieci są przetwarzane równoległe. Należy zatem założyć, iż słowa z poszczególnych ramek tabel (czyli klastrów) „odpalają” – jak pisze Damasio – w umysłach pojęcia, których nazwy znajdują się w różnych ramkach tabeli, w różnych klastrach. *Żabojad* o Francuzie może jednocześnie aktywizować pojęcia związane z jedzeniem, ale i z rolą społeczną kucharza, asocjat do nazwy Czech *pomazanki* ‘pasty spożywcze’ równie dobrze może być aktywny jako składnik grupy ‘jedzenie Czecha’, jak i grupy ‘handel towarami czeskimi’; w części dotyczącej Anglika równoległe mogą być przetwarzane pojęcia *Londyn*, *Big Ben*, *Tower Bridge* i *Liverpool* jako składniki klastra: historyczne miejsca Anglii, ale możliwe jest również równoległe przetwarzanie: *Londyn*, *Big Ben*, *Tower Bridge*, *czerwony autobus*, *budka telefoniczna* i *trawa*, które mieściłyby się w klastrze ‘codziennosc miejska’.

Każdy klaster ma inną wyrazistość, tak jak różną wyrazistość mają pojęcia nań się składające, co jest związane z częstością pojawiania się pewnych skojarzeń, a to z kolei łączy się z tym, jak bardzo „przetarte”, utrwalone są ścieżki kognitywne prowadzące do odpowiednich węzłów (pojęć) w sieci. Uznano, że tak jak w ujęciu LANGACKERA (2009: 34) ustalenie się statusu jednostki językowej następuje w wyniku rutynizacji/utrwalenia pewnych skojarzeń za sprawą ich częstego powtarzania, tak w naszym podejściu częste pojawianie się pewnych asocjatyw w odpowiedzi na zadany bodziec informuje o ustaleniu się konceptualizacji kulturowej. Ważniejsze jest jednak to, że dane dotyczące wyrazistości klastra lub pojedynczych pojęć świadczyć mogą o różnych dodatkowych zjawiskach, na przykład o zmianie zachodzącej w wyobrażeniu o konkretnym narodzie, o typowym dla pewnego czasu nastawieniu na szczególny typ danych (np. odnoszących się do jakiejś domeny), ignorancji innych w przetwarzaniu informacji o narodach itp. W prezentowanych zestawieniach o częstości aktywacji pojęcia odnotowywanego w tabeli w postaci odpowiadającego mu asocjatu: (a.) świadczy liczba reakcji (r.), w których został wymieniony (podana w nawiasie okrągłym przed słowem); w 1990-S i 2012-S dodatkowo informuje się o liczbie odpowiedzi udzielonych przez kobiety (k) i mężczyzn (m).

W ankiecie słownej tej ogólnej zasadzie towarzyszy pewne uzupełnienie. W poszczególnych klastrach prezentuje się materiał w kolejności od słów (asocjatyw) najczęstszych; jednak przyjęto też założenie, że pierwsze (podstawowe) zgrupowanie dotyczyć będzie wyrazów zbudowanych na tym samym rdzeniu i to one razem będą oceniane pod względem liczby reakcji i, co za tym idzie, wyrazistości. Faktycznie więc frekwencja podawana jest w kolejności „motywow” (jak to określono w NIEWIARA 1991b). Mogą być one jednowyrazowe (*mgła*; Anglik 1990-S), ale i składać się z kilku wyrazów, o ile zaobserwowano powtórzenie tego samego rdzenia w derywatach (*wyspiarz*, *wyspa*, *wyspy Brytyjskie*; Anglik 1990-S). Trzeba jednak zauważyć, że nawet takie proste grupowanie, będące niemal tylko działaniem porządkującym, może niekiedy wzbudzić sprzeciw. Przykładowo, w dalszej części zgrupowano asocjaty, będące reakcją na bodziec Czech: *śmieszny*, *śmieszek*, *uśmiechnięty*; mimo iż jest oczywiste, że w konkretnej wypowiedzi np. słowo *śmieszny* może oznaczać: ‘rozweselający’, ‘wywołujący uśmiech’, ‘godny pożałowania’, a zatem nacechowanie wyrazów może być różne. Ta różnorodność będzie skutkowała w pojedynczych umysłach uaktywnieniem się innych połączeń, innych węzłów i całych fragmentów sieci, co uwidoczni się w różnych konkretnych wypowiedziach w aktualnym dyskursie. Niemniej jednak węzeł *śmiech*- uznamy tu za ważny, przynajmniej jako punkt odniesienia w prezentacji wyników omawianych badań.

Jednym z celów wyodrębniania i porównywania fragmentów sieci konceptualnej w jej badanym wycinku jest ustalenie wpływu pamięci kulturowej i pamięci komunikatywnej na powiązania i aktywizowanie różnych pojęć wywołanych w jednostkowych umysłach bodźcem, którym jest nazwa narodowości, i poszukiwanie ciągłości bądź zmiany wyobrażeń o narodach, a także znalezienie dowodów na dziedziczenie lub zapominanie kulturowe w obrębie tych konceptualizacji kulturowych, odkrycie ich ewentualnych mutacji bądź modyfikacji. Ułatwiają te zadania: zaznaczenie w tabelkach pogrubionym pismem tych asocjatów, które dokładnie w tej samej postaci pojawiły się jako reakcje na bodziec w obu turach ankiet (są to albo identyczne wyrazy, albo rdzenie powtarzające się w różnych derywatach), a dodatkowo komentarze nad tabelkami, w których uwypuklono istotę ciągłości bądź zmiany odpowiedniego elementu wyobrażenia o narodzie. W komentarzach umieszczonych ponad zestawieniem danych porównuje się wyniki z 1990-S i 2012-S, i 1994-O z 2012-O, uwzględniając tylko najwyrazistsze zjawiska. Chodzi bowiem o uchwycenie faktów ważnych dla przebiegu ogólnego procesu, a liczebność badanej próby nie uprawnia do wyciągania wniosków na temat szczegółów.

Ankieta słowna 1990-S i 2012-S*

ANGLIK. Σ asocjatów: 1990-S – 218 (122 rzeczowniki, 96 przymiotników); 2012-S – 229 (115 rzeczowników, 114 przymiotników). Σ reakcji: 1990-S – 481 (298 rzeczowników, 183 przymiotniki); 2012-S – 538 (336 rzeczowników, 202 przymiotniki).

Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1990-S – 6.a., 6.b.; 2012-S – 6.a., 6.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1990-S – 2., 6.a., 6.c., 8.a.; 2012-S – 6.c., 8.a., 8.d. Brak reakcji: 2012-S – 9. Największa zmiana: 2., 8.a., 8.d.

1. Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje. Ciągłość dotyczy aktywacji węzła *angiel-/angl-* oraz *bryt-*. Zmiana nacechowania i przynależności stylowej słów wymienianych jako reakcja na bodziec. W 1990-S skłonność do podawania elementów neutralnych definicji (*człowiek, mieszkaniec*), choć reakcje *Europejczyk, zachodni* mogą świadczyć o ustalonej wartościującej hierarchii. W 2012-S przeważa ekspresywna ocena, widać też obecność kolekcji narodów Zjednoczonego Królestwa. Tylko w 1990-S zmiana kwalifikacji na żeńską typu: *Angielka*

Anglik 1990-S – 8a./22r.

(12) = **angielski** 5k, 3m + **anglosaski** 3k + **Angielka** 1k
 (3) **człowiek** 3k
 (2) **mieszkaniec** 2k
 (1) **brytyjski** 1k
 (1) **daleki** 1k
 (1) **Europejczyk**
 (1) **jankes [sic!]** 1k
 (1) **zachodni** 1k

Anglik 2012-S – 4a./9r.

(6) **Angol** 2k, 4m
 (1) **Brytol** 1k
 (1) **Irol** 1m
 (1) **ktos bliski** 1k

*Tabele z wynikami badań zachowują zwykle kolejność klastrow przedstawioną na stronach 45–46. Niekiedy, ze względu na wymogi składu, zdecydowano się na drobne przestawienie klastrow, np. 6.a., 6.c., 6.b. zamiast 6.a., 6.b., 6.c. Najobszerniejsze i najwyrazistsze klastry, a także największą zmianę, podano w kolejności malejącej.

2.a. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Duża, trzynastokrotna, zmiana w częstotliwości reakcji, a zatem także wyrazistości klastra. O dwie trzecie zmniejsza się liczba asocjacji, czyli obszerność klastra. Ciągłość dotyczy aktywacji węzłów: *Londyn* i *wyspiarz* oraz *Indie/Hindus*. Ten ostatni jest częścią klastra aktywnego w obu okresach: 1990-S – *Indie, kolonie*, w 2012-S – *Hindus, imperialista*. Aktywacji węzłów w 1990-S *Irlandia, Wielka Brytania* mogą odpowiadać reakcje z 2012-S zgrupowane w klastrze 1. (por. *Irol, Brytol*).

Anglik 1990-S 13a./90r.

(33) = **Londyn** 24k, 6m + **londyński** 2k, 1m
 (22) = **wyspa** 13k, 6m + **wyspy** brytyjskie 1k + **wyspiarz** 1k, 1m
 (11) Anglia 10k, 1m
 (11) = Wielka Brytania 9k, 1m + Brytania 1k
 (2) = Tower 1m + Tower Bridge 1k
 (4) Big Ben 2k, 2m
 (1) Glasgow 1k
 (1) Indie 1m [oderwane od imperium brytyjskiego w 1947 r.]
 (1) Irlandia 1k
 (1) kolonie 1k
 (1) Liverpool 1k
 (1) Szkocja 1m
 (1) Walia 1m

Anglik 2012-S – 4a./7r.

(3) = **Londyn** 1m + **londyńczyk** 2k
 (2) **wyspiarz** 1k, 1m
 (1) *Hindus* 1m
 (1) *imperialista* 1m

2.b. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. Duża zmiana. Sieć pojęć dotyczących w 1990-S klimatu morskiego, angielskiej *mgły, mżawki, plu-chy, wilgoci, chmur* w 2012-S skurczyła się do jednego aktywnego węzła: *mokry*. Podobnie w 1990-S istniały zgrupowane pojęcia dotyczące pejzażu miejskiego: *autobus, budka telefoniczna, trawniki, trawa*, które w 2012-S reprezentuje już tylko *autobus*. W 1990-S skojarzenia z angielską wsią to *ziemia, zamek*, polowanie z *psami*, zaś w 2012-S już tylko ekspresywny *wieśniak*.

Anglik 1990-S – 18a./81r.

(50) = *mgła* 24k, 5m + *mglisty* 10k, 11m
 (5) = *wilgotny* 3k, 1m + *wilgoć* 1k
 (4) *deszczowy* 3k 1m
 (3) *morski* 1k, 1m + *morze* 1k
 (3) *mżawka* 3k
 (2) *chłód* 2k
 (2) *chmurny* 1k, 1m
 (1) *ocean* 1k
 (1) *plucha* 1m
 (1) *zima* 1k

(2) = *trawa* 1m + *trawniki* 1k
 (1) **autobus** 1m
 (1) *budka telefoniczna* 1k
 (1) *drzewa* 1k

(1) *chart* 1k
 (1) *psy* 1k
 (1) *zamek* 1m
 (1) *ziemia* 1k

Anglik 2012-S – 3a./4r.

(1) *mokry* 1m

(2) **autobus** czerwony 1k, czerwony **autobus** 1m

(1) *wieśniak* 1m

3. Język. Mowa. Ciągłość aktywacji węzłów *język angielski, mow-/mów-*, ale w 2012-S zmiana wyrażająca się zwiększonym wartościowaniem albo pozytywnym *najfajniejszy, piękny*, albo negatywnym: *sepleniący*. Zmiana uaktywnienia cech spolaryzowanych w 1990-S z jednego bieguna: *małomówny*, na przeciwny w 2012-S: *gadatliwy*. Jest to więc klaster aktywny mimo odmiennego wypełnienia treściowego. Dane z 1990-S są typowe dla polskiego, tradycyjnego wyobrażenia o Angliku.

Anglik 1990-S – 4a./7r.	Anglik 2012-S – 5a./6r.
(3) język angielski 3k (2) małomówny 2k (1) mówiący dużo i szybko 1k (1) oszczędny w słowach 1k	(2) = język (najpopularniejszy w świecie) 1k + najfajniejszy język w okolicy 1m (1) gadatliwy 1m (1) mówca 1m (1) piękny akcent 1k (1) sepleniący 1m

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji węzła *przystojny*, fragmentów sieci zgrupowanych w klastrach: *karnacja/cera (blady, jasna karnacja, cera piękna)*, a także szczupła sylwetka (1990-S – *chudy, kościsty, szczupły*, w 2012-S – *chudy*). W 2012-S zauważamy aktywację spolaryzowanych pojęć *chudy* i *otyły*, a także podobnych *wysoki* – *niski*, *łsy* – *rudny*, co może wynikać np. z częstszych kontaktów, zmniejszenia dystansu i bezpośredniej obserwacji, a to często skutkuje aktywacją przeciwnych skojarzeń.

Anglik 1990-S – 10a./22r.	Anglik 2012-S – 14a./17r.
(7) anemiczny 2k, 2m + anemik 3k (5) blady 5k (2) blondyn 2k (2) brzydki 2m (1) cera piękna 1k (1) chudy 1k (1) jasna karnacja 1k (1) kościsty 1k (1) przystojny 1k (1) szczupły 1k	(2) blady 1k, 1m (2) chudy 2m (2) wysoki 2m (1) delikatny 1k (1) jasnej karnacji 1k (1) ładny 1k (1) łsy 1m (1) niski 1m (1) otyły 1k (1) przystojny 1k (1) rudny 1m (1) słabeusz 1m (1) wąsy 1m (1) czerwony 1k [por. wyżej: rudny]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Ciągłość w aktywowaniu węzłów odnoszących się do domeny: 'konserwatywny, tradycyjny, elegancki strój męski'. Różnica polega na podaniu w 1990-S kilku szczegółów ubioru (*melonik, cylinder, flanela*), a w 2012-S tylko jednego (*monokle*). W 2012-S więcej reakcji o charakterze oceny (*dobrze, gustownie, elegancik*).

Anglik 1990-S – 6a./16r.	Anglik 2012-S – 6a./12r.
(6) parasol 5k, 1m (4) = elegancki 2k + elegant 1k, elegancik 1k (3) melonik 3k (1) cylinder 1k (1) flanela 1k (1) ubiór 1k	(7) = elegancki 1k, 2m + elegant 1k, 1m + elegancik 1m + elegancja 1k (1) dobrze ubrany 1k (1) gustowny 1k (1) monokle 1m (1) wielkie kapelusze 1k (1) zadbany 1k

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena. Zmiana wobec braku innych potwierdzeń niepewna.

Anglik 1990-S – 1a./2r.	Anglik 2012-S – 1a./1r.
(2) czysty 1k, 1m	(1) niechlujny 1k

5.a. Kontakt. Emocje wywołane w nas. Zmiana polegająca na zaniku reakcji wskazujących na bardzo nieprzyjemne (*odrażający, nieludzki*) uczucia wobec Anglika.

Anglik 1990-S – 8a./11r.

Anglik 2012-S – 3a./5r.

(3) **nudny** 3k
(2) tajemniczy 2k
(1) **miły** 1m
(1) nieludzki 1m
(1) nieprzyjemny 1m
(1) obojętny 1k
(1) odrażający 1k
(1) śmieszny 1k

(3) **nudny** 3k
(1) **miły** 1k
(1) sympatyczny 1k

5.b. Kontakt. Emocje i zachowanie wobec nas i innych ludzi. Ciągłość aktywacji węzłów *zarozumiały, wyniosły, dumny, miły*. Większość asocjacji w obu okresach zawiera elementy semantyczne wyrażające emocjonalny dystans.

Anglik 1990-S – 8a./11r.

Anglik 2012-S – 11a./21r.

(2) **zarozumiały** 2k
(2) **wyniosły** 2k
(2) **dumny** 1k, 1m
(1) dystans 1k
(1) groźny 1m
(1) **miły** 1m
(1) mniemanie wysokie (o sobie) 1k
(1) obojętny 1k

(5) = przyjazny 3k + przyjaciel 1m + przyjacielski 1k
(4) = zadufany w sobie 1k + zadufany 3m
(2) **zarozumiały** 2m
(2) **wyniosły** 2k
(2) = przemądrzały 1k + przemądrzalec 1m
(1) **dumny** 1m
(1) **miły** 1k
(1) pogarda 1m
(1) pompatyczny 1m
(1) władca 1k
(1) zdystansowany 1m

6.a. Zachowanie w grupie. Maniery. Ciągłość pod względem aktywacji pojęć z dwóch modeli kognitywnych Anglika. Prototypem jednego jest *dobrze wychowany angielski dżentelmen*, a drugiego angielski kibic.

Anglik 1990-S – 15a./32r.

Anglik 2012-S – 20a./52r.

(11) = **dżentelmen** 8k, 1m + **dżentelmeński** 1k, 1m
(3) szarmancki 3k
(3) **uprzejmy** 3k
(3) **wyrafinowany** 3k [w innym znaczeniu zob. w 6.e. Etyka]
(2) = **wychowanie dobre** 1k + **wychowany dobrze** 1k
(1) dystygowany 1k
(1) kurtuazja 1k
(1) nienaganny 1k
(1) **oficjalny** 1k
(1) stateczny 1k
(1) prostolinijny 1k
(1) wykwinny 1k
(1) wytworny 1k

(13) = gentleman 2k, 4m + **dżentelmen** 4k, 3m
(4) ułożony 1k, 3m
(4) dostojny 4m
(4) = sztywny 1k + sztywniak 3m
(3) **uprzejmy** 1k, 2m
(3) = uśmiech 1m + sztuczny uśmiech 1m + uśmiechnięty 1m
(2) formalny 2m
(2) **wyrafinowany** 1k, 1m [w innym znaczeniu zob. w 6.e.]
(2) zmanierowany 1k, 1m
(2) grzeczny 2k
(2) dystygowany 1k
(1) **dobrze wychowany** 1k
(1) poprawny 1m
(1) gbur 1k
(1) **oficjalny** 1m
(1) snob 1k
(1) szablonowy 1k

(1) rozwyrzany 1k
(1) agresywny 1k

(3) hałaśliwy 1k, 2m
(1) arogancki 1m
(1) chamski 1m

6.b. Charakter i osobowość. Zmiana dotyczy podwojenia liczby asocjatów i reakcji w 2012-S. Obserwujemy jednak ciągłość aktywacji węzłów, wokół których w obu okresach zgrupowane są bliskie pojęcia: *pedantyczny* i *dokładny* (1990-S: *porządek*, 2012-S: *perfekcjonista*, *poukładany*, *precyzyjny*), *punktualny* (wraz z przeciwieństwem *nie-punktualny*), *surowy*, *smut-* (1990-S: *smętny*, *mroczny*, 2012-S: *pesymista*, *poważny*). Obecne pary przeciwstawne: 1990-S *poważny* – *wesoły*, szczególnie w 2012-S *nudziarz*, *mało zabawny* – *zabawny*, *pracowity* – *leniwy*, *pesymista* – *optymista*.

Anglik 1990-S – 16a./26r.	Anglik 2012-S – 33a./52r.
(5) = pedantyczny 3k,1m + pedant 1m	(6) = nudziarz 2k, 1m + nudny 3k
(4) punktualny 3k,1m	(5) punktualny 1k,4m
(2) ponury 1k,1m	(4) = ponury 1k, 2m + ponurak 1m
(2) poważny 2k	(3) = pedantyczny 1k,1m + pedant 1m
(2) = smętny 1m + smutek 1k	(2) gościnny 2m
(1) dokładny 1k	(2) leniwy = 1m + leniwiec 1m
(1) egoistyczny 1k	(2) pesymista 1k, 1m
(1) leniwy 1m	(2) poważny 2m
(1) mroczny 1m	(2) ambitny 1m
(1) porządek 1k	(1) aspołeczny 1m
(1) pracowity 1k	(1) dokładny 1k
(1) samolubny 1k	(1) dziwak 1k
(1) surowy 1k	(1) mało zabawny 1k
(1) wesoły 1k	(1) niepunktualny 1m
(1) wzniosły 1 k	(1) optymista 1k
(1) zasadniczy 1k	(1) perfekcjonista 1m
	(1) poukładany 1k
	(1) powściągliwy 1k
	(1) pracowity 1
	(1) precyzyjny 1k
	(1) samolubny 1m
	(1) samotnik 1k
	(1) smutny 1m
	(1) tolerancyjny 1k
	(1) towarzyski 1m
	(1) trochę surowy 1k
	(1) wrażliwy 1k
	(1) zabawny 1m
	(1) zadumany 1k
	(1) zamknięty 1k
	(1) zawsze pogodny 1m
	(1) zmęczony 1k
	(1) znudzony życiem 1k

6.c. Temperament. Ciągłość aktywacji węzłów *flegmatyk*, *spokojny*, *powolny*, *zimny*, a także większego fragmentu sieci, w którym aktywne są pojęcia dotyczące opanowania, zrównoważenia, chłodnych uczuć. W 2012-S modyfikacja polegająca na silniejszym powiązaniu bodźca z reakcją *flegma*- oraz aktywacja większej liczby węzłów. Asocjaty są liczniejsze, choć reprezentują podobne treści, jak np. nazwy typów temperamentu: nie tylko *flegmatyk*, ale i *melancholik*.

Anglik 1990-S – 11a./66r.

(27) = **flegmatyczny** 11k, 8m + **flegmatyk** 5k, 1m + **flegma** 2k
 (10) = **zimny** 6k, 3m + **zimna** krew 1m
 (6) = **spokojny** 3k, 1m + **spokój** 1k, 1m
 (7) = **powolny** 3k, 3m + **powolność** 1k
 (4) sztywny 4k
 (5) **chłodny** 4k, 1m
 (2) **opanowany** 2m
 (2) = oziębły 1k + oziębłość 1k
 (1) bezuczuciowy 1k
 (1) stoik 1m
 (1) suchy 1k

Anglik 2012-S – 12a./81r.

(44) = **flegmatyk** 10k, 10m + **flegma** 1k, 1m + **flegmatyczny** 5k, 17m
 (13) **spokojny** 6k, 7m
 (7) = **powolny** 4k, 2m + **powolność** 1k
 (5) = melancholik 3k + melancholijny 1k + skłonny do melancholii 1m
 (4) **opanowany** 3k, 1m
 (2) = nerwowy 1k + nerwus 1m
 (1) **chłodny** 1k
 (1) mało spontaniczny 1k
 (1) spontaniczny 1k
 (1) szybki 1m
 (1) **zimnokrwisty** 1m
 (1) zrównoważony 1m

6.d. Intelpekt. Ciągłość dotyczy stałej aktywacji węzłów *mądry* i *inteligentny*, które w 1990-S są składową grupy *docieklivy*, *myśliciel*, może i tu należałoby zaliczyć skojarzenie *Sherlock Holmes* (= inteligentny detektyw); zaś w 2012-S grupy: *naukowiec*, *oczytany*, *wizjoner*. Zmiana polega na podwojeniu liczby asocjatyw i wzbogaceniu klastra o negatywnie nacechowane ekspresywizmy: *głupek*, *przemądrzalec*, *ignorant*. W sieci pojęć i terminów aktywne są pary przeciwstawne *głupi* – *mądry*, *rozsądny* – *szalony*, świadczące o spolaryzowaniu wyobrażeń o Angliku.

Anglik 1990-S – 5a./11r.

(5) = **humor** 2k, 2m + czarny **humor** 1k
 (3) **inteligentny** 3k
 (1) docieklivy 1k
 (1) **mądry** 1k
 (1) myśliciel 1k

Anglik 2012-S – 11a./17r.

(3) = głupek 2m + głupi 1m
 (2) **mądry** 2m
 (2) naukowiec 2k
 (2) odcytany 1k, 1m
 (2) = przemądrzały 1k + przemądrzalec 1m
 (1) ignorant 1m
 (1) **inteligentny** 1m
 (1) poczucie **humoru** 1m
 (1) rozsądny 1m
 (1) szalony 1m
 (1) wizjoner 1m

6.e. Etyka. Ciągłość aktywacji pojęć *wyrachowany*-, *wyrafinowany*, ale w 2012-S klastery jest mniejszy o dwa węzły, w zamian „zapalają się” pojęcia wartościujące Anglika pod względem moralnym pozytywnie.

Anglik 1990-S – 4a./6r.

(3) **wyrafinowany** 3k
 (1) cyniczny 1k
 (1) przebiegły 1k
 (1) **wyrachowanie** 1k

Anglik 2012-S – 4a./6r.

(2) **wyrafinowany** 1k, 1m
 (2) **wyrachowany** 2k
 (1) porządny 1k
 (1) wierny 1m

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Zmiana. Brak ciągłości aktywacji elementów klastra grupującego pojęcia z domeny religijnej: *religia* i kościół *anglikański*.

Anglik 1990-S – 3a./3r.

Anglik 2012-S – 1a./3r.

(1) anglikański 1k
(1) magia 1k
(1) religia 1k

(3) patriota 2k, 1m

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęć zgrupowanych wokół idei tradycyjnego, arystokratycznego, hierarchicznego społeczeństwa monarchii parlamentarnej (*król, królowa, poddany królowej, parlament*) i wolnego społeczeństwa (*wolny*). W 2012-S widać oddziaływanie dodatkowego źródła: memów internetowych o szlachcie, w których bohaterami są postaci w typie angielskiego lorda. Zmiana: w 2012-S znikają skojarzenia na temat *nowoczesności* Anglika (w 1990-S mogły być skutkiem skonstrastowania wyobrażeń o nowoczesnych Anglikach i zacofanych wobec Zachodu Polakach). Kontynuuje się natomiast wyobrażenie o Angliku *tradycjonalście*. Wiedza na temat życia codziennego w Anglii ujawnia się w skojarzeniu dotyczącym ruchu *lewostronnego* obowiązującego na angielskich drogach.

Anglik 1990-S – 12a./30r.

Anglik 2012-S – 12a./29r.

(9) = **królowa** 4k, 2m + **król** 1m + **królewski** 2k
(3) **biznesman** 2k, 1m
(2) **lord** 2k
(1) **arystokrata** 1k
(1) lekarz 1k

(6) = **lord** 4m + **milord** 2k
(5) = **królowa** 3m + poddany **królowej** 1k + **królewski** 1m
(4) = szlachcic 2m + szlachta 1m + mem internetowy o szlachcie 1m
(3) **arystokrata** 2k, 1m
(3) = Sir 2m + „Ser” 1m
(1) manager 1m

(4) = konserwatysta 3k + konserwatywny 1k
(4) = **tradycja** 1k, **tradycjonalista** 1k, **tradycyjny** 2k
(2) nowoczesny 1k, 1m
(1) dwudziestowieczny 1k
(1) parlament 1k
(1) zacofany 1k

(2) staroświecki 2k
(1) **tradycjonalista** 1k

(1) **wolny** 1m

(1) bez ograniczeń 1k
(1) swobodny 1k
(1) **wolny** 1k

(1) lewostronny 1m

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do zamożności Anglika i operowania przezeń pieniędzmi, w tym emocjonalnie nacechowanych *bogacz, skąpiec* (oba z wariantami) oraz pojęć związanych z zarabianiem pieniędzy (*biznesman, manager, interesy*). Zmiana – może wynikająca z bezpośredniego kontaktu z Anglikami – dotyczy pojawienia się w klastrze nowych elementów: *zakupy* [robione w Anglii?], *zasiłkobiorca*.

Anglik 1990-S – 8a./15r.

Anglik 2012-S – 7a./10r.

(4) = **skąpy** 1k, 1m + **skąpiec** 1k + **skąpstwo** 1k
(3) = **bogacz** 1k+ **bogaty** 2k
(3) **biznesman** 2k, 1m
(1) hazard 1k
(1) interesy 1m
(1) kapitalizm 1k
(1) przedsiębiorca 1k
(1) stabilizacja 1k

(4) = **bogactwo** 1m + **bogacz** 1m + **bogaty** 1k, 1m
(1) **skąpiec** 1m
(1) człowiek sukcesu 1k
(1) manager 1m
(1) materialista 1m
(1) zakupy 1k
(1) zasiłkobiorca 1m

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość w uaktywnieniu jednego węzła z istotnym powtórzeniem nacechowanych derywatów: *herbata*, *herbatka*. Zmiana w 2012-S polega na powiększeniu aktywnej części sieci pojęć dotyczących posiłków *śniadanie*, *becon*, *jajecznicza*, *kawa*, a także, ogólnie, na prawie trzykrotnie częstszej aktywacji węzłów w tym klastrze.

Anglik 1990-S – 4a./26r.	Anglik 2012-S – 12a./61r.
(22) = herbata 14k, 5m, herbata „Lipton” 1k + herbatka 1m + herbaciarz 1m (2) lunch 1k, 1m (1) mleko 1m (1) popołudniowy 1k	(42) = herbaciarz 5k, 18m + herbata 7k, 9m + herbatka 1k, 1m + lubiący herbatę 1m (4) = piwiarz 1k, 1m + osoba lubiąca piwo 1m + piwo 1m (3) = pijany 2m + pijak 1m (2) becon 1k, 1m (2) śniadanie 2k (2) = frytkojad 1k + zjadacz ryby z frytkami 1k (1) dżemojad 2k (1) jajecznicza 1k (1) kawa 1k (1) puby 2m (1) pufinkożerca 1m (1) tort 1m

8.b. Wytwory. Technika. Zmiana. W 1990-S uaktywniają się pojęcia dotyczące ekskluzywnych i staroświeckich pojazdów, utrwalone może za pośrednictwem obrazów filmowych, w tym dokumentalnych, może powiązane z klastrem 7.b. (*królowa*, *arystokracja*; przypomnienie współcześnie widzianych obrazów przejazdu ulicami Londynu brytyjskiej pary królewskiej w powozie). W 2012-S już tylko nazwa sprowadzanego z Anglii do Polski samochodu.

Anglik 1990-S – 3a./3r.	Anglik 2012-S – 1a./1r.
(1) limuzyna 1k (1) powóz 1k (1) statek 1k	(1) Aston Martin 1k [marka samochodu]

8.c. Kultura. Ciągłość aktywizacji dwóch węzłów *Beatles* i *Szekspir*. Jedynie w 1990-S oba są składnikami obszerniejszych grup pojęć, w których uaktywniają dalsze elementy sieci: *Beatles* – *muzyka*, *Szekspir* – *teatr*, *sztuka*. Następuje zmiana kanonu kulturowego. W 1990-S: dramat, teatr, literatura kryminalna, Conan Doyle; w 2012-S: literatura fantasy, film sensacyjny, komiks.

Anglik 1990-S – 11a./14r.	Anglik 2012-S – 7a./13r.
(2) = kultura 1k + kulturalny 1k (2) detektyw 2k (2) Sherlock Holmes 1k, 1m (1) Beatlesi 1k (1) gabinet figur woskowych 1k (1) kryminał książka 1k (1) muzyka 1k (1) Robin Hood 1k (1) Szekspir 1m (1) sztuka 1m (1) teatr 1k	(6) = kulturalny 3k, 2m + kultura 1m (2) The Beatles 2m (1) James Bond 1k (1) Szekspir 1k (1) Tolkien 1k [John Ronald, pisarz] (1) Tom Felton 1k [aktor, grał w filmie o Harrym Potterze] (1) Venom 1k [brytyjski zespół trash/black metalowy albo komiksowa pozaziemska forma życia, wróg Spider Mana]

8.d. Sport. Ciągłość pod względem uaktywnienia sieci pojęć związanych z *piłką nożną* i jej *kibicami*. W 2012-S klastery jest trzykrotnie obszerniejszy (liczba asocjacji) i wyrazistszy (liczba wszystkich reakcji), a dostęp do tego fragmentu sieci uzyskuje się przez aktywację węzłów: *John Terry*, *Wayne Rooney*, *lubi futbol*, *Manchester United*. Możliwe, iż wzrost aktywności klastra w 2012-S jest związany z przeprowadzeniem badania podczas europejskich rozgrywek piłkarskich i tuż przed olimpiadą w Londynie (o czym przekonują reakcje: *olimpiada*, *łucznik*).

Anglik 1990-S – 4a./10r.	Anglik 2012-S – 12a./32r.
(4) kibice 1k, 3m (4) = piłka nożna 1k, 2m + piłkarz 1k (1) mecz 1m (1) serf [sic!] 1k	(12) = kibic 2k, 8m + (pseudo) kibic 1m + kibol 1m (10) = piłkarz 7m + piłka nożna 1m + piłka 1m + fan piłki nożnej 1m (1) fan rugby 1m (1) John Terry 1k [piłkarz klubu Chelsea] (1) krykiet 1m (1) lubi futbol 1m (1) łucznik 1m (1) Manchester United 1m [klub piłkarski] (1) olimpiada 1m (1) sportowiec 1m (1) Wayne Rooney 1k [piłkarz klubu Everton] (1) wysportowany 1m

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Zmiana. W 1990-S aktywne są węzły odnoszące się do postaci najsłynniejszych polityków, mających wpływ na historię Polski, jak *Churchill*, będących uosobieniem dawnego konfliktu francusko-angielskiego, jak *Nelson*, bądź znanych ze współczesności. W 2012-S brak reakcji; nie wiadomo, czy spowodowany niewiedzą, czy małym zainteresowaniem dla historii i polityki.

Anglik 1990-S – 3a./4r.	Anglik 2012-S – zero
(2) Thatcher 1k, pani Thatcher 1k [Margaret T., premier Wielkiej Brytanii 1979–1990]	
(1) Churchill 1k [Winston Ch., premier Wielkiej Brytanii czasu II wojny i 1951–1955] (1) Nelson 1k [Horatio N., admirał 1758–1805]	

10. Niejasne, niezrozumiałe

Anglik 1990-S	Anglik 2012-S
(1) ciemny 1k (1) szary 1k (1) zielony 1m	(1) kolorowy 1m (1) różnokolorowy 1m (1) różnorodny 1k (1) biały 1m (2) niebieski 2m

CZECH . Σ asocjacji: 1990-S – 194 (116 rzeczowników, 78 przymiotników); 2012-S – 149 (80 rzeczowników, 69 przymiotników).

Σ reakcji: 1990-S – 366 (217 rzeczowników, 149 przymiotników); 2012-S – 306 (171 rzeczowników, 135 przymiotników).

Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjacji (a.): 1990-S – 2., 6.b., 8.b.; 2012-S – 6.b., 8.a. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1990-S – 6.b., 2., 8.b.; 2012-S – 6.b., 8.a. Brak reakcji: 4.b. i 1990-S – 7.b. Największa zmiana: 2., 8.b., 8.d.

1. Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje. Ciągłość. Porównywalna liczba asocjatyw. W 2012-S zmniejszenie liczby reakcji. Stale aktywne: synonim *Pepik* (czeskie zdrobnienie odpowiednika polskiego imienia *Józef*), hiperonim *Słowianin*, *brat*; kolekcja ze *Słowak*, ale w 2012-S brak tradycyjnej kolekcji *Rus*, *Czech* i *Lech*.

Czech 1990-S – 7a./32r.	Czech 2012-S – 4a./18r.
(19) = Pepik 10k, 7m + Pepiczek 1k + pepikowaty 1k (5) czeski 4k, 1m (4) = Słowianin 2k + słowiański 2k (1) bratanek 1m (1) Czesi 1k (1) Rus, Lech i ... [Czech] 1k (1) Słowak 1k	(13) = Pepik 2k, 8m + Pepiczek 2k + pepiczki 1k (3) brat 1k, 2m (1) bracia Słowianie 1m (1) Słowak 1m

2.a. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Zmiana. W 1990-S dobra znajomość nazw geograficznych *Czechosłowacji* [sic!] i brak potrzeby (lub nieumiejętność) odróżnienia nazw terenów słowackich i czeskich; por. z klastą 1. bliskość partnerów kolekcji *Czech* i *Słowak*. Liczba reakcji dowodzi trwałej i silnej obecności Czechu w świecie wyobrażonym 1990-S i niemal zupełnym braku w 2012-S. Utrzymana jednoznaczna peryfrazą Czech = nasz *południowy sąsiad* (analogicznie nasz *wschodni sąsiad* w reakcji na bodziec Rosjanin), ale w 1990-S większa szczegółowość oglądu, podaje się dokładną informację: zza *Olzy*.

Czech 1990-S – 15a./67r.	Czech 2012-S – 2a./13r.
(21) = Praga 19k, 1m + praski 1k (7) = Czechy 2k + czeski 3k, 2m (5) Słowacja 4k, 1m (4) Tatry 3k, 1m (3) Morawy 2k, 1m (3) Ostrawa 3k (2) Cieszyn 1k, 1m (2) = Czechosłowacja 1k + czechosłowacki 1k (1) Bratysława 1k (1) Karpaty 1k (1) Odra 1m (1) Olza 1m (1) Trzyniec 1m	(1) Praga 1k
(14) = sąsiad 9k, 3m + sąsiad zza Olzy 1k + południowy sąsiad 1k (1) południowy 1k	(12) = sąsiad 5k, 5m + sąsiedzi 1m + południowy sąsiad 1k

2.b. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. Zmiana. Pejzaże górskie kojarzone z Czechem w 1990-S mogą odpowiadać tatrzańskim, a więc słowackim, i kojarzyć się z tradycyjnym miejscem turystycznych wypadów (*przełęcz*, *góry*, *chata*, np. znana nazwa schroniska *chata Terego*).

Czech 1990-S – 5a./16r.	Czech 2012-S – zero
(11) = góry 4k, 6m + górski 1k (2) wieś 2k (1) chata 1k (1) mieścina 1k (1) przełęcz 1k	

2.c. Miejsce. Terytorium. Kontakt. Wakacje. Zmiana. Semantyka asocjatyw w 1990-S uświadamia doświadczenia ówczesnej młodzieży uczestniczącej w zorganizowanych międzynarodowych (w obrębie krajów demokracji ludowej) formach wypoczynku i zabaw (kolonie, obozy wakacyjne i zimowiska), które skutkowały kontaktami i w Polsce (*morze, piasek*), i w Czechach (*jolka*).

Czech 1990-S – 11a./11r.	Czech 2012-S – 1a./1r.
(1) jolka 1k [„choinka”, zabawa w okolicach Bożego Narodzenia] (1) koleżanka 1k (1) kolonie (obóz młodzieżowy) 1k (1) mandat 1k (1) morze 1m (1) piasek 1k (1) pociąg 1k (1) słońce 1k (1) swoboda 1k (1) wakacje 1k (1) wczasy 1k	(1) kolega 1m

3. Język, mowa. Ciągłość aktywacji węzłów *język, mówić, gadać*, czemu w obu okresach towarzyszy wartościowanie mowy/mówienia Czecha jako wadliwych (*sepleniący* w 1990-S, *jąkała* w 2012-S), zabawnych (*netoperek* jako Batman) lub *niezrozumiałych*.

Czech 1990-S – 9a./15r.	Czech 2012-S – 7a./9r.
(4) = język 1k, 2m + niezrozumiały język 1k (2) = gadatliwy 1k + gadulski 1m (2) = paplacz 1m + paplanina 1k (1) klechdy 1k (1) krzykliwy 1k (1) mowa 1 k (1) sepleniący 1k	(2) śmieszny język 1k, 1m (2) śmiesznie mówiący 1k, śmiesznie mówią 1 m (1) jąkała 1k (1) rozgadany 1m
(2) „czeski film” (niezrozumiałość) 1k, 1m (1) niezrozumiały 1 k	(1) niezrozumiały 1m (1) źle rozumiany 1m
	(1) „netoperek” 1m [żartobliwe domniemane tłumaczenie ang. <i>I’m Batman</i> jako czes. <i>Jsem netoperek</i>]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Mało ważny w charakterystyce Czecha. Ciągłość aktywizacji pojęć *gruby/otyły* i *ładna* Czeszka. Jest zatem zaznaczone rozróżnienie dotyczące płci i wyróżnienie kobiety.

Czech 1990-S – 6a./6r.	Czech 2012-S – 4a./7r.
(1) grubas 1k (1) lalusz 1k (1) ładna [Czeszka] 1m (1) otyły 1k (1) wysoki 1k (1) wysportowany 1k	(2) gruby 2m (2) ładny 1k + ładna [Czeszka] 1m (2) niski 2k (1) stary 1m

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena, porządek. Zmiana. Dopiero w 2012-S ten klaster jest aktywny, a nawet zawiera elementy ekspresywnej oceny (*porządnis*).

Czech 1990-S – 1a./1r.	Czech 2012-S – 3a./6r.
(1) bałagan 1k [ale może dotyczyć też np. sytuacji politycznej]	(2) brudny 1k, 1m (2) = porządnny 1k + porządnis 1k (2) schludny 2k

5.a. Kontakt. Emocje wywołane w nas. W obu okresach aktywne pojęcia oscylują pomiędzy sympatią a wyrażaniem niepewności co do uczuć lub ogólnego wartościowania Czecha.

Czech 1990-S – 8a./13r.	Czech 2012-S – 5a./16r.
(3) nieciekawny 2k (3) = sympatyczny 2k + (1) sympatia 1k (2) = miły 1k + bardzo miły 1k (1) bezosobowy 1k (1) niewyraźny 1k (1) palant 1m (1) przeciętny 1k (1) średni 1k	(7) sympatyczny 3k, 4m (6) = miły 3k, 2m + mili 1m (1) brak pomysłu 1m (1) neutralny 1k (1) nieznan1k

5.b. Kontakt. Emocje i zachowanie wobec nas i innych ludzi. Ciągłość aktywacji pojęć *przyjaciół*, *przyjacielski* (w 2012-S nawet trzykrotnie zwiększona liczba reakcji).

Czech 1990-S – 3a./8r.	Czech 2012-S – 4a./24r.
(4) = przyjazny 2k + przyjacielski 1k + przyjaciół 1m (2) = miły 1k + bardzo miły 1k (2) życzliwy 1k, 1m	(14) = przyjazny 1k, 7m + przyjaciół 3k, 1m + przyjacielski 1k, 1m (6) = miły 3k, 2m + mili 1m (3) pomocny 2k, 1m (1) koleżeński 1m

6.a. Zachowanie w grupie. Styl bycia. Maniery. Mało aktywny w porównaniu z innymi klaster. Pojęcia spolaryzowane, w 2012-S *uprzejmy* – *nieuprzejmy*.

Czech 1990-S – 2a./2r.	Czech 2012-S – 3a./5r.
(1) niegrzeczny 1m (1) naturalny 1m	(3) uprzejmy 2k, 1m (1) kulturalny 1k (1) nieuprzejmy 1k

6.b. Charakter i osobowość. Cztery wyraźne klastry, w których zgrupowane są pojęcia odnoszące się do: wesołości, radości, usposobienia, niezaradności, tchórzstwa Czecha. W pierwszym stale aktywne są węzły *śmiejch*, *zabawa*, *radość*, *wesoły*; w drugim wyodrębnić można dwa profile: *złośliwy* i łagodnego usposobienia, nie wywołujący konfliktów (*niekonfliktowy*); w trzecim obserwujemy ciągłość aktywacji węzła *słab-*, który może odnosić się do słabości psychicznej, fizycznej, ale i politycznej (jak: „słabe państwo”); w czwartym *tchórz* i *uległy*, co może mieć konotacje polityczne i wymaga wiedzy i refleksji na temat historii XX wieku.

Czech 1990-S – 23a./99r.	Czech 2012-S – 30a./80r.
(33) = śmieszny 18k, 10m + uśmiechnięty 4k, 1m (23) = wesoły 22 [10k, 12m] + wesołkowatość 1k (7) = zabawny 6k + zabawa 1k (6) towarzyski 1k, 5m (2) gościnny 1k, 1m (2) serdeczny 2k (1) bezinteresowny 1k (1) jowialny 1k (1) pocieszny 1k (1) pogodny 1m (1) radość 1m (1) wariactwo 1k	(18) = wesoły 4k, 12m + wesołek 1k, 1m (15) = śmieszny 2k, 5m + śmieszek 1k, 3m + uśmiechnięty 1k, 3m (12) = zabawny 6k, 5m + zabawa 1k (5) otwarty 2k, 3m (2) radosny 1k, 1m (2) = serdeczni 1k + serdeczny 1m (1) beztroski 1k (1) biesiady 1k (1) dusza towarzystwa 1k (1) jajcarz 1k (1) nudziarz 1k (1) optymistą 1k
(2) złośliwy 2k (1) bezproblemowy 1k	(1) bezproblemowy 1k (1) egoistyczny 1m (1) kłótniwy 1k (1) niekonfliktowy 1k (1) niezgodny 1m (1) skromny 1k (1) tolerancyjny 1k (1) złośliwy 1m
(1) leniwy 1m (1) niezaradny 1 k (1) rozlazłość 1m (1) słaby 1m (1) wygodny 1k	(2) = słabeusz 1m + słabi 1m (1) ciapa 1k (1) delikatny 1k (1) fajtłapa 1k (1) praktyczny 1m (1) zawzięty 1k
(5) = zastraszone 2k + strach 1k + strachliwy 1k + wystraszone 1k (4) = tchórzliwy 1k, 2m + tchórz 1k (2) bojaźliwy 2k (1) ulegliwy [sic!] 1k	(2) = tchórz 1m + tchórzliwy 1m (1) niewaleczny 1m (1) uległy 1m (1) uzależniony 1m [możliwe też inne znaczenie, np.: u. od narkotyków]

6.c. Temperament. Za stały element można uznać sprzeczność pomiędzy ocenami *spokojny* i *energiczny*, obecnymi w 1990-S i 2012-S. Respondenci w 1990-S umieją to jeszcze przedstawić syntetycznie w zgodzie z polską typową kliszą: Czech to *cicha woda* (która „brzezi rwie”). W 2012-S w umysłach młodzieży uaktywniają się szeregowo przeciwności: *opanowany* – *rozedrgany*, *spontaniczny* – *melancholik*.

Czech 1990-S – 5a./8r.	Czech 2012-S – 6a./15r.
(3) = <i>cicha woda</i> 1k, 1m + <i>cichy</i> 1k (2) spokojny 2k (1) energiczny 1k (1) niespokojny 1m (1) rozlazłość 1m	(6) spokojny 6k (5) spontaniczny 2k, 3m (1) energiczny 1m (1) melancholik 1m (1) opanowany 1m (1) rozedrgany 1k

6.d. Intelpekt. Niewysoka ocena prostego, naiwnego (naturalnego) intelektu Czecha utrzymuje się w większości reakcji. Tylko sugestią może być wskazanie – jako wzoru Czecha pod tym względem – postaci z kreskówki o kreciku (*ciekawyy otoczenia, sprytnyy*).

Czech 1990-S – 6a./9r.	Czech 2012-S – 9a./9r.
(2) dowcipny 2k (2) = głupi 1m + głupota 1k (2) = prostota 1k + prosty 1k (1) palant 1m (1) prymitywny 1k (1) pusty 1k	(1) ciekawy otoczenia 1k (1) dowcipny 1m (1) głupi 1m (1) inteligent 1m (1) maniak 1k (1) naiwny 1k (1) prostoliniowy [sic!] 1m (1) sprytny 1k (1) szalony 1k

6.e. Etyka. Zmiana. W 1990-S aktywna ocena niestałości postaw i poglądów; znane jest jeszcze wtedy skojarzenie i określenie z tradycyjnego polskiego dyskursu przedstawiające Czecha jako zmieniającego zdanie w zależności od sytuacji, czyli „chorągiewkę na wietrze” (*chorągiewka*). W 2012-S znajomość tego symbolu wspólnotowego ginie. Ocena ogranicza się do pozytywów działania jednostki. Zmiana wyrazistości klastra, a przynajmniej tej części sieci pojęć, które dotyczą chwiejności charakteru Czecha.

Czech 1990-S – 9a./11r.	Czech 2012-S – 1a./1r.
(2) chorągiewka [zmieniający zdanie w zależności od sytuacji] 2k (2) fałszywy 2k (1) bezwzględny 1k (1) obłudny 1k (1) lizus 1m (1) szczery 1m (1) chwiejna natura 1k (1) brak charakteru 1k (1) brak własnego zdania 1m	(1) uczciwy 1k

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Skojarzenia z bodźcem Czech odnoszące się do religii odnotowano głównie w 2012-S; wskazują one na istnienie wyobrażenia o Czechu ateście. Można jednak zauważyć pewną ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do wielkich postaci religijnych: św. *Wacław*, *Jan Hus*. W 1990-S klaster zawiera pojęcia z domeny ideologicznej; wypełniają go asocjaty dotyczące komunizmu, a ich aktywność może wynikać ze znajomości konkretnych faktów, jak reakcja *pomnik Stalina*, prawdopodobnie odnosząca się do znanego, „największego na świecie” praskiego monumentu wysadzonego w 1962 roku. Przymiotniki *zagorzały*, *zatwardziały*, jako wchodzące w utrwalone kolokacje z rzeczownikiem *komunista*, rozbudowują tę grupę w 1990-S.

Czech 1990-S – 7a./9r.	Czech 2012-S – 4a./11r.
(1) św. Wacław 1k	(7) ateista 1k, 6m (2) = Jan Hus 1m + herezja husycka 1m (1) niereligijny 1m (1) niewierzący 1m
(2) komunista 2k (2) zatwardziały 2k (1) gwiazda (symbol komunistyczny) 1m (1) pomnik Stalina 1m (1) socjalistyczny 1m (1) zagorzały 1k	

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Brak danych możliwych do analizy.

Czech 1990-S – zero	Czech 2012-S – 3a./3r.
	(1) ochroniarz 1m (1) pomocnik 1m (1) społeczny 1m

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność

Czech 1990-S – 1a./1r.	Czech 2012-S – 1a./1r.
(1) skąpy 1k	(1) biedny 1k

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość. Czeskie *piwo* i *knedle* dominują jako reakcja na bodziec. W obu okresach nazwa potrawy jest znana w kilku wariantach słowotwórczych (*knedlik*, *knedliczek*) i fonetycznych (*knedlicek*), a w 2012-S zapisana nawet jako synonim nazwy własnej (wielka litera). Liczne asocjaty odnoszą się do czeskich słodyczy: *lody*, *cukierki*, *horalky*, *czekolada studencka*.

Czech 1990-S – 10a./61r.	Czech 2012-S – 8a./53r.
(38) = piwo 22k, 14m + piwosz 2k (13) = knedle 6k, 1m + knedelki 1k + knedliki 2k, 1m + knedliczki 1k, 1m (2) kluski 2k (2) słodczy 2k (1) cukierki 1k (1) lody 1k (1) orzeszki arachidowe 1k (1) pierogi 1k (1) pijak 1m (1) pomazanki 1k [pasty spożywcze]	(28) = piwosz 6k, 15m + piwo k2, m2 + piwo (lubi) 1k + dobry piwowar 1m + piwożłop 1m (14) = Knedlik 5m + Knedlicek 1m + Knedliczek 1m + knedle 1k, 2m + knedliczki 1k, 2m + knedlarz 1k (4) = pijak 3m + pijany 1m (3) = czekolada studencka 1k, 1m + czekolada 1k (1) alkoholik 1m (1) horalky 1k [wafelki] (1) pianki jajo 1k (1) wódka 1k

8.c. Kultura. Zmiana pod względem stosunku liczby asocjatyw do reakcji (1990-S: około 50%, 2012-S: około 25%); w 2012-S dziesięciokrotnie zwiększa się wyrazistość węzła *Krecik*. Utrzymuje się typ skojarzeń z zakresu kultury masowej (film telewizyjny, animowany dla dzieci, *komedia*; *śpiew* – w 1990-S bez podania znanych wówczas nazwisk Karela Gotta czy Heleny Vondračkovéj, zaś w 2012-S z odnotowaniem nazwiska *Ivana Mladka*, krótkotrwale gwiazdy przeboju *Jožin z bažin* i śpiewającej w Polsce Ślązaczki z Zaolzia *Ewy Farny*). Czeska kultura wysoka jest znana. W 1990-S wymienia się nazwiska Jaroslawa *Haška* (z jego bohaterem, prototypowym Czechem, *wojakiem Szwejkiem*) i nowszego literata i polityka Wacława *Havla*, a w 2012-S podaje się nazwisko prażanina, Franza *Kafki*, czeskiego niemieckojęzycznego pisarza żydowskiego pochodzenia. Obecne są reakcje dotyczące architektury. W 1990-S są to skojarzenia czeski *barok*, *lw*y (może jako element architektoniczny Pragi), zaś w 2012-S reakcja *miniaturzysta* może dotyczyć czeskich parków zabytków w miniaturze, np. w Mariańskich Łaźniach.

Czech 1990-S – 12a./26r.	Czech 2012-S – 8a./31r.
(5) = komedie 4k + liche komedyjki 1k (4) Havel 3k, 1m [Wacław, pisarz, prezydent Czech] (4) = wojak Szwejk 2k + Szwejk 1k, 1m (2) <i>Krecik</i> 1k, 1m [tytuł cyklu filmu animowanego Zdenka Milera] (2) = muzyczny 1k + muzyczny 1m (2) telewizja 2k (2) śpiew 1k, 1m (1) <i>Arabella</i> 1k [tytuł serialu TV dla dzieci i młodzieży] (1) barok 1k (1) Hašek 1m (1) lw 1k (1) pisarz 1k	(20) = Krecik 8k, 10m + Krtek 1m + krecikowaty 1m (4) = <i>Jožin z bažin</i> 1k, 2m + <i>Jožin</i> 1m [przebój grupy Banjo Band] (2) Ewa Farna 2k (1) Ivan Mladek 1m [założyciel grupy Banjo Band] (1) Kafka 1k [Franz] (1) miniaturzysta 1m (1) producent animacji 1k (1) Rumcajs 1m

◊ Asocjaty, które mogą być aktywizowane razem z wyżej wymienionymi nazwami bohaterów kreskówek i filmów dla dzieci i młodzieży lub ze skojarzeniami dotyczącymi języka (*sepleniący, paplanina*)

Czech 1990-S – 2a./6r.	Czech 2012-S – 1a./1r.
(4) = dziecko 2k + dziecienny 2k (2) = malutki 1k + małe 1k	(1) mały 1m

8.b. Wytwory. Technika. Duża zmiana w zakresie asocjatyw odnoszących się do wytworów przemysłu spożywczego, obuwniczego, jubilerstwa. 1990-S mogą aktywizować pojęcia z domeny handlu, przemytu (?), kontroli celnej, stąd: *handel, celnik*, co jest związane z faktycznym przewozem towarów przez granicę. W 2012-S pozostaje tylko jedno skojarzenie motoryzacyjne (*Skoda*).

Czech 1990-S – 18a./23r.	Czech 2012-S – 1a./4r.
(3) buty 3k (1) adidas 1k (1) tenisówki 1k (1) trampki 1k	
(2) Jablonex 2k [Jablonec nad Nysą, produkcja sztucznej biżuterii] (1) biżuteria 1k	
(2) słodycze 2k (1) cukierki 1k (1) lemoniada 1k (1) lody 1k (1) orzeszki arachidowe 1k (1) pomazanki 1k [pasty spożywcze]	
(1) pasta „Elmex” 1m (1) ząstony 1k	
(1) celnik 1m (1) handel 2k	
(2) Skoda (samochód) 2k, 1m (1) samochód 1m	(4) Skoda 1k, 2m + jeżdżący Skodą 1m

8.d. Sport. Ciągłość aktywacji węzła *hokeista*. W 2012-S zmiana na korzyść większej liczby asocjatyw dotyczących futbolu (prawdopodobnie pod wpływem sytuacji badania w trakcie rozgrywek piłkarskich). Dochodzą jednak nowe elementy *narciarz, wyciąg* (może jako wynik większej dostępności czy powszechności narciarstwa) oraz, jakby wydobyte z uśpienia, zawody *konne* (por. znana miłośnikom jeździectwa słynna czeska gonitwa: Wielka Pardubicka).

Czech 1990-S – 2a./6r.	Czech 2012-S – 10a./12r.
(4) = hokej 3k + hokejowy 1k (2) = sport 1k + wysportowany 1k	(3) piłkarz 3m (1) bramkarz Chelsea 1m [Petr Čech] (1) hokeista 1m (1) narciarz 1m (1) Petr Czech 1m [Petr Čech] (1) przegrana w półfinale 1k (1) rywal Polski z fazy grupowej Euro 1k (1) wspaniały kibic 1m (1) wyciąg 1m (1) zawody konne 1k

9. Polityka i wydarzenia historyczne. Nieliczna grupa asocjatyw, ale świadcząca o postrzeganiu Czecha w kategoriach bieżących wydarzeń politycznych (*Hawel*), spraw dotyczących gospodarki, przemysłu (reakcja *trujący* może odzwierciedlać temat dyskursu z lat 80./90., czyli problem zanieczyszczania Odry przez czeskie fabryki). Perspektywa historyczna jest słabo widoczna w skojarzeniach: *św. Wacław* (może jako echo tradycyjnego terminu „ziemie korony *św. Wacława*”), *Jan Hus*, *herezja husycka*.

Czech 1990-S – 3a./7r.	Czech 2012-S – 2a./3r.
(4) Hawel 3k, 1m [Wacław] (2) trujący 2m [w sensie ekologicznym?] (1) św. Wacław 1k	(2) = Jan Hus 1m + herezja husycka 1m (1) żołnierz 1m

10. Niejasne, niezrozumiałe

Czech 1994-O	Czech 2012-O
(2) jasny (1) długi 1k (1) kolorowy 1m (1) szary 1k (1) uszy 1k (1) wieża 1k	

FRANCUZ. Σ asocjatyw: 1990-S – 204 (108 rzeczowników, 96 przymiotników); 2012-S – 204 (99 rzeczowników, 105 przymiotników). Σ reakcji: 1990-S – 531 (335 rzeczowników, 196 przymiotników); 2012-S – 325 (142 rzeczowniki, 183 przymiotniki).

Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatyw (a.): 1990-S – 2., 6.a., 6.c.; 2012-S – 6.c., 6.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1990-S – 2., 8.a., 4.b.; 2012-S – 8.a., 6.c., 6.b. Brak reakcji: 1990-S – 8.d., 2012-S – 6.e. Największa zmiana: 2.

1. Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje. Zmiana. W 1990-S aktywne pojęcia kobieta *Francuzka*, *Europejczyk*, a w 2012-S zwraca uwagę różnorodność rasowa; możliwe, że aktywacja pojęć *czarnoskóry*, *Murzyn*, *imigrant* jest związana z pamięcią rozruchów wywołanych we Francji przez czarnoskórych emigrantów w 2005 r., por. ankieta rysunkowa, Francuz 2012-O-20. Zmiana w wartościowaniu: w 2012-S pojawia się negatywnie nacechowana reakcja *Francuzik*.

Francuz 1990-S – 3a./6r.	Francuz 2012-S – 5a./6r.
(3) Francuzka 2k, 1m (2) francuski 2k (1) Europejczyk 1k	(2) = czarnoskóry 1m + czarny 1m (1) Francuzik 1m (1) imigrant 1m (1) Murzyn 1m (1) różnorodny 1k

2.b., c. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. Kontakt. Wakacje. Zmiana. W 1990-S aktywne są pojęcia z domeny *wakacji*, *wypoczynku* (*plaża*, *upał*) oraz skojarzenia okazjonalne z tzw. wymianą szkolną (*szkoła*, *koleżanki i koledzy* we Francji). W 2012-S brak takich skojarzeń.

Francuz 1990-S – 8a./13r.	Francuz 2012-S – zero
(4) słońce 4k (3) wakacje 3k (1) autokar 1k (1) koleżanki i koledzy [we Francji] 1k (1) plaża 1k (1) szkoła 1k (1) upał 1k (1) wypoczynek 1m	

2.a. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Zmiana. W 1990-S *Paryż* to bardzo wyrazisty węzeł tworzący wraz ze zgrupowanymi pojęciami (nazwy paryskich zabytków, miejsc) obszerny klaster. Aktywne są liczne pojęcia „mapujące” teren całej Francji (nazwy miast, rzek). W 2012-S liczba reakcji maleje ponad dwudziestokrotnie, a liczba asocjatorów – czterokrotnie. Jako słabo aktywne punkty pozostają *Paryż* i *wieża Eiffla*, a z innych miejsc tylko port łączący Francję z Anglią: *Calais*.

Francuz 1990-S – 14a./99r.

Francuz 2012-S – 3a./4r.

(53) = **Paryż** 44k, 5m + paryski 3k, 1m
 (24) = **wieża Eiffla** 16k, 4m + wieża 3k, 1m
 (4) Sekwana 4k
 (3) Francja 2k, 1m
 (3) Loara 3k
 (2) Kanał La Manche 2k
 (2) Louvre 1k, 1m
 (2) Place Pigalle 1k, 1m
 (1) Auby 1k [miasto partnerskie, sąsiadujące z Sosnowcem, Czeladzi]
 (1) Bordeaux 1k
 (1) „bruk paryski” 1k
 (1) katedra Notre Dame 1k
 (1) Sacré Coeur 1k
 (1) ulica 1k

(2) = **Paryż** 1m + paryżanin 1m
 (1) Calais 1m
 (1) **wieża Eiffla** 1k

3. Język. Mowa. Ciągłość dotyczy zachowania aktywności węzła *język francuski*, mówienie *po francusku*, *gadatliwość*. Zmiana w wartościowaniu. W 1990-S zwraca uwagę uroda języka (*kwiecisty*, *śpiewny*, o ile odnoszą się do języka, za czym przemawiałyby typowość takich kolokacji), w 2012-S – szowinizm językowy Francuzów, który jednak nie jest oceniany negatywnie (*zakochany w swoim języku*).

Francuz 1990-S – 6a./12r.

Francuz 2012-S – 3a./3r.

(6) język francuski 5k, 1m
 (2) = **gadatliwy** 1k + **gadatliwość** 1k
 (1) głośny 1k
 (1) kwiecisty 1k [może język]
 (1) szybko mówiący 1k
 (1) śpiewny 1m [może język]

(1) **gadatliwy** 1k
 (1) mówiący tylko po francusku 1m
 (1) zakochany w swoim języku 1k

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji jednego węzła *przystojny* (ale w 2012-S liczba tej reakcji jest czterokrotnie mniejsza). Zmiana: w 1990-S widać jednoznacznie pozytywną ocenę (*piękno*, *ładna*, *ładny*), zaś w 2012-S pojawiają się skojarzenia wyrażające ekspresywną ocenę negatywną (*laluś*, *brzydał*). Z cech fizycznych w 1990-S aktywne są pojęcia dotyczące płci (*kobieta*, *Francuzka* – zob. 1.), a w 2012-S – koloru skóry (*Murzyn*, *czarnoskóry*).

Francuz 1990-S – 9a./22r.

Francuz 2012-S – 6a./14r.

(11) **przystojny** 11k
 (2) = *ładna* (Francuzka) 1k + *ładny* 1k
 (2) efektowny 1k, 1m
 (2) opalony 2k
 (1) chudy 1k
 (1) nos 1k
 (1) piękno 1m
 (1) włosy 1k

(3) *laluś* 1k, 2m
 (3) = *brzydał* 1k, 1m + *brzydki* 1k
 (3) *wąsaty* 3k
 (2) **przystojny** 2k

(1) kobieta 1m

(2) = *czarnoskóry* 1m + *czarny* 1m
 (1) *Murzyn* 1m

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Ciągłość aktywacji węzłów *elegancki, moda, styl, szyk*. Zmiana dotyczy dwukrotnego zmniejszenia w 2012-S liczby asocjatów i reakcji oraz treści pojęć. W 1990-S obserwacja z bliskiego dystansu mentalnego skutkuje zauważeniem tradycyjnych – a nawet historycznych – szczegółów (*peruka, koronki, beret*); w 2012-S aktywne są szczegóły aktualne: nazwa marki ubioru, nazwisko projektanta mody (*Coco Chanel*).

Francuz 1990-S – 11a./70r.	Francuz 2012-S – 6a./34r.
(30) = elegancki 19k, 4m + elegancja 6k + elegant 1k (20) = moda 10k, 2m + modny 7k + modniś 1k (8) wytworny 4k, 4m (3) wykwinny 3k (2) styl 1k, 1m (2) szyk 2k (1) beret 1k (1) koronki 1k (1) peruka 1m (1) spodnie 1k (1) strój 1m	(15) = modny 3k, 4m + modniś 3k, 3m + moda 1k, 1m (13) = elegancki 4k, 2m + elegant 2k, 3m + elegancja 2k (3) = szyk 2k + szykowny 1k (1) Coco Chanel 1k [marka i projektantka odzieży] (1) projektant mody 1k (1) stylowy 1k

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena. Ciągłość aktywacji węzłów *brudny, wyperfumowany*, a także całej sieci, w której aktywne są pojęcia spolaryzowane: *czysty/czyste ręczki/zadbany – brudny, pachnący/wyperfumowany – śmierdzi*. Zmiana w 2012-S dotyczy niewielkiego zwiększenia aktywności klastra (podwojenie liczby asocjatów i reakcji).

Francuz 1990-S – 3a./3r.	Francuz 2012-S – 6a./8r.
(1) brudny , ale wyperfumowany 1m (1) czysty 1k (1) pachnący 1m	(2) wyperfumowany 1m (2) zadbany 1k, 1m (1) brudny 1k (1) czyste ręczki 1m (1) śmierdzi 1m (1) umalowany 1m

5.b. Kontakt. Emocje i zachowanie wobec nas i innych ludzi. Ciągłość aktywacji węzła *zarozumiały* i innych pojęć z tego pola: 1990-S *mający dobre o sobie mniemanie*; 2012-S: *megaloman, narcystyczny, ksenofob, zadęty*. Zmiana dotyczy potrojenia w 2012-S asocjatów i reakcji w tym klastrze oraz zwiększenia negatywnego nacechowania ekspresywnego.

Francuz 1990-S – 5a./8r.	Francuz 2012-S – 15a./23r.
(2) = pewny siebie 1k + pewny 1m (2) wyniosły 2k (2) zarozumiały 1k, 1m (1) mający dobre o sobie mniemanie 1k (1) życzliwy 1m	(4) = zadufany 1k, 1m + zadufany w sobie 1m + zadufanie 1k (3) zarozumiały 2k, 1m (2) = duma 1k + dumny 1k (2) = ksenofob 1k + ksenofobiczny 1k (2) wyniosły 1m (1) megaloman 1m (1) narcystyczny 1k (1) nie lubi innych 1k (1) nie lubiący Anglików 1k (1) niepomocny 1m (1) przekonany o swej wartości 1m (1) przyjacielski 1m (1) pyszny 1m (1) zadęty 1m (1) zamknięty na innych 1k

5.a. Kontakt. Emocje wywołane w nas. Ciągłość dotyczy podobnej w obu okresach ambiwalencji ocen i uczuć (1990-S *uroczy* i *śmieszny*, w 2012-S *kochany* i *wkurzający*). Zmiana w 2012-S polega na zwiększeniu intensywności ekspresji i jednoznaczności negatywnych ocen.

Francuz 1990-S – 5a./7r.	Francuz 2012-S – 7a./8r.
(2) dziwny 2k (2) miły 2k (1) świetny 1k (1) śmieszny 1k (1) uroczy 1k	(2) miły 2k (1) kochany 1m (1) niesympatyczny 1k (1) śmieszny 1m (1) świr 1k (1) tajemniczy 1k (1) wkurzający 1m

6.a. Zachowanie w grupie. Styl bycia. Grzeczność. Maniery. Ciągłość aktywacji węzłów: *kulturalny*, *uprzejmy*, *nieuprzejmy*, *dżentelmen*, *arogancki*. W 1990-S klaster bardziej rozbudowany, a pojęcia występują w większej liczbie i w odcieniach semantycznych pozwalających łączyć w jedno wykwinność, dystynkcję, swobodę czy nonszalanję (potwierdzone w zgrupowanych pojęciach, odpowiednio: z jednej strony *Europejczyk*, *dypłomata*, *salon*, *wytworny*, *maniery*, z drugiej: *luźny*, *luz*, *swobodny*, *arogancki*). W 2012-S oceny są bardziej jednoznaczne, bez odcieni.

Francuz 1990-S – 21a./47r.	Francuz 2012-S – 13a./26r.
(9) kulturalny 8k, 1m (8) wytworny 4k, 4m (3) = luźny 2k + luz 1k (3) szarmancki 1k, 2m (3) wykwinny 3k (2) = bezpośredni 1k + bezpośredniość 1k (2) maniery 2k (2) nonszalancki 1k, 1m (2) swobodny 1m + swoboda 1k (2) uprzejmy 2k (1) arogancki 1k (1) dypłomata 1k (1) dystygowany 1k (1) dżentelman [sic!] 1k (1) Europejczyk 1k (1) niekulturalny 1k (1) nieuprzejmy 1k (1) niewychowany 1k (1) salon 1m (1) uczynny 1k (1) zmanierowany 1k	(5) = arogancki 2k, 1m + arogancja 1k + arogant 1m (4) kulturalny 4k (3) uprzejmy 3m (3) wyrafinowany 1k, 2m (2) = dżentelmen 1k + gentelmen [sic!] 1m (2) = obyty w towarzystwie 1k + obyty 1k (1) dobrze wychowany 1k (1) dostojny 1m (1) ekscentryk 1k (1) nieuprzejmy 1k (1) oficjalny 1m (1) wykwinny 1m (1) zblazowany 1k

6.b. Charakter i osobowość. Ciągłość aktywacji węzłów *delikatny*, *leniwy*, *pedant*. Trwale obecne połączenie *francuski piesek*. W obu okresach aktywny jest też węzeł *tchórz/tchórzliwy*. Obserwujemy podobieństwo skojarzeń zgrupowanych wokół pojęć: *wesoły*, *radosny*, *zabawa*, *towarzyski*. W 2012-S wzrasta liczba skojarzeń negatywnych: *obraźliwy*, *kapryśny*, *humorzysty*.

Francuz 1990-S – 18a./34r.	Francuz 2012-S – 34a./61r.
(2) ciepły 2k (2) delikatny 1k, 1m (2) subtelny 2k (1) leniwy 1m (1) niedbały 1k (1) pedant 1k (1) piesek francuski 1m (1) wybredny 1m	(4) wrażliwy 2k, 2m (3) delikatny 1k, 2m (2) = leniwy 1m + leniuch 1k (2) zniewieściał 1k, 1m (1) bujający w obłokach 1m (1) francuski piesek 1k (1) lekkoduch 1k (1) łagodny 1m (1) niebieski ptak 1k (1) pedantyczny 1k (1) uparty 1k (1) wygodny 1m
(7) wesoły 6k, 1m (3) = goście 1k + gościnny 1k + niegościnny 1k (3) = uśmiechnięty 2k + śmiech 1k (2) zabawa 1k (1) głośny 1k (1) lekkość 1k (1) niezestresowany 1k (1) radosny 1k	(2) nudny 1k, 1m (2) poważny 2m (2) zabawny 2m (1) kawalarz 1m (1) optymista 1m (1) śmieszny 1m (1) towarzyski 1m
	(6) = egoista 2k, 1m + egoistyczny 1k + egocentryk 2k (3) tolerancyjny 1k, 2m (2) kapryśny 1k, 1m (2) obraźliwy 1k, 1m (1) aspołeczny 1k (1) humorzysty 1k (1) indywiduum 1k (1) otwarty 1k (1) wszystko utrudniający 1k (1) złośliwy 1m
(3) = tchórzliwy 2k + tchórz 1k (1) waleczny 1k	(8) = tchórzliwy 6m + tchórz 1k, 1m (2) kolaborant 2m (1) biała flaga 1m (1) bojaźliwy 1m (1) strachliwy 1m

6.e. Etyka. Pojedyncze negatywne reakcje.

Francuz 1990-S – 3a./3r.	Francuz 2012-S – zero
(1) fałszywy 1k (1) nieszczerzy 1k (1) szczerzy 1k	

6.c. Temperament. Rozbudowana sieć pojęć układa się w dwa klastry. Jeden dotyczy ogólnych cech temperamentu. Tu oprócz ciągłości aktywacji węzłów *spontaniczny*, *żywiolowy* oraz bliskich sobie pod względem zawartości treściowej skojarzeń 1990-S *szalony*, *impulsywny*, 2012-S *świr*, *choleryczny*, obserwujemy także niejasną zmianę, która zaskakuje całkowitym przekształceniem obrazu Francuza: z szybkiego, ruchliwego na cichego flegmatyka (1990-S: *ruchliwy*, *roztrzępaniec*, 2012-S: *flegmatyczny*, *cichy*, *powolny*). Drugi klaster dotyczy miłości i erotyki. Tu obserwujemy ciągłość aktywacji licznych pojęć. Zauważamy też zmianę, czyli podwojenie liczby reakcji w 2012-S, a to za sprawą ośmiokrotnego zwiększenia liczby reakcji asocjatu *romantyczny*. Poza tym w 2012-S dochodzi do rozbudowania sieci pojęć o skojarzenia z homoseksualizmem.

Francuz 1990-S – 20a./41r.

- (3) szybki 2k, 1m
- (3) = szalony 1k, 1m + szaleniec 1k
- (2) **spontaniczny** 1k, 1m
- (1) gorący 1k
- (1) impulsywny 1k
- (1) roztrzępaniec 1k
- (1) ruchliwy 1k
- (1) **żywiolowy** 1k

- (7) = **kochanek** 2k, 1m + **kochliwy** 2k, 1m + **zakochany** 1m
- (5) miłość 4k, 1m
- (3) = **erotyczny** 2k + **erotoman** 1k
- (3) **romantyczny** 3k
- (2) **namiętny** 2k
- (2) temperament
- (1) **amant** 1
- (1) flirt 1k
- (1) pociągający 1k
- (1) podrywacz 1k
- (1) rozpustny 1k
- (1) zalotny 1k

Francuz 2012-S – 25a./68r.

- (2) flegmatyczny 1k, 1m
- (2) **spontaniczny** 1k, 1m
- (1) choleryczny 1m
- (1) cichy 1m
- (1) powolny 1k
- (1) powściągliwy 1k
- (1) spokojny 1k
- (1) świr 1k
- (1) zawadiacki 1k
- (1) **żywiolowy** 1k

- (25) = **romantyczny** 9k, 5m + **romantyk** 7k, 4m
- (9) = **kochanek** 1k, 5m + **kochliwy** 1k, 2m
- (4) uczuciowy 1k, 3m
- (3) **namiętny** k1, 2m
- (2) **amant** 1k, 1m
- (2) czuły 2k
- (2) homoseksualista 2m
- (2) rozpalony 2m
- (1) babiarz 1k
- (1) cudzołożnik 1m
- (1) **erotyczny** 1m
- (1) gejowski 1m
- (1) kobieciarz 1m
- (1) metroseksualny 1m
- (1) zboczeniec 1k

6.d. Intelpekt. Ciągłość aktywacji negatywnych pojęć (nie tylko *głupi*, ale i np. 1990-S *przemądrzały*, 2012-S *mądrała*). Zmiana dotyczy zaniku w 2012-S pojęć odnoszących się do cech pozytywnych intelektu, tradycyjnie dawniej przypisywanych Francuzom, jak *dowcipny* (*lekki*, *efektowny*, por. franc. *esprit*), *inteligentny*, *szybki* w myśleniu. W obu okresach obserwujemy spolaryzowanie pojęć, np. 1990-S *génial* i *beźmyślny*, w 2012-S *ignorant* i *naukowiec*.

Francuz 1990-S – 9a./17r.

- (3) inteligentny 2k, 1m
- (3) szybki 2k, 1m
- (2) dowcipny 1k, 1m
- (2) efektowny 1k, 1m
- (2) lekki 1k, 1m
- (2) *przemądrzały* 1k, 1m
- (1) beźmyślny 1m
- (1) **głupi** 1m
- (1) „génial” 1k [franc. genialny]

Francuz 2012-S – 8a./10r.

- (3) **głupi** 1k, 2m
- (1) ignorant 1m
- (1) mało inteligentny 1k
- (1) **mądrała** 1m
- (1) naukowiec 1m
- (1) płytki 1k
- (1) pomysłowy 1m
- (1) świr 1k

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Zupełny brak reakcji na temat religii. Mamy tylko pojedyncze odniesienia do kojarzonych myśłą francuską *libertynizmem*, *liberalizmem*. Symbole państwowe odnotowano w reakcjach dotyczących trójkolorowej flagi Francji.

Francuz 1990-S – zero	Francuz 2012-S – 4a./4r.
	(1) liberał 1m (1) libertyn 1m
	(1) biało-czerwono-niebieski 1k (1) trójkolorowy 1k

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do zawodów artystycznych, ale w 2012-S ponad czterokrotnie wzrasta liczba reakcji typu *malarz*, *poeta*, *śpiewak*, *tancerz*, *artysta*. Za nazwami ogólnymi prawdopodobnie kryją się skojarzenia z jakimiś konkretnymi prototypowymi postaciami, jak np. *generał* (może de Gaulle), *poeta* (może Rimbaud), *malarz* (może Monet) itd., są to jednak kwestie nierozstrzygalne.

Francuz 1990-S – 6a./7r.	Francuz 2012-S – 12a./27r.
(2) malarz 2k (1) dobry kucharz 1k (1) pieśniarz 1k (1) poeta 1k (1) podróżnik 1k (1) wolny 1m	(9) = artysta 4k, 4m + artyści 1k (4) kucharz 1k, 3m (3) muzyk 1k, 2m (2) poeta 1k (2) śpiewak 1m (1) człowiek z perspektywami 1k (1) filozof 1m (1) generał 1m (1) malarz 1k (1) naukowiec 1m (1) tancerz 1m (1) wspinacz 1m [zob. 8.d.]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Ciągłość w postrzeganiu Francuza jako kogoś, kto ma pieniądze. Zmiana z oceny nacechowanej pozytywnie na neutralną.

Francuz 1990-S – 7a./10r.	Francuz 2012-S – 3a./4r.
(3) bogaty 3k (2) rozrzutny 2k (1) dobrobyt 1k (1) franki 1k (1) komfortowy 1k (1) pieniądze 1k (1) przepych 1k	(2) burżuj 1k, 1m (1) pieniądze 1k (1) zakupy 1k

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość aktywacji pojęć z domeny motoryzacji. Produkty branży perfumeryjnej, nawet artykuły gospodarstwa domowego są skojarzeniami tylko w 1990-S. W 2012-S wytwory francuskie nabierają mniejszej rangi – jako *gadżety*.

Francuz 1990-S – 5a./8r.	Francuz 2012-S – 4a./4r.
(4) perfumy 3k, 1m (1) Chanel nr 5 1k [marka perfum] (1) Citröen 1k (1) lodówka 1k (1) Renault 1m	(1) Citröen 1k (1) gadżety 1k (1) Peugeot 1k (1) Renault twingo 1k

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość zarówno w zawartości pojęciowej (*żaby, ślimaki, wino*), jak i wyrazistości pojęć tego klastra (taka sama liczba asocjacji i reakcji). Drobną różnicą w aktywacji pojęć dotyczących kuchni francuskiej. W 1990-S wymieniana się ekskluzywnie *homary, kraby, szampan* (a też znane Polakom z popularnego cytatu z filmu *kasztany* z „Placu Pigalle”), zaś w 2012-S – codzienne, zwyczajne potrawy: *masło, bagietka, croissant*.

Francuz 1990-S – 12a./113r.

(75) = **żaba/żaby** 37k, 15m + **żabie udka** 2k + **żabojad** 14k, 7m
 (15) **ślimak/ślimaki** 10k, 5m
 (6) **wino** 4k, 2m
 (4) **szampan** 3k, 1m
 (3) **kraby** 2k
 (3) **ser** 2k
 (2) **kasztany** 2k
 (1) **dobry kucharz** 1k
 (1) **homary** 1k
 (1) **pijący** 1m
 (1) **sałata** 1k
 (1) **smakosz** 1k

Francuz 2012-S – 14a./111r.

(70) = **żabojad** 21k, 44m + „**żabiarz**” 2m + **żaba** 2k + **żaby** 2m + **żabie udka** 1m
 (11) = **ślimaki** 2k, 6m + **ślimakożerca** 2m + **ślimakojad** 1m
 (8) = **wino** 5m + smakosz **win** 1m + ktoś upojony **winem** 1m + miłośnik **wina** 1m
 (6) = **bagietciarz** 3m + **bagietka** 1k, 1m + **lubi bagietki** 1k
 (4) **kucharz** 1k, 3m
 (3) = **ser** 1m + **sery** 1k + wytwórca **serów** 1k
 (2) **croissant** 2k
 (1) **camembert** 1m
 (1) **chlebiarz** 1m
 (1) **masło** 1m
 (1) **pieczywo** 1m
 (1) **smakosz** 1k
 (1) taka bułka 1k ‘regionalna nazwa bułki *francuz*’
 (1) **tłusty** 1m

8.c. Kultura. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących sztuki: *malarz, pieśniarz/spiewak, muzyk, literatura/poeta*, może *bohema/artysta*. Nieznaczna różnica w liczbie reakcji. Zmiana w 2012-S dotyczy zaniku aktywności fragmentu sieci dotyczącego architektury (por. też 2.a.) oraz aktywacji pojęć szczegółowych z zakresu wiedzy na temat literatury pięknej. W 1990-S skojarzeniami były nazwiska *Victor Hugo, Apollinaire*, a w 2012-S w to miejsce wchodzi pojęcie z pop kultury (*Daft Punk*).

Francuz 1990-S – 18a./30r.

(11) = **kulturalny** 8k, 1m + **kultura** 2k
 (2) **malarz** 2k
 (2) **nowoczesny** 2k
 (1) **Apollinaire** 1k [Guillame, Wilhelm Kostrowicki, poeta]
 (1) **awangardowy** 1m
 (1) **bohema** 1k
 (1) **dzwonnica** 1k
 (1) **film** 1m
 (1) **fontanna** 1k
 (1) **gotyki** 1k
 (1) **Hugo Victor** 1k
 (1) **literatura** 1k
 (1) **muzyka** 1m
 (1) **pieśniarz** 1k
 (1) **poeta** 1k
 (1) **rozśpiewany** 1k
 (1) **szokujący** 1k
 (1) **zabytki** 1k

Francuz 2012-S – 10a./23r.

(9) = **artysta** 4 k, 4m + **artyści** 1k
 (3) **muzyk** 1k, 2m
 (2) = **otwarty na sztukę** 1m + **zapatrzonego w sztukę** 1m
 (2) **poeta** 1k
 (2) **śpiewak** 1m + **lubi śpiewać i grać** 1k
 (1) **Daft Punk** 1m [franc. duet muzyki elektronicznej]
 (1) **filozof** 1m
 (1) **malarz** 1k
 (1) **tancerz** 1m
 (1) **zaściankowy** 1k

8.d. Sport. Mało aktywny klaster. Reakcje w 2012-S pojawiły się może pod wpływem sytuacji aktualnej i popularności pewnych wydarzeń sportowych.

Francuz 1990-S – zero

Francuz 2012-S – 3a./3r.

- (1) FC Sochaux-Montbéliard 1k [klub piłkarski]
- (1) piłka nożna 1k
- (1) wspinacz 1m [może Alain Robert, człowiek pajak wspinający się na wieżowce; w 2011 na najwyższy budynek świata]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Nie ma żadnych skojarzeń z polityką aktualną. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących Wielkiej Rewolucji Francuskiej, które jednak w 1990-S stanowią obszerniejszy fragment sieci, pozwalający na odtworzenie scenariusza wydarzeń historycznych z postaciami obalonych i ściętych króla oraz królowej, *arystokratów*, z pieśnią rewolucji *Marsylianką*, kontynuatorem *Napoleonem*. W 2012-S scena jest sprofilowana inaczej. Skojarzenia dotyczą tylko *rewolucjonistów*, o stronie królewskiej zapomniano (chyba że uznamy, iż skojarzenie *biała flaga* nie symbolizuje historycznej kapitulacji Francji wobec III Rzeszy w czasie II wojny światowej i francuskiego tchórzostwa, por. 6.b., ale odnosi się do białego koloru flag monarchii francuskiej, obowiązujących we Francji w okresie tzw. Ancient Régime, czyli w XVI–XVIII w. i w czasie Restauracji). W 2012-S klaster jest też rozbudowany o pojęcie, które bez wątplenia dotyczy II wojny światowej (*kolaborant*).

Francuz 1990-S – 6a./13r.

Francuz 2012-S – 4a./5r.

- (6) = Napoleon 4k, 1m + napoleoński 1k
- (2) Marsylianka 1k 1m
- (2) **rewolucja** 1k
- (1) arystokrata 1k
- (1) Ludwik XVI 1k
- (1) Maria Antonina 1k

- (2) kolaborant 2m
- (1) bastyljczyk 1m
- (1) biała flaga 1m
- (1) **rewolucjonista** 1m

10. Niejasne, niezrozumiałe

Francuz 1990-S

Francuz 2012-S

- (1) niebieski 1k
- (1) niemowlę 1k

- (1) Beethoven 1m

NIEMIEC. Σ asocjatyw: 1990-S – 233 (132 rzeczowniki, 101 przymiotników); 2012-S – 214 (105 rzeczowników, 109 przymiotników). Σ reakcji: 1990-S – 492 (279 rzeczowników, 213 przymiotników); 2012-S – 524 (207 rzeczowników, 217 przymiotników).

Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatyw (a.): 1990-S – 9., 6.; 2012-S – 6.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1990-S – 9., 6.b.; 2012-S – 6.b. Brak reakcji: 4.b. Największa zmiana: 9., 6.b., 2., 7.c., 8.a., 8.d.

1. Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje. Ciągłość. Oprócz pięciokrotnie wyższej częstości aktywacji węzła *szwab/Szwab* w 2012-S poważniejszych różnic nie ma. Za znaczącą można uznać stałą żywotność rusycyzmu *Germaniec/germaniec*.

Niemiec 1990-S – 6a./13r.

Niemiec 2012-S – 5a./26r.

- (4) **germański** 3k + **germaniec** 1m
- (4) **Szwab** 1k, 3m
- (2) **niemiecki** 2k
- (1) kuzynka 1k
- (1) Niemka 1k
- (1) **Szkop** 1m

- (21) = **szwab** (mała litera) 5k, 13m + **Szwab** (wielka litera) 3m
- (2) **szkop** 1m, **Szkop** 1m
- (1) Fryc 1m
- (1) **Germaniec** 1m
- (1) **niemiecki** 1k

2.a. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Zmiana. W 1990-S wyraźna aktywacja pojęć z zakresu geografii politycznej i kulturowej, podział na *NRD*, *RFN*, wyodrębnienie konceptu *Zachód*. W tym klastrze aktywne są też pojęcia związane z krajami związkowymi, z miastami. W 2012-S słabo aktywne tylko trzy z dawniej obecnych węzłów: *Berlin* i *Bawaria* oraz *sąsiad*.

Niemiec 1990-S – 12a./32r.	Niemiec 2012-S – 3a./3r.
(16) = Berlin 8k, 6m + Berlin Zachodni 2k (3) RFN 3k (2) Bonn 1k, 1m (2) NRD 2k (2) Zachód 1k, 1m (1) Bawaria 1m (1) Brandenburgia 1k (1) Greifswald 1m (1) Hamburg 1k (1) Monachium 1k (1) Reichstag 1k	(1) Bawaria 1m (1) Berlin 1k
(1) <i>sąsiad</i> 1k	(1) <i>sąsiad</i> 1m

2.b. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat

Niemiec 1990-S – 1a./1r.	Niemiec 2012-S – zero
(1) chmury 1k	

3. Język. Mowa. Ciągłość aktywacji pojęcia język (niemiecki) oraz skłonności do oceny negatywnej jego brzmienia oraz natężenia (*hałaśliwy*, *głośny*). Zmiana polega na stopniu uszczegółowienia: 1990-S występują tradycyjne dla polszczyzny warianty określeń języka niemieckiego, eksponujące szeleszczące głoski *świergot*, *szwargot*, *szczekający*, zaś w 2012-S ogólnikowe śmieszny *akcent*.

Niemiec 1990-S – 6a./7r.	Niemiec 2012-S – 4a./7r.
(2) język 1k, 1m (1) hałaśliwy 1k (1) krzykliwy 1k (1) szczekający 1k (1) szwargot 1k (1) świergot 1k	(4) głośny 3k, 1m (1) szwabski (mocny) język 1k ((1) <i>Wurst</i> 1m (1) ze śmiesznym akcentem 1k

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena. Ciągłość pozytywnej ewaluacji *czysty/czystość*, *zadbany*. Zmiana dotyczy dziesięciokrotnego zmniejszenia częstości aktywacji węzła *czyst-* i drobnego rozbudowania klastra o nowe pojęcia w 2012-S.

Niemiec 1990-S – 2a./11r.	Niemiec 2012-S – 3a./3r.
(10) = czysty 4k, 2m + czystość 3k, 1m (1) zadbany 1k	(1) dbający o czystość 1m (1) schludny 1k (1) zadbany 1m

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji węzłów *brzydki*, *blondyn*, *gruby* (*opasły*, *tłusty*, *otyły*, *gruby brzuch*), *silny*, a także kojarzenia Niemca albo z męskim typem (1990-S *szczęka*, 2012-S *brodacz*, *wąsacz*), albo z osobami w starszym wieku (1990-S *babcia*, 2012-S *to sami starcy*). Zmiana: aktywny w 1990-S termin nazistowskiej propagandy *nordyk* znika w 2012-S.

Niemiec 1990-S – 11a./28r.	Niemiec 2012-S – 12a./23r.
(15) = blondyn 13k + świński blondyn 2k (3) = brzydki 2k + brzydota 1m (2) = gruby 1k + grubas 1m (1) <i>babcia</i> 1k (1) <i>jasna karnacja</i> 1k (1) <i>nordyk</i> 1k (1) <i>szczęka</i> 1k (1) <i>opasłość</i> 1m (1) rudy 1k (1) silny 1k (1) <i>tłusty</i> 1k	(10) = brzydki 5k, 1m + brzydkie kobiety 1k, 1m + brzydal 1m + brzydka twarz 1k (2) = blondyn 1k + blond włosy 1m (2) gruby 2m (1) <i>brodacz</i> 1m (1) <i>duży brzuch</i> 1m (1) <i>otyły</i> 1m (1) <i>piegowaty</i> 1k (1) <i>pryszcze</i> 1k (1) rude włosy 1k (1) siłacz 1k (1) <i>to sami starcy</i> 1k (1) <i>wąsacz</i> 1m

5. Kontakt. Emocje wywołane w nas. Ciągłość aktywacji pojęć kojarzących się ze *strachem* (*trwogą*) oraz niechęcią wobec Niemca: *niemiły*, *odrażający*, *niesympatyczny* lub – z dystansem – *dziwny*. Zmiana dotyczy jakości uczuć: w 1990-S – odczucia i przeżycia traumatyczne: *ból*, *cierpienie*, *trwoga*, *niebezpieczny*; w 2012-S – ekspresywne wyrażanie złości: *wredny*, *skurczybyk*.

Niemiec 1990-S – 11a./14r.	Niemiec 2012-S – 13a./20r.
(4) = niesympatyczny 3k + antypatyczny 1k (1) <i>ból</i> 1k (1) <i>cierpienie</i> 1k (1) dziwny 1k (1) <i>fajny</i> 1m (1) <i>niebezpieczny</i> 1m (1) niemiły 1k (1) odrażający 1k (1) straszny 1k (1) <i>wstrętny</i> 1k (1) <i>wzbudzający trwogę</i> 1k	(3) <i>groźny</i> 2k, 1m (3) <i>wredny</i> 1k, 2m (2) = budzący strach 1k + straszny 1k (2) = dziwny 1k + dziwak 1k (2) niemiły 1k, 1m (1) <i>inny</i> 1m (1) <i>miły</i> 1m (1) <i>nienawistny</i> 1k (1) <i>nieprzyjemny</i> 1k (1) niesympatyczny 1k (1) <i>niezrozumiały</i> 1k (1) odrażający 1k (1) <i>skurczybyk</i> 1m

5.b. Kontakt. Emocje i zachowanie wobec nas i innych ludzi. Ciągłość aktywacji węzłów *pewny siebie, zarozumiały, niemiły* (tu: wobec nas) oraz zgrupowanych pojęć, które odnoszą się do poczucia wyższości Niemca wobec innych (*butny, pycha, zarozumiały, władczy, wywyższony*), a także do jego działań negatywnych skierowanych przeciwko innym (*zaborczy, szowinista, władczy, uprzedzony*). Niemniej jednak, w obu okresach odnotowano konsekwentnie po jednym przykładzie pozytywnym: 1990-S *przyjazny*, 2012-S *miły*.

Niemiec 1990-S – 11a./23r.	Niemiec 2012-S – 10a./17r.
(11) = zaborczy 9k, 1m + zaborczość 1k (2) nieprzyjazny 2m (2) wrogi 1k, 1m (1) butny 1m (1) niemiły 1k (1) pewniak 1k (1) przemądrzały 1k (1) przyjazny 1m (1) pycha 1k (1) szowinista 1k (1) zarozumiały 1k	(3) = pewny siebie 1k, 1m + pewien siebie 1k (3) władczy 1k, 2m (2) niemiły 1k, 1m (2) = pomocny 1m + czasem pomocny 1k (2) zarozumiały 1k, 1m (1) miły 1m (1) uprzedzony 1k (1) ważny 1k (1) wywyższony 1m (1) zuchwały 1k [niejasne, może w stosunku do nas]

6.a. Zachowanie w grupie. Styl bycia. Maniery. Ciągłość aktywacji węzłów *agresywny* (w 1990-S razem z *brutalny, hałaśliwy i krzykliwy*), *kulturalny* (w 2012-S razem z *grzeczny, ułożony*). Zmiana dotyczy dwukrotnego powiększenia objętości klastra oraz wartościowania z jednoznacznie negatywnego na bardziej zróżnicowane (w 1990-S jeden pozytywny *kulturalny*, w 2012-S pięć: *ułożony, grzeczny, kulturalny, uczynny, wychowany* i dwa neutralne *szywny, oficjalny*).

Niemiec 1990-S – 7a./28r.	Niemiec 2012-S – 14a./22r.
(15) = brutalny 12k, 2m + brutalność 1k (4) agresywny 2k, 2m (4) = chamski 3k + cham 1k (2) = gbur 1k + gburowaty 1k (1) hałaśliwy 1k (1) krzykliwy 1k (1) kulturalny 1m	(4) głośny 3k, 1m (3) ułożony 1k, 2m (2) agresywny 2m (2) grzeczny 1k, 1m (2) szywny 2m (1) arogancki 1m (1) hałaśliwy 1km (1) kulturalny 1k (1) niegrzeczny 1k (1) nieuprzejmy 1k (1) niewychowany 1k (1) oficjalny 1m (1) uczynny 1m (1) wychowany 1k

6.c. Temperament. Ciągłość aktywacji węzła *chłodny* (tylko w 1990-S aktywowanego razem z *oziębły, zimny*) oraz *szybki* (tylko w 2012-S razem z *porywczy, gwałtowny*).

Niemiec 1990-S – 5a./14r.	Niemiec 2012-S – 5a./5r.
(5) zimny 4k, 1m (3) ościły 3k (3) oziębły 3k (2) chłodny 1k, 1m (1) szybki 1k	(1) chłodny 1m (1) gwałtowny 1k (1) porywczy 1k (1) szybki 1k (1) wybuchowy 1m

6.b. Charakter i osobowość. Ciągłość aktywacji węzłów *zdyscyplinowany, dokładny, pedantyczny, porządek* (ale w 2012-S już nie w postaci *niemiecki porządek*), *precyzyjny, punktualny, nieustępliwy, szorstki*. Zmiana dotyczy większej aktywności klastra w 2012-S oraz wyrazistości niektórych węzłów, szczególnie widoczna jest w *pracowity* (w 1990-S – 6r. → w 2012-S – 20r.), ale i w innych (*precyzyjny* 2r.→12r., *surowy* 1r.→5r. czy *zdyscyplinowany* 10r. →5r). Ogólnie, w 2012-S wzrasta w tym klastrze liczba reakcji pozytywnych, także nie mających żadnego odpowiednika w 1990-S, jak *cichy, nieśmiały, bezkompromisowy, ambitny*, ale i kontynuujących pewne skojarzenia, nawet metaforyczne, np. dotyczące twardości charakteru: 1990-S *kamienny*, w 2012-S *żelazny*.

Niemiec 1990-S – 29a./80r.	Niemiec 2012-S – 48a./140r.
(10) = zdyscyplinowany 2k, 3m + dyscyplinar- ny 2k + dyscyplina 3k (9) = dokładny 5k, 3m + dokładność 1m (8) = pedantyczny 4k + pedant 3k + pedante- ria 1k (7) = porządek 4k, 2m + niemiecki porządek 1k (6) pracowity 3k, 3m (2) ład 1k, 1m (2) precyzyjny 2k (2) punktualny 1k, 1m (2) wymagający 2k (1) drobiazgowy 1k (1) obowiązkowy 1k (1) staranny 1k (1) systematyczny 1m	(20) = pracowity 1k , 15m + pracaś 2k, 2m (13) dokładny 7k, 6m (12) precyzyjny 2k, 10m (11) = uporządkowany 2k, 3m + porządný 1k, 4m + ceniący porządek 1m (7) solidny 1k, 6m (6) = perfekcjonista 1k, 4m + perfekcjonizm 1k (5) zdyscyplinowany 1k, 4m (4) = pedantyczny 1k, 1m + pedant 1k, 1m (4) punktualny 1k, 3m (4) zorganizowany 2k, 2m (3) sumienny 3m (2) skrupulatny 1k, 1m (1) ambitny 1m (1) konkretny 1m (1) odpowiedzialny 1k (1) poukładany 1k (1) rzeczowy 1k (1) rzetelność 1k (1) służbista 1k (1) staranny 1k
(11) twardy 9k, 2m (3) mocny 3k (1) kamienny 1k (1) nieugięty 1k (1) nieustępliwy 1k (1) ostry 1k (1) surowy 1k (1) szorstki 1k (1) żelazny 1m	(5) surowy 2k, 3m (4) stanowczy 3k, 1m (1) bezkompromisowy 1k (1) nieustępliwy 1k (1) radykalny 1k (1) szorstki 1m (1) uparty 1m (1) wytrwały 1k (1) zaradny 1m (1) zatwardziały 1m (1) zdecydowany 1k (1) zdeterminowany 1m
(1) gruboskórny 1k (1) jowialny 1k (1) nudny 1k (1) posępny 1k (1) rubaszny 1k	(4) = nudziarz 2k + nudny 2k (3) poważny 2k, 1m (2) niegościnnie 1k, 1m (1) cichy 1k (1) jowialny 1m (1) kłótniwy 1k (1) nieśmiały 1m (1) nietolerancja 1m (1) nietowarzyski 1k (1) oddany 1m (1) opiekuńczy 1k (1) otwarty 1k (1) romantyczny 1k (1) skupiony na sobie 1m (1) smutny 1m (1) zgrany 1m
(1) tchórz 1k (1) wojowniczy 1k	

6.d. Intelpekt. Brak ciągłości aktywacji tych samych węzłów, ale w obu okresach aktywne są fragmenty sieci grupujące podobne pojęcia, np. w 1990-S *chytry*, w 2012-S *cwany*, *sprytny*; w 1990-S *głupota*, *ograniczenie*, w 2012-S *ignorant*; w 1990-S: *wynalazek*, 2012-S *naukowiec*. Drobną zmianą polega na polepszeniu wartościowania w 2012-S.

Niemiec 1990-S – 5a./5r.	Niemiec 2012-S – 9a./10r.
(1) chytry 1k (1) głupota 1k (1) ograniczenie 1k (1) przemądrzały 1k (1) wynalazek 1m	(2) filozof 1k, 1m (1) brak poczucia humoru 1k (1) cwany 1m (1) ignorant 1m (1) intelektualista 1k (1) inteligentny 1m (1) mądry 1m (1) naukowiec 1k (1) sprytny 1m

6.e. Etyka. Ciągłość aktywacji węzłów *zły*, *kłamstwo/kłamca* (*oszust*), *zbrodniarz*, *wredny*. Duża zmiana dotyczy wyrazistości klastra: w 2012-S odnotowano prawie czterokrotnie mniej reakcji. Zmniejsza się również intensywność negatywnego nacechowania pojęć składających się na ten fragment sieci. W 1990-S mamy same pejoratywne określenia, nawet całkowicie deprecjonujące, jak *nieludzki*, *zбочeniec*, zaś w 2012-S pojawiają nawet pozytywne, jak *uczciwy*, *lojalny*.

Niemiec 1990-S – 18a./42r.	Niemiec 2012-S – 10a./14r.
(8) = okrutny 5k, 2m + okrutnik 1k (6) = bezwzględny 5k + bezwzględność 1k (5) = zły 2k, 1m + zło 2k (3) zawistny 2k, 1m (3) = <i>zбочeniec</i> 2k + <i>zбочony</i> 1k (2) cynizm 2k (2) kłamstwa 2k (2) mściwy 2k (2) = wyrachowany 1m + wyrachowanie 1m (1) bezlitosny 1m (1) fałszywy 1k (1) <i>nieludzki</i> 1m (1) obłudny 1k (1) podły 1m (1) podstępny 1k (1) wredny 1m (1) zbrodniczy 1k (1) zdradziecki 1m	(3) wredny 1k, 2m (2) uczciwy 2m (2) zabójca 2k (1) interesowny 1m (1) kłamca 1m (1) lojalny 1m (1) oszust 1m (1) zbrodniarz 1m (1) złodziej (sądzi, że to jego) 1m (1) zły 1k

7.a. Postawa ideologiczna. Religia. Stosunek do ojczyzny. Ciągłość aktywacji węzłów *faszysta*, *nazista*, *nacjonalista*, *rasista/rasizm/rasistowski*. W 2012-S obserwujemy zmianę polegającą na dodaniu pojęć, które łagodniej nazywają postawę ideologiczną Niemca: *konserwatywny*, *radyczny*, *patryjota* [sic!] i poszerzają klaster o nową perspektywę.

Niemiec 1990-S – 4a./16r.	Niemiec 2012-S – 8a./19r.
(9) = faszysta 3k, 1m + faszyzm 1k, 1m + faszystowski 3k (3) nazista 3m (2) nacjonalista 1k, 1m (2) = rasizm 1m + rasista 1k	(6) = nazista 5m + neonazista 1m (5) faszysta 1k, 4m (2) nacjonalista 1k, 1m (2) = patryjota [sic!] 1m + patriotyzm 1m (1) konserwatywny 1k (1) radykalny 1k (1) rasistowski 1k
	(1) ateista 1m

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Brak ciągłości. W 1990-S najczęstsze są skojarzenia z wojskiem (*żołnierz, wojsko, musztra*), zaś w 2012-S aktywne są pojęcia odnoszące się do mających wysoki status społeczny ról, stanowisk, zawodów (*inżynier, lekarz, prezes, pracodawca, inwestor*).

Niemiec 1990-S – 6a./8r.	Niemiec 2012-S – 9a./11r.
(2) żołnierz 2k (2) wojsko 2k (1) mieszczanin 1k (1) musztra 1k (1) skin 1m (1) walka 1k	(3) inżynier 3m (1) doktor 1m (1) gospodarz 1m (1) inwestor 1m (1) lekarz 1k (1) mechanik 1m (1) pracodawca 1k (1) pracownik 1m (1) prezes 1k

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Ciągłość aktywacji węzłów *bogaty* i *skąpy*. W 1990-S klastery bardziej rozbudowane (*dobrobyt, zachłanny, oszczędny*). Odnotowano źródło bogactwa: *węgiel brunatny, gospodarka*. W 1990-S aktywne pojęcia *handel, saksy* prawdopodobnie dotyczą działań Polaka, który pracuje lub handluje w Niemczech.

Niemiec 1990-S – 13a./24r.	Niemiec 2012-S – 3a./12r.
(8) = bogaty 4k, 1m + bogactwo 1k, 1m + bogacz 1k (6) = oszczędny 5k + oszczędność 1k (1) dobrobyt 1k (1) handel 1k (1) kapitalista 1k (1) komfort 1k (1) pozycja 1k (1) saksy 1m (1) skąpy 1k (1) ustatkowany 1k (1) zachłanny 1m	(10) = bogaty 4k, 2m + bogacz 1k, 3m (1) skąpiec 1k
(1) węgiel brunatny 1k	(1) gospodarka 1m

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość aktywacji węzłów *piwo* i *kielbasa* (w 2012-S też *Wurst*), picie alkoholu. Zmiana w poczwórnym zwiększeniu liczby reakcji *piwo*.

Niemiec 1990-S – 4a./10r.	Niemiec 2012-S – 6a./42r.
(7) = piwo 3k, 2m + piwosz 1k + piwożłop 1k (1) kotlety schabowe i kapusta 1k (1) kielbasa 1m (1) pijący dużo 1k	(28) = piwosz 6k, 9m + piwosze (duże brzuchy) 1m + piwo 4k, 7m + piwowar 1k (8) = kielbasa 3k, 4m + kielbasiarz 1m (2) = haribo 1k + Haribo 1k (2) = żelki 1k + żelkożerca 1k (1) alkoholik 1m (1) <i>Wurst</i> 1m

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do marek samochodów, ale też militariów, jak 1990-S *czołg*. 2012-S w reakcji „*Welrod*” mamy chyba do czynienia z czynnością omyłkową polegającą na skojarzeniu bodźca Niemiec z nazwą broni, pistoletu.

Niemiec 1990-S – 6a./9r.	Niemiec 2012-S – 5a./7r.
(2) Audi 1k, 1m (2) Mercedes 1k, 1m (2) samochód 2k (1) czołg 1m (1) motorower 1m (1) trabant 1k	(2) Mercedes 1m (2) = samochody 1k + samochód 1m (1) Ałdi [sic!] 1k (1) Opel 1k (1) „Welrod” 1m [brytyjski (!) pistolet powtarzalny]

8.c. Kultura. Brak ciągłości. Przypadkowe okazjonalne skojarzenia. W 1990-S związane z literaturą piękną, w 2012-S z kulturą masową.

Niemiec 1990-S – 3a./3r.	Niemiec 2012-S – 4a./5r.
(1) Nietzsche 1k (1) <i>Trzej towarzysze</i> 1k [powieść E.M. Remarque’a i film z 1938 r.] (1) Willi Sonnenbruch 1k [bohater dramatu <i>Niemcy</i> Leona Kruczkowskiego; bezwzględny esesman, syn profesora]	(2) = Oktoberfest 1k + Oktoberfest 1m (1) Karl Lagerfeld 1k [projektant mody] (1) pianista 1m (1) techno 1m

8.d. Sport. Zmiana zawartości i objętości klastra (w 2012-S trzykrotnie więcej asocjatyw, sześciokrotnie więcej reakcji). W obu okresach odnotowano nazwiska sportowców: w 1990-S ernerdowskiej łyżwiarki i mistrzyni olimpijskiej, a w 2012-S znanych piłkarzy polskiego lub tureckiego pochodzenia.

Niemiec 1990-S – 2a./3r.	Niemiec 2012-S – 6a./16r.
(2) Katherina Witt 2k [właśc. Katarina W., złote medale olimpijskie w łyżwiarstwie figurowym 1984, 1988] (1) sportowy strój 1k	(7) = piłkarz 1k, 3m + świetny piłkarz 1m + piłka nożna 2k (4) Podolski 2k, 1m + Polak Podolski 1m [Lucas P., piłkarz] (2) Özil 2m [Nesut Ö., niemiecki piłkarz tureckiego pochodzenia] (1) fan piłki nożnej 1m (1) Klose 1m [Miroslav K., piłkarz] (1) sportowiec 1k

9.a. Polityka aktualna. Klaster aktywny w obu okresach, ale wypełniony innymi pojęciami. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących konkretnych osób pełniących funkcje najważniejszego polityka niemieckiego, czyli kanclerza: *Kohl* i *Angela Merkel*. Jednak w 1990-S bieżące doświadczenia wpływają na wypełnienie klastra aktualnymi pojęciami *przyłączenie*, *zjednoczony*, *mur*, *mur graniczny*, które dotyczą epokowego wydarzenia zburzenia muru dzielącego Berlin Zachodni i Berlin Wschodni oraz zniesienia granicy między NRD i RFN.

Niemiec 1990-S – 6a./21r.	Niemiec 2012-S – 2a./2r.
(10) = mur 4k, 1m + mur berliński 4k + mur graniczny 1k (6) = zjednoczenie 4k + zjednoczenie Niemiec 2k (2) Kohl 1k, 1m [Helmut K., kanclerz RFN 1982–1998] (1) granica 1k (1) przyłączenie 1k (1) zjednoczony 1k	(1) Angela Merkel 1k [kanclerz Niemiec od 2005 r.] (1) polityk 1m

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Dwa aktywne klastry. Obszerniejszy grupuje pojęcia dotyczące XX w. Tu ciągłość aktywacji: *wojna, II wojna, Hitler, hitlerowiec, faszysta, esesman*, oraz zmiana w 2012-S polegająca na prawie trzykrotnym zmniejszeniu liczby reakcji odnoszących się do II wojny światowej. W drugim klastrze aktywne są pojęcia z historii dawniejszej, ale tutaj ciągłość dotyczy tylko wężła *zabor-* (*zaborcy* i *zaborca*). W 1990-S aktywne są też bliskie mu *rozbiór, najeżdźca, Prusy*; trwa także stara kwalifikacja *Krzyżak*.

Niemiec 1990-S – 23a./104r.	Niemiec 2012-S – 14a./40r.
(41) = wojna 30k, 6m + II wojna światowa 3k + wojny 1k + wojenny1k (20) = Hitler 12k, 5m + hitlerowski 2k + hitlerowiec 1k (9) = faszysta 3k, 1m + faszyzm 1k, 1m + faszystowski 3k (5) gestapo 3k, 2m (3) nazista 3m (3) = obóz koncentracyjny 2k + obóz 1k (3) = Rzesza 2k + III Rzesza 1k (3) = SS 2k + esesman 1m (2) Oświęcim 2k (1) Adolf 1m [Hitler] (1) grzywka 1m (1) kapo 1k (1) NSDAP 1m (1) wąs 1k (1) Żydzi 1k	(6) = Hitler 1k + hitlerowiec 2k, 3m (6) = nazista 5m + neonazista 1m (6) żołnierz 3k, 3m (5) faszysta 1k, 4m (4) = wojna 2m + II wojna światowa 2m (2) okupant 1k, 1m (2) nacjonalista 1k, 1m (1) dyktator 1m (1) folksdojcz 1m (1) Gebels 1m [Joseph Goebbels] (1) motocyklista 1m (1) ss-man 1k
(2) zabory 2k (1) Fryderyk 1k [może F. Wilhelm, władca Prus] (1) germanizacja 1k (1) Krzyżak 1k (1) najeżdźca 1m (1) Prusy 1k (1) rozbiór 1k (1) Otto 1m [imię cesarza Ottona Wielkiego, także Bismarcka]	(3) zaborca 1k, 2m (1) odwieczny wróg (zabory) 1k

10. Niejasne, niezrozumiałe

Niemiec 1994-O	Niemiec 2012-O
(2) czarny 2m (1) biały 1k (1) ciężki 1m (1) wazon 1k (1) żółty 1k	(1) kolega 1m (1) krecik 1m (1) posiadacz polskiego obywatelstwa 1m (1) sukcesywny 1m (1) wszędobylski 1m

POLAK. Σ asocjatyw: 1990-S – 353 (204 rzeczowniki, 149 przymiotników); 2012-S – 246 (120 rzeczowników, 126 przymiotników).

Σ reakcji: 1990-S – 785 (w tym 462 rzeczowniki, 323 przymiotniki); 2012-S – 459 (223 rzeczowniki, 236 przymiotników).

Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatyw (a.): 1990-S – 6.b., 9.; 2012-S – 6.b., 6.d., 6.e. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1990-S – 6.b., 9., 7.a., 2.; 2012-S – 6.b., 6.e., 6d. Brak reakcji: 1990-S – 4.b., 8.b., 8.d. Największa zmiana: 2., 9.

1. Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje. Ciągłość aktywacji węzłów *rodak, przyjaciel, najważniejszy, swój, Polaczek*. Zmiana rozbudowania i wyrazistości klastra. W 2012-S liczba asocjatorów zmniejsza się ponad połowę, a reakcji trzykrotnie. W 1990-S aktywne są pojęcia zgrupowane wokół pojęcia 'rodu' (*rodak, naród, rodzina, mama, tata, brat, rodzeństwo*), co znika w 2012-S. Pozostają aktywne węzły pojęć odnoszących się do bliskości (1990-S *bliscy, znajomi, swój*, w 2012-S *nasz, swój*).

Polak 1990-S – 19a./56r.

- (13) **rodak** 9k, 4m
- (7) polski 4k, 3m
- (6) = naród 4k + naród wybrany 1m + narodowy 1k
- (5) rodzina 5k
- (4) Polka 2k, 2m
- (4) = Słowianin 2k + słowiański 2k
- (3) = brat 1k, 1m + współbratanek 1k
- (2) ja 2k
- (2) **przyjaciel** 2k
- (1) bliscy 1m
- (1) człowiek 1k
- (1) jedyne 1m
- (1) mama 1k
- (1) **najważniejszy** 1m
- (1) **Polaczek** 1m
- (1) rodzeństwo 1k
- (1) **swój** 1k
- (1) tata 1k
- (1) znajomi 1k

Polak 2012-S – 9a./17r.

- (4) = **przyjaciel** 1k, 2m + fałszywy **przyjaciel** 1k
- (3) **rodak** 1k, 2m
- (3) = **Polaczek** 1m + **polaczek** [sic!] 1k + „**polaczek** i biedaczek” 1k
- (2) Sarmata 1k, 1m
- (1) góral 1k
- (1) Krakowiak 1k [błędna wielka litera wskazuje na osobę, a nie np. na taniec]
- (1) **najważniejszy** 1m
- (1) nasz 2m
- (1) **swój** 1m

2.a. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Ciągłość aktywacji jednego węzła: *Rzeczpospolita*. Duża zmiana dotyczy obszerności i wyrazistości klastra: dwudziestokrotnie zmalała liczba reakcji, ośmiokrotnie – liczba asocjatorów. W 2012-S nieaktywne są pojęcia dotyczące miejsc polskiego mitu lub pamięci kulturowej, które były reakcją na bodziec Polak w 1990-S: *Gniezno, Kraków, Warszawa, Wisła, Wawel, Westerplatte*. Nowością w 2012-S jest skojarzenie z miejscem narodowej tragedii: węzłem aktywnym jest *Smoleńsk*.

Polak 1990-S – 17a./63r.

- (19) = Warszawa 17k, 1m + warszawianin 1k
- (13) Polska 7k, 6m
- (10) = Wisła 9k + nadwiślański 1k
- (4) = kraj 3k + kraj rodzinny 1k
- (2) Gniezno 1k, 1m
- (2) Kraków 2k
- (2) Pałac Kultury i Nauki 2k
- (2) = **Rzeczpospolita** 1k + **Rzeczpospolita** szlachecka 1k
- (1) hotel „Mariot” w Warszawie 1k [oddany do użytku w 1989 r.]
- (1) kolumna Zygmunta 1k
- (1) mazowiecki 1k
- (1) Śląsk 1k
- (1) Tatry 1m
- (1) Wawel – smok 1k
- (1) Westerplatte 1k

- (1) granica 1k
- (1) mapa 1k

Polak 2012-S – 2a./3r.

- (2) Smoleńsk 1k, 1m [miejsce katastrofy samolotu z oficjalną polską delegacją państwową na obchody 70. rocznicy zbrodni katyńskiej w 2010 r.]
- (1) **Rzeczpospolita** 1m

2.b. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. Klaster aktywny tylko w 1990-S. Są w nim zgrupowane pojęcia tradycyjne, symboliczne, jak *wierzba*, oraz nacechowane emocjonalnie: *dom*, *gniazdo*.

Polak 1990-S – 5a./8r.	Polak 2012-S – zero
(4) dom 4k (1) drzewo 1 (1) gniazdo 1k (1) staw 1k (1) wierzba 2k	

3. Język. Mowa. Ciągłość aktywacji pojęcia *wulgarny* język. W 1990-S negatywnie wartościowane pojęcia odnoszą się także do głośnej mowy.

Polak 1990-S – 4a./12r.	Polak 2012-S – 1a./1r.
(7) polski 3k, 4m (2) krzykliwy 2m (2) wulgarny 2k (1) hałas 1k	(1) wulgarny 1k

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pojęć *piękny* i *ładna* (Polka). Zmiana w wyrazistości klastra (mniej reakcji w 2012-S).

Polak 1990-S – 6a./10r.	Polak 2012-S – 3a./3r.
(3) = blondyn 2k + blondynka 1k (2) = ładna 1k + ładny 1k (2) = Miss Świata – Aneta Kręglicka 1k + Miss Polski – Miss Świata 1k [Miss Świata w 1989 r.] (1) dziewczyny 1m (1) okrągły 1k (1) piękny 1k	(1) ładne Polki 1m (1) otyły 1m (1) piękny 1m

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Mało aktywny klaster. Jedynie w 2012-S odnotowano aktywne pojęcie dyskursu prześmiewczego i autoironicznego.

Polak 1990-S – zero	Polak 2012-S – 1a./1r.
	(1) skarpetki z sandałami 1m

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena. Ciągłość aktywacji pojęcia *brudny* i zgrupowanych wokół niego w 1990-S *śmierdzący*, w 2012-S *niechluj*. W 2012-S siedmiokrotnie mniej reakcji.

Polak 1990-S – 4a./15r.	Polak 2012-S – 2a./2r.
(7) = brud 3k, 1m + brudny 2k + brudas 1k (6) = bałagan 4k, 1m + bałaganiarz 1k (1) śmierdzący 1k (1) śmietnik 1k	(1) brudas 1m (1) niechluj 1m

5.a. Kontakt. Emocje wywołane w nas. Pojęcia grupujące się w tym mało aktywnym klastrze mają w 1990-S silniejszy ładunek emocjonalny (*miłość, tragizm*), zaś w obu okresach wyrażają zdystansowaną ocenę (1990-S: *kabaret, dziwny*; 2012-S: *irytujący*).

Polak 1990-S – 6a./6r.

(1) dziwny 1k
(1) kabaret 1k
(1) miłość 1k
(1) nadzieja 1k
(1) przywiązanie 1m
(1) tragizm 1k

Polak 2012-S – 4a./6r.

(3) miły 3m
(1) irytujący 1m
(1) nijaki 1k
(1) przewartościowany [sic!] 1m

5.b. Kontakt. Emocje i zachowanie wobec innych ludzi. Ciągłość aktywacji węzłów *honorowy* i *kompleks* (tu też reakcji z 1990-S *ulegający wpływowi* odpowiada w 2012-S *szukający aprobaty wśród innych*). W 2012-S w klastrze nieobecny najwyrazistszy węzeł z sieci pojęć aktywnych w 1990-S wartościujący pozytywnie *duma/dumny*, pojawiają się za to inne, nacechowane negatywnie: *zarozumialec, obraźliki*.

Polak 1990-S – 4a./10r.

(6) = *duma* 1k, 3m + *dumny* 2k
(2) **honorowy** 2k
(1) **kompleks** 1k
(1) *ulegający wpływowi* 1k

Polak 2012-S – 7a./11r.

(3) **honorowy** 1k, 2m
(3) **zako**kompleksiony 2k + **zako**kompleksiony zachodem 1m
(1) mający wygórowane mniemanie o sobie 1k
(1) obraźliki 1m
(1) pewny siebie 1k
(1) szukający aprobaty wśród innych 1k
(1) *zarozumialec* 1m

6.a. Zachowanie w grupie. Styl bycia. Maniery. Ciągłość w zakresie aktywacji negatywnych skojarzeń *wulgarny, chamski, arogancki*, rzadkie reakcje o nacechowaniu pozytywnym: 1990-S – *grzeczność*, 2012-S – *uprzejmy, uczynny*.

Polak 1990-S – 9a./13r.

(3) = **chamski** 1k, 1m + **chamstwo** 1k
(2) krzykliwy 2m
(2) **wulgarny** 2k
(1) **arogancki** 1k
(1) grzeczność 1k
(1) hałas 1k
(1) **niekulturalny** 1k
(1) usługowy 1k
(1) wandal 2k

Polak 2012-S – 6a./8r.

(3) uprzejmy 3m
(1) **arogancki** 1m
(1) **chamski** 1m
(1) **niekulturalny** 1k
(1) uczynny 1k
(1) **wulgarny** 1k

6.c. Temperament. Ciągłość aktywacji węzłów *porywczy, nerwowy, niespokojny*, ale i inne zgrupowane w tym klastrze pojęcia odpowiadają sobie w obu okresach. Dotyczy to skojarzeń odnoszących się do niespokojnego gwałtownego temperamentu (1990-S *nadpobudliwy, zapalczywy*, w 2012-S *impulsywny, żywiołowy*) czy też negatywnego wartościowania jego braku (w 1990-S *rozwlekły*, w 2012-S *gnuśny*).

Polak 1990-S – 11a./17r.

(5) **porywczy** 4k, 1m
(3) **nerwowy** 3k
(1) nadpobudliwy 1m
(1) **niepokojny** 1m
(1) pochopny 1k
(1) rozwlekły 1k
(1) skrajny 1k
(1) spokojny 1k
(1) wariat 1k
(1) zadziorny 1m
(1) zapalczywy 1k

Polak 2012-S – 8a./11r.

(3) **porywczy** 3m
(2) impulsywny 2m
(1) gnuśny 1k
(1) **nerwowy** 1m
(1) **niepokojny** 1m
(1) powolny 1k
(1) spontaniczny 1m
(1) żywiołowy 1m

6.b. Charakter i osobowość. Klaster bardzo obszerny (w obu okresach liczba asocjacji jest taka sama i bardzo wysoka) oraz wyrazisty (najwyższa spośród wszystkich wyników w 1990-S i 2012-S liczba reakcji, która nieco zmniejsza się w 2012-S, głównie za sprawą spadku częstości skojarzeń: *gościenny* 36r.→12r., *waleczny* 17r.→5r., *bohaterski* 7r.→1r.). W obrębie tego klastra mieszczą się pojęcia odnoszące się do różnych domen (gościnności, lenistwa, waleczności, romantyczności, kłótności, umiejętności praktycznych, wytrwałości, stosunku do wolności), które kolejno grupują się w mniejsze klaster o różnej wielkości i wyrazistości. Odnotowano ciągłość aktywacji następujących węzłów (od najczęstszych w obu okresach): *gościenny*, *leniwy*, *waleczny*, *kłótniwy*, *pracowity*, *nierób*, *bohaterski*, *uparty*, *żądny wolności*, *zaradny*, *zabawny*, *impresowicz*, *wesoły*, *niecierpliw*, *odważny*, *niesolidny*, *smutny*, *romantyczny*, *z fantazją*, *pomocny*, *towarzyski*, *wylewny*, *wytrwały*. Zaobserwowano stałą aktywację pojęć z z przeciwnych biegunów: *leniwy* – *pracowity/robotny*, *smutny* – *wesoły*, *lekkoduch* – *poważny*, *nieporadny* – *zaradny*, *kłótnia* – *jedność*, *malikontent* – *optymista* i in. Może to świadczyć o bogactwie i różnorodności odniesień do znanych osób, prototypowo skojarzonych z bodźcem.

Polak 1990-S – 64a./199r.	Polak 2012-S – 66a./161r.
(36) = gościenny 24k, 4m + gościnność 6k, 2m (3) impreza 3k (3) = lubiący hulanki 1k + lubiący rozrywki i hulanki 1k + hulanka 1k (3) serdeczny 3k (3) = śmieszny 1k, 1m + śmiech 1k (2) = pomocny 1k + pomoc 1k (2) = przyjaźń 1k + przyjazny 1k (2) wesoły 2k (2) = zabawny 1k + zabawa 1k (1) dowcipniś 1k (1) towarzyski 1k (1) wylewny 1k (1) z fantazją 1k	(12) gościenny 8k, 4m (5) = zabawny 1k, 1m + zabawa 1k + zabawowy 1m + zabawiarz 1k (3) = impresowicz 1k, 1m + impreza 1k (3) otwarty 1k, 2m (3) wesoły 1k, 2m (2) = fantazja 1k + ułańska fantazja 1m (2) pomocny 2k (2) przyjazny 1k (1) dusza towarzystwa 1k (1) kawalarz 1m (1) lekkoduch 1k (1) poważny 1m (1) rozrywkowy 1m (1) szczęśliwy 1m (1) towarzyski 1m (1) wylewny 1m
(4) zaradny 4 k (3) nieporadny 3k (3) niesystematyczny 3k (3) przedsiębiorczy 2k, 1m (2) niepunktualny 2k (2) niezdecydowany 2m (2) nieorganizowany 2k (1) bierny 1k (1) czekający 1k (1) niekonsekwencja 1m (1) niesolidny 1m (1) nieudolny 1k (1) operatywny 1k (1) rozdarty 1k (1) roztargany 1k (1) różnorodność charakterów 1k (1) zapobiegliwy 1k	(3) zaradny 1k, 2m (2) niesolidny 2m (1) dokładny 1m (1) improwizujący 1k (1) kapryśny 1k (1) nieodpowiedzialny 1m (1) racjonalista 1k (1) roztargniony 1k (1) „się wyklepie” 1k (1) umiejętność 1k (1) uważny 1m (1) zestresowany 1m (1) złota rączka 1m (1) znerwicowany 1m
(2) marzyciel 2k (2) = romantyk 1m + romantyczny 1k (2) = smutny 1k + smutek 1k (1) lekkoduch 1k (1) nieszczęśliwy 1k (1) niespełniony 1k (1) nieufny 1k (1) skryty 1k (1) wrażliwość 1m	(12) = maruda 4k, 4m + marudny 3k + marudzący 1m (6) = narzekający 1k, 3m + skory do narzekań 1m + osoba narzekająca 1k (6) = pesymista 1k, 2m + pesymistyczny 2m + pesymizm 1m (1) depresant 1k (1) malikontent 1m (1) optymista 1m (1) romantyczny 1k (1) smutas 1k (1) szuka dziury w całym 1m

cd. tabeli 6.b. Charakter i osobowość...

(27) = leniwy 16k, 2m + leń 4k, 2m + leniuch 1k, 1m + leniwiec 1k (5) nierób 5k (3) obibok 3k (2) pracowity 1k + zapracowany 1k (2) = wstręt do pracy 1k + nie lubiący pracować 1k	(20) = leniwy 2k, 14m + leń 1k, 3m (8) = pracowity 5k, 2m + jeżeli pracuje , jest fachowy 1k (2) nierób 1k, 1m (1) obibok 1m (1) robotny 1m (1) wymigujący się z roboty 1m
(17) = waleczny 3k, 7m + walka 3k, 2m + walczący 2k (7) = bohaterski 5m + bohater 1k, 1m (3) rycerski 2k + rycerz 1k (2) odważny 1k, 1m (2) zabijaka 2k	(6) = waleczny 1k, 4m + waleczność 1k (4) agresywny 1k, 3m (2) odważny 2k (1) awanturnik 1m (1) bohaterski 1m (1) chuligan 1m (1) „FIGHTER” 1k (1) skłonny do burdy 1m (1) wojownik 1m
(4) = wolność 3k + wolny 1m (2) buntowniczy 2k (1) niepokorny 1m (1) niezależny 1k (1) niezdyscyplinowany 1k	(1) anarchistyczny 1m (1) żądny wolności 1m
(2) uparty 2m (1) ofiarny 1m (1) poświęcający się 1k (1) wytrwały 1k (1) zawzięty 1k	(1) ambitny 1k (1) solidarny 1m (4) uparty 2k, 2m (1) wytrwały 1m (1) zaparty 1k
(9) = kłótnia 4k, 1m + kłótniwy 3k, 1m (1) jedność 1k (1) nietolerancja 1m (1) subiektywny 1k (1) złośliwy 1m	(7) kłótniwy 1k, 5m + kłótniwość 1k (3) nietolerancyjny 1k, 1m + czasem nietolerancyjny 1m (1) asertywny 1m (1) aspołeczny 1m (1) pieniacz 1m

6.e. Etyka. Dwa aktywne klastry grupujące pojęcia odnoszące się do (1) cech nazywanych przymiotnikowo oraz do osób (2) wartościowanych negatywnie ze względu na czyny lub postawy etyczne. W pierwszym odnotowano ciągłość aktywacji węzła *dobry* i w obu okresach spolaryzowaną ocenę *uczciwy* – *nieuczciwy*. W drugim widać ciągłość aktywacji węzłów: *kombinator*, *cwaniak*, *spryciarz*, *krętacz* oraz *kradzież/kradzież* (wydaje się możliwe, że *spryciarz*, *cwaniak* mogą być przez kogoś uznane za pozytywne i aktywować węzły klastra 6.d.). W 2012-S obserwujemy podwojenie liczby reakcji wraz z poszerzeniem klastra o nowe pojęcie: *złodziej*.

Polak 1990-S – 14a./33r.

- (3) fałszywy 3k
- (3) szczery 3k
- (1) **dobry** 1k
- (1) interesowny 1k
- (1) **nieuczciwy** 1k
- (1) prawy 1k
- (1) okrutny 1m

- (10) = **kombinator** 6k, 1m + **kombinacje** 3k
- (4) **cwaniak** 1k, 3m
- (3) = **spryciarz** 2k, 1m + spryt 1k
- (2) spekulant 2k
- (1) **kradzież** 1k
- (1) **krętacz** 1k
- (1) lawirant 1k

Polak 2012-S – 17a./52r.

- (2) dwulicowy 2m
- (2) **nieuczciwy** 1k, 1m
- (1) **dobry** 1m
- (1) hipokryta 1k
- (1) lojalny 1m
- (1) podły 1m
- (1) porządny 1m
- (1) skromny 1m
- (1) **uczciwy** 1m
- (1) zawistny 1m

- (22) = **złodziej** 6k, 15m + **złodziej** – tak ponoć twierdzą ludzie spoza Polski 1m
- (10) = **cwaniak** 2k, 7m + **cwaniaczek** 1m
- (3) oszust 3m
- (2) = **kombinator** 1m + **kombinujący** 1k
- (1) **kradzież** 1m
- (1) **krętacz** 1m
- (1) **spryciarz** 1m

6.d. Intelakt. Duża aktywność, tj. wyrazistość, a nawet obszerność klastra w obu okresach. Ciągłość aktywacji węzłów: *sprytny, mądry, głupi, chytry, przebiegły, dowcipny, zdolny, geniusz, filozof*. W 1990-S i w 2012-S stosunek pozytywnej oceny inteligencji i intelektu Polaka do oceny negatywnej wynosi niezmiennie 4:1.

Polak 1990-S – 20a./55r.

(17) = **sprytny** 11k, 2m + **spryciarz** 2k, 1m + spryt 1k
 (9) = **mądry po szkodzie** 3k, 4m + **mądry** 2m
 (5) naiwny 3k, 2m
 (3) **głupi** 2k, 1m + głupota 1k
 (2) ciekawy 2k
 (2) **chytry** 2k
 (2) **dowcipny** 2k
 (2) inteligentny 2k
 (2) **przebiegły** 2k
 (2) wścibski 2k
 (1) błyskotliwy 1k
 (1) ciemny 1k
 (1) **filozof** 1k
 (1) **geniusz** 1k
 (1) pusty 1k
 (1) szukający 1k
 (1) student 1k
 (1) uczący się dużo 1k
 (1) uczony 1k
 (1) **zdolny** 1m

Polak 2012-S – 18a./44r.

(11) = **sprytny** 1k, 9m + **spryciarz** 1m
 (6) = **mądry** 1k, 2m + **mądry po szkodzie** 1m + **przemądrzały** 1m + **przemądrzalec** 1m
 (4) pomysłowy 1k, 3m
 (3) cwany 3m
 (3) **przebiegły** 3m
 (2) = ekspert 1m + ekspert w każdej dziedzinie 1m
 (2) **głupi** 1k, 1m
 (2) twórczy 2m
 (2) = wszystkowiedzący 1k + „wszystkowiedzący” 1m
 (1) chętny edukacji 1k
 (1) **chytry** 1m
 (1) **dowcipny** 1k
 (1) dureń 1m
 (1) **filozof** 1m
 (1) **geniusz** 1m
 (1) kreatywny 1m
 (1) płytki 1k
 (1) **zdolny** 1k

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Niska aktywność pojęć odnoszących się do religii, ale widoczna zmiana wartościowania od neutralnego w 1990-S do nacechowanego negatywnie i ekspresywnie w 2012-S. Kontynuacja aktywizacji węzła *Jan Paweł II*. W odniesieniu do ojczyzny i własnego narodu widać ciągłość aktywacji bardzo aktywnego węzła *patriot-*, który jednak w 2012-S jest mniej wyrazisty (dwukrotnie mniejsza liczba reakcji) oraz węzła *biel i czerwień/biało-czerwony*. W 1990-S aktywne są pojęcia i terminy dyskursu aktualnego na temat przywrócenia dawnego godła Rzeczypospolitej, tj. *orła w koronie*. Zwraca uwagę sprzeczność pomiędzy deklarowanym w 1990-S *kosmopolityzmem* a wymienionym w 2012-S *rasizmem*.

Polak 1990-S – 11a./78r.

(3) = papież 2k + **Jan Paweł II** 1k
 (2) = **religijny** 1k + (1) mało **religijny** 1k

Polak 2012-S – 10a./30r.

(4) katolik 1k, 3m
 (1) bogobojny 1k
 (1) fanatyk **religijny** 1m
 (1) **Jan Paweł II** 1m
 (1) zaboboniarz 1k

(30) = **patriota** 10k, 7m + **patriota** na zewnątrz 1k + **patriotyczny** 6k, 1m + **patriotyzm** 2k, 3m
 (24) = ojczyzna 18k, 5m + ojczysty 1m
 (7) orzeł 5k, 2m
 (4) **wolność** 3k + wolny 1m
 (2) **biel i czerwień** 2k
 (2) flaga 1k, 1m
 (2) = kosmopolityzm 1k + kosmopolita 1k
 (1) korona 1k [możliwe skojarzenie z koroną orła na polskim godle]
 (1) sztandar 1m

(16) = **patriota** 4k, 7m + **patryjota** [sic!] 1m + **patriotyczny** 1k, 2m + **patriotyzm** 1k
 (3) = **biało-czerwony** 2k + **biały czerwony** 1m
 (1) nacjonalistyczny 1m
 (1) rasista 1m
 (1) żądny **wolności** 1m

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Brak ciągłości. W 1990-S wyraziste pojęcia odnoszące się do typowych ról społecznych dotyczą zajęć nacechowanych i wówczas niezupełnie legalnych, jak sprzedawanie obcej waluty (*cinkciarz*, *handlarz* i *spekulant*), a kilka reakcji tworzy mniejszy klaster grupujący pojęcia dotyczące pozytywnie postrzeganej roli *podróżnika*. W 1990-S obecne są skojarzenia będące refleksami trudów życia w specyficznej sytuacji dnia codziennego: *zabiegany*, *stress* [sic!], *ekologiczny*, *dymiący* (może o kominach okolicznych fabryk, elektrowni). W 2012-S reakcje na bodziec odzwierciedlają już pełniejszy skład społeczeństwa: *wieśniak*, *robotnik*, *nauczyciel*, z czego ten pierwszy tworzy małą grupę (*wieśniak*, *rolnik*, może i *gospodarz*) stanowiącą o wyrazistości tego fragmentu sieci. Widać także akceptację obcej konceptualizacji kulturowej: polski *hydraulik* (por. słynne określenie *plombier polonais*, wykorzystywane we Francji w kampanii 2004 przeciwko taniej siły roboczej z Europy Wschodniej) i element historyczny *husarz*, którego aktywacja mogła być wywołana popularnością koszulek kibiców piłki nożnej i siatkówki z nadrukiem obrazu skrzydeł husarii.

Polak 1990-S – 18a./40r.	Polak 2012-S – 11a./13r.
(19) = handlarz 8k, 2m + handel 6k, 3m (2) spekulant 2k (2) „zielone” 2k (1) Berlin Zachodni ‘handlarz jeździ do...’ 1m (1) cinkciarz 1m (1) interes 1k (1) towar 1k (1) kobieta – traktorzystka 1k	(2) wieśniak 2m (2) hydraulik 2k (1) nauczyciel 1m (1) robotnik 1k (1) rolnik 1m (1) husarz 1m (1) gospodarz 1k [możliwe skojarzenie: gospodarz mistrzostw piłkarskich Euro 2012]
(3) kłopoty 3k (1) dymiący 1k (1) ekologiczny 1k (1) stress [sic!] 1k (1) zabiegany 1k (1) zmęczony 1k	(1) konserwatysta 1k (1) tradycjonalista 1m (1) zacofany 1k (1) zaściankowy 1k
(1) obieżyświat 1m (1) podróżnik 1k (1) wędrowiec 1k (1) wszędobylski 1k	

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Ciągłość aktywacji pojęć *biedny*, *biedak* (w 1990-S wspólnie z *ubogi*, ale i z *bogaty*, choć tu możliwe użycie metaforyczne) oraz *skąpiec/skąpy*, *chytry* (w 1990-S wspólnie z przeciwstawnym „*zastaw się a postaw się*” oraz *gest szeroki*, a w 2012-S wspólnie z *chciwy* i *sknera*). Zmiana polega na zmniejszeniu wyrazistości klastra oraz zaniku aktywności węzłów odnoszących się do polskiego szerokiego *gestu*, a także aktualnych tylko w 1990-S, jak *inflacja* (wówczas bardzo wysoka).

Polak 1990-S – 12a./36r.	Polak 2012-S – 7a.20r.
(19) = biedny 14k, 3m + bieda 2k (3) zachłanny 3k (2) chytry 2k (2) inflacja 2k (2) = materialista 1k + materializm 1k (2) zacofanie 2k (1) bogaty 1k (1) gest szeroki 1k (1) skąpy 1k (1) ubogi 1k (1) „zastaw się a postaw się” 1m (1) złotówki 1k	(11) = biedak 1k, 5m + biedny 4k, 1m (3) skąpiec 1k, 2m (2) chciwy 2m (1) chytry 1m (1) pieniądze 1m (1) polaczek i biedaczek 1k (1) sknera 1m

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość aktywacji węzłów *pijak*, *alkohol*, *wódka*, *piwo*, ale także *głód-/głod-* (w odniesieniu do *łakomstwa*, jak w *głodomór*, *łakomczuch*, oraz jako kontynuacja tradycyjnego powiedzenia *Polak jak głodny, to zły*). Klaster o podobnej wyrazistości i objętości w obu okresach.

Polak 1990-S – 9a./31r.

(16) = **pijak** 7k, 1m + **pijany** 5k, 1m + **pijący** nadmiernie 2k
 (5) = **alkohol** 3k + **alkoholik** 2k
 (2) **głodny** to zły 2k
 (2) **nietrzeźwy** 1k, 1m
 (2) **wódka** 2k
 (1) jabłka 1k
 (1) **łakomczuch** 1k
 (1) **nałogowiec** 1k
 (1) **piwo** 1k

Polak 2012-S – 7a./39r.

(18) = **pijak** 8k, 9m + **pijany** 1k
 (11) = **alkohol** 6m, 1k + **alkoholik** 3k, 1m
 (4) = **wódka** 3m + miłośnik **wódki** 1m
 (2) = **głodomór** 1k + **głodor** [sic!] 1k
 (2) = **piwiarz** 1k + **piwosz** 1k
 (1) **kucharz** 1k
 (1) **spirytyus** 1m

8.b. Wytwory. Technika. Aktywne węzły: marki polskich samochodów.

Polak 1990-S – zero

Polak 2012-S – 4a./4r.

(1) **Polonez**, **Mikrus** 1k
 (1) **Polski fiat 126p** 1k
 (1) **Syrena** 1k
 (1) **Warszawa (samochód)** 1k

8.c. Kultura. Ciągłość aktywacji węzła *Mickiewicz*. Poza tym pojedyncze skojarzenia, raczej ogólne, typu *książka*, *artysta*. W 1990-S skojarzenie *fortepian* może dotyczyć fortepianu Szopena (znanego z wiersza C.K. Norwida, wówczas lektury szkolnej). W 2012-S odnotowano skojarzenia z filmem fabularnym (*Franek Dolas* bohater znanego filmu *Jak rozpętałem drugą wojnę światową* i jednocześnie – jak się wydaje – prototyp Polaka-żołnierza) oraz nowe pojęcia wartościujące *nieoczytany*, *prosty*.

Polak 1990-S – 5a./6r.

(2) **Mickiewicz** 2k
 (1) **fortepian** 1k
 (1) **książka** 1k
 (1) **kuchnia** 1k
 (1) **kultura** 1k

Polak 2012-S – 5a./5r.

(1) **artysta** 1 m
 (1) **Franek Dolas** [główny bohater filmu z 1969 r. pt. *Jak rozpętałem II wojnę światową*, reż. T. Chmielewski]
 (1) **nieoczytany** 1k
 (1) **prosty** 1m
 (1) różni pisarze, poeci, np. **Mickiewicz**, **Kochanowski**, **Szymborska** 1k

8.d. Sport. Klaster aktywny wyłącznie w 2012-S i grupuje jedynie pojęcia związane z aktualnym doświadczeniem, tj. z piłkarskimi mistrzostwami Europy.

Polak 1990-S – zero

Polak 2012-S – 4a./10r.

(4) = **Euro2012** 2k + **Euro 2012** porażka w fazie grupowej 1m + **Euro** 1m
 (4) **kibic** 2m + **dobry kibic** 1k + **pseudokibic** 1m
 (1) **kiepski piłkarz** 1k
 (1) **sportowiec** 1m

9. Polityka i wydarzenia historyczne. Bardzo duża zmiana polegająca na zmniejszeniu aktywności klastra zarówno pod względem liczby asocjacji, jak i reakcji. Pojęcia odnoszące się do domeny polityki aktualnej są w 2012-S dwukrotnie mniej liczne (24a.→11a.) i są trzynastokrotnie rzadziej aktywizowane (54 r.→4r.). W obu okresach odnotowano skojarzenia dotyczące postaci eksponowanych polityków (1990-S *Wałęsa, Mazowiecki*, w 2012-S *Tusk*) oraz ważnych spraw życia społecznego. W 1990-S są one związane ze zmianą ustroju (*senat, przemiany, wybory, prywatyzacja, kryzys* i inne), w 2012-S z budowaniem autostrad. W odniesieniu do pojęć należących do domeny wydarzeń historycznych odnotowano równie duże różnice. Widać ośmiokrotne zmniejszenie liczby asocjacji i reakcji w wynikach 2012-S, brak ciągłości aktywacji pojęć dotyczących historii Polski zarówno dawnej (*złoty wiek, Rzeczpospolita szlachecka*), jak i późniejszej (*Kościuszko, powstania, wojna, Westerplatte*). Bezpośrednio kontynuowane są jedynie bardzo ogólne skojarzenia z *historią* oraz z *emigracją*.

Polak 1990-S – 45a./91r.	Polak 2012-S – 11a./14r.
(9) = Solidarność 6k, 1m + solidarny 2k (4) Jaruzelski 4m (4) = polityka 2k+ polityczny 1k + zajmujący się polityką 1k (4) sejm 3k, 1m (4) senat 3k, 1m (4) Wałęsa 4k (4) wybory 4k (3) kryzys 3k (3) przemiany 3k (3) strajk 2k, 1m (2) gospodarka 2k (1) bezrobotny 1k (1) demokracja początkująca 1k (1) komunizm 1k (1) Mazowiecki 1k (1) niepodległość 1k (1) opozycja 1k (1) prywatyzacja 1k (1) reformatorski 1k (1) samorząd 1k (1) stan wojenny 1k (1) zastój 1k (1) zwycięstwo 1m	(3) = bezrobocie 2k + bezrobotny 1k (1) autostrada 1k (1) Donald Tusk 1m (1) populistą 1m (1) zryte drogi 1k
(5) = wojny 2k + wojna 1m + wojenny 2k (4) powstania 3k, 1m (2) historia 2k (2) Lech 2k (2) szlachecki 2k (2) zabory 2k (1) błędy 1k (1) ciemieźony 1m (1) gnębiony 1k (1) Kościuszko 1k (1) niepokonany 1m (1) niewola 1m (1) pokrzywdzony 1k (1) tradycje 1k (1) Westerplatte 1k (1) zawiedziony 1k (1) „złoty wiek” 1k	(2) = żyje historią 1k + chlubi się historią , o której nie ma pojęcia 1m (1) skłonny do zrywów narodowych 1m
(3) emigracja 3k (1) polonia 1m (1) sławny 1m (1) uciekinier 1m (1) znany 1k	(1) emigrant 1k (1) mały 1m (1) światowy 1k (1) z wielkimi perspektywami 1k

10. Niejasne, niezrozumiałe

Polak 1990-S	Polak 2012-S
(2) słaby 2m (2) szary 2k (1) cudzy 1k (1) Don 1k (1) jasny 1k (1) próbny 1k (1) zdziwiony 1k (1) zielony 1k (1) Żydzi 1k	(2) biały 1k , 1m (1) lato 1k (1) użuho [nieczytel- ne!] 1m (1) zużyły [sic!] 1m

ROSJANIN. Σ asocjatyw: 1990-S – 222 (129 rzeczowników, 93 przymiotniki); 2012-S – 225 (112 rzeczowników, 113 przymiotników).
Σ reakcji: 1990-S – 471 (287 rzeczowników, 184 przymiotniki); 2012-S – 427 (247 rzeczowników, 180 przymiotników).

Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatyw (a.): 1990-S – 2., 7.b., 9.; 2012-S – 6.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1990-S – 2., 7.a., 7.c., 9.; 2012-S – 8.a., 6.b. Brak reakcji: 2012-S – 4.c., 8.c. Największa zmiana: 2., 9., 8.a., 6.b., 6.c.

1. Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje. Ciągłość aktywacji węzłów *Iwan*, *Moskal*, *Rusek*. W 2012-S wyraźniejsze jest negatywne nacechowanie emocjonalne w skojarzeniach *Kacap* i *rusek* (mała litera). W obu okresach odnotowano jednak reakcje świadczące o skracaniu dystansu mentalnego wobec Rosjan. Są to w 1990-S zdrobnienie *Wania*, w 2012-S hiperonimy *brat*, *bracia Słowianie*, „*nasi bracia Rosjanie*”. Niemniej w obu przypadkach możliwa jest ironia.

Rosjanin 1990-S – 6a./12r.	Rosjanin 2012-S – 6a./18r.
(5) rosyjski 5k [może w odniesieniu do osoby] (3) = ruski 2m [może w odniesieniu do osoby, możliwe <i>substantivum</i>] + Rusek 1m (1) Iwan 1m (1) Moskal 1m (1) Moskwicz 1k [może w odniesieniu do mieszkańca Moskwy] (1) Wania 1m	(9) = rusek 1k, 6m + Rusek 2m (3) brat 1m + bracia Słowianie 1m + „nasi bracia Rosjanie” 1k (3) = Kacap 1m + kacap 2m (1) Iwan 1m (1) mieszkaniec wielkiego i silnego państwa 1k (1) Moskal 1m

2.a. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Ciągłość aktywizacji czterech węzłów *Moskwa, Syberia, ZSRR, Rosja*, ale pojęcie *Moskwa* jest w 2012-S znacznie mniej wyraziste (25r.→1r.). Zmiana polega przede wszystkim na zaniknięciu w 2012-S reakcji, które w 1990-S dowodziły postrzegania kraju Rosjanina jako *wielonarodowego* imperium składającego się z *republik* (*Ukraina, Ukrainiec Litwa, litewski, estoński, łotewski*), a także na braku aktywności pojęć z dziedziny geografii, jak nazwy rzek, krain, zabytków. W 1990-S aktywny węzeł *Czernobyl* (może ze względu na bezpośrednie doświadczenia respondentów i pamięć o katastrofie radzieckiej elektrowni jądrowej w 1986 r.).

Rosjanin 1990-S – 21a./83r.	Rosjanin 2012-S – 5a./10r.
(23) Moskwa 19k, 4m (19) = Syberia 7k, 3m + Sybir 8k + syberyjski 1k (7) Kreml 3k, 4m (5) = Ukraina 3k + Ukrainiec 2k (4) = Litwa 3k + litewski 1k (4) Plac Czerwony 2k, 2m (3) Krym 2k, 1m (2) Czernobyl 2k (2) łotewski 2k (2) Rosja 2 (2) = ZSSR + Związek Radziecki 1m k (1) Angara 1k (1) Azja 1k (1) Bajkał 1k (1) estoński 1k (1) Jenisej 1k (1) republika 1m (1) Ural 1k (1) wielonarodowość 1k	(2) Syberia 1k, 1m (2) = ZSRR 1m + Związek Radziecki 1m (1) mateczka rosja [sic!] 1m (1) Moskwa 1m
(1) kolonie 1m [wakacyjny wyjazd młodzieżowy] (1) wschodni 1k	(4) = sąsiad 2k, 1m + sąsiad „dalszy” 1k

3. Język. Mowa. Ciągłość na poziomie sensu, choć bez powtórzenia form wyrazowych. Aktywne węzły dotyczą upodobania do mówienia, rozmowy, gawędy.

Rosjanin 1990-S – 3a./5r.	Rosjanin 2012-S – 2a./2r.
(2) gadatliwy 2k (2) ruski 2m (1) język rosyjski 1m	(1) gawędziarz 1k (1) rozmowny 1k

2.b. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. Zmiana. W 1990-S aktywne liczne węzły. Są to pojęcia zarówno wchodzące w zakres obowiązkowej wiedzy szkolnej (np. *tajga, pszenica, ziemniaki*), jak i tradycyjnych stereotypów, np. *niedźwiedź, mróz, wielki kraj*. W 2012-S klaster zupełnie nieaktywny.

Rosjanin 1990-S – 18a./28r.	Rosjanin 2012-S – zero
(4) tajga 2k, 2m (2) las 2k (2) step 1k, 1m	
(1) niedźwiedź 1k (1) rzeka 1m	
(3) zima 1k, 2m (1) mróz 1m	
(1) pola 1m (1) pszenica 1m (1) ziemniaki 1k	
(3) duży 2k, 1m (2) wielki 2k (1) kraj 1m (1) masowy 1k (1) ogromny 1m (1) olbrzymi 1k (1) rozległy 1k (1) szeroki 1k	

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji tych samych węzłów *blondyn, silny, czerwony, blady, brodaty, brzydki*, ale i innych pojęć zgrupowanych na zasadzie podobieństwa treści, jak w 1990-S *silny, mocny*, w 2012-S *silny, dobra muskulatura*. W 2012-S aktywne są węzły, które dają dostęp także do klastra 2.b., gdyż dotyczą fizycznej odporności na mróz.

Rosjanin 1990-S – 8a./11r.	Rosjanin 2012-S – 14a./21r.
(2) blondyn 2k (2) brzydki 1k,1m (2) silny 2m (1) blady 1k (1) brodaty 1m (1) karnacja w kolorze podobnym do czerwonego 1k (1) mocny 1m (1) wąsy 1k	(4) = silny 1k, 2m + siła 1k (3) twardy 3m (2) = odporny na mróz 1m + mrozolubny 1m (2) zaczerwieniony (nos) 1m + czerwononosy 1m (1) blady 1m (1) blondyn 1k (1) brodaty 1m (1) brzydki 1m (1) dobra muskulatura 1m (1) gruby 1m (1) niezniszczalny 1m (1) odporny na warunki pogodowe 1m (1) stare babcie 1m (1) wytrzymałość 1m

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Niewielka zmiana w tym mało rozbudowanym klastrze polega na „zapomnieniu” nieaktualnych już w 2012-S nazw stroju Rosjanina: *kufajka*, *walonka*, *uszatka*; ta ostanía pozostaje jako skojarzenie już tylko pod nazwą ogólną: *czapka*.

Rosjanin 1990-S – 4a./4r.	Rosjanin 2012-S – 2a./2r.
(1) koszula 1k (1) kufajka 1k (1) uszatka – czapka 1k (1) walonka 1m	(1) byle jaki 1m (1) mężczyzna w czapce 1k

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena. Brak ciągłości. Mało danych dla oceny zmiany.

Rosjanin 1990-S – 1a./4r.	Rosjanin 2012-S – zero
(4) = brudny 2k + brudas 2k	

5.a. Kontakt. Emocje wywołane w nas. Brak ciągłości aktywacji tych samych węzłów, ale w porównywalnych co do wyrazistości klastrach 1990-S i 2012-S zgrupowane są podobne pojęcia (odpowiednio: *śmieszny* – *zabawny*, *mało interesujący* – *nudny*, *nierozszyfrowany* – *tajemnica*). Zmiana w 2012-S dotyczy wzrostu liczby asocjacji wyrażających ocenę negatywną: *dołujący*, *groźny*.

Rosjanin 1990-S – 5a./8r.	Rosjanin 2012-S – 9a./11r.
(3) śmieszny 3k (2) sympatyczny 2k (1) mało interesujący 1k (1) miły 1k (1) nierozszyfrowany 1k	(2) dziwny 1k, 1m (2) zabawny 2k (1) dołujący 1k (1) groźny 1m (1) hardkorowy 1m (1) niedoceniany 1k (1) nie miły 1m (1) nudny 1k (1) tajemnica 1k

5.b. Kontakt. Emocje i zachowanie wobec nas i innych ludzi. Ciągłość aktywacji węzła *przyjaciel* i *zarozumiały*. Pierwszy może mieć wydźwięk ironiczny (jak w potocznym, nacechowanym użyciu słowa *przyjaciele/nasi przyjaciele* o Rosjanach w dyskursie lat 80. i 90.), ale skojarzenie w postaci przymiotnika *przyjacielski* (podobnie jak *miły*, *serdeczny*, *życzliwy*) świadczy już o pozytywnym nastawieniu. Zmiana w 2012-S to podwojenie liczby reakcji, przede wszystkim negatywnych (*wyniosły*, *zapatrzony w siebie*, *pyszny* i in.) oraz pojawienie się nowego skojarzenia (*pełen kompleksów*), chyba niemożliwego wcześniej, np. w okresie 1990-S, gdy jeszcze pamiętano dominację ZSRR.

Rosjanin 1990-S – 7a./7r.	Rosjanin 2012-S – 11a./16r.
(1) miły 1k (1) otwarty 1k (1) przyjaciel 1m (1) serdeczny 1k (1) tendencyjny 1k (1) zarozumiały 1m (1) życzliwy 1k	(4) = przyjaciel 2k + przyjacielski 2m (2) przemądrzały 1k, 1m (2) = zarozumiały 1k + zarozumialec 1k (1) dumny 1m (1) nie miły 1m (1) pełen kompleksów 1k (1) postawiający na swoje [sic!] 1m (1) pyszny 1m (1) wszystko wiedzący najlepiej 1k (1) wyniosły 1m (1) zapatrzony w siebie 1k

6.b. Charakter i osobowość. Wyróżniamy tu pojęcia odnoszące się do czterech domen: odwagi, wesołości, wytrwałości, lenistwa. W obu okresach odnotowano aktywację węzłów *odwag-* i *strach-*, jednak w 2012-S obserwuje się tylko pojęcia z bieguna pozytywnego (tu: *nieustraszony*). Poza tym ciągłość aktywacji węzłów *leniwy* i *wesoły*. W 2012-S widać także aktywność mniejszych klastrow: *wytrzymałość*, *wytrwały*, *uparty* (w 1990-S odpowiadałby im może *twardy*) oraz pojęć spolaryzowanych: *wesoły/pogoda ducha/uśmiechnięty* – *ponury/smutny*. Liczba asocjacji i reakcji informuje o trzykrotnym zwiększeniu objętości i wyrazistości klastra w 2012-S.

Rosjanin 1990-S – 12a./19r.	Rosjanin 2012-S – 35a./56r.
(2) = strach 1k + strachliwy 1k (1) bojaźliwy 1k (1) bohaterski 1m (1) odwaga 1k (1) walczący 1k (1) wojowniczość 1m	(3) brawurowy 1m (2) odważny 1m (1) lubiący przemoc 1k (1) <i>nieustraszony</i> 1
(3) śmieszny 3k (3) wesoły 2k, 1m	(5) = zabawny 2k, 1m + zabawowy 1m + człowiek zabawowy 1k (4) gościnny 4m (3) spontaniczny 3m (3) towarzyski 2k, 1m (2) aspołeczny 2k (2) wesoły 2m (1) bezpośredni 1m (1) gbur 1k (1) maruda 1m (1) otwarty 1m (1) podrywacz 1m (1) pogoda ducha 1m (1) ponury 1k (1) prostolinijny 1m (1) smutny 1k (1) uśmiechnięty 1k (1) żartowniś 1m
(2) uparty 2k (1) twardy 1m (1) zawzięty 1k	(2) stanowczy 2m (1) dba o swoje 1k (1) nietolerancyjny 1m (1) niezniszczalny 1m (1) oddany sprawie 1m (1) surowy 1m (1) uparty 1k (1) uporządkowany 1k (1) wytrwały 1k (1) wytrzymałość 1m
(2) leniwy 2k	(3) = leń 2k + leniwy 1m (2) kłótniwy 2m (2) nierób 2k (1) zawistny 1k

6.a. Zachowanie w grupie. Styl bycia. Maniery. Brak ciągłości aktywacji konkretnych węzłów. Można natomiast zaobserwować kontynuację i rozwój pojęć podobnych, np. 1990-S *prosty* ma odpowiedniki treściowe w 2012-S *prymitywny*, *nieokrzesany*, *prawie że barbarzyńca*. Ogólnie, wyrażenia wymienione w 2012-S mają najczęściej negatywne (*chamski*) i rzadko pozytywne (*uprzejmy*) nacechowanie. Objętość i wyrazistość klastra są zwiększone w 2012-S.

Rosjanin 1990-S – 3a./10r.	Rosjanin 2012-S – 10a./25r.
(8) prosty 3k, 5m (1) arogancki 1k (1) gruboskórny 1k	(6) = chamski 3m + cham 1m + chamstwo 2k (5) agresywny 1k, 4m, (4) awanturnik 1k, 3m (2) brutalny 1k, 1m (2) głośny 1k, 1m (2) prymitywny 1k, 1m (1) nieokrzesany 1k (1) prawie że barbarzyńca 1m (1) uprzejmy 1m (1) wandal 1m

6.c. Temperament. Brak ciągłości aktywacji tych samych węzłów. Zmiana dotyczy zwiększenia w 2012-S wyrazistości i objętości klastra oraz pojawienia się skojarzeń z bardzo radykalną oceną: *szalony*, *wariat*. Nie jest jednak jasne, czy są to charakterystyki negatywne, biorąc pod uwagę fakt, iż pojawiają się one w polskich autocharakterystykach w funkcji afirmującej (jak znane „Polak jest wariat, a wariat to lepszy gość” za K.I. Gałczyńskim).

Rosjanin 1990-S – 3a./3r.	Rosjanin 2012-S – 8a./21r.
(1) powolny 1k (1) rozochocony 1m (1) szybki 1m	(7) = szalony 1k, 2m + nieco szalony 1k + szalenieć 2k, 1m (3) spontaniczny 3m (3) zapalczywy 1k, 2m (2) = wariat 1m + zwariowany 1m (2) chłodny 2k (2) nerwowy 1k + 1m (1) nieumiarkowany 1m (1) oziębły 1m

6.d. Intelpekt. Ciągłość aktywacji węzłów *głupi*, *niewykształcony* i *naukowiec*, wokół których zgrupowane są inne pojęcia, odpowiednio w 1990-S – *ograniczony/prymitywny*; *ciemnota*; *wynalazek/Mendelejew*; zaś w 2012-S – *szalony/wariat*; *niedouczony/ niewydukowany*; *matematyka*. Kontynuowane jest także utrzymanie równomiernego pozytywnego i negatywnego wartościowania. Zmiana polega na podwojeniu liczby reakcji wartościujących.

Rosjanin 1990-S – 14a./17r.	Rosjanin 2012-S – 14a./30r.
(2) głupi 2m (2) ograniczony 2m (2) prymitywny 1k, 1m (1) bezmyślny 1k (1) chłopek roztropek 1k (1) ciemnota 1k (1) filozof 1k (1) Mendelejew 1k (1) naukowiec 1k (1) nierozgarnięty 1m (1) niewykształcony 1k (1) otępiały 1m (1) szukający 1k (1) wynalazek 1k	(6) = głupi 3m + głupek 1m + głupota 1k (6) = szalony 1k, 2m + nieco szalony 1 + szalenieć 2k, 1m (4) niewykształcony 1k, 3m (3) matematyka 3k (2) chytry 2m (1) cwany 1m (1) dowcipny 1m (1) inteligentny 1m (1) naukowiec 1k (1) nieocytany 1k (1) niedouczony 1m (1) niewydukowany 1m (1) wariat 1m (1) zdolny 1k

6.e. Etyka. Zmiana widoczna w potrojeniu liczby aktywnych węzłów, bez zachowania ciągłości na poziomie treści. Jedynie spolaryzowane w 1990-S *szczerzy*, w 2012-S *nieszczery* częściowo aktywują ten sam węzeł *szczer-*. W 2012-S pojawia się dużo nowych określeń negatywnych (*zakłamany, przebiegły, oszust*).

Rosjanin 1990-S – 4a./6r.	Rosjanin 2012-S – 12a./14r.
(3) szczerzy 1k, 2m (1) dobry 1k (1) nieludzki 1m (1) wierny 1k	(2) cwaniak 1k, 2m (2) oszust 1m (1) fałszywy 1k (1) hipokryta 1k (1) kombinator 1k (1) konformista 1k (1) nieszczery 1m (1) podstępny 1k (1) przebiegły 1m (1) wredny 1m (1) zakłamany 1m (1) zbrodniarz 1m

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. W klastrze grupującym pojęcia z domeny religii widzimy ciągłość aktywacji węzła *prawosławny*, przy jednoczesnym zmniejszeniu się w 2012-S liczby aktywnych pojęć związanych z tym wyznaniem. W klastrze grupującym pojęcia dotyczące wyznawanej ideologii komunistycznej występuje ciągłość na poziomie sensów, ale zmiana na poziomie wyrazistości i utrwalenia pojęć. W 2012-S ponad czterokrotnie zmniejsza się liczba wszystkich reakcji, nie są już aktywne pojęcia odnoszące się do realiów życia w ZSRR (jak *kołchoz, безпеka*), osób (*Czapajew*), wielokrotnie niższa jest liczba reakcji *Stalin* i *Lenin*. W obu klastrach obserwujemy mniejszą liczbę przetwarzanych danych, ale w obu też słownictwo jest neutralne, nienacechowane, z wyjątkiem 2012-S *komuch*.

Rosjanin 1990-S – 16a./101r.	Rosjanin 2012-S – 8a./19r.
(6) = cerkiew 5k + cerkiewny 1k (3) = prawosławny 2k + prawosławie 1m (1) ikona 1m (1) pop 1m	(1) prawosławny 1k
(31) = czerwony 19k, 10m + czerwień 1k + czerwona flaga 1k (17) = komunista 5k + komunizm 5k, 3m + komuna 2k + komunistyczny 2k (11) Lenin 9k, 2m (7) = rewolucja 2k, 2m + rewolucjonista 1k + rewolucjonistyczny 1k + rewolucyjny 1k (7) = Stalin 5k + stalinizm 1k + stalinowski 1k (6) = <i>kołchoz</i> 4k + <i>kołchoźnik</i> 2k (4) = ludowy 3k + lud 1m (3) = gwiazda 2k + czerwona gwiazda 1k (1) „ <i>bezpieka</i> ” 1k (1) bolszewik 1k (1) Czapajew 1m [Wasilij, dowódca radziecki; znany z wyświetlanego w Polsce filmu z 1934 r. oraz wariantu piosenki <i>Kogda ja był malcziszkoj</i> śpiewanej po rosyjsku i mającej refren rozpoczynający się od słów <i>Czapajew gieroj...</i>] (1) sowiecki 1k	(7) = komunista 1k, 4m + komuch 1m + komunizm 1m (4) czerwony 4m (2) = socjalista 1m + socjalizm 1m (2) towarzysz 2m (1) Lenin 1k (1) sowieci 1m (1) Stalin 1k

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. W odniesieniu do ról społecznych obserwujemy ciągłość aktywacji węzłów *żołnierz* i *kozak* 'chyba w wojsku carskim' (w 2012-S do tej grupy należy też analogiczny treściowo *wojak*). W obu okresach aktywne są bliskie pojęcia: w 1990-S *chłop*, *kołchoźnik*, *ludowy*, *gospodarstwo rolne* i w 2012-S z większym negatywnym ładunkiem ekspresywnym *wieśniak*, *burak*. Zmiana polega na poszerzeniu klastra o nowe węzły (*mafioso*) i uaktywnienie (być może uśpionych, tradycyjnych) *marynarz*, *akrobata*. Skojarzenia z sytuacją społeczną odnoszą się natomiast do relacji między obywatelem (*posłusznym*, *poddańczym*, *oszukiwanym*, *represjonowanym*) a państwem (*tyrania*, *reżim*).

Rosjanin 1990-S – 20a./31r.	Rosjanin 2012-S – 13a./29r.
(4) = chłop 2k, 1m + chłopski 1k (4) = ludowy 3k + lud 1m (3) kozak 2k, 1m (2) kołchoźnik 2k (2) żołnierz 2k	(5) = mafioso 2m + mafiozo 1m + mafia 2m (4) żołnierz 1k, 3m (2) wieśniak 2m (2) = wojak 1m + prymitywny wojak 1k (1) akrobata 1k (1) burak 1m (1) kozak 1m (1) marynarz 1m
(1) gospodarstwo rolne 1k (1) handel 1k	(1) targ 1m
(1) oszukany 1k (1) posłuszny 1k (1) przesłuchanie 1k (1) represje 1m (1) reżim 1m (1) tyrania 1m (1) wyzyskany 1k (1) zniewolony 1k	(2) poddańczy 2k (1) żądny władzy 1k
(2) = tradycja 1k + tradycyjny 1k (1) postępowy 1k (1) modny 1k (1) nowość 1k (1) zacofanie 1m	(7) = zacofany 3k, 3m + zacofanie 1k (1) tradycyjny 1k

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Ciągłość aktywacji węzła *biedny* i *zacofany* (tu w sensie ekonomicznym, bytowym). Zmienia się jednak wyrazistość obu węzłów (odpowiednio czterokrotnie i dwukrotnie mniej reakcji). Zmiana dotyczy też reszty pojęć zgrupowanych w klastrze. W 1990-S większość stanowią nacechowane negatywnie pojęcia odnoszące się do *głodu*, biednego przyodziewku, zaś w 2012-S wyrazistsze są pojęcia dotyczące bogactwa (1990-S *złoto*, 2012-S *bogaty*, *skrajny bogacz*).

Rosjanin 1990-S – 11a./49r.	Rosjanin 2012-S – 7a./28r.
(26) = biedny 16k, 6m + bieda 3k + biedak 1k (13) zacofany 12k, 1m (2) nędza 1k, 1m (1) głód 1k (1) goły 1m (1) łachmaniarz 1m (1) niedożywiony 1k (1) przekupny 1k (1) rubel 1k (1) ubogi 1m (1) złoto 1m	(7) = zacofany 3k, 3m + zacofanie 1k (6) = bieda 2k, 3m + biedny 1m (6) = bogaty 4m + bogactwo 1k + skrajny bogacz 1m (5) gaz 3k, 2m (2) skorumpowany 2m (1) mało rozwinięty 1k (1) oligarcha 1m

8.a. Kulinaria. Jedzenie, picie, używki. Ciągłość aktywacji węzłów *pijak* i *wódka*. Duża zmiana w wyrazistości obu węzłów; ponad dwudziestokrotnie większa liczba reakcji w 2012-S, a dodatkowo w 2012-S zgrupowane są wyłącznie pojęcia dotyczące picia alkoholu czy przyjmowania używek (*mocna głowa*, *schlany*, *libacja*, *prochy*, *naćpany* i in.) zaś nieaktywne są tradycyjne i obecne w 1990-S: *herbata*, *samowar*, *pierogi*.

Rosjanin 1990-S – 6a./11r.	Rosjanin 2012-S – 10a./116r.
(3) = pijak 2k + opętany pijak 1k (3) = pierogi 2k + pierożki 1k (2) samowar 2k (1) herbata 1k (1) szampan 1m (1) wódka 1m	(62) = pijak 16k, 32m + mega pijak 1m + megapijak 1m + pijany 10m + wiecznie pijany (stereotyp) 1k + pijący 1k (28) = alkoholik 6k, 17m + alkohol 3m + lubiący alkohol 1k + pijący alkohol 1m (16) = wódka 5k, 9m + wódka (tania) 1m + miłośnik wódki 1m (4) mocna głowa 2k, 1m + z mocną głową 1k (1) libacja 1m (1) naćpany 1m (1) nietrzeźwy 1m (1) piwosz 1k (1) prochy 1m [raczej skojarzenie z narkotykami, bo wymieniono w wyliczeniu z wódką] (1) schlany 1k

8.b. Wytwory. Technika. Zmiana. Tylko w 2012-S aktywne są pojęcia z domeny motoryzacja oraz *kolej* (możliwe skojarzenie z koleją syberyjską), a także z domeny broń, przemysł zbrojeniowy – *kałasznikow*.

Rosjanin 1990-S – zero	Rosjanin 2012-S – 5a./6r.
	(2) = AK-47 1m + „ak-47 kałasznikow” 1m [karabinek automatyczny produkcji radzieckiej] (1) koleje 1k (1) Łada 1k [marka samochodu] (1) Moskwicz 1k [marka samochodu] (1) Uaz 1k [marka samochodu ciężarowego i terenowego]

8.c. Kultura. Stale aktywny węzeł *tancerz*, wokół którego zgrupowane są inne bardziej szczegółowe pojęcia dotyczące tańca i muzyki; w 1990-S *kozaczok*, *bałajka*, *harmoszka*, *Wysocki*, 2012-S *Kalinka*, *Red Army Choir*.

Rosjanin 1990-S – 11a./19r.	Rosjanin 2012-S – 7a./7r.
(5) = taniec 3k, 1m + tancerz 1k (4) = ludowy 3k + lud 1m (2) = rozśpiewany 1k + śpiewający 1k (1) bałajka 1k (1) film wojenny 1k (1) harmoszka 1m (1) kozaczok 1m (1) kultura 1k (1) prowincjonalny 1k (1) rustykalny 1k (1) Wysocki 1k [Władimir, pieśniarz]	(1) <i>Kalinka</i> 1m [rosyjska pieśń ludowa] (1) kiczowaty 1k (1) niekulturalny 1k (1) producent zabawnych laleczek 1k (1) Red Army Choir 1m [akademicki zespół pieśni i tańca armii rosyjskiej im. A. Aleksandrowa] (1) tancerz 1k (1) zaściankowy 1k

8.d. Sport. Mało aktywny klaster. W 2012-S skojarzenia z aktualną sytuacją (rozgrywki piłkarskie Euro).

Rosjanin 1990-S – 1a./1r.	Rosjanin 2012-S – 2a./3r.
(1) sport 1k	(2) = kibic 1m + kibol 1m (1) rywal z fazy grupowej Euro 1k

9.a. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. W obu okresach aktywne są pojęcia z domeny polityki aktualnej (w 1990-S są trzykrotnie bardziej aktywne: 32r.→10r.). W 1990-S dotyczą one rosyjskiej *piereiestrojki*, w 2012-S katastrofy polskiego samolotu pod *Smoleńskiem* w 2010 roku, w której zginęli przedstawiciele polskich władz i elit. W odniesieniu do wydarzeń historycznych aktywne są trzy klastry: Rosja carska, Rosja rewolucyjna, bolszewicka i Rosja z czasów II wojny światowej. Najaktywniejsze węzły to w 1990-S: *Lenin*, *Stalin*, *car*, *rewolucja*. Ciągłość aktywacji pojęć *car*, *kozak* (żołnierz w wojsku carskim), *Lenin*, *Stalin*, *Katyń*. Zmiana polega na dwukrotnym zmniejszeniu liczby asocjacji odnoszących się do historii i niemal siedmiokrotnym zmniejszeniu liczby reakcji. W 1990-S obserwuje się większy stopień uszczegółowienia (podano nazwiska postaci historycznych: *Kutuzow*, *Czapajew*).

Rosjanin 1990-S – 24a./92r.	Rosjanin 2012-S – 12a./19r.
(16) Gorbaczow 13k, 3m [Michaił, jedyny i ostatni prezydent ZSRR; twórca tzw. <i>piereiestrojki</i> , czyli przebudowy systemu komunistycznego] (13) pieriestrojka 10k, 3m (1) niepodległość 1k (1) zmiana 1k (1) zamieszki 1k	(6) = Putin 1k, 3m + W. Putin 1m + Władimir Putin 1m [Władimir, w 2012 r. prezydent Rosji] (2) polityk 2m (1) samolot 1k (1) Smoleńsk 1m
(7) = car 4k + car Piotr I 1k + carski 2k (3) kozak 2k, 1m (1) burżuazyjny 1k (1) feudalny 1k (1) Kutuzow 1m [gen. Michaił K. pogromca Napoleona] (1) rusyfikacja 1m (1) zabór 1k	(2) = zaborca (wg ich [sic!] władcy świata) 1m + zabory 1k (1) car 1m (1) historia 1k (1) kozak 1m
(11) Lenin 9k, 2m (7) = rewolucja 2k, 2m + rewolucjonista 1k+ rewolucjonistyczny 1k + rewolucyjny 1k (7) = Stalin 5k + stalinizm 1k + stalinowski 1k (6) = kołchoz 4k + kołchożnik 2k (1) „bezpieka” 1k (1) bolszewik 1k (1) Czapajew 1m [Wasilij, dowódca radziecki; znany z wyświetlanego w Polsce filmu z 1934 r. oraz wariantu piosenki <i>Kogda ja był malcziszkoj</i> śpiewanej po rosyjsku i mającej refren rozpoczynający się od słów <i>Czapajew gieroj...</i>] (1) sowiecki 1k	(1) Lenin 1k (1) sowieci 1m (1) Stalin 1k
(4) Katyń 2k, 2m (4) wojna 3k, 1m (1) łagry 1k (1) walki 1k	(1) Katyń 1m

10. Niejasne, niezrozumiałe

Rosjanin 1990-S	Rosjanin 2012-S
(4) ciemny 3k, 1m (1) czarny 1k (1) jasny 1k (1) zielony 1k (1) złoty 1k	(1) biały 1k (1) kolorowy 1k (1) różnicowany 1m

Ankieta obrazkowa 1994-O i 2012-O

Wyniki ankiety obrazkowej 1994-O, 2012-O zostaną zaprezentowane w dwóch postaciach: wizualnej i werbalnej. Otrzymane w toku badania rysunki zeskanowano i umieszczono w osobnych dla każdego bodźca i okresu zestawieniach (np. zestawienie Amerykanin 1994-O, Amerykanin 2012-O), starając się ułożyć rysunki tak, by sąsiadowały ze sobą podobne pod jakimś względem; jako pierwsze w zestawieniu podaje się rysunki przedstawiające postać historyczną, przedostatnie w zestawieniach są rysunki ludzi bez żadnej charakterystyki, a po nich rysunki przedmiotów, obiektów, na których nie zaznaczono sylwetki ludzkiej. Obok zestawień rysunkowych (w układzie identycznym i według tych samych zasad co w poprzednim rozdziale, prezentującym dane z 1990-S i 2012-S) zamieszczono wyniki badania 1994-O i 2012-O „przetłumaczone” z języka wizualnego na język werbalny. Podczas pracy nad translacją elementów obrazu na słowo założyłam, że nic, co zostało narysowane, nie jest przypadkowe, a zatem wszystko powinno być potraktowane jako składnik wyobrażenia o narodzie: uśmiech, płęć, fryzura (włosy długie, czarne, kręcone), obuwie (eleganckie, na obcasach, robocze), akcesoria (aktówka, kastaniety), wykonywane czynności (siedzenie na kanapie, jazda na motorze), tło (miasto i jego budowle, jak London Eye, Statua Wolności; góry, las, wieś, mieszkanie) itd. Wszystkie zauważone elementy zostały potraktowane jako odrębne skojarzenia (asocjaty) i umieszczone w tabelach wraz z podaniem liczby ich wystąpień (reakcji). Jak przy każdym tłumaczeniu, tak i w tym wypadku zasada *traduttore traditore* obowiązuje. Interpretacja niejednego rysunku była bardzo trudna i niekiedy wymagała nie tylko zastosowania własnej kompetencji kulturowej, ale – w sytuacjach trudniejszych – konsultacji. Dziękuję Dorocie Brzozowskiej za sugestie dotyczące interpretacji rysunków Chińczyka, Kamili Terminińskiej i Krystynie Kopeckiej za instrukcje nazewnicze w sprawie interpretacji elementów rysunków przedstawiających Żydów, Markowi Konieczniakowi za pomoc w identyfikacji pewnych szczegółów kultury szkockiej i angielskiej oraz topografii Londynu. Dziękuję licealistom, Jędrzejowi i Wojciechowi Karolusom, za dokładne przejrzanie wyników badań i zastosowanie wiedzy młodego pokolenia na temat typów broni białej do nazwania uzbrojenia Turka, Tatara, Kozaka. Niejedną odpowiedź znajdowałam w internecie. Mimo tych starań trzeba uznać, że w porównaniu z wynikami otrzymanymi w ankietach słownych 1990-S, 2012-S te, które uzyskano w wyniku „tłumaczenia” obrazu na słowo, mają pewien (choć niezbyt znaczący) rys subiektywnej interpretacji. Dlatego zdecydowano się na niepodawanie zsumowanej liczby wszystkich asocjatów odnotowanych jako skojarzenia na odpowiedni bodziec, co powinno by odpowiadać podawaniu całkowitej liczby przymiotników i rzeczowników podczas omawiania wyników 1990-S i 2012-S.

Prezentacja wyników badania 1994-O i 2012-O różni się także tym, że nie podaje się informacji na temat liczby ankietowanych kobiet i mężczyzn. W zamian odsyła się do konkretnych rysunków, na których można odnaleźć nie tylko cechę wyrażoną w tabeli słowem, ale i rozpoznać płęć respondenta na podstawie podpisu pod rysunkiem. Zaznaczmy jednak, że występuje tu pewne zróżnicowanie wynikające z rozwijającej się sytuacji badania. W obu okresach poproszono ankietowanych o wpisanie w prawym dolnym rogu informacji o wieku i płci w postaci imienia albo litery K lub M. W 2012-O wszyscy wybrali wariant K/M, zaś w 1994-O reakcją na taką prośbę był głośny żart jednego z uczestników badania: *Hans*, z odzewem innego: *Giuseppe*, oba nagrodzone śmiechem klasy i najwidoczniej zaakceptowane, gdyż na rysunkach widzimy bardzo często podpisy imionami nie własnymi, ale obcobrzmiącymi; niekiedy zresztą nie są to imiona, jak w Amerykanin 1994-O-1: *BAD BOY*, czy Szwed 1994-O-8 *Baby*. Z punktu widzenia analizy wyników jest to o tyle ważne, że z jednej strony informuje o równoległym przetwarzaniu danych

werbalnych i wizualnych, z drugiej – imię zapisane w danym języku może być potraktowane jako element konceptualizacji kulturowej: wyobrażenia o narodzie (choć niektóre podpisy świadczą po prostu o radości zabawy wcielania się w rolę malarza, twórcy; podczas badania podpisywano się czasem imionami wielkich artystów: *Leonardo, Raffaello, Fidiasz*). Imiona te zostały wpisane do klastra 3. Język. Mowa, gdzie informują o pewnej znajomości nazw własnych danej kultury.

Nazwy i numeracja klastrów są w większości identyczne z zastosowanymi przy opisie wyników 1990-S i 2012-S (zob. s. 45–46). Powtórzmy tylko, że wynikają one z faktu, iż obraz przemawia inaczej niż słowo, pewne modyfikacje trzeba więc było wprowadzić. Rysunek odzwierciedla decyzję ankietowanego, by spośród różnych dyspozycji mentalnych, różnych danych, obrazów, które wylaniają się w umyśle, wybrać jeden obraz najbardziej odpowiedni dla aktualnego przetwarzania danych. Jest możliwe, że ten obraz jest tak niejasny, niewyraźny, pusty pod względem informacyjnym, że reakcja na bodziec materializuje się w postaci rysunku człowieka wykonanego li tylko za pomocą kresek i kółek albo w sposób bardziej wyrafinowany artystycznie, lecz ciągle nie zawierający innego przekazu poza informacją: ‘człowiek’, a nawet innych kwalifikacji, jak w przypadku nazw: *tatar* ‘danie’, *kozak* ‘grzyb’, ‘but’, *francuz* ‘rodzaj pieczywa’. Informacje na ten temat są umieszczone w klastrze pierwszym pod nazwą 1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji. Następna kwestia dotyczy innej cechy przetwarzania obrazów mentalnych. Bodziec, będący nazwą narodowości, jeśli uaktywni w umyśle badanego obrazy człowieka, to – jak w cytowanym w rozdziale pierwszym fragmencie z książki A. Damasia na temat obrazu cioci Frani – będą one różne, może liczne, może nie, ale w niektórych szczególnie wyrazistych przypadkach w umyśle wyłoni się obraz osoby zajmującej się jakimiś czynnościami, niekoniecznie dającymi się ująć podczas tłumaczenia rysunku w kategoriach np. nazwy wykonawcy czynności, zawodu, roli społecznej. Wyodrębniono zatem klaster 6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty (powiązany z klastrem 6.a–6.e. w opisie ankiety słownej). Poza tym połączono klastry 2.a., 2.b. i 2.c. w jeden. Prezentuje się dane w klastrze 5. Kontakt. Emocje, choć wnioski formułuje się tylko na podstawie narysowanych uśmiechów lub smutnych czy wściekłych (rzadko) min, gdyż uznano, iż młodzież decyduje się na oznaczenie w ten sposób jakiejś własnej lub cudzej postawy emocjonalnej. Zwykle jest to pełna nadziei ufna postawa pozytywna. Wyjątki należy uznać za znaczące.

AMERYKANIN. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1994-O – 3., 4.b., 6.; 2012-O – 8.a., 8.b., 3. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.b., 3., 8.a.; 2012-O – 8.a., 3. Brak reakcji: 4.c. Największa zmiana: 7.a., 7.b., 8.a., 6.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Amerikanin 1994-O	Amerikanin 2012-O
(1) kobieta – może bizneswoman (?), spódnica, krawat, aktówka [rys. 12]	Brak rysunków dotyczących kobiet
(1) rys. bez człowieka [rys. 25]	(7) rys. bez człowieka [rys. 27, 29–31, 33–35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń
Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu <i>amerykan-ka</i> ‘składana kanapa’	Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu <i>amerykanka</i> ‘składana kanapa’

BAD
16. BOY 1

AMERYKANIN

ENA P 2

AMERYKANIN
SPORT

Monika 16 3

USA

Amig 4

AMERYKANIN

RONNO 15

5

AMERYKANIN

MARTA 16 6

AMERYKANIN

7

AMERYKANIN

Niko 16

8

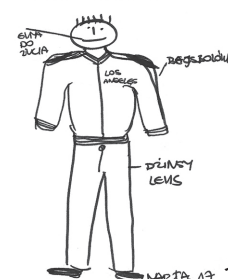
AMERYKANIN

BRZYKOWICZ, 18

9

AMERYKANIN

MARTA 17

10

AMERYKANIN

Przemysław, 16 11

AMERYKANIN

LUONA, 17 12

AMERYKANIN

Michał 18

13

AMERYKANIN

MARDA (18) 14

AMERYKANIN

AGATA (18) 15

AMERYKANIN

MARY 16 16

AMERYKANIN

ANIA, 17 17

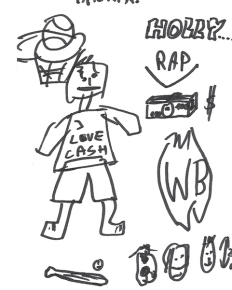
Amerykanin

Jechat 18

18

AMERYK.

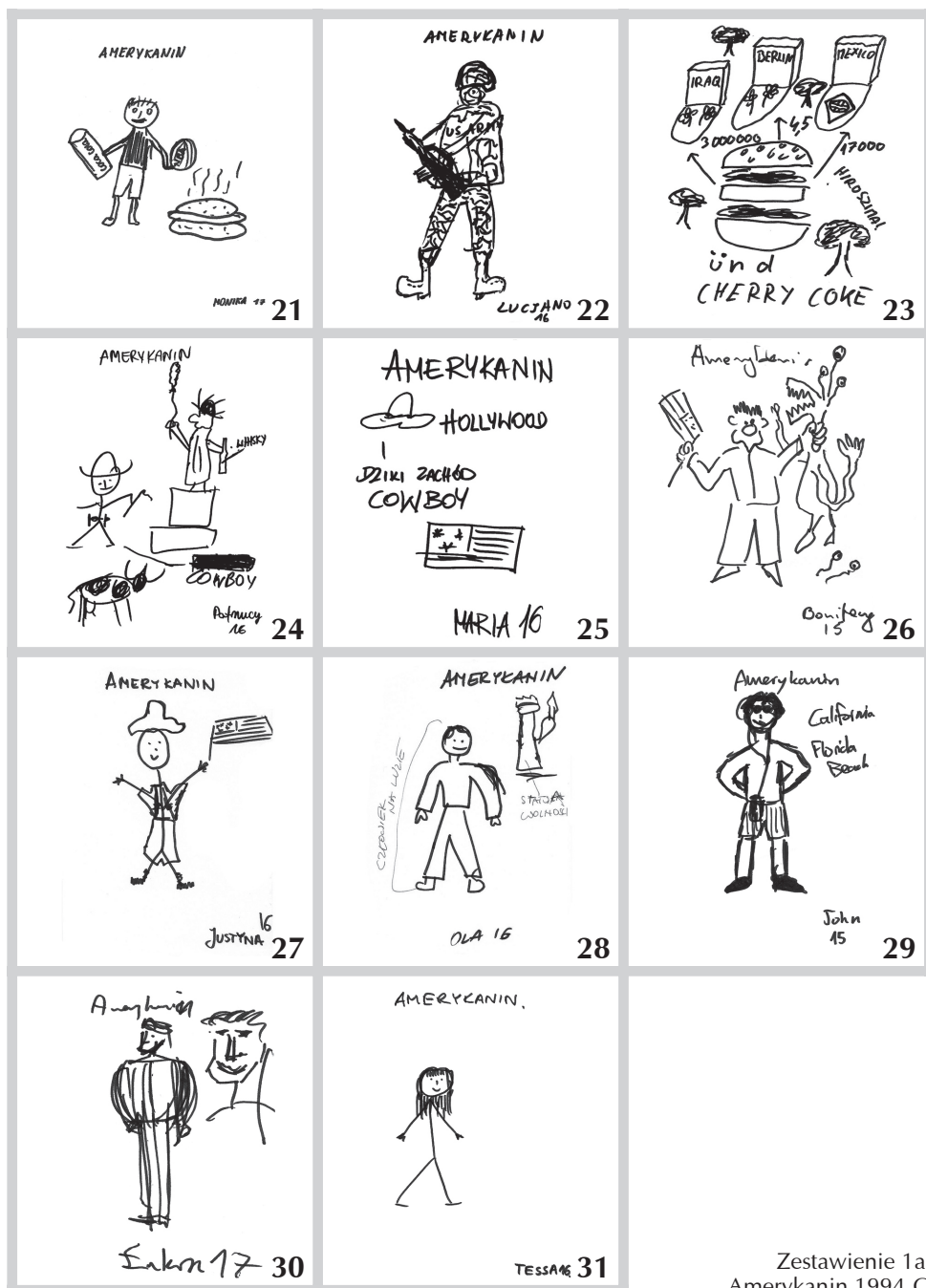

19

AMERYKANIN

ANIA 17 20

Zestawienie 1a.
Amerykanin 1994-O

Aby uzyskać dostęp do któregośkolwiek z rysunków zamieszczonych w Zestawieniach ankiet 1994-O i 2012-O, umożliwiający jego podgląd w wysokiej rozdzielczości i w dowolnym powiększeniu (tak że da się odczytać najmniejsze detale), należy wpisać w przeglądarkę adres www.imagologia.us.edu.pl albo skorzystać, jeśli urządzenie (komputer, smartfon) dysponuje stosowną aplikacją, z kodu Quick Reference umieszczonego poniżej oraz na skrzydełkach tyłu okładki.

Struktura katalogów z obrazkami i numeracja rysunków są takie same, jak w książce.

AMERYKANIN

m 18 1

Amerikanin

M 17 2

Amerikanin

3

AMERYKANIN

K 15 4

Amerikanin

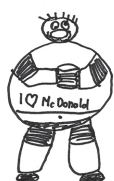
K 17 5

AMERYKANIN

K 16 6

Amerikanin

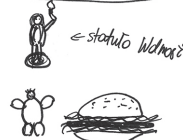
M 16 7

AMERYKANIN

K 18 8

AMERYKANIN

K 16

9

AMERYKANIN

K 16

10

Amerikanin

K 18

11

AMERYKANIN

K 17

12

Amerikanin

K 16

13

M 16

14

AMERYKANIN

M 16

15

AMERYKANIN

M 18

16

AMERYKANIN M 17

17

AMERYKANIN

O

M 16

18

AMERYKANIN

K 18

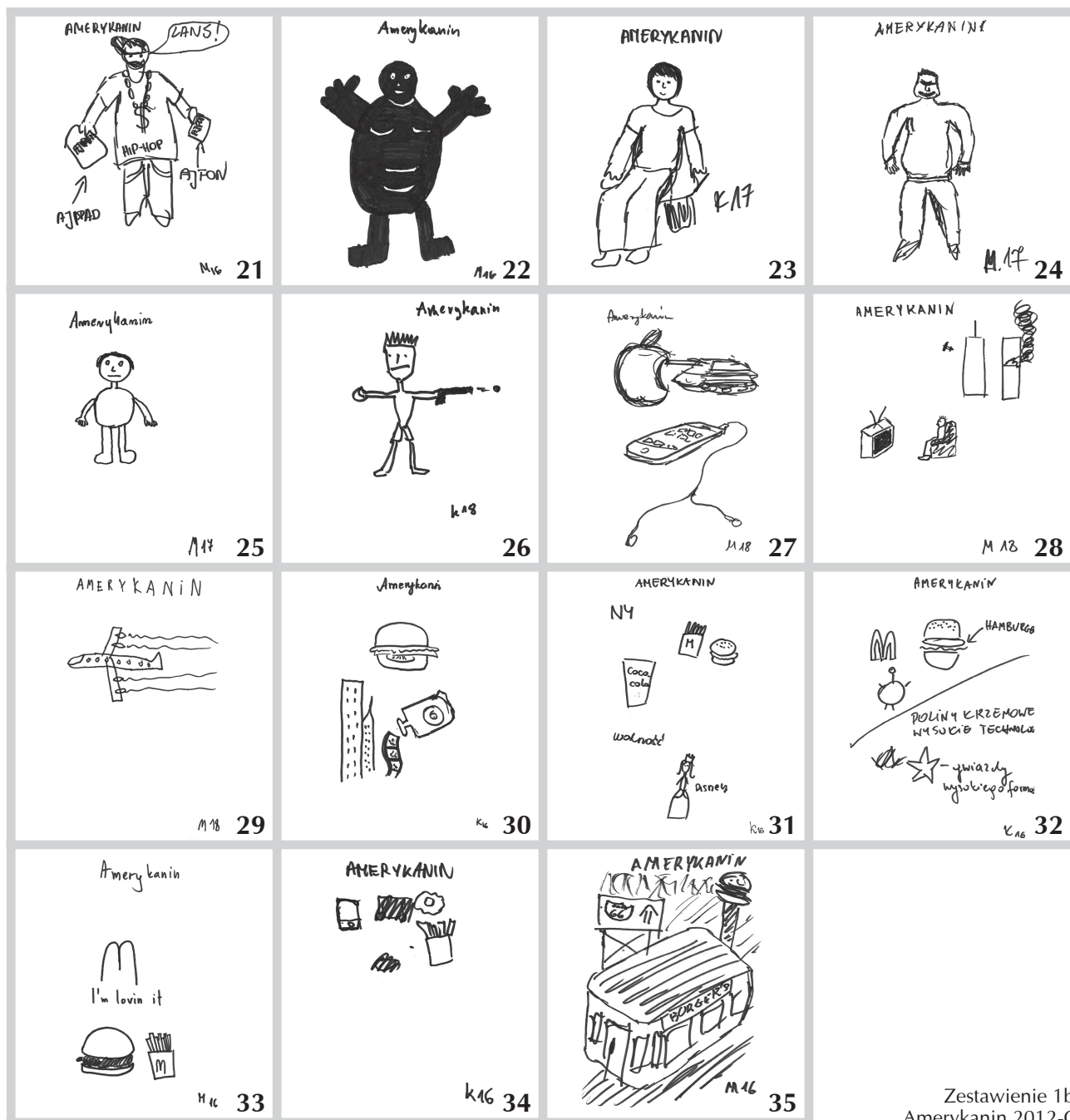
19

AMERYKANIN

K 17

20

Zestawienie 1b.
Amerikanin 2012-O

2. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji węzłów *Statua Wolności*, w konsekwencji więc i Nowy Jork, oraz *droga* (*szybka droga*, *droga 66*). W 1994-O w klastrze zgrupowane także skojarzenia z miejscami, których nazwy są zapisane słownie: *Chicago*, *Los Angeles*, *California*, *Florida Beach*, a w 2012-O oprócz NY, mamy też *Doliny Krzemowe*. W 1994-O skojarzenia dotyczą słonecznych miejsc (*plaża*, *solarium*), ale odnoszą się też do amerykańskiej militarnej obecności w świecie (*Iraq*, *Mexico*, *Berlin*, *Hiroszima*). W 2012-O możliwa, choć niepewna asocjacja, że Ameryka leży gdzieś daleko, za morzem/oceanem (leci się do niej *samolotem*).

Amerykanin 1994-O – 7a./12r.

- (3) Dziki Zachód = *Dziki Zachód*, *cowboy* [rys. 25] + Indianin z łukiem i tomahawkiem [rys. 5] lub z piórkiem we włosach [rys. 6] + *cowboy* w kapeluszu kowbojskim z batem i koltami u pasa i krowa [rys. 24]
- (3) nowojorska **Statua Wolności** [rys. 3, 24 – z butelką *whisky* i balonikiem, 28]
- (2) **autostrada**, **szybka droga** (na południu: kaktusy) [rys. 7 – 150 mil/h, 15]
- (1) ciepłe plażowe miejsca: *California*, *Florida Beach* [rys. 29]
- (1) cmentarze wojskowe na świecie: *Iraq*, *Berlin*, *Mexico*, *Hiroszima* [rys. 23]
- (1) *Los Angeles* [rys. 10], *Chicago* [rys. 4]
- (1) *solarium* [rys. 18 – lampa]

Amerykanin 2012-O – 8a./13r.

- (4) miasto z wysokimi, strzelistymi wieżowcami [rys. 11, 15, 28, 30]
- (2) nowojorski World Trade Center, *WTC attack* [rys. 15, 28]
- (2) nowojorska **Statua Wolności** [rys. 9, 15 – z dopływającym statkiem; może skojarzenie z dawną emigracją do Ameryki przez Atlantyk]
- (1) blaszak przydrożny, w którym sprzedaje się fast food [rys. 35]
- (1) *Doliny Krzemowe* [rys. 32]
- (1) **droga 66** [rys. 35]
- (1) lecący samolot (niepewne, może przez Atlantyk, więc Ameryka leży daleko, za oceanem) [rys. 29]
- (1) NY [rys. 31]

3. Język. Mowa. Cytaty z języka angielskiego są aktywnym elementem klastra, ale w 1994-O są liczniejsze i bardziej zróżnicowane, świadczące o dobrej orientacji np. w anglojęzycznych skrótowcach, jak *NHL* – *National Hockey League*, *NBA* – *National Basketball Association*, a także *WB* – *Warner Brothers*. W 2012-O ten klasterek jest zdominowany przez nazwy sieci gastronomicznych, jak *McDonald's*, *KFC* – *Kentucky Fried Chicken*. W 2012-O częstsze spolszczenia zapisu (w 1994-O: *cowboy*, a nie *kowboj*, w 2012-O: *ajfon*, *ajpod*, a nie *iphone*, *iPod*). Ciekawe są imiona, które w 1994-O młodzież wybrała jako podpis pod rys. Amerykanina. Oprócz *John* i *Mary* są to: *Ronald* (jak imię prezydenta Reagana) oraz *Luciano*, co może się kojarzyć z amerykańską włoską mafią.

Amerykanin 1994-O – 19a./20r.

- (2) *cowboy* [rys. 24, 25]
- (1) *BAD BOY* [rys. 1]
- (1) *CHERRY COKE* [rys. 23]
- (1) *Chicago Bulls* [rys. 4]
- (1) *HOBBY* [rys. 19]
- (1) *I love cash* [rys. 19]
- (1) *IRAQ* [rys. 23]
- (1) *John* [rys. 15]
- (1) *Luciano* [rys. 22]
- (1) *Mary* [rys. 16]
- (1) *MEXICO* [rys. 23]
- (1) mówi YES [rys. 9]
- (1) *MTV* [rys. 18]
- (1) *NBA* [rys. 6]
- (1) *NHL* [rys. 2]
- (1) *RAP* [rys. 9]
- (1) *Ronald* [rys. 5]
- (1) *US ARMY* [rys. 22]
- (1) *WB* [rys. 19]

Amerykanin 2012-O – 8a./20r.

- (13) *Mc Donald's*, *M* [rys. 1, 2, 3 – *Mc. Donald 4 ever*, 4, 7 – *I ♥ McDonald*, 8, 10, 13, 15, 16, 31, 32, 33 – *I'm lovin it*]
- (1) *ajpod*, *ajfon* [rys. 21]
- (1) *baseball* [rys. 18]
- (1) *BURGER'S* [rys. 35]
- (1) *HIP HOP* [rys. 21]
- (1) *KFC* [rys. 15]
- (1) *liberty* [rys. 10]
- (1) NY [rys. 31]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Całkowita zmiana. Od wyobrażenia w 1994-O bardzo męskiego typu (kwadratowa szczeka, zarost, czupryna, owłosione łydki) do obrazu zaniedbanego grubasa w 2012-O. Jedynie długie włosy, atrybut hippisów, oraz czarny kolor skóry, atrybut Afroamerykanów, stanowią pojęcia, aktywizujące się w reakcji na bodziec w obu okresach. W sieci wyobrażeń o wielorasowym społeczeństwie amerykańskim zabrakło w 2012-O Indian i Chińczyków.

Amerykanin 1994-O – 9a./18r.	Amerykanin 2012-O – 4a./23r.
(3) Murzyn , <i>murzyn</i> [rys. 1, 3, 6] (2) Indianin, <i>Indianin</i> 2 [rys. 5, 6] (1) Chińczyk [rys. 6]	(3) Murzyn [rys. 20, 22] + niepewne ubranie w pasy czy o Amerykanach jako ludziach: czarnych i białych [rys. 7]
(4) długie włosy [rys. 14–16, 31] (2) duże zęby w uśmiechu [rys. 4, 7] (2) kwadratowa szczeka [rys. 19, 30] (2) wyrazista czupryna [rys. 11, 13] (1) owłosione łydki [rys. 13] (1) wąs [rys. 8]	(18) grubas [rys. 1–3, 5–7, 9–16, 22, 24, 25, 32] (1) długie włosy [rys. 11] (1) rozczochrany [rys. 2]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Zmniejszenie klastra, ograniczenie liczby aktywnych węzłów. W 2012-O znikają skojarzenia ze strojem typu country (kapelusz, jeansy), elementy stroju eleganckiego (marynarka, krawat, aktówka, okulary), także żołnierski mundur. Stale zaznacza się nonszalanckość i niedbałość swobodnego, sportowego stroju oraz markowych (a więc może drogich) ubrań. Pojawia się nowy styl raperski (przerzysowany, a więc raczej wyśmiany).

Amerykanin 1994-O – 19a./41r.	Amerykanin 2012-O – 9a./26r.
(6) szorty [rys. 4, 9, 13 – uszyte z flagi amerykańskiej, 19, 21, 29] (6) strój sportowy [rys. 1, 2, 4, 10, 17, 29] (5) kapelusz, kapelusz kowbojski [rys. 7, 8, 24, 25, 27] (3) ciemne okulary [rys. 8, 16, 18] (3) krawat [rys. 11–13] (3) markowe ubrania sportowe [rys. 10 – LEVIS, 17 – koszula BIG STAR i buty ADIDAS] (2) czapka baseballowa z daszkiem [rys. 4, 18] (2) <i>jeans</i> , <i>dżinsy</i> [rys. 10, 16] (1) aktówka [rys. 11–13] (1) bluza <i>bejsbolówka</i> [rys. 10] (1) dwurzędowa marynarka lub blezer z krawatem [rys. 11] (1) mundur polowy [rys. 22] (1) niedbały strój: krzywo zawinięte nogawki [rys. 17] (1) okulary [rys. 11] (1) spódniczka [rys. 11] (1) strój plażowy [rys. 18, 29]	(10) T-shirt, bluza [rys. 2–7, 16, 17, 23, 24] (4) szorty [rys. 4, 12, 20, 26] (3) czapka z daszkiem na bok/do tyłu [rys. 3, 10, 21] (3) strój sportowy [rys. 18–20] (2) brak koszuli [rys. 14, 22] (1) strój raperski [rys. 21] (1) ubranie markowe Dolce Gabana D&G [rys. 8]
(1) bomba atomowa [rys. 23] (1) karabin [rys. 22] (3) łuki, strzały i tomahawk Indianina [rys. 5]	(1) czołg [rys. 27] (1) pistolet lub karabin [rys. 26]

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena

Amerykanin 1994-O – 1a./1r.	Amerykanin 2012-O – zero
(1) brud [rys. 20]	

5. Kontakt. Emocje. Ciągłość zaznaczania emocji pozytywnych i negatywnych z przewagą pierwszych.

Amerikanin 1994-O – 2a./12r.	Amerikanin 2012-O – 3a./16r.
(11) uśmiech [rys. 5, 7, 13–15, 17, 27–31] (1) <i>mina, kim to ja nie jestem</i> [rys. 16]	(11) uśmiech [rys. 1, 4–6, 8, 10, 13, 14, 16, 18] (3) krzywa mina [rys. 3, 24, 26] (2) twarz bez wyrazu [rys. 15, 19]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Ciągłość aktywacji węzłów *siedzi przy stole z jedzeniem i ogląda telewizję*. Poza tym bardzo duża zmiana. W 1994-O aktywności Amerykanina są liczne, ciekawe i zróżnicowane, zaś w 2012-O mogą być uznane tylko za nudne, płaskie lub szaleńcze (*strzelanie*). Od wyobrażenia z 1994-O osoby dynamicznej, aktywnej, przechodzimy do wyobrażenia z 2012-O osoby niczym się nie zajmującej poza jedzeniem. W 2012-O znikają też skojarzenia dotyczące stylu bycia, manier lub raczej ich braku, najwidoczniej jeszcze w 1994-O szokującego z perspektywy polskiej etykiety, skoro przedstawiono na rysunkach: *nogi na stole, ręce w kieszeni*; może w 2012-O są to już zachowania nienacechowane.

Amerikanin 1994-O – 11a./20r.	Amerikanin 2012-O – 6a./8r.
(4) słucha muzyki [rys. 9, 15, 18, 29] (3) jedzie (samochodem, na motorze, na deskorolce) [rys. 7–9] (3) pali [rys. 15, 17, 20] (2) siedzi przy stole z jedzeniem i muzyką [rys. 15 – niepewne: party, 20] (2) siedzi w swobodnej pozie z nogami na stole, na krześle obrotowym [rys. 15, 20] (1) dusi coś lub kogoś (może potwora?) [rys. 26] (1) <i>HOBBY</i> [rys. 19] (1) mówi <i>YES</i> [rys. 9] (1) ogląda telewizję [rys. 20] (1) skacze, grając w koszykówkę [rys. 1] (1) trzyma ręce w kieszeni [rys. 16]	(3) siedzi w fotelu, przy stole z jedzeniem i je [rys. 12, 13, 23] (1) mówi: <i>Omnom Nom</i> [rys. 14 – prawdopodobnie nawiązanie do tytułowego bohatera serii <i>Om Nom Stories</i> , animowanej postaci żywiącej się słodyczami] (1) myśli: <i>LANS!</i> [rys. 21] (1) ogląda telewizję [rys. 28] (1) płacze [niepewne, rys. 2] (1) strzela, ale nie jest żołnierzem [rys. 26]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Zmienia się aktywność klastra grupującego pojęcia odnoszące się do stosunku Amerykanina wobec ojczyzny, wobec swego państwa. W 1994-O kilka rysunków przedstawia człowieka z flagą amerykańską lub symbolem *US*, w 2012-O ich brak. Aktywne natomiast w obu okresach są węzły dające dostęp do sieci pojęć z domeny wolności: *Statua Wolności, wolność, liberty*.

Amerikanin 1994-O – 3a./9r.	Amerikanin 2012-O – 3a./4r.
(5) flaga amerykańska [rys. 2 – na rękawie, 9, 13 – na spodniach, 25, 26 i 27 – w ręku] (3) Statua Wolności [rys. 3, 24, 28] (1) żołnierz z karabinem w połowym mundurze z napisem <i>US ARMY</i> [rys. 22]	(2) Statua Wolności [rys. 9, 15] (1) <i>liberty</i> [rys. 10 – niepewne, możliwe skojarzenie z towarzystwem ubezpieczeniowym i jego reklamą] (1) <i>wolność</i> [rys. 31]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęcia *sportowiec*. Zmiana polega na zmniejszeniu w 2012-O liczby skojarzeń z rolami społecznymi. W 1994-O na prawie dwóch trzecich rysunków Amerykanin jest przedstawiony jako osoba, która ma jakiś zawód, należy do jakiejś grupy (*sportowiec, żołnierz, hippis*), zaś w 2012-O jest to człowiek bez zajęcia, bez zawodu, bez hobby (por. Amerykanin 1994-O-19, gdzie zapisano reakcję *hobby*).

Amerikanin 1994-O – 5a./17r.	Amerikanin 2012-O – 2a./4r.
(6) <i>hippis/człowiek na luzie</i> [rys. 14, 15, 18, 20, 28, 31] (4) sportowiec [rys. 1, 2, 4, 10 – niepewne] (3) biznesmen z aktówką [rys. 11–13] (2) kowboj [rys. 24, 25] (2) żołnierz [rys. 22, 23]	(3) sportowiec [rys. 18–20] (1) raper [rys. 21]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. W obu okresach odnotowane (słabo) ślady postrzegania Amerykanina w kategoriach ekonomicznego bogactwa oraz silnej waluty amerykańskiej.

Amerykanin 1994-O – 3a./4r.

- (2) banknoty **dolarowe** [rys. 9, 19 – paczka banknotów dolarowych]
- (1) *I love cash* [rys. 19]
- (1) **znak dolara \$** [rys. 9]

Amerykanin 2012-O – 2a./2r.

- (1) worek **dolarów** [rys. 12]
- (1) **znak dolara \$** na naszyjniku [rys. 21]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie [używkii]. Ciągłość aktywacji węzłów *hamburger, cola, hot dog*. Jednak w 2012-O ponad dwukrotnie zwiększa się liczba reakcji dotyczących jedzenia (asocjatu hamburger prawie czterokrotnie: 6 r. → 21r.), przede wszystkim pochodzącego z sieci *McDonald's, Burger King, KFC*. Przestają być wyróżnikiem Amerykanina *guma do żucia, marihuana, drinki alkoholowe*.

Amerykanin 1994-O – 7a./20r.

- (6) **hamburger** [rys. 2, 3, 18, 20, 21, 23]
- (5) coca **cola** [rys. 2, 18, 20, 21, 23 – cherry coke]
- (3) *guma do żucia* [rys. 2, 10, 16]
- (3) whisky [rys. 11 – niepewne, 17, 20, 24]
- (1) drink z lodem [rys. 18]
- (1) **hot dog** [rys. 3]
- (1) marihuana, coś pali, *no i względnie trawa* [rys. 16, 17]

Amerykanin 2012-O – 10a./52r.

- (21) **hamburger** [rys. 1–16, 30–33, 34]
- (13) *McDonald's, M* [rys. 1, 2, 3 – *Mc. Donald 4 ever*, 4, 7 – *I ♥ McDonald*, 8, 10, 13, 15, 31, 32, 33 – *I'm lovin it*]
- (6) frytki [rys. 5, 6, 10, 15, 33, 34]
- (5) **cola** [rys. 4, 11, 12, 16, 31]
- (2) *chipsy* [rys. 12, 17]
- (1) *BURGER'S* [rys. 35]
- (1) **hot dog** [rys. 14]
- (1) *KFC* [rys. 15]
- (1) pizza [rys. 2]
- (1) zapiekanka [rys. 4]

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość aktywacji węzłów, które odnoszą się do przemysłu elektronicznego (*telewizor* + w 2012-O *tablet, ajfon, ajpod*), zbrojeniowego (*karabin* + w 1994-O *bomba atomowa*, a w 2012-O *czołg*), motoryzacyjnego. W 2012-O aktywne są pojęcia łączące wysoką ocenę amerykańskich *technologii* z wiedzą na temat instytucji: *Doliny Krzemowej*.

Amerykanin 1994-O – 7a./8r.

- (2) **telewizor** [rys. 15, 20]
- (1) bomba atomowa [rys. 23]
- (1) **karabin** [rys. 22]
- (1) motor HARLEY [rys. 8]
- (1) przyczepa campingowa [rys. 9 – ale to też dom, zarys sylwetki w oknie]
- (1) radio wieża [rys. 15]
- (1) samochód kabriolet [rys. 7]

Amerykanin 2012-O – 10a./12r.

- (2) tablet/ firma Apple [rys. 13, 27]
- (2) **telewizor** [rys. 16, 28]
- (1) *ajpod, ajfon* [rys. 21]
- (1) czołg [rys. 27]
- (1) *Doliny Krzemowe* [rys. 32]
- (1) **karabin** [rys. 26]
- (1) *nowoczesność* [rys. 17]
- (1) samochód [rys. 11]
- (1) samolot [rys. 29]
- (1) *wysokie technologie* [rys. 32]

8.c. Kultura. Ciągłość aktywacji węzłów *kamera* i *taśma filmowa* oraz zgrupowanych pojęć z domeny produkcji filmowej oraz muzyki pop.

Amerykanin 1994-O – 5a./5r.

- (1) *HOLLYWOOD* [rys. 25]
- (1) **kamera**, twarze aktorów, 20mm (może jako parametry średnicy obiektywu kamery, może błędnie podana szerokość **taśmy filmowej**) [rys. 19]
- (1) *MTV* [rys. 18]
- (1) *RAP* [rys. 19]
- (1) *WB* (logo wytwórni Warner Bros./Warner Brothers) [rys. 19]

Amerykanin 2012-O – 6a./6r.

- (1) *Disney* + rysunek królewny [rys. 31]
- (1) *GAGA* [rys. 3]
- (1) gwiazdka, *gwiazdy wysokiego formatu* [rys. 32]
- (1) *HIP HOP* [rys. 21]
- (1) **kamera** i **taśma filmowa** [rys. 30]
- (1) telewizor z filmem, włączony do kontaktu [rys. 16]

8.d. Sport. Ciągłość aktywacji węzła *baseball*. Zmiana polega na zmniejszeniu się w 2012-O objętości klastra (dwukrotnie mniej asocjatów) i wyrazistości (trzykrotnie mniej reakcji). Uznawane dawniej za amerykańskie sporty: hokej i koszykówka, nie są już w 2012-O pierwszymi skojarzeniami z bodźcem Amerykanin.

Amerykanin 1994-O – 6a./9r.

- (3) koszykówka, *NBA* [rys. 1, 6, 19, 21]
- (2) **baseball** [rys. 4 – niepewne, może kij baseballowy może kij do krykieta, może karabin, 19 – pałka i piłka]
- (1) deskorolka [rys. 9]
- (1) drużyna koszykówki *CHICAGO BULLS* [rys. 4]
- (1) hokej/hokeista *NHL* [rys. 2]
- (1) *sport* [rys. 3]
- zob. też w 4.b.: (6) sportowy strój [rys. 1, 2, 4, 10, 17, 29]

Amerykanin 2012-O – 3a./3r.

- (1) **baseball** [rys. 18]
- (1) czarnoskóry czempion w okularach [rys. 20]
- (1) rugby [rys. 19]
- zob. też w 4.b.: (3) sportowy strój [rys. 18–20]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. W 1994-O odnotowano aktywność węzłów, które dotyczą prowadzonych przez USA w XX wieku wojen oraz ich tragicznych skutków w postaci ofiar, głównie chyba żołnierskich. Można za historyczne uznać skojarzenia z Dzikim Zachodem, obrazy Indian i kowbojów w tradycyjnych strojach. W 2012-O jedyny aktywny węzeł odnosi się do najważniejszego wydarzenia, czyli ataku terrorystycznego Al-Kaidy na USA z 11 sierpnia 2001 r., tu przedstawionego w postaci prototypowego wydarzenia, tj. zniszczenia bliźniaczych wież World Trade Center.

Amerykanin 1994-O – 3a./3r.

- (1) wojny: *Iraq, Berlin, Mexico, Hiroszima!*, grzyby atomowe, 3 000 000, 17 000, 4,5 ofiar, nagrobki na mogiłach żołnierskich [rys. 23]
- (1) zdobywanie Dzikiego Zachodu [rys. 5, 24, 25]
- (1) żołnierz z karabinem w polowym mundurze z napisem *US ARMY* [rys. 22]

Amerykanin 2012-O – 1a./2r.

- (2) zamach na wieżę World Trade Center, *WTC attack* [rys. 15, 28]

ANGLIK. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1994-O – 4.b.; 2012-O – 4.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.b.; 2012-O – 4.b. 8.a. Brak reakcji: 4.c., 7.c. Największa zmiana: 2., 4.a., 4.b., 8.c. + brak reakcji dotyczących kobiet w 2012-O.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Anglik 1994-O	Anglik 2012-O
(4) kobieta [rys. 11, 21, 22, 23 – w parze z mężczyzną]	Brak rysunków dotyczących kobiet
Brak rys. bez człowieka [nawet rys. 30 zaznacza stopę, a rys. 31 twarz]	(10) rys. bez człowieka [rys.26–35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń [nawet rys. 25 sugeruje odwzorowanie postaci kibica angielskiego]
Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu <i>anglik</i> 'koń rasy angielskiej'	Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu <i>anglik</i> 'koń rasy angielskiej'

2. Miejsce. Terytorium. Geografia. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji pojęć *londyński Big Ben* oraz *jezdnia z ruchem lewostronnym*. Duża zmiana pod względem wyrazistości klastra (sześć razy więcej reakcji) i jego zawartości (trzykrotny wzrost asocjatyw). W 1994-O *pub* został uznany za specyficznie angielskie miejsce, a w 2012-O (gdy *puby* stały się popularne i w Polsce) respondenci przedstawiają raczej angielską ulicę i rysują *czerwony autobus*, *budkę telefoniczną*. W obu okresach brak niektórych skojarzeń typowo w polskiej kulturze wiązanych z Anglikiem, np. w 2012-O nieaktywne jest pojęcie *deszcz/wilgotny klimat*, a w 1994-O – *wyspa*. W 2012-O aktywność licznych węzłów może wynikać z bezpośredniej znajomości topografii Londynu, jak nazwa ulicy zakupów *Oxford Street* wraz z markowymi sklepami czy rysunki nowopowstałych w Londynie tzw. milenijnych budowli, jak *London Eye* wybudowany w 1999, *Millenium Bridge* wybudowany w 2000 r.

Anglik 1994-O – 4a./4r.	Anglik 2012-O – 11a./30r.
(1) Big Ben w Londynie [rys. 13] (1) deszcz [rys. 3, 13] (1) jezdnia z ruchem lewostronnym [rys. 29] (1) pub, wysoki bar, drinki [rys. 21]	(14) Big Ben w Londynie [rys. 7, 8, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 29–34] (3) diabelski młyn London Eye [rys. 7, 22, 29] (3) rzeka z mostem [rys. 29, 30] + <i>most</i> [rys. 22 – chyba Millenium Bridge albo Albert Bridge na Tamizie] (2) morze, żaglówka, chmurki [rys. 34, 35] (2) <i>Oxford Street</i> wraz ze sklepami <i>Primark</i> , <i>Next</i> , <i>Dorothy Perkins</i> [rys. 23, 30] (1) jezdnia z ruchem lewostronnym [rys. 23] (1) <i>Londyn</i> [rys. 30] (1) miejski autobus piętrowy, czerwony [rys. 15] (1) miejska budka telefoniczna [rys. 32] (1) ulica miasta, kamienice, bruk, herbaciarnia [rys. 1] (1) <i>wyspa</i> [rys. 30]

3. Język. Mowa. Ciągłość aktywacji węzła *tea* (zapis też z błędem *tee*, podobnie *Milch* zam. *milk*). Ciekawa reakcja AAA, która może odnosić się do specyficznej artykulacji w języku angielskim, związanej m.in. z wymową angielskiego zadziąsłowego, nierotycznego *r*.

Anglik 1994-O – 4a./4r.	Anglik 2012-O – 4a./6r.
(1) <i>fish&chips</i> (1) <i>lunch</i> [rys. 13] (1) pub [rys. 21] (1) Tea + <i>Milch</i> [rys. 31]	(2) <i>Oxford Street</i> [rys. 23, 30] (2) tea / <i>tee</i> [rys. 1, 8] (1) AAA! [rys. 18] (1) BIG BEN [rys. 18]

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

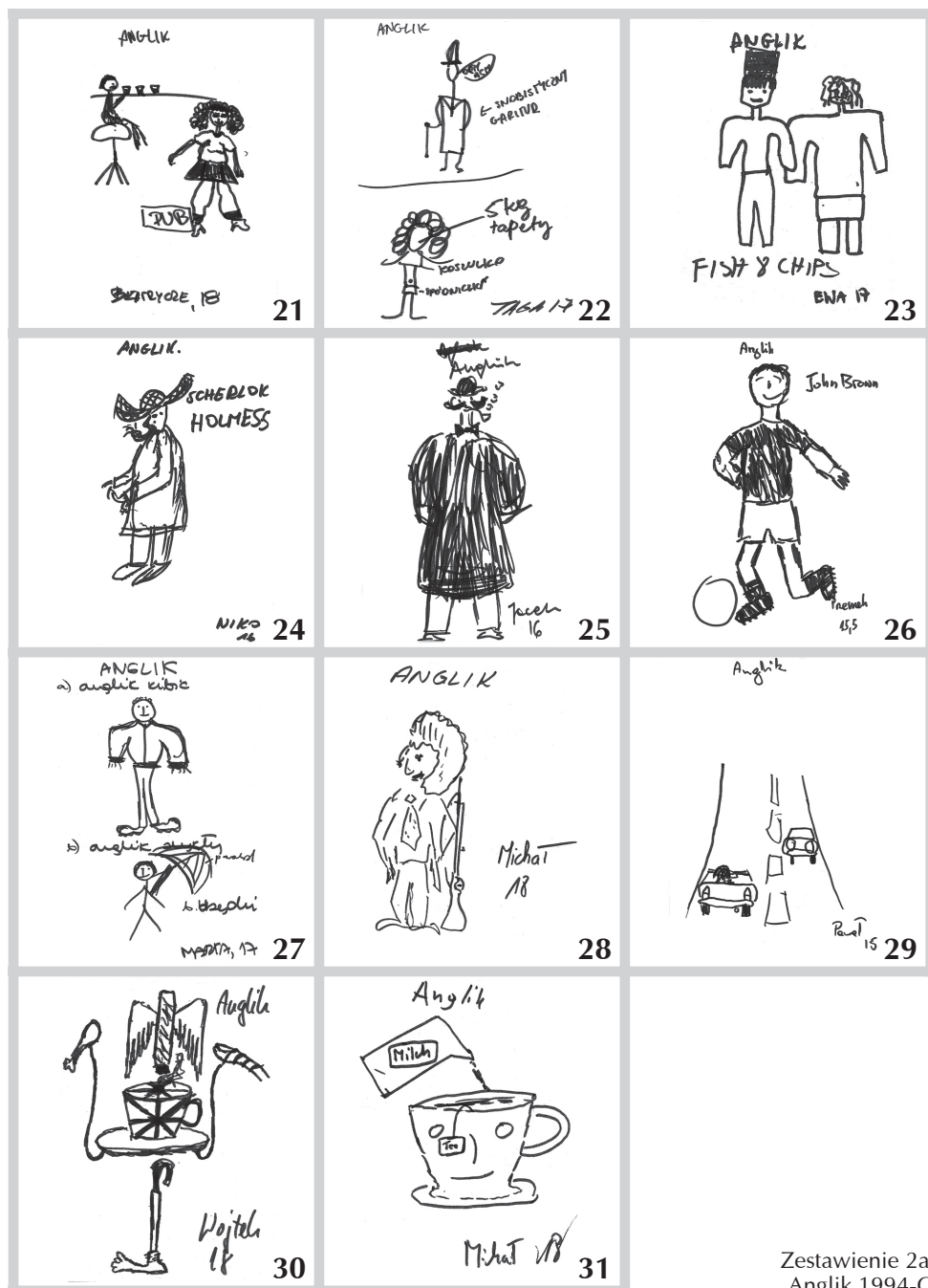
18

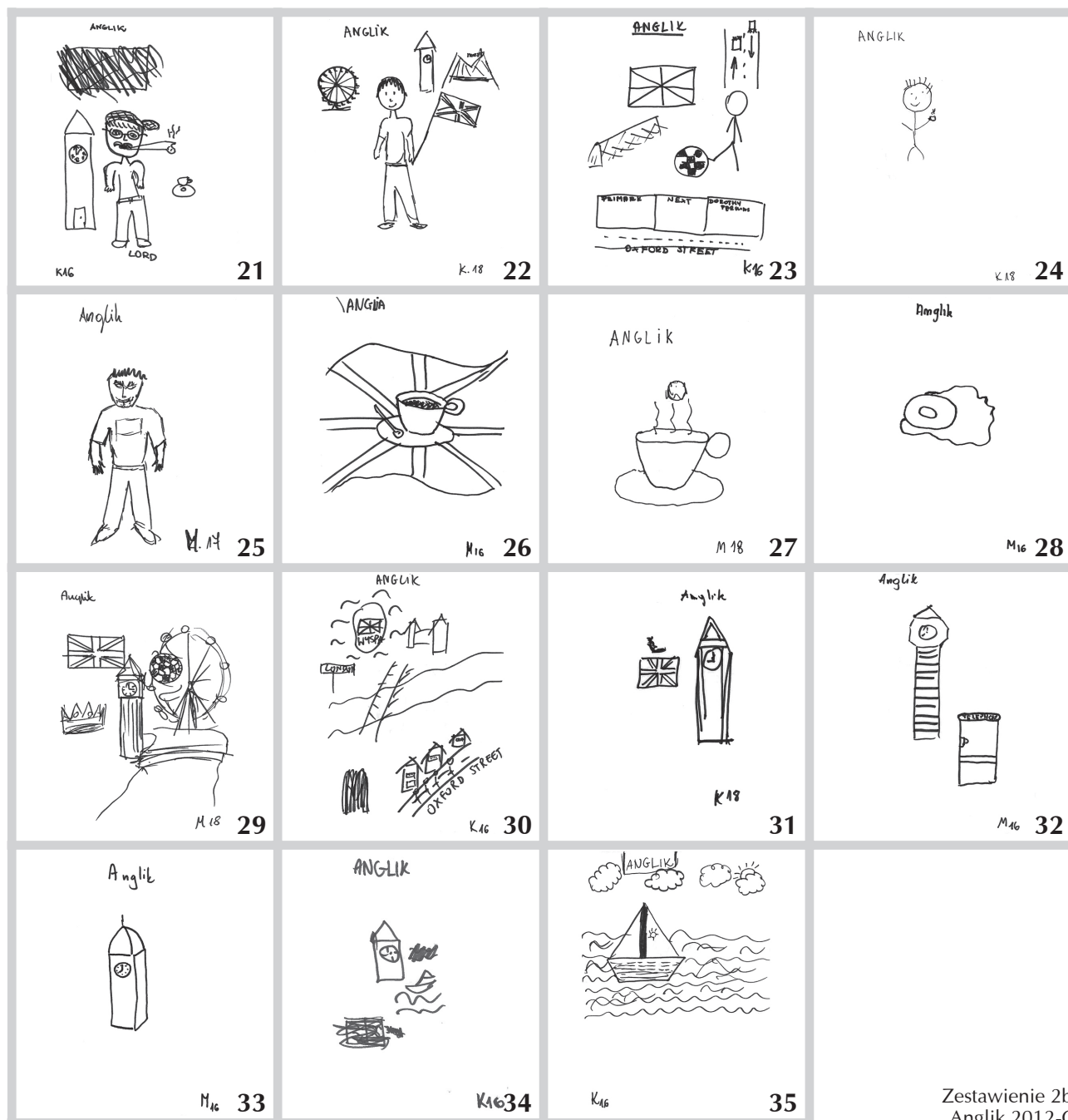

19

20

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji węzła *piegi* i *wąs*, *kręcone włosy*. W 2012-O nie są już aktywne skojarzenia: *chudy*, *brzydki*.

Anglik 1994-O – 7a./12r.	Anglik 2012-O – 3a./3r.
(3) wąs [rys. 6, 7 – niepewne, może zła mina, 25] (1) <i>b. brzydki</i> [rys. 27] (1) <i>chudy</i> , kościsty, sterczące kolana [rys.13] (1) piegi [rys. 20] (1) z przodu grzywka, na górze łysina [rys.19]	(1) kręcone włosy [rys. 5] (1) piegi [rys. 4] (1) wąs [rys. 21]
(3) kręcone włosy u kobiety [rys. 21-23] (2) niezgrabna kobieta [rys. 21, 23]	

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Rozbudowany, aktywny klaster (ale w 2012-O o połowę mniej reakcji). Zgrupowane są w nim pojęcia odnoszące się do tradycyjnego, konserwatywnego stroju męskiego: *garnitur*, *melonik*, *cylinder*, *blezer*, *krawat*, *bermyca gwardii królewskiej*. W 2012-O słabnie wyobrażenie o dużej elegancji Anglika, o czym świadczy brak na rysunkach spodni garniturowych (zaprasowanych w kant), widocznych na rysunkach w 1994-O często. Rysunki elementów stroju informują dodatkowo o aktywacji pojęć z innych domen, np. staroświecki strój można rozumieć jako sposób wskazania cech: *konserwatywny*, *tradycyjny*, *oryginalny*, narysowanie parasola informuje o deszczowym klimacie Anglii, zaś przedstawienie Anglika w płaszczu, z walizką i parasolem sugeruje, iż przebywa on, jest aktywny poza własnym domem. Tylko w 1994-O przedstawiono strój i makijaż kobiety, a narysowane szczegóły świadczą, iż został uznany za zbyt wyzywający.

Anglik 1994-O – 23a./67r.	Anglik 2012-O – 18a./34r.
(8) spodnie w kant [rys. 5, 9, 10, 12, 14–16, 18] (7) krawat [rys. 1, 5, 7, 16, 17, 18, 28] (7) melonik [rys. 1–4, 6 – dziwny kapelusz, 7, 22, 25] (6) parasol [rys. 1–3, 13, 27, 30 – niepewne, może laseczka] (5) blezer [rys. 2, 8, 9 – krótka marynarka, 17, 18 – we wzory] (5) garnitur [rys. 1, 5, 14, 15, 22 – <i>snobistyczny garnitur</i>] (5) okulary [rys. 5, 8, 15, 18, 19] (4) teczka walizeczka 1 [rys. 1, 2, 8, 15] (3) sweter [rys. 7, 10, 16 – niepewne] (2) kamizelka [rys. 1 – z garniturem, 16] (2) mucha [rys. 15, 25] (1) cylinder [rys. 5] (1) czapka Sherlocka Holmesa [rys. 24] (1) czapka straży królewskiej, gwardii brytyjskiej, bermyca (ang. <i>bearskin</i>) [rys. 23] (1) czapka z daszkiem [rys. 13] (1) długi płaszcz [rys. 25] (1) fular [rys. 9] (1) nauszniki a. czapka – niepewne [rys. 18] (1) szorty (może skauta) [rys. 19]	(6) blezer [rys. 3–5, 10, 11, 19] (4) czapka straży królewskiej, gwardii brytyjskiej, bermyca (ang. <i>bearskin</i>) [rys. 6, 15, 16 – <i>kapelusz (nakrycie głowy armii)</i> , 17] (3) krawat [rys. 2, 4, 5] (2) buty męskie z obcasami [rys. 19] (2) buty sznurowane [rys. 5, 10] (2) cylinder [rys. 1, 2] (2) melonik [rys. 3, 5] (2) parasol [rys. 3, 14] (2) ubiór w kratę [rys. 20, 21] (1) cyklistówka [rys. 20] (1) czapka do krykieta w kratę [rys. 21] (1) długi płaszcz [rys. 1] (1) garnitur [rys. 2] (1) laseczka [rys. 1] (1) monokl [rys. 1] (1) okulary [rys. 21] (1) walizeczka [rys. 19]
(3) krótka <i>spódniczka</i> [rys. 21–23] (1) krótka <i>koszulka</i> , pępek na wierzchu [rys. 22] (1) zbyt umalowana 5 <i>kg tapety</i> [rys. 22]	
(1) strzelba do polowań [rys. 28]	(1) broń reprezentacyjna [rys. 15]

5. Kontakt. Emocje. Klaster porównywalny pod względem wyrazistości i zawartości. Dominują uczucia pozytywne.

Anglik 1994-O – 3a./8r.	Anglik 2012-O – 3a./10r.
(5) uśmiech [rys. 3, 15, 19, 20, 26] (2) mina w dół [rys. 6, 7 – niepewne, może wąs] (1) twarz bez wyrazu [rys. 22]	(7) uśmiech [rys. 2, 3, 5, 14, 19, 22, 24] (2) twarz bez wyrazu [rys. 20, 23] (1) mina w dół [rys. 8]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Ciągłość aktywacji węzła: *kopie piłkę* (cecha sportowca), powtarza się też reakcja odnosząca się do „wydawania dźwięków”, w 1994-O *Och, Ach*, w 2012-O *AAA!*, prawdopodobnie związana zarówno z zauważeniem specyficznej artykulacji głosek w angielszczyźnie, jak i z oceną trochę manierycznego, snobistycznego stylu bycia Anglika.

Anglik 1994-O – 5a./5r.	Anglik 2012-O – 3a./3r.
(1) czyta gazetę [rys. 4] (1) kopie piłkę [rys. 26] (1) mówi: <i>OCH ACH</i> [rys. 22] (1) prowadzi auto ruchem lewostronnym [rys. 29] (1) siedzi przy barze [rys. 21]	(1) kopie piłkę [rys. 23] (1) mówi w dymku <i>AAA!</i> [rys. 18] (1) nalewa herbatę [rys. 10]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Ciągłość aktywacji pojęcia *flaga brytyjska*. W 1994-O brak skojarzeń z *monarchią*, w 2012-O znika tradycyjny symbol imperium – *lew*.

Anglik 1994-O – 2a./2r.	Anglik 2012-O – 2a./14r.
(1) brytyjski lew [rys. 28] (1) flaga brytyjska Union Jack [rys. 30]	(7) flaga brytyjska Union Jack [rys. 18 – flaga Anglii, 22, 23, 26, 29–31] (7) król/królowa/korona/ <i>monarchia</i> [rys. 6–9, 13, 16, 29]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Można uznać, że w obu okresach aktywne jest pojęcie *dżentelmen*, może *arystokrata* (w 2012-O: *lord*). Natomiast dopiero w 2012-O występują pojęcia związane z instytucjami monarchii: *król*, *królowa*, *strażnik gwardii królewskiej*, utrwalone może dzięki telewizyjnym przekazom, a może dzięki własnemu doświadczeniu turysty, oglądającego zmianę warty przed pałacem Buckingham (?), widzącego angielskich studentów, kibiców itd. W 1994-O obecne są szczegóły świadczące o kontakcie z Anglikiem za pośrednictwem kultury: literatury, sztuki (znajomość powieści o detektywie Sherlocku Holmesie, obrazów angielskich polowań, myśliwych na safari w koloniach).

Anglik 1994-O – 4a./16r.	Anglik 2012-O – 6a./20r.
(11) elegancki człowiek bez zajęcia (dżentelmen?) [rys. 1–5, 7, 9, 15–17, 25] (3) sportowiec [rys. 12, 20, 26] (1) detektyw [rys. 24] (1) myśliwy [rys. 28]	(7) król/królowa/korona/ <i>monarchia</i> [rys. 6–9, 13, 16, 29] (6) elegancki człowiek bez zajęcia (dżentelmen?) [rys. 1–5, 19] (4) strażnik gwardii królewskiej [rys. 6, 15–17] (1) lord [rys. 21] (1) nieogolony z jakąś naszywką na koszulce (niepewne – kibic) [rys. 25] (1) student w birecie i z dyplomem [rys. 12]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie [użytki]. Ciągłość aktywacji węzła *herbata* wraz ze zgrupowanymi pojęciami, które dotyczą nie tylko sposobów picia herbaty (1994-O z *mlekiem*), ale i wyobrażeń na temat eleganckiego jej podawania (*filiżanka ze spodeczkiem*) i spożywania przy *małym stoliczku*. W obu okresach aktywne inne pojęcia: 1994-O *fish and chips*, w 2012-O *jajko na bekonie*. Zaznaczono zwyczaj jadań południowego posiłku: w 1994-O *lunch*, w 2012-O *12:00*.

Anglik 1994-O – 8a./34r.	Anglik 2012-O – 8a./32r.
(13) = filiżanka ze spodekiem [rys. 5, 7, 8, 11, 14, 31] + filiżanka [rys. 9, 10 – <i>filiżanka herbaty</i> , 12, 20, 30] + kubek z uszkiem [rys. 6, 13]	(12) = filiżanka ze spodekiem [rys. 4, 6 – zdobiona, 8, 10, 16, 18, 21, 26 łyżeczka, 27] + filiżanka [rys. 11, 24] + czajnik/dzbanek [rys. 10]
(13) = herbata [rys. 5–12, 13 – <i>tea</i> , 14 – <i>Anglik</i> = <i>woda</i> + <i>esencja</i> = <i>herbata</i> , 20, 30, 31 – z mlekiem <i>Milch</i>]	(12) herbata [rys. 1– <i>tea café</i> , 4, 6, 8 – <i>tee</i> , 10 – <i>tea</i> , 11, 12, 16, 18, 21, 24, 26, 27]
(2) fajka [rys. 24, 25]	(2) <i>12:00</i> [rys. 4, 10]
(2) mały stół [rys. 7, 30]	(2) mały stół [rys. 4, 10]
(1) drinki [rys. 21]	(1) cygaro [rys. 21]
(1) <i>fish and chips</i> [rys. 23]	(1) hamburger [rys. 13]
(1) <i>lunch</i> [rys. 13]	(1) jajko na bekonie (?) [rys. 28]
(1) papieros/ cygaro [rys. 8]	(1) piwo [rys. 19]

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość skojarzeń z motoryzacją.

Anglik 1994-O – 2a./2r.	Anglik 2012-O – 3a./3r.
(1) kabriolet [rys. 29]	(1) auto <i>Minicooper</i> [rys. 19]
(1) samochody w ruchu lewostronnym [rys. 29]	(1) czerwony autobus [rys. 15]
	(1) samochody w ruchu lewostronnym [rys. 23]

8.c. Kultura. Klaster aktywny tylko w 1994-O. Oprócz bohatera detektywistycznej powieści Conana Doyle’a zaliczono tu skojarzenia z tradycyjnym elementem kultury brytyjskiej: polowaniami, w tym na safari w koloniach, oraz z symboliczną postacią Johna Browna. Podanie tego nazwiska może być wynikiem skojarzenia z tekstami kultury: wierszem C.K. Norwida *Do obywatela Johna Browna* lub piosenką *John Brown najlepszym naszym przyjacielem jest...*, polskim wariantem amerykańskiego marszu *John Brown's Body*. Teksty te mówią wprawdzie o Amerykaninie, słynnym abolicjonście, ale pomyłka respondenta świadczy ołączeniu obu anglosaskich społeczeństw i ich kultury.

Anglik 1994-O – 3a./3r.	Anglik 2012-O – zero
(1) John Brown [rys. 26]	
(1) polowania – strzelba, lew [rys. 28]	
(1) <i>Sherlock Holmes</i> [rys. 24]	

8.d. Sport. W obu okresach aktywne są pojęcia z zakresu piłki nożnej. W 1994-O zauważa się ówczesnych niesławnych kibiców angielskich, a w 2012-O grę na boisku.

Anglik 1994-O – 3a./4r.	Anglik 2012-O – 3a./3r.
(2) sportowiec: piłkarz, może sędzia piłkarski [rys. 12, 20]	(1) boisko piłkarskie [rys. 9]
(1) <i>Anglik kibic</i> – <i>Anglik zwykły</i> [rys. 27]	(1) bramka i piłkarz [rys. 23]
(1) piłkarz [rys. 26]	(1) piłka do futbolu [rys. 9]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Pojedyncze rysunki osób mogą kojarzyć się z dawnymi czasami. Przedstawienie lwa ze strzelbą może odnosić się do kolonialnej obecności Anglika w Afryce.

Anglik 1994-O – 2a./2r.	Anglik 2012-O – 1a./1r.
(1) lew brytyjski ze strzelbą [rys. 28] (1) nieokreślona postać historyczna [rys. 25]	(1) nieokreślona postać historyczna [rys. 1]

10. Niejasne, niezrozumiałe

Anglik 1994-O	Anglik 2012-O
skrzydła [rys. 30]	

CHIŃCZYK. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjacji (a.): 1994-O – 4.a., 4.b.; 2012-O – 6., 8.b., 7.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.a., 4.b., 8.a.; 2012-O – 8.a., 4.a., 5., 4.b. Brak reakcji: 7.a. Największa zmiana: 4.b., 7.c., 8.b., 8.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Chińczyk 1994-O	Chińczyk 2012-O
(2) <i>Chinka</i> [rys. 23, 24]	(1) kobieta [rys. 26]
(1) rys. bez człowieka [rys. 32]	(2) rys. bez człowieka [rys. 33, 35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń
Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu <i>chińczyk</i> ‘gra planszowa’	Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu <i>chińczyk</i> ‘gra planszowa’

2. Miejsce. Terytorium. Ciągłość aktywacji węzłów: *panda* i *bambus*. Aktywne pojęcia dotyczą przyrody (*woda*, *rzeka*). Tylko w 1994-O występuje skojarzenie *mur chiński*.

Chińczyk 1994-O – 5a./7r.	Chińczyk 2012-O – 4a./5r.
(3) mur chiński [rys. 14, 21, 23] (2) bambus [rys. 22, 23] (2) panda [rys. 12, 32] (1) eukaliptus [rys. 32] (1) woda [rys. 22]	(2) kwitnąca wiśnia [rys. 13, 15] (1) bambusy [rys. 33] (1) dwie rzeki/rzeka (?); może Jangcy i Tama Trzech Przełomów, zob. 8.b. [rys. 34] (1) panda [rys. 33]

3. Język. Mowa. W 1994-O aktywne pojęcie *śmieszny język*, ale nie wiadomo, czy chiński, czy polski w wydaniu chińskim, jak w zniekształconym fonetycznie zdaniu w 2012-O, które świadczy o kontakcie z Chińczykiem w Polsce. W 1994-O próba stworzenia chińskiego dwusylabowego imienia.

Chińczyk 1994-O – 2a./2r.	Chińczyk 2012-O – 1a./1r.
(1) <i>Kan Cing</i> [rys. 21] (1) śmieszny język [rys. 1]	(1) <i>kujciak z waziwami</i> [rys. 18]

CHINCYK

SMIESZY JEZYK RYCHA 16 1

CHINCYK.

MARCELINA 16. 2

CHINCYK

Manha 16 3

CHINCYK

ARABELLA 16 4

CHINCYK

MARTA, 17 5

JAGA 17 6

CHINCYK

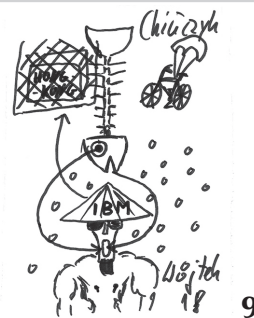
ZUZIA 16 7

CHINCYK

Michał 17 8

CHINCYK

9

CHINCYK

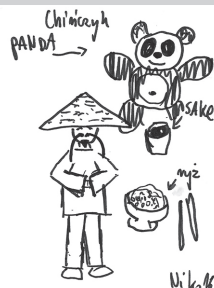

ENIA 17 10

CHINCYK

FRYK 16 11

WIKOŁK 12

CHINCYK

15 13

Paweł 15 14

CHINCYK

ANIA, 17 15

CHINCYK

ANIA 17 16

CHINCYK

OLEG 16 17

CHINCYK

PRACA i TYLKO PRACA

AGATA 18 18

CHINCYK

Magda (18) 19

CHINCYK

Monika 18 20

Zestawienie 3a.
Chińczyk 1994-O

Chinczyk

K17

1

CHINCZYK

K18

2

Chinczyk

K19

3

CHINCZYK

M18

4

CHINCZYK

M18

5

Chinczyk

6

CHINCZYK M17

7

(CHINCZYK)

K16

8

CHINCZYK

K16

9

CHINCZYK

10

CHINCZYK

M16

11

Chinczyk

M18

12

CHINCZYK

U16

CHINCZYK

K14

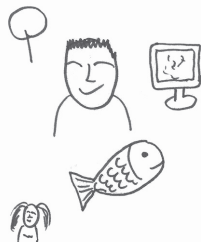
CHINCZYK

K16

15

Chinczyk

K14

16

Chinczyk

M16

CHINCZYK

M16

18

CHINCZYK

M16

19

CHINCZYK

K18

20

Zestawienie 3b.
Chińczyk 2012-O

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. W obu okresach aktywne są pojęcia odnoszące się do cech antropologicznych (*skośne oczy*) i kulturowych (*chińskie długie warkoczki* i *wąsy*), ale w 1994-O są też skojarzenia dotyczące sylwetki bardzo chudej lub okrągłej.

Chińczyk 1994-O – 10a./35r.

- (15) **skośne oczy** [rys. 1– *skośne oczy*, 3, 5, 7, 8, 12–14, 18, 23, 24, 27–29, 31]
- (8) **oczy kreski poziome** [rys. 2, 10, 11, 16, 17, 19, 20, 26]
- (2) bródka [rys. 9, 12]
- (2) dużo Chińczyków [rys. 23, 24]
- (2) okrągły [rys. 8, 17]
- (2) **wąs długi** [rys. 12 – opadający, 22]
- (1) chudy muskularny (niepewne: chudy jak śledź?) [rys. 9]
- (1) koczek [rys. 15]
- (1) **warkoczek** [rys. 16]

- (1) *Chinka – małe nogi* [rys. 24]

Chińczyk 2012-O – 6a./33r.

- (15) **skośne oczy** [rys. 3–5, 7, 13 – *skośne oczy*, 15–20, 25, 27, 30, 31]
- (13) **oczy kreski poziome** [rys. 6, 8–12, 14, 22, 24, 26, 28, 29, 32]
- (1) cienki **długi wąs** [rys. 2]
- (1) długi **warkoczek** [rys. 1]
- (1) **żółta cera** [rys. 8]

- (2) = kobieta albo zabawka: lalka z kucykami [rys. 16] + kobieta w stroju ludowym w parze z mężczyzną [rys. 26]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Ciągłość aktywacji (ale dwukrotnie rzadszej w 2012-O) pojęć odnoszących się do tradycyjnego stroju: chłopskiego *stożkowego kapelusza* i *długiej szaty* zapinanej na *guziki* (chiń. *czangshan* 'długa suknia męska'). Klaster składa się w 1994-O z trzykrotnie większej liczby węzłów, dwukrotnie częściej aktywowanych. Zaliczają się do nich wtedy tradycyjne atrybuty: *wachlarz*, *aska/kijek bambusowy*, oraz współczesne: *garnitur*, *aktówka*, *mundurek Mao*, por. też 8.d. – *strój do walki*.

Chińczyk 1994-O – 11a./47r.

- (24) **stożkowy kapelusz** [rys. 1–4, 6–10, 12–14, 17–19, 21–25, 27, 28, 30, 31]
- (7) **długa szata** [rys. 3, 5 – we wzory, 8, 22, 25, 27, 30]
- (5) bluza lub szata **zapinana na guziki** [rys. 1, 2, 8, 10, 25]
- (3) bosy [rys. 14, 15, 23 – niepewne]
- (2) garnitur [rys. 18, 20]
- (1) aktówka [rys. 20]
- (1) buty na koturnach chińskich [rys. 21]
- (1) cienka **laska** (kijek/patyk z bambusa) [rys. 22]
- (1) mundurek Mao [rys. 26]
- (1) strój z długą koszulą [rys. 12]
- (1) wachlarz [rys. 13]

Chińczyk 2012-O – 3a./22r.

- (19) **stożkowy kapelusz** [rys. 1–3, 6, 8, 9, 10, 13, 15, 17, 19, 20, 22–25, 27–29]
- (2) **długa szata** [rys. 1 – *zapinana na guziki*, 10 – z pasem]
- (1) cienka **laska** [rys. 10]

- (1) kobieta w ludowym stroju [rys. 26]

5. Kontakt. Emocje. Często rysowane uśmiech i półuśmiech na twarzach Chińczyków mogą odzwierciedlać stosunek emocjonalny nasz i wobec do nas, ale mogą też być skojarzeniami dotyczącymi wschodnioazjatyckiej etykiety nakazującej uśmiech w codziennych kontaktach.

Chińczyk 1994-O – 4a./14r.

- (11) **uśmiech i półuśmiech** [rys. 2, 7, 8, 11, 13, 15, 18, 19, 21, 23, 26]
- (1) *nie wiadomo, czy kpi czy nie* [rys. 6]
- (1) otwarte usta [rys. 9]
- (1) twarz bez wyrazu [rys. 10]

Chińczyk 2012-O – 5a./28r.

- (21) **uśmiech i półuśmiech** [rys. 1, 3, 5–14, 16, 17, 19, 20, 22, 26, 28, 29, 31]
- (2) otwarte usta, widać zęby [rys. 4, 18]
- (2) zła lub smutna mina [rys. 22, 27]
- (2) twarz bez wyrazu [rys. 13, 23]
- (1) groźnie zaciśnięte zęby walczącego wojownika lub sportowca [rys. 25]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Aktywne są pojęcia z domeny kultury, jak specyficzne ułożenie dłoni, np. podczas powitania lub podziękowania, a także znane ze Wschodu siadanie na podłodze ze skrzyżowanymi nogami. Aktywności Chińczyka to sportowa walka, praca fizyczna, przebywanie w grupie, w otoczeniu rodziny.

Chińczyk 1994-O – 5a./9r.

- (3) **żyje w rodzinie lub grupie** [rys. 23, 24, 26]
- (2) **ma ręce złożone w geście podziękowania, powitania** [rys. 12, 21]
- (2) **siedzi po turecku albo w lotosie** [rys. 2, 16]
- (1) medytuje (?) [rys. 16]
- (1) walczy [rys. 11 – A JAA! A MASZ!]

Chińczyk 2012-O – 7a./11r.

- (2) **ma ręce złożone w geście podziękowania, powitania** [rys. 2, 22]
- (2) pracuje fizycznie [rys. 21, 23]
- (2) walczy [rys. 24, 25]
- (2) **żyje w rodzinie lub grupie** [rys. 21, 22]
- (1) mówi po polsku *kujciak z waziwami* [rys. 18]
- (1) myśli *będzie ci smakował mój ryż* [rys. 19]
- (1) **siedzi po turecku albo w lotosie** [rys. 2]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Aktywne pojęcia przedstawiają Chińczyka jako człowieka *pracującego lub uprawiającego sporty walki*. Ten pierwszy fragment sieci jest rozbudowany w 2012-O o różne nowe węzły: *praca dzieci, tania siła robocza, produkcja taśmowa*.

Chińczyk 1994-O – 3a./7r.

- (5) **sportowiec sztuk walki** [rys. 11, 14–17]
- (1) mandaryn (?) [rys. 5]
- (1) **praca i tylko praca** [rys. 18]

Chińczyk 2012-O – 8a./10r.

- (2) sprzedawca jedzenia [rys. 18, 19]
- (2) **sportowiec sztuk walki** [rys. 24, 25]
- (1) rolnik uprawiający ryż [rys. 23]
- (1) handlarz uliczny [rys. 17]
- (1) **praca** dzieci, *Tato dlaczego muszę pracować za miskę ryżu* [22]
- (1) *make, make, make, make rice; make, make sake, make rice* [rys. 6]
- (1) *tania siła robocza* [rys. 14]
- (1) taśmowa produkcja [rys. 21]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Klaster aktywny dopiero w 2012-O pod wpływem aktualnych doświadczeń, jak kontakt z chińskimi towarami o bardzo niskich cenach.

Chińczyk 1994-O – zero

Chińczyk 2012-O – 4a./4r.

- (1) mieszka w polatanej jurcie [rys. 23]
- (1) *Niedrogo, niedrogo!* [rys. 17]
- (1) *tania siła robocza* [rys. 14]
- (1) taniość i bieda, 1 dolar [rys. 11]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość i dominacja aktywacji węzła *ryż* i zgrupowanych wokół niego: *miseczka (miseczka ryżu), pałeczki*. Wspólne odniesienia do kuchni dalekiej Azji: w 1994-O *sake*, w 2012-O *sushi*, świadczące o mieszanu tradycji kulinarnych Chińczyków i Japończyków. W 2012-O aktywne pojęcia *chińszczyzna w pudełku, jedzenie psów i kotów*, które dowodzą kontaktu z Chińczykiem także w Polsce i popularności pewnych żartów.

Chińczyk 1994-O – 4a./23r.

- (15) **ryż** [rys. 9 – ziarna, 11 – *Uncle Bens*, 13, 18, 24 – wiązka trawy ryżowej, 30] + **ryż w miseczce i pałeczki** [rys. 1–4, 7, 11, 12, 14, 23]
- (4) **pałeczki** [rys. 5, 8, 13] + *miseczka i pałeczki* [rys. 5]
- (3) *sake* [rys. 10 – w małej miseczce, 12, 19]
- (1) je (szkielet) **ryby** (?) [rys. 9]

Chińczyk 2012-O – 7a./22r.

- (14) **ryż** [rys. 6, 14, 15, 19, 22] + **ryż w miseczce** [rys. 4, 5, 7, 8] + **ryż w miseczce z pałeczkami** [rys. 1–3, 9, 13]
- (2) **pałeczki** [rys. 4, 5]
- (2) **ryba** [rys. 16, 35]
- (1) *chińszczyzna w pudełku* [rys. 20]
- (1) *jedzenie psów i kotów* [rys. 14]
- (1) *kujciak z waziwami* [rys. 18]
- (1) *sushi* [rys. 11]

8.b. Wytwory. Technika. Skokowy wzrost aktywności klastra odpowiada faktycznemu wzrostowi kontaktu z towarami chińskimi na polskim rynku, a dotyczy to elektroniki, ubrań, zabawek. Ciekawy rysunek 2012-O-34 może przedstawiać tamę wodną na rzece Jangcy, największą na świecie, stopniowo oddawaną do użytku w okresie przeprowadzania ankiety.

Chińczyk 1994-O – 3a./3r.

- (1) chińskie trampki [rys. 26]
- (1) IBM [rys. 9]
- (1) rower/riksza [rys. 9]

Chińczyk 2012-O – 11a./16r.

- (4) *made in China* [rys. 7, 8, 10, 14]
- (2) radio [rys. 6, 12]
- (2) laptop [rys. 9, 35]
- (1) koszulka [rys. 10]
- (1) lalka /zabawka [rys. 16]
- (1) monitor komputerowy [rys. 16]
- (1) podróbki różnych marek [rys. 13]
- (1) sprzęt RTV, AGD [rys. 15]
- (1) Tama Trzech Przełomów (?) [rys. 34]
- (1) telefon [rys. 9]
- (1) telewizor [rys. 35]

8.c. Kultura. Mało wyrazisty klastr, ale pewne pojęcia są stale aktywne. Poza wymienionymi w domenie wyglądu detalami stroju zwraca uwagę element chińskiej etykiety: *złożone ręce*. W 2012-O odnotowany został także symbol Chin, *smok*.

Chińczyk 1994-O – 2a./3r.

- (2) **ręce złożone w geście powitania lub podziękowania** [rys. 12, 21]
- (1) wachlarz [rys. 13]

Chińczyk 2012-O – 3a./4r.

- (2) **ręce złożone w geście powitania lub podziękowania** [rys. 2, 22]
- (1) kobieta w stroju ludowym [rys. 26]
- (1) *smok* [rys. 13]

8.d. Sport. Zmiana liczby aktywnych pojęć dotyczących wschodnich sportów walki, wynikająca prawdopodobnie z aktualnego doświadczenia. W 1994-O *aikido*, *taekwondo*, *karate* były wśród dzieci i młodzieży bardzo popularne. Wszystkie zostały skojarzone z Chińczykiem, mimo ich japońskiej i koreańskiej proveniencji. W 2012-O już nie są tak powszechne. W 2012-O nowy rodzaj *quasi*-sportowych zajęć jest kojarzony z Chińczykiem, czyli puszczanie *latawców*.

Chińczyk 1994-O – 6a./9r.

- (4) strój do **walki** z pasem [rys. 14–17]
- (1) *aikido* [rys. 11]
- (1) *Kajtabala* – żartobliwa ślaska odpowiedź na pytanie o najlepszego piłkarza japońskiego (!): *Kaj* (gdzie) *ta bala* (ta piłka)? [rys. 15]
- (1) *karate* [rys. 11]
- (1) *tekondo* [sic!; rys. 11]
- (1) **walczące** sylwetki + *A JAA! A MASZ!* [rys. 11]

Chińczyk 2012-O – 2a./3r.

- (2) sporty **walki** [rys. 24, 25]
- (1) latawiec [rys. 13]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Bez ciągłości, ale ze stałą obecnością pojęć, które prezentują Chiny w kontekście politycznym. W 1994-O odnotowano fakt oddzielenia Hong Kongu od Chin. Aktywne jest pojęcie odnoszące się do decyzji Mao Tse Tung o ubraniu Chińczyków w jednakowe mundurki. Ciekawe, choć niejasne, jest przedstawienie na 1994-O-11 czyjegós popiersia, może to być monument wodza Mao, ale i dawnego chińskiego dostojnika ze względu na konfucjański kwadratowy kapelusz, a w końcu i rzeźba chińskiego bożka (jako jakieś echo potocznego wyrażenia *za chińskiego boga* 'nigdy, wcale nie'). Zagadkowa prezentacja śmierci z kosą może metaforycznie odnosić się do zagrożenia wewnętrznego w Chinach (głód, rewolucja kulturalna itd.) lub zewnętrznego, dla nas (np. groźby chińskiego komunizmu/maoizmu dla świata). W 2012-O najważniejsza jest polityka rządu chińskiego, ograniczająca przeludnienie w Chinach.

Chińczyk 1994-O – 5a./10r.

- (6) nieokreślona postać historyczna [rys. 5, 21, 22, 25, 27, 30]
- (1) czyjeś popiersie [rys. 11]
- (1) myśli o Hong Kongu za kratami/oddzielonym od Chin [rys. 9]
- (1) mundurki Mao [rys. 26]
- (1) śmierć/żółta zaraza (niepewne) [rys. 25]

Chińczyk 2012-O – 4a./5r.

- (2) nieokreślona postać historyczna [rys. 1, 10]
- (1) *przeludnienie* [rys. 14]
- (1) rodzina może mieć tylko jedno dziecko [rys. 11]
- (1) wysoka liczba = bardzo duża liczba Chińczyków (?) [rys. 12]

10. Niejasne, niezrozumiałe

Chińczyk 1994-O

Chińczyk 2012-O

niejasny element, może rękojeść miecza katana [rys. 15]

ryż/dwie rzeki/elektrownie/pola ryżowe [rys. 34]

FRANCUZ. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1994-O – 4.b., 8.a.; 2012-O – 4.b., 2., 8.a. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 8.a., 4.a., 4.b.; 2012-O – 8.a., 2., 4.b., 4.a., 6. Brak reakcji: nie dotyczy. Największa zmiana: 2., 6., 8.a.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Francuz 1994-O

Francuz 2012-O

(1) kobieta [rys. 13]

(2) kobieta w parze z mężczyzną [rys. 7, 9]

(4) rys. bez człowieka [rys. 28–31]

(12) rys. bez człowieka [rys. 24–35]

Brak rysunków bez skojarzeń

Brak rysunków bez skojarzeń

(1) *francuz* 'pieczywo, rodzaj podłużnej bułki' – niepewne, może bagietka [rys. 31]Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu *francuz* 'pieczywo'

2. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących znanych miejsc *Paryża*, jak *wieża Eiffela* i *Łuk Triumfalny*. W 2012-O klaster bardziej wyrazisty, a Francuz jest przedstawiany w miejscach codziennych aktywności.

Francuz 1994-O – 2a./5r.

Francuz 2012-O – 9a./25r.

(4) **wieża Eiffla/Eifla** [rys. 14, 15, 17, 18]
(1) **Łuk Triumfalny** [rys. 15](15) **wieża Eiffla** [rys. 4–7, 9, 12, 16, 17, 19, 24, 26, 28, 29, 32, 33]
(2) *Lazurowe wybrzeże* [rys. 24, 25]
(2) = *Paris!* [rys. 4] + *Paryż* [rys. 25]
(1) **Łuk Triumfalny** [rys. 32]
(1) *poła lawendy* [rys. 24]
(1) zamek (?) katedra Notre Dame (?) [rys. 6](1) boisko [rys. 18]
(1) kuchnia [rys. 15]
(1) restauracja (?) kuchnia (?) [rys. 10]

3. Język. Mowa. W obu okresach skojarzeniem jest francuskie zdanie *je t'aime* 'kocham cię' zapisane poprawnie (podobnie *Paris*, *Jean Pierre*, *bonjour* 'dzień dobry', *vin* 'wino'), ale w innych wyrazach francuska pisownia sprawia problem, jak w *Reno* zam. *Renault* czy *Citroen* zam. *Citroën*. W 2012-O reakcje na bodziec ukazują odbiór języka francuskiego jako niezrozumiałego oraz szowinizm językowy Francuzów.

Francuz 1994-O – 7a./7r.

Francuz 2012-O – 4a./4r.

(1) **CITROEN** [rys. 29]
(1) **je t'aime** [rys. 28]
(1) *Jean Pierre* [rys. 1]
(1) mówi *bonjour* [rys. 1]
(1) *Peugot* [rys. 11]
(1) **RENO** [rys. 29]
(1) *vin 40%* [rys. 9](1) *angielski = fuj* [rys. 19]
(1) **BLE BLE BLE**, niezrozumiały język [rys. 19]
(1) **je t'aime ma petit amant** <3 [rys. 8 – z emotikonem oznaczającym serce, czyli miłość]
(1) *Paris* [rys. 4]

Taadek 15,5

1

FRANCUZ

Michael 16

2

Paul 15

3

FRACUZ

Kazik 15

4

FRANCUZ

MAJKA 16 5

Francuz.

Jacek 16

6

FRANCUZ

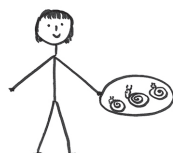

złota + żaba

MAGDALENA 16

7

FRANCUZ.

Aśka 16.

8

Francuz

Mikolaj 18

9

FRANCUZ

MAGDA (18) 10

NIUNIEK 16 11

FRANCUZ

EW A 12

FRANCUZ

HIESZKO 16.

13

FRANCUZ

JAGNIEK 14

14

FRANCUZ

BOŻYDAR 16 15

15

FRANCUZ

MATEJ 17

16

FRANCUZ

AGATA 18 17

FRANCUZ

MONIKA 17

18

FRANCUZ

IWONA 18 19

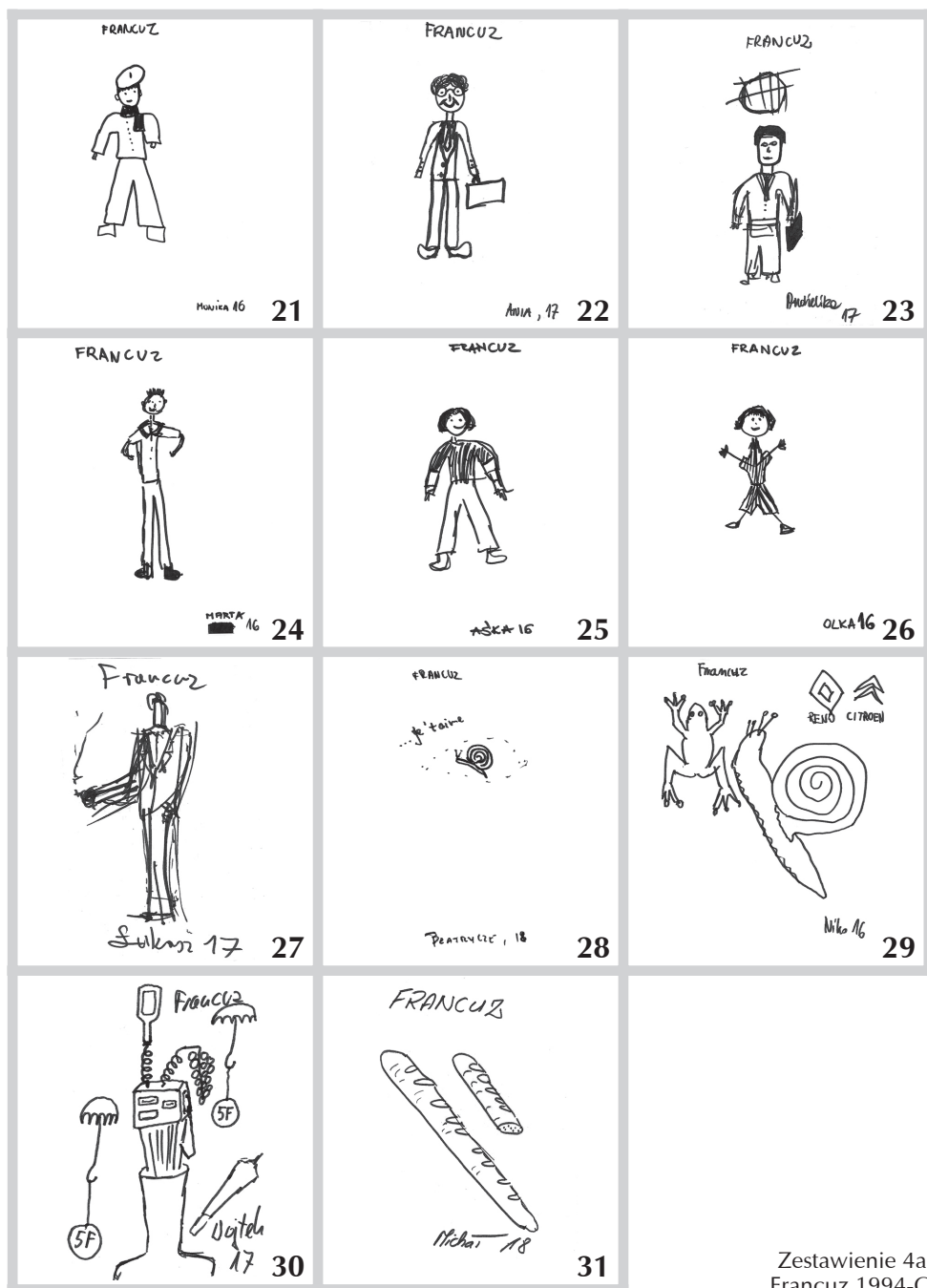
19

FRANCUZ

Próbowałam 18 20

20

Zestawienie 4a.
Francuz 1994-O

FRANCUZ

Mic 1

FRANCUS

2

Francuz

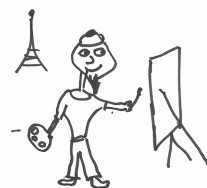
3

FRANCUZ

4

#FRANCUZ

5

Francuz

6

FRANCUZ

7

Francuz
Je t'aime
me fait
amour

8

FRANCUZ

9

Francuz

10

FRANCUZ

11

Francuz

12

FRANCUZ

13

Francuz

14

Francuz

15

FRANCUZ MAF

16

FRANCUZ

17

Francuz

18

[FRANCUZ]

19

FRANCUZ

20

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji węzła *włosy*, co się przejawia w zaznaczeniu (szczególnie w 1994-O) różnych rodzajów uczesania. Ciągłość aktywacji pojęć *przystojny*, *wąs*, *broda*, choć zakrecony wąs, jaki rzeczywiście można niekiedy zobaczyć na twarzach Francuzów, zaznaczony dopiero w 2012-O.

Francuz 1994-O – 7a./24r.	Francuz 2012-O – 7a./19r.
(13) = włosy ciemne, kręcone [rys. 10–12, 22] + włosy zaznaczone, fryzura [rys. 2, 3, 4, 24] + włosy dość długie, ciemne [rys. 5, 6, 15, 25, 26] (3) duży nos [rys. 3, 13, 15 – duży, może zaczerwieniony] (3) przystojny , dobrze zbudowany [rys. 1, 7, 13] (2) wąs [rys. 4, 20] (1) niewysoki, krępy [rys. 23] (1) rzadka broda [rys. 20] (1) wysoki i chudy/szczupły [rys. 24, 27]	(8) = włosy ciemne , krótkie [rys. 3, 13, 16, 21–23] + włosy ciemne kręcone [rys. 2, 17] (6) wąs zakrecony [rys. 1, 2, 3, 8, 14, 15] (1) bródka trójkątna [rys. 5] (1) niedogolony [rys. 21] (1) oczy podkrążone albo maseczka [rys. 1] (1) przystojny mężczyzna [rys. 4]
	(1) czarnoskóry [rys. 20]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Ciągłość aktywacji pojęć: *beret*, *buty*, *apaszka*, *szal*, możliwe, że i *czapka frygijska*. Widać też w obu okresach zaznaczanie pewnych elementów ubioru, jak wzór (krata, pasy), wykończenie paskiem, co sugeruje postrzeganie tego stroju jako interesującego, może oryginalnego. U kobiety ubiór wyzywający. Bez zmian pod względem wyrazistości klastra.

Francuz 1994-O – 13a./23r.	Francuz 2012-O – 13a./20r.
(3) buty zaznaczone [rys. 1, 2, 24] (3) kapelusz [rys. 9, 20, 27] (3) pas z kłamrą [rys. 2, 11, 13] (2) beret [rys. 12, 21] (2) garnitur [rys. 16, 27] (2) spodnie w kratkę , we wzory [rys. 2, 11] (2) sweter, krawat [rys. 20, 23] (1) apaszka [rys. 24] (1) czapka frygijska [rys. 13] (1) krótkie spodnie [rys. 14] (1) marynarka z guzikami na rękawach i krawat [rys. 22] (1) szal i beret [rys. 21]	(4) beret [rys. 5–7, 28] (4) buty zaznaczone, wiązane, z czubkiem, czarne [rys. 2, 3, 13, 17] (2) marki odzieżowe, COCO CHANEL [rys. 3, 13] (1) apaszka [rys. 13] (1) bluza w kratkę [rys. 2] (1) bluza w pasy [rys. 8] (1) chustka na głowie, męska [rys. 1] (1) czapka kucharza albo czapka frygijska [rys. 15] (1) kaszkiet [rys. 8] (1) pas [rys. 3] (1) spodnie $\frac{3}{4}$ podwinięte [rys. 1] (1) strój plażowy, kąpielówki [rys. 22] (1) szal [rys. 1]
(1) kobieta: krótka spódniczka, wysokie kozaki, stanik – może ubiór prostytutki [rys. 13]	

5. Kontakt. Emocje. Stosunkowo liczne reakcje pozytywne, ale w 2012-O zwiększa się liczba asocjatyw o negatywnym nacechowaniu ekspresywnym.

Francuz 1994-O – 3a./16r.	Francuz 2012-O – 6a./14r.
(12) uśmiech [rys. 1, 5, 8, 9, 10, 15–18, 22, 24, 25] (3) twarz bez wyrazu [rys. 6, 12, 27] (1) uśmiech zadowolony z siebie (?) [rys. 9]	(7) uśmiech [rys. 2, 5, 8, 10, 15, 19, 22] (3) twarz bez wyrazu [rys. 4, 7, 11] (1) <i>Francjuz za*rany tchórz!</i> – modyfikacja nazwy własnej, wulgaryzm oraz wykrzyknik podkreślające negatywne emocje [rys. 34] (1) skrzywiona mina [rys. 1] (1) wściekły Murzyn [rys. 20] (1) zarozumiała mina [rys. 17]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Ciągłość aktywacji pojęć związanych ze stanem *zakochania*, *miłością*, także z mową, *mówieniem* (zob. 3.). Aktywne są także skojarzenia z gestami rąk, które wyrażają pewne stany lub postawy (ręce w kieszeniach: *nonszalancja*, ręce założone: może *niepracowanie*, zaciśnięte w pięści: *wygrażanie* i *złość*). Klaster wyrazistyszy w 2012-O, o czym świadczą dwukrotnie większa liczba reakcji, które są też bardziej ekspresywne w wyrażaniu negatywnych ocen francuskiego tchórzostwa, zarozumiałości czy ironicznej krytyki francuskiego stosunku do pracy.

Francuz 1994-O – 6a./9r.	Francuz 2012-O – 8a./16r.
(2) = jest zakochany : serduszka dookoła głowy [rys. 14] + je t'aime [rys. 28] (2) pali papierosa [rys. 11, 27] (2) trzyma w ręku teczkę [rys. 23, 22 – lub gazetę, kartkę papieru] (1) jest zadowolony z siebie (?) [rys. 9] (1) mówi <i>bonjour</i> , wita się [rys. 1] (1) trzyma ręce w kieszeniach: jest nonszalancki [rys. 13, 27]	(4) mówi [rys. 1, 8, 16, 19] (3) = jest zakochany : para trzymająca się za ręce, całująca się [rys. 7, 9] + je t'aime <i>ma petit amant</i> <3 [rys. 8 – 'kocham cię ma kochaneczko' + emotikon oznaczający serce, czyli miłość] (3) = jest zarozumiały: <i>oh jaki jestem piękny!</i> [rys. 1] + jestem ważny w UE [rys. 16] + zarozumiała mina, wskazuje na siebie i jest większy niż wieża Eiffela [rys. 17] (2) = ma założone ręce – nie lubi pracować (?) [rys. 18] + zakaz pracy [rys. 26] (1) <i>gej</i> [rys. 34] (1) gotuje [rys. 15] (1) jest tchórzem: <i>Francjuz za*rany tchórz!</i> [rys. 34] (1) wygraża pięścią jako czarnoskóry [rys. 20]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji węzła *malarz* (artysta). Dowcipny *znak zakazu pracy* może dotyczyć pewnych ustaleń i praw pracowniczych we Francji, jak siedmiodzinny dzień pracy, obowiązkowo przestrzegana przerwa obiadowa w instytucjach publicznych. Mimo nielicznych asocjatyw klaster odzwierciedla jednak różnicowanie wyobrażeń.

Francuz 1994-O – 3a./4r.	Francuz 2012-O – 4a./6r.
(2) urzędnik [rys. 22, 23] (1) malarz [rys. 12] (1) prostytutka i alfons (?) [rys. 13]	(3) malarz [rys. 5, 6, 7] (1) kucharz [rys. 15] (1) piłkarz [rys. 18] (1) zakaz pracy [rys. 26]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Jedyna reakcja dotycząca dawnej francuskiej waluty w 1994-O.

Francuz 1994-O – 1a./1r.	Francuz 2012-O – zero
(1) franki, pięciofrankówki [rys. 30]	

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość aktywacji węzłów: *ślimak*, *żaba*, *sery*, *wino*, *szampan*, *winogrona*, *bagietka*. Wyrazisty klaster, ale w 2012-O zmniejsza się liczba reakcji dla skojarzeń: *żaba* i *ślimak*.

Francuz 1994-O – 11a./36r.	Francuz 2012-O – 8a./29r.
(12) ślimak [rys. 1, 3–9, 11, 15, 28, 29] (10) = żaba [rys. 1, 3–5, 7, 14, 15, 29] + żaba na widelcu , nóż [rys. 2], <i>żabie udka</i> na talerzu [rys. 10] (3) <i>papierosy</i> [rys. 10, 11, 27] (3) ser i butelka wina, sery <i>wino</i> [rys. 12, 16, 17] (2) winogrona [rys. 18, 30] (1) albo bagietka , albo francuz, zob. 1. [rys. 31] (1) koniak <i>NAPOLEON</i> [rys. 10] (1) korkociąg [rys. 30] (1) ser [rys. 19] (1) szampan [rys. 30] (1) <i>vin 40%</i> [rys. 9]	(6) ślimak [rys. 3, 10, 11, 12, 27, 29 – ślimaki na talerzu ze sztucami] (6) = żaba [rys. 7, 9, 11, 12, 27] + żaba na widelcu [rys. 31] (5) sery i wino [rys. 4, 8, 24, 25, 28] (4) bagietki [rys. 4, 24, 28, 32] (4) = wino, kieliszek [rys. 10, 13, 30] + wino butelka i kieliszki do szampana i wina [rys. 26] (2) <i>croissant</i> [rys. 6, 14] (1) kawa, filiżanka ze spodeczkiem [rys. 14] (1) winogrona [rys. 25]

8.b. Wytwory. Technika. Mało aktywny klaster, w którym jednak zaszła duża zmiana. Skojarzenia w 1994-O dotyczą marek samochodowych, w 2012-O *mody, ubrań*. Ciągłość aktywacji pojęcia *perfumy*.

Francuz 1994-O – 4a./4r.	Francuz 2012-O – 3a./7r.
(1) buteleczka perfum [rys. 30] (1) <i>CITROEN</i> [rys. 29] (1) <i>Peugot</i> [rys. 11] (1) <i>RENO</i> [rys. 29]	(4) <i>moda</i> , sukienka, torba, ubrania, <i>TOP</i> ubrania [rys. 4, 25, 26, 27] (2) markowe ubranie Coco Chanel [rys. 25] + LV (na torbie Louis Viton) [rys. 3] (1) perfumy [rys. 4]

8.c. Kultura. Ciągłość aktywacji węzła *malarz*. Można tu też dodać skojarzenia odnotowane w klastrze 2. Miejsce, związane z architekturą Paryża, a także prawdopodobne nawiązanie do filmu należącego do kanonu kina europejskiego: *Parasolki z Cherbourg*.

Francuz 1994-O – 2a./2r.	Francuz 2012-O – 1a./4r.
(1) malarz [rys. 12] (1) parasolki, na których zawieszono są pięciofrankówki, mogą być skojarzone z filmem <i>Parasolki z Cherbourg</i> (1964) w reż. Jacques'a Demy'ego, ze słynną muzyką Michela Legranda i odtwórczynią głównej roli Catherine Deneuve	(4) malarz i malarstwo [rys. 5–7, 30 – paleta i pędzel]

8.d. Sport. Klaster aktywny tylko w 2012-O. Składa się z pojęć odnoszących się do *piłki nożnej*, ale ukazuje też utrwalenie skojarzenia z niesportowym zachowaniem kapitana francuskiej drużyny futbolowej Zinadine Zidane'a podczas mistrzostw piłkarskich w 2006 r.

Francuz 1994-O – zero	Francuz 2012-O – 2a./3r.
	(2) piłka nożna [rys. 18, 26] (1) <i>Zidane</i> , francuski piłkarz i jego niesportowe zachowanie: atak głową w pierś innego piłkarza [rys. 18]

8. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Reakcja w postaci rysunku rozwścieczonego Murzyna wyrażającego pięścią może dotyczyć zachodzących w wielu miastach Francji od 2008 r. rozruchów emigrantów (pochodzących głównie z Afryki). Z odniesień historycznych odnotowujemy ciągłość aktywacji węzła *Napoleon* oraz negatywną ocenę postawy Francuzów w czasie II wojny światowej: *biała flaga* jako symbol kapitulacji, ekspresywne wyrażenie modyfikujące charakterystykę *tchórz*.

Francuz 1994-O – 2a./2r.	Francuz 2012-O – 3a./3r.
(1) biała flaga w ręku [rys. 9] (1) <i>Napoleon</i> [rys. 15]	(1) Murzyn o rozwścieczonym wyrazie twarzy wyrażający pięścią [rys. 20] (1) <i>Napoleon</i> [rys. 35] (1) <i>za*rany tchórz!</i> [rys. 34]

HISZPAN. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatorów (a.): 1994-O – 4.b., 8.c., 4.a; 2012-O – 8.c., 4.a. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 8.c., 4.b., 7.b., 4.a., 5; 2012-O – 8.c., 2., 7.b., 6. Brak reakcji: 4.c., 7.c. Największa zmiana: 2., 4.b., 7.a.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Hiszpan 1994-O	Hiszpan 2012-O
(5) kobieta [rys. 19, i 20 – w parze z mężczyzną, 21, 22 – <i>HISZPANKA</i> , 31(?)]	(6) kobieta [rys. 13–15 – w parze z mężczyzną, 19–21]
(1) rys. bez człowieka [rys. 31]	(3) rys. bez człowieka [rys. 33–35]
(1) rys. bez skojarzeń [rys. 29]	(1) rys. bez skojarzeń [rys. 32]
Brak rysunków wnoszących skojarzenia typu <i>hiszpanka</i> 'grypa'	Brak rysunków wnoszących skojarzenia typu <i>hiszpanka</i> 'grypa'

2. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji węzłów tworzących wyobrażenie o miejscu wakacyjnego wypoczynku na plażach Hiszpanii, ale w 2012-O dwukrotnie wzrasta liczba reakcji, a tym samym wyrazistość klastra. Pomyłka *katedra w Lizbonie* świadczy o mało wyraźnej granicy między konceptualizacją Hiszpana/Hiszpanii a Portugalczyka/Portugalii.

Hiszpan 1994-O – 6a./11 r.

- (3) **słońce** [rys. 3, 24, 30]
- (2) **morze** [rys. 23, 24]
- (2) **plaża** [rys. 24, 30]
- (2) **woda** [rys. 25, 30]
- (1) palma [rys. 25]
- (1) piłka plażowa, koc plażowy [rys. 24]

Hiszpan 2012-O – 6a./28r.

- (10) **słońce** [rys. 4, 13, 16–19, 28, 29, 33, 34]
- (6) **plaża i woda** [rys. 13 – *piękne plaże*, 16–19, 23]
- (6) strój plażowy [rys. 14, 16, 18, 19, 28, 30 – kapelusz plażowy]
- (3) **morze** [rys. 13, 18, 34]
- (2) leżak i parasol plażowy [rys. 17, 23]
- (1) katedra w Lizbonie [rys. 33]

3. Język. Mowa. Wprawdzie reakcja *Espagne* (nazwa kraju, Hiszpanii) to forma z języka francuskiego, a nie hiszpańskiego (gdzie: *España*), niemniej odzwierciedla wyobrażenie o hiszpańskim jako romańskim języku (lub tylko innym niż polski, angielski, niemiecki).

Hiszpan 1994-O – 1a./1 r.

- (1) *made in Espagne* [rys. 2]

Hiszpan 2012-O – zero

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących tradycyjnych i ludowych strojów (do corridy i tańca flamenco) oraz plażowych, swobodnych ubiorów. Zmiana w wyrazistości klastra, w 2012-O trzykrotnie spada liczba reakcji.

Hiszpan 1994-O – 16a./44r.

- (6) **fantazyjna czapka torreadora** [rys. 4, 7, 11, 14, 19, 26]
- (4) **czarne buty** [rys. 2, 6, 19, 20]
- (3) szorty [rys. 18 – w kwiatki 23, 24]
- (3) sombrero [rys. 3, 20, 27]
- (3) **kapelusz** [rys. 5, 13, 24]
- (3) **ozdobny strój torreadora** [rys. 4, 8, 14]
- (3) plażowy strój [rys. 18, 24, 25]
- (2) opaska na głowie [rys. 2, 9]
- (2) peleryna [rys. 13, 28]
- (1) ciemne okulary [rys. 25]
- (1) wieńce z kwiatów na szyi i głowie [rys. 18]

- (4) kobieta **długa suknia**, spódnica z falbanami tancerki flamenco [rys. 19–22]
- (3) **czarne buty** z obcasami [rys. 19, 21, 22]
- (2) kwiaty we włosach [rys. 19, 31]

- (3) **szpada** [rys. 1–3]
- (1) pika [rys. 9]

Hiszpan 2012-O – 8a./16r.

- (5) **fantazyjna czapka torreadora** [rys. 4, 5, 9, 10–11]
- (3) **czarne buty** [rys. 10, 24, 31]
- (2) **ozdobny strój torreadora** [rys. 10, 12]
- (1) **kapelusz** plażowy [rys. 29]
- (1) klapki japonki [rys. 16]

- (2) kobieta w stroju topless lub skąpym opalaczu [rys. 14, 19]
- (1) **długa suknia** tancerki flamenco [rys. 20]

- (1) **szpada** [rys. 10]

Zestawienie 5a.
Hiszpan 1994-O

Zestawienie 5b.
Hiszpan 2012-O

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. W obu okresach aktywne skojarzenia dotyczące zarówno mężczyzn, jak i kobiet, jako wyposażonych w typowe atrybuty płci. Mężczyźni zarośnięci w specyficzny sposób (*hiszpańska bródka*), o *piorunującym*, *ognistym spojrzeniu* (dodatkowo w 2012-O ocena *przystojny, ładny*), kobiety z *obnażonymi piersiami*, *długimi włosami* (w 2012-O ocena *piękne kobiety*).

Hiszpan 1994-O – 7a./22 r.	Hiszpan 2012-O – 8a./17r.
(10) włosy [czarne rys. 2, 6, 17 i kręcone rys. 8, 15, 16, 18, 23, 25, 28] (4) wąs [rys. 2, 10, 15, 28] (2) hiszpańska bródka [rys. 2, 28] (1) ciemne oczy [rys. 28] (1) piorunujący wzrok [rys. 2]	(7) włosy [czarne rys. 1, 3 i kręcone rys. 16–18, 28, 31] (2) wąs [rys. 10 – długi zakręcony, 4 – niepewne, może to dumna lub groźna mina] (1) <i>ładny, torreador</i> [rys. 9] (1) <i>przystojni mężczyźni</i> [rys. 13] (1) usta z widocznymi zębami [rys. 5]
(2) kobieta: długie włosy [rys. 20, 21] (2) kobieta: kok z tyłu głowy [rys. 22]	(3) obnażone lub odsłonięte piersi, pupa [rys. 14, 19, 21] (1) długie włosy [rys. 21] (1) <i>piękne kobiety</i> [rys. 13]

5. Kontakt. Emocje. W obu okresach skojarzenia z *miłością*, temperamentem, widocznymi np. w *piorunującym*, *ognistym spojrzeniu*. Duża liczba reakcji zaznaczających uśmiech na twarzy Hiszpana może świadczyć albo o jego wesołym i przyjaznym usposobieniu, albo o pozytywnym nastawieniu do niego.

Hiszpan 1990-S – 3a./20r.	Hiszpan 2012-O – 3a./24r.
(16) uśmiech [rys. 2–4, 6, 8, 10, 12, 13, 16–20, 22, 23, 29] (3) twarz bez wyrazu [rys. 7, 11, 21] (1) piorunujący wzrok [rys. 2]	(15) uśmiech [rys. 3, 9, 10, 11, 16–18, 21, 22, 24, 26, 28, 29–31] (7) twarz bez wyrazu [rys. 2, 6, 7, 12, 13, 14, 20] (2) mężczyzna i kobieta mówią do siebie o miłości, kochają się [rys. 14, 15]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany, gesty. Ciągłość aktywacji pojęć: *walka z bykami*, *taniec*, *plażowanie*. Repertuar czynności jest dość zróżnicowany, ale większość dotyczy działań związanych z rozrywką, przyjemnościami, emocjami, w tym z piłką nożną i dumą z prestiżu klubu *Real Madryt*.

Hiszpan 1994-O – 5a./11r.	Hiszpan 2012-O – 7a./19r.
(6) walczy z bykiem [rys. 4, 5, 7–9, 11] (2) macha rękami jak w tańcu , tańczy na stole [rys. 2, 21] (1) gra na gitarze [rys. 17] (1) leży na plaży, opala się [rys. 30] (1) prezentuje broń [rys. 1]	(9) walczy z bykiem [rys. 1–8, 13] (4) kopie piłkę [rys. 22, 23, 25, 26] (2) mężczyzna i kobieta mówią do siebie o miłości, kochają się [rys. 14, 15] (1) kąpie się w morzu [rys. 23] (1) macha rękami jak w tańcu [rys. 20] (1) mówi: <i>Jestem najlepszy. Real Madryt!</i> [rys. 28] (1) stoi przy drodze jako prostytutka [rys. 21]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Za dowód aktywacji klastra grupującego pojęcia z domeny religii można uznać narysowanie krzyża, co jednak zdarzyło się tylko w 2012-O. Stosunek do ojczyzny może oznaczać flaga Hiszpanii w ręku kibica.

Hiszpan 1994-O – zero	Hiszpan 2012-O – 4a./4r.
	(1) <i>katedra w Lizbonie</i> [sic!; rys. 33] (1) kościół ze znakiem krzyża [rys. 33] (1) krzyż [rys. 29]
	(1) flaga Hiszpanii trzymana w ręce przez kibica piłki nożnej [rys. 24]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji tych samych węzłów (*torreador, piłkarz, tancerka*) z wyjątkiem pojęć odnoszących się do przeszłości. W 2012-O nieaktywne już są skojarzenia z dawnymi wyprawami *zamorskimi* i *konkwistą*, również zapomniana jest postać *szlachcica* (?) spowitego w pelerynę, przypominająca postaci z powieści typu *płaszcz* i *szpady* (może bohaterów powieści i filmu *Pamiętnik znaleziony w Saragossie*, a może postać Hiszpana, „tajemniczego Don Pedra, szpiega z Krainy Deszczowców”, bohatera emitowanej w telewizji bajki na dobranoc pt. *Porwanie Baltazara Gabki*).

Hiszpan 1994-O – 6a./23 r.

Hiszpan 2012-O – 4a./19r.

- (16) **torreador** [rys. 3–16, 19, 26]
- (2) gitarzysta [rys. 17, 18]
- (2) szlachcic (?) [rys. 2, 28]
- (1) **piłkarz** [rys. 26]
- (1) **tancerka** [rys. 21]
- (1) żołnierz, konkwistador, żeglarz [rys. 1]

- (13) **torreador**, *torreador* [rys. 1–13]
- (4) **piłkarz** [rys. 22, 23, 25, 26]
- (1) prostytutka [rys. 21]
- (1) **tancerka** [rys. 20]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość aktywacji jednego węzła: owoce cytrusowe.

Hiszpan 1994-O – 3a./4r.

Hiszpan 2012-O – 1a./1r.

- (2) = owoce [rys. 17] + owoce cytrusowe [rys. 23]
- (1) *pepsi* [rys. 3]
- (1) *wino* [rys. 4]

- (1) *mandarynki i pomarańcze* [rys. 8]

8.b. Wytwory. Technika. Mało aktywny klaster, ale w 2012-O skojarzenia z ubraniami, w tym z marką odzieżową dla młodzieży: *Stradivarius*.

Hiszpan 1994-O – 1a./1r.

Hiszpan 2012-O – 2a./2r.

- (1) *made in Espagne* [rys. 2]

- (1) *ciuchy!* [rys. 34]
- (1) *stradivarius – znane marki* [rys. 34]

8.c. Kultura. Aktywne pojęcia zgrupowane w dwóch klastrach: *corrida* oraz muzyka i taniec flamenco. Bardzo aktywny klaster w obu okresach. Ciągłość aktywacji prawie wszystkich węzłów.

Hiszpan 1994-O – 11a./56r.

Hiszpan 2012-O – 12a./48r.

- (16) **torreador** [rys. 3–16, 19, 26]
- (14) **muleta**, *plachta na byka* [rys. 4–16, 26]
- (10) **byk**, *byk* [rys. 3–9, 11, 17, 31]
- (3) **kolor czerwony mulety** [rys. 9, 12, 14]
- (1) piki [rys. 9]
- (1) **szpada torreadora** [rys. 3]

- (14) **muleta** [rys. 1–13, 20]
- (13) **torreador**, *torreador* [rys. 1–13]
- (10) **byk** [rys. 1–8, 13, 20]
- (3) **kolor czerwony mulety** [rys. 9 i może 11 oraz 20]
- (1) arena [rys. 2]
- (1) *corrida* [rys. 2]
- (1) **szpada torreadora** [rys. 10]

- (5) *flamenco* [rys. 22, 31]
- (2) **gitara** [rys. 17, 18]
- (2) tamburyn [rys. 22, 31]
- (1) **kastaniety** [rys. 21]
- (1) **taniec flamenco** [rys. 21]

- (1) **gitara** [rys. 22]
- (1) gitarzysta i śpiewak *TRA LA LA* [rys. 29]
- (1) **kastaniety** [rys. 20]
- (1) muzyka (nutki) [rys. 22]
- (1) **taniec flamenco** [rys. 20]

8.d. Sport. Ciągłość aktywacji węzła *piłkarz*, ale w 2012-O skojarzeniami są też nazwy klubów piłkarskich: *Realu Madryt* i (FC) *Barcelony*. Słowa na rysunkach sugerują wysoką ocenę futbolu hiszpańskiego. Klaster bardziej aktywny w 2012-O może ze względu na czas badania podczas rozgrywek piłkarskich.

Hiszpan 1994-O – 1a./1r.	Hiszpan 2012-O – 6a./11r.
(1) piłkarz (koszulka w paski, może FC Barcelona) [rys. 26]	(6) piłkarz [rys. 22–27] (1) <i>BARCELONA STADION</i> [rys. 35] (1) <i>GOL!</i> [rys. 26] (1) <i>jestem najlepszy!</i> [rys. 28] (1) <i>piłka nożna</i> [rys. 33] (1) <i>REAL MADRYT!</i> [rys. 28]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Brak reakcji, które można by powiązać z aktualną polityką. Skojarzenia z historią występują natomiast tylko w 1994-O. Dotyczą okresu zamorskich wypraw Hiszpanii, *odkryć* Krzysztofa Kolumba (*Columba*) oraz konkwisty, co jednak zostało ujawnione tylko na jednym rysunku, przedstawiającym starodawną fregatę i mężczyznę w zbroi. Aktywne pojęcie *szpada* jako dawna broń, ale jest rysowana także jako wyposażenie torreadora.

Hiszpan 1994-O – 7a./9r.	Hiszpan 2012-O – zero
(3) <i>szpada</i> [rys. 1–3] (1) <i>Columb odkrywca</i> [rys. 1] (1) <i>hełm</i> [rys. 1] (1) <i>konkwistador</i> [rys. 1] (1) <i>kryza</i> [rys. 1] (1) <i>statek fregata</i> [rys. 1] (1) <i>strzelba</i> [rys. 1]	

10. Niejasne, niezrozumiałe	
Hiszpan 1994-O	Hiszpan 2012-O
	tatuaż [rys. 24]

NIEMIEC. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1994-O – 9., 3., 4.a., 4.b.; 2012-O – 4.b., 2., 8.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 9., 4.a., 4.b., 5., 7.a.; 2012-O – 8.a., 9., 4.a., 4.b., 7.a. Brak reakcji: nie dotyczy. Największa zmiana: 9., 3., 4.a., 4.b., 5., 6., 8.a.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji	
Niemiec 1994-O	Niemiec 2012-O
Brak rys. kobiet	Brak rys. kobiet
(1) rys. bez człowieka [rys. 31]	(12) rys. bez człowieka [rys. 23–34]
Brak rys. bez skojarzeń	(2) rys. bez skojarzeń [rys. 22, 35 – brak rysunku]

2. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Ciągłość aktywacji pojęcia *Berlin*, ale w 1994-O istotne jest skojarzenie zestawiające dwa światy po dwóch stronach muru berlińskiego: Wschód i Zachód. W 2012-O *Berlin* kojarzy się ze swymi najważniejszymi budowlami, a także z ZOO.

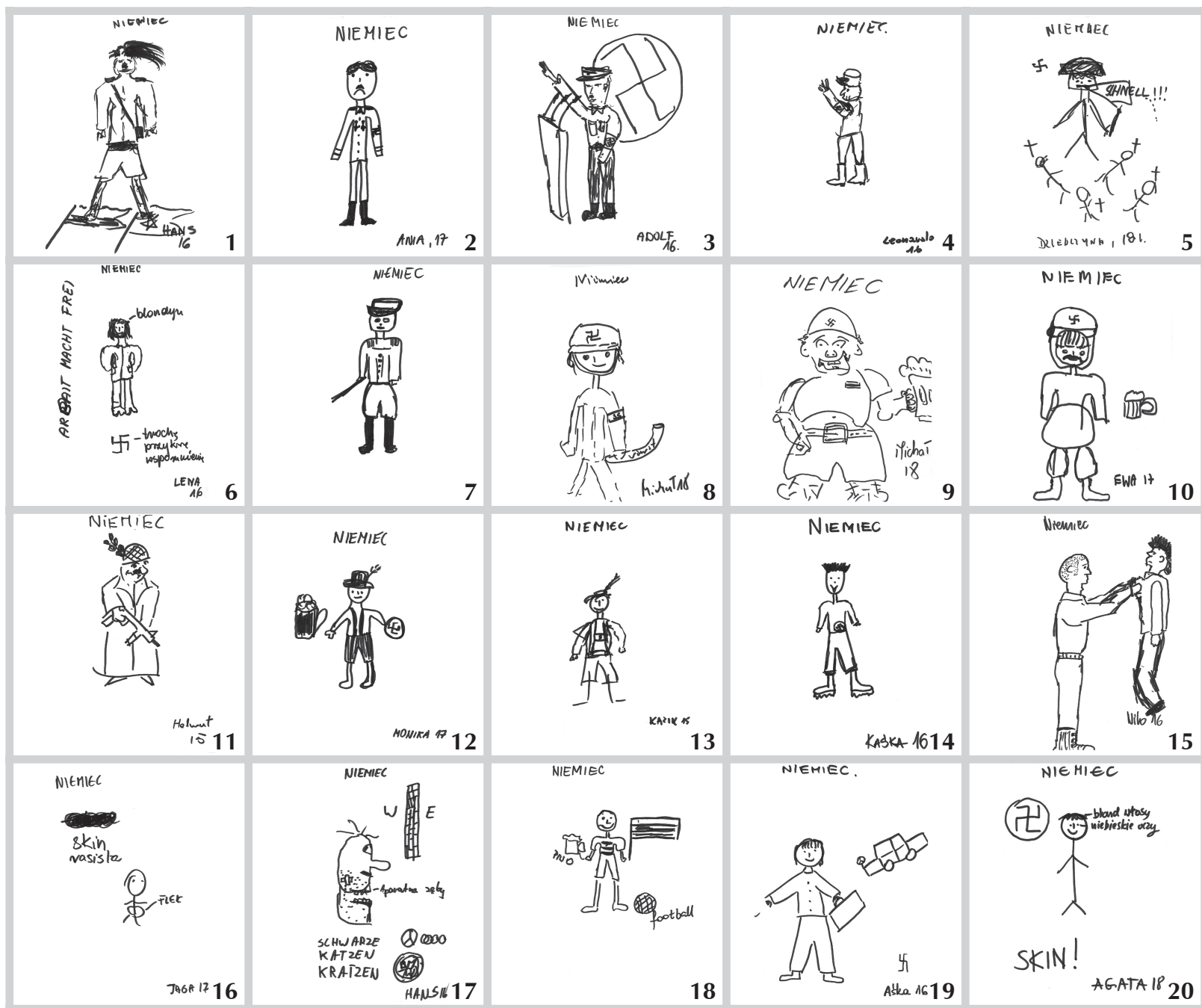
Niemiec 1994-O – 4a./4r.	Niemiec 2012-O – 7a./9r.
(1) <i>aus Bochum</i> [rys. 31] (1) mównica do publicznych przemówień z czasów III Rzeszy [rys. 3] (1) mur berliński [rys. 17] (1) symbole zachodu i wschodu: <i>W E</i> [rys. 17]	(2) Brama Brandenburska w Berlinie [rys. 25, 34] (2) wieża telewizyjna w Berlinie [rys. 24, 25] (1) <i>Berlin</i> [rys. 25] (1) bunkier, z którego ktoś strzela [rys. 26] (1) krzaki/las [rys. 5] (1) teren za drutem kolczastym [rys. 2] (1) ZOO [rys. 24]

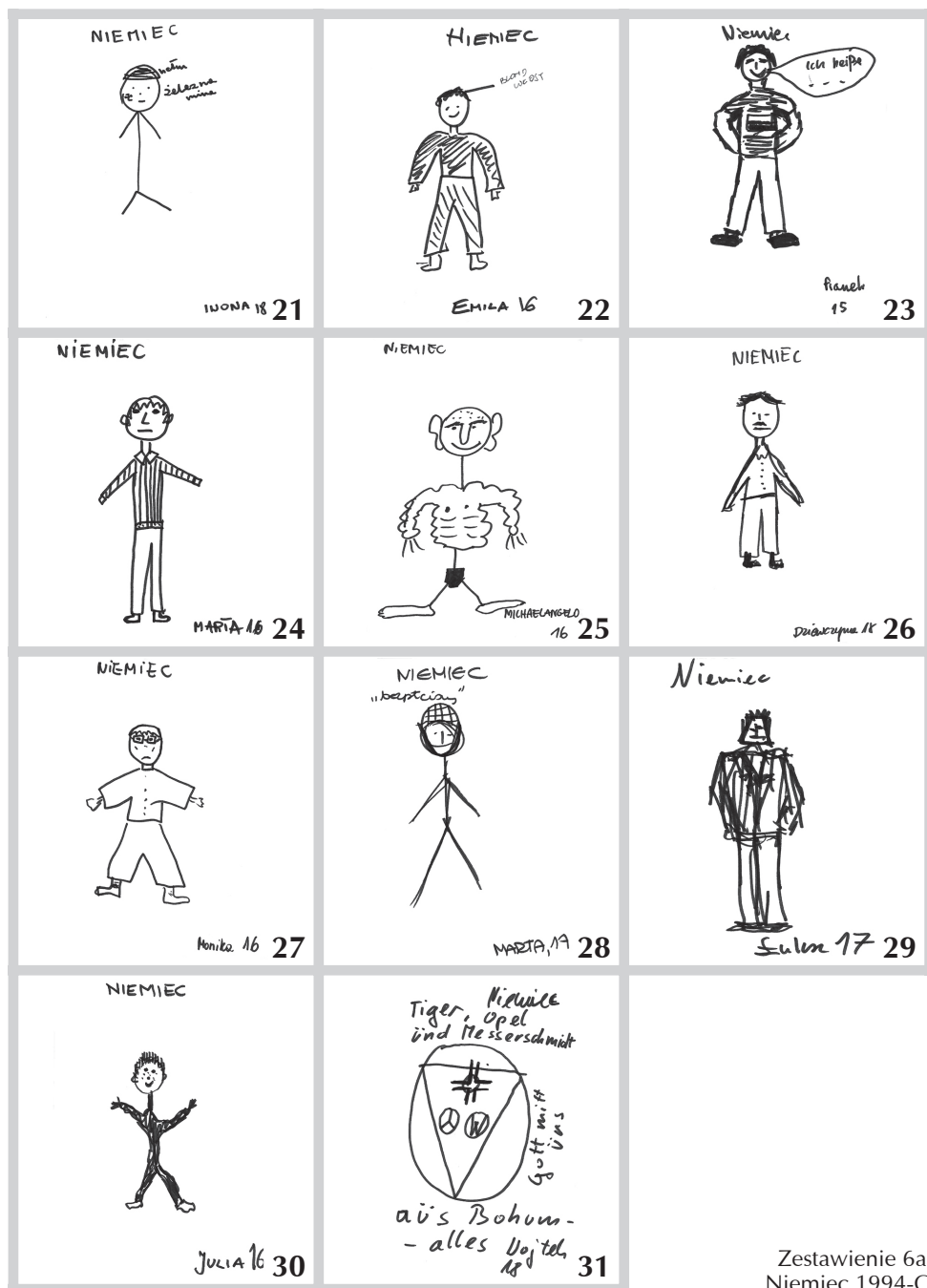
3. Język. Mowa. Duża zmiana. W 1994-O dość liczne są skojarzenia z językiem niemieckim: podstawowe zdania, imiona, skrzydlate słowa utrwalone w kulturze polskiej od czasów II wojny światowej. W 2012-O obecna jest tylko niemiecka nazwa święta piwa. W 1994-O na jednym rysunku błędy mogą wynikać z przypadkowej nieznamomości pisowni umlautów i liter podwojonych, ale mogą też świadczyć o istnieniu prototypowego wyobrażenia niemieckiej pisowni i – może nawet – wykorzystaniu go w celach żartobliwych (za czym przemawiają inne rysunki sygnowane Wojtek 18).

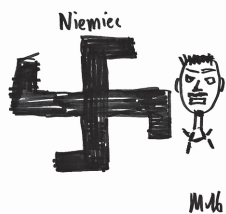
Niemiec 1994-O – 10a./11r.	Niemiec 2012-O – 1a./1r.
(2) <i>Hans</i> [rys. 1, 17] (1) <i>Adolf</i> [rys. 3] (1) <i>Arbeit macht frei</i> [rys. 6] (1) <i>Gott mit uns</i> [sic!; rys. 31] (1) <i>Helmut</i> [rys. 11] (1) <i>Ich heisse</i> [rys. 23] (1) <i>Schnell!</i> [rys. 5] (1) <i>SCHWARZE, KATZEN, KRATZEN</i> [rys. 17] (1) <i>Tiger Opel und Messerschmidt aus</i> [sic!] <i>Bochum – alles</i> [rys. 31] (1) <i>Wurst</i> [rys. 8]	(1) <i>OKTOBER FEST</i> [rys. 24]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji węzła *strój schludny, uładowany*, dającego dostęp do fragmentu sieci składającej się z pojęć kojarzonych z odzieżą, jak też do sieci grupującej pojęcia odnoszące się do cech psychicznych (*pedantyczność, dokładność*). Aktywne w obu okresach wyobrażenie o stroju regionalnym oraz mundurach wojskowych lub ich elementach. Nie ma już w 2012-O skojarzeń negatywnych, jak *pejcz* w rękę czy *flek* 'kurtka skina'.

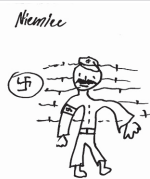
Niemiec 1994-O – 15a./34r.	Niemiec 2012-O – 12a./20r.
(6) buty wojskowe i oficerki [rys. 1–4, 7, 9] (5) hełm [rys. 5, 8, 9, 10 – może kask motocyklisty, 11] (5) mundur [rys. 1–4, 7] (4) strój schludny, uładowany [rys. 19, 24, 26, 27] (2) buty glany [rys. 14 – ?, 15] (2) <i>pejcz</i> [rys. 5, 7] (2) strój regionalny, spodnie na szelkach, kapelusz z piórkiem [rys. 12, 13] (1) aktówka [rys. 19] (1) <i>flek</i> 'kurtka skina' [rys. 16] (1) garnitur [rys. 29] (1) okulary [rys. 27] (1) płaszcz, chyba wojskowy [rys. 11]	(3) czapka z daszkiem wojskowa [rys. 2, 4, 7] (2) hełm [rys. 5, 16] (2) mundur polowy [rys. 5, 6] (2) strój regionalny, krótkie spodnie na szelkach [rys. 10, 11] (1) buty wojskowe i oficerki [rys. 6] (1) kapelusz z piórkiem [rys. 11] (1) okulary ciemne [rys. 5] (1) strój schludny, uładowany [rys. 15, 20]
(1) karabin [rys. 11] (1) <i>Messerschmidt</i> [sic!; rys. 31] (1) <i>Tiger, czółg</i> [rys. 31]	(3) karabin [rys. 5, 16, 28] (2) pistolet [rys. 7, 29] (1) <i>broń</i> [rys. 4] (1) czółg [rys. 4]

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

Niemiec

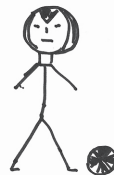
16

NIEMIEC

17

Niemiec

18

NIEMIEC

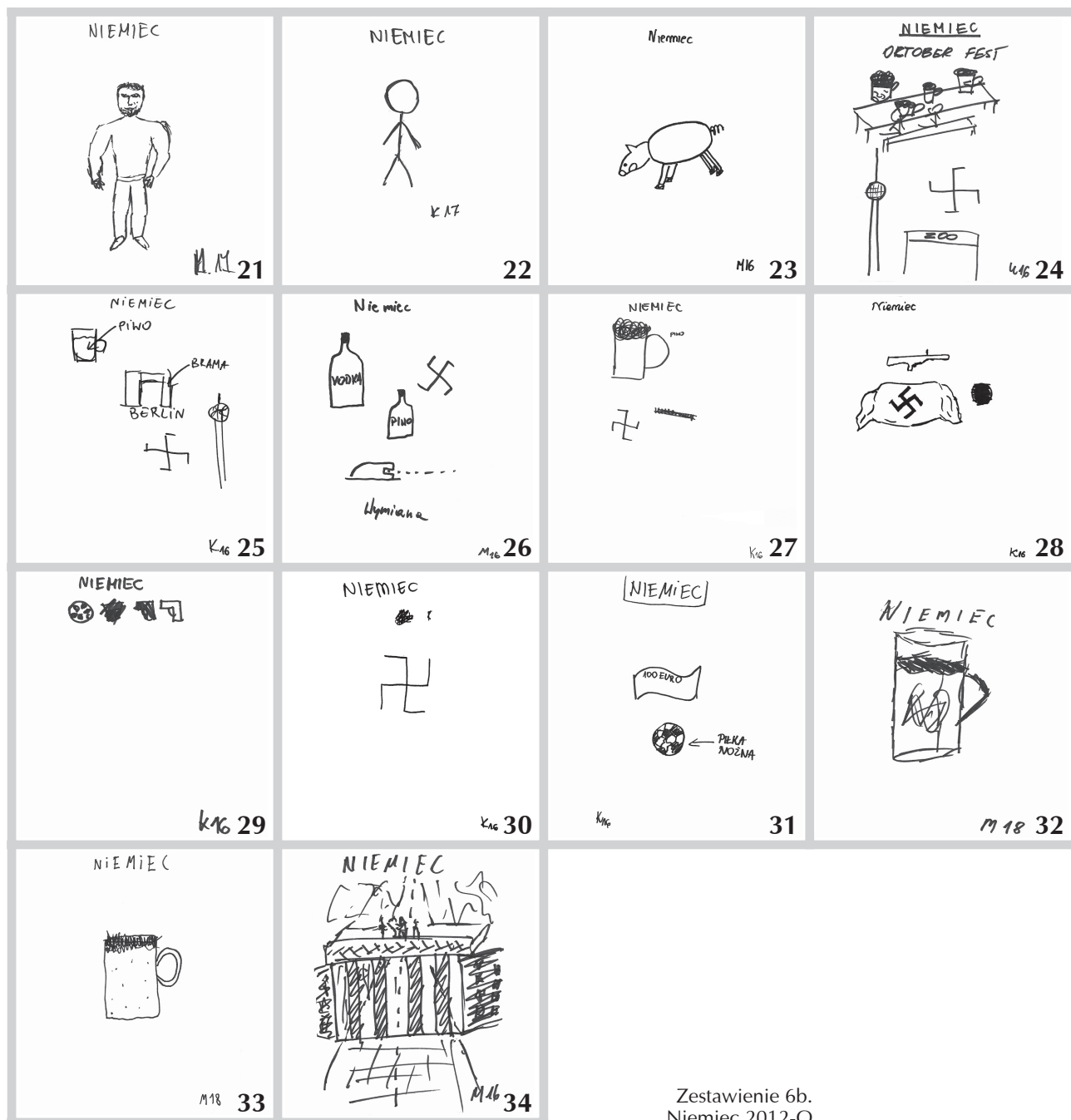

19

NIEMIEC

20

Zestawienie 6b.
Niemiec 2012-O

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji węzłów: *wąs, gruby, piegi, kwadratowy podbródek*. Ten pierwszy daje też dostęp do skojarzenia *wąsik Hitlera*. W 2012-O o połowę zmniejsza się wyrazistość i objętość klastra i nikną zarówno dawne neutralne charakterystyki (*blondyn, niebieskie oczy*), jak i te bardzo negatywne.

Niemiec 1994-O – 10a./22r.	Niemiec 2012-O – 4a./12a.
(7) wąs (ik) [rys. 1, 2, 10, 11, 24, 26, 27] (3) blondyn [rys. 6, 20, 22] (3) łysy (ogolony) [rys. 15, 17, 25] (2) <i>aparat na zęby</i> [rys. 17] (2) gruby brzuch [rys. 9, 10] (1) dziwna sylwetka ni to umięśniona, ni to chuda [rys. 25] (1) kwadratowy podbródek [rys. 29] (1) <i>niebieskie oczy</i> [rys. 20] (1) piegi [rys. 30] (1) plaster na nieogolonej twarzy/„zakazanej gębie” [rys. 17]	(5) wąs [rys. 1–3, 10, 11] (3) gruby brzuch [rys. 8–10] (3) piegi albo zaczerwieniony [rys. 8, 9, 14] (1) kwadratowy podbródek i cała sylwetka kwadratowa [rys. 15]

5.a. Kontakt. Emocje. Zmiana. W 2012-O liczba reakcji zmniejsza się o połowę, pięciokrotnie mniej razy narysowano uśmiech. Rysunek *świni* niejasny. Może odnosić się do emocji (*świnia* jako ktoś niemoralny), ale i do upodobań kulinarnych (skojarzenia typu Niemiec je wieprzowinę, lubi kotlety schabowe); węzeł *bezpłciowy* może być oceną, a może też dawać dostęp do pojęć z domeny cech psychicznych.

Niemiec 1994-O – 6a./18r.	Niemiec 2012-O – 4a./9r.
(11) uśmiech [rys. 8, 9, 14, 18–20, 22, 23, 25, 28, 30] (2) twarz bez wyrazu [rys. 4, 16] (2) zła mina [rys. 2, 27] (1) <i>bezpłciowy</i> [rys. 28] (1) dziwna mina [rys. 11] (1) <i>żelazna mina</i> [rys. 21]	(5) zła mina [rys. 1, 4–6, 9] (2) uśmiech [rys. 8, 12] (1) <i>świnia</i> [rys. 23] (1) twarz bez wyrazu [rys. 22]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. W 1994-O skojarzenia dotyczą zachowań Niemca w czasie II wojny światowej, w 2012-O ogólniejsze skojarzenie z wojskiem, wojskowym drylem (może *pruskim drylem?*). Ciągłość aktywacji pojęcia *krzyczy*.

Niemiec 1994-O – 6a./7r.	Niemiec 2012-O – 3a./5r.
(2) wykonuje gest <i>Heil Hitler</i> [rys. 3, 4] (1) chce bić (skin punka) [rys. 15] (1) krzyczy SCHNELL!!! [rys. 5] (1) ma usta otwarte, widoczne zęby: rechocze (?), głośno mówi (?), krzyczy (?) [rys. 9] (1) mówi <i>Ich heisse...</i> [rys. 23] (1) zabił ludzi [rys. 5]	(3) kopie piłkę [rys. 17–19] (1) człowiek w wojskowej czapce krzyczy na grupę ludzi/do grupy ludzi, w której jedna osoba salutuje; wojskowy dryl [rys. 7] (1) siedzi za stołem z piwem na festynie [rys. 24]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Państwo niemieckie reprezentują symbole Niemiec współczesnych i hitlerowskich. W obu okresach dominują te drugie.

Niemiec 1994-O – 2a./15r.	Niemiec 2012-O – 3a./11r.
(12) swastyka [rys. 2–6, 8–10, 12, 14, 20, 21] (3) ma w ręku lub na ubraniu flagę państwową niemiecką [rys. 9, 18, 23]	(9) swastyka [rys. 1, 2, 8, 24–28, 30] (1) flaga Niemiec hitlerowskich ze swastyką [rys. 28] (1) ma na koszulce flagę państwową niemiecką [rys. 17]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęcia *żołnierz*. Pojęcia, które w 1994-O odnosiły się albo do II wojny światowej (*hitlerowiec*), albo aktualnych obserwacji, jak *skin/skin rasista*, *punk* zanikają, a w 2012-O w czasie rozgrywek okresie Euro 2012 aktywny jest węzeł *piłkarz*.

Niemiec 1994-O – 4a./11r.	Niemiec 2012-O – 2a./7r.
(5) hitlerowiec [rys.1–4, 7] (3) <i>skin/skin rasista</i> [rys. 15 – bije punka, 16, 20] (2) żołnierz [rys. 9, 11] (1) punk (?) ze swastyką na koszulce [rys. 14]	(4) żołnierz [rys. 4–6, 16] (3) piłkarz [rys. 17–19]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Aktywacja pojęć, które mogły odnosić się do zamożności Niemca zachodzi dopiero w 2012-O.

Niemiec 1994-O – zero	Niemiec 2012-O – 1a./3r.
	(3) pieniądze, banknoty o wysokich nominałach i monety euro [rys. 14, 15, 31]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Mało aktywny klaster. Ciągłość aktywacji węzłów *piwo* i *kielbasa*.

Niemiec 1994-O – 2a./5r.	Niemiec 2012-O – 3a./13r.
(4) piwo , kufel [rys. 9, 10, 12, 18] (1) kielbasa , <i>Wurst</i> , w ręku [rys. 8]	(11) piwo [rys. 8–10, 12, 13, 24–27, 32, 33] (1) kielbasa [rys. 4] (1) <i>vodka</i> [rys. 26]

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do motoryzacji (marki samochodów *Mercedes*, *Audi*, *Opel*) i przemysłu zbrojeniowego (typ myśliwca i czołgu). Szczególnie te ostatnie wskazują jednocześnie na postawy i typowe działania Niemca [por. na s. 79] omyłkową reakcję w Niemiec 2012-S na temat brytyjskiego pistoletu Welrod].

Niemiec 1994-O – 7a./9r.	Niemiec 2012-O – 5a./9a.
(3) logo marki samochodowej Mercedes – Benz [rys.17, 19, 31] (1) karabin [rys. 11] (1) logo marki samochodowej Audi [rys. 17] (1) logo marki samochodowej Volkswagen [rys. 31] (1) <i>Messerschmidt</i> [sic!]; samolot [rys. 31] (1) <i>Opel</i> marka samochodowa [rys. 31] (1) <i>Tiger</i> , czołg [rys. 31]	(2) auto [rys. 9 – jedzie lub błyszczy się, 10] (3) karabin [rys. 5, 16, 28] (2) pistolet [rys. 7, 29] (1) <i>broń</i> [rys. 4] (1) <i>czołg</i> [rys. 4]

8.c. Kultura. Skojarzenia dotyczą kultury masowej: telewizji i popularnych festynów.

Niemiec 1994-O – 1a./1r.	Niemiec 2012-O – 1a./1r.
(1) wariant logo niemieckiej telewizji RTL (odwrócony trójkąt w kole) [rys. 31]	(1) <i>OCTOBER FEST</i> [rys. 24]

8.d. Sport. Stała, choć rzadka, aktywacja pojęć odnoszących się do piłki nożnej.

Niemiec 1994-O – 1a./2r.	Niemiec 2012-O – 2a./7r.
(2) <i>football</i> [rys. 17, 18]	(3) piłka nożna [rys. 7, 29, 31] (4) piłkarz [rys. 16–19]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Wydarzenia aktualne znajdują odzwierciedlenie tylko w przypomnieniu jeszcze żywego w 1994-O symbolu wydarzeń prowadzących do zjednoczenia Niemiec: zburzenia *muru berlińskiego*. Historia dawniejsza jest obecna przede wszystkim w pojęciach odnoszących się do II wojny światowej. Ciągłość aktywacji węzłów: *Hitler* (wąsik), *swastyka*. Dodatkowo w 2012-O aktywacja pojęcia, które może odnosić się do dawnych wojen: *dwa skrzyżowane miecze* jako refleks średniowiecznych walk (może tej najważniejszej, pod Grunwaldem), albo w ogóle jako skojarzenie z walką, ze stałym konfliktem Polaków i Niemców.

Niemiec 1994-O – 15a./40r.	Niemiec 2012-O – 4a./13a.
(1) mur berliński, symbole zachodu i wschodu: <i>W E</i> [rys. 17]	
(12) swastyka [rys. 2–6, 8–10, 12, 14, 20, 21] (10) faszysta z okresu II wojny światowej [rys. 1–10] (3) Hitler [rys. 1 – depcze flagę polską i flagę z gwiazdą ZSSR, 2, 11 – żart. podobieństwo (?) długi płaszcz, wąs] (3) mundur NSDAP [rys. 3, 4, 7] (2) wykonuje gest <i>Heil Hitler</i> [rys. 3, 4] (1) <i>Gott mit uns</i> [sic!; rys. 31] (1) <i>Arbeit macht frei</i> [rys. 6] (1) krzyczy <i>Schnell!!!</i> nad zabitymi [rys. 5] (1) krzyż w obramowaniach, tzw. <i>Balkenkreuz</i> , emblemat Wehrmachtu, w czasie II wojny światowej, na czołgach, okrętach Kriegsmarine i samolotach Luftwaffe [rys. 31] (1) <i>Messerschmidt</i> [sic!] samolot, m.in. myśliwiec, z czasów II wojny światowej [rys. 31] (1) przemawia na wiecu faszystowskim [rys. 3] (1) SS na opasce [rys. 8] (1) <i>Tiger</i> , czołg z okresu II wojny światowej [rys. 31] (1) <i>trochę przykre wspomnienia</i> [rys. 6]	(9) swastyka [rys. 1, 2, 8, 24–28, 30] (2) Hitler [rys. 1, 3] (1) druty kolczaste, za drutami strażnik z wąsikiem i swastyką na opasce [rys. 2]
	(1) dwa skrzyżowane miecze [rys. 9]

10. Niejasne, niezrozumiałe

Niemiec 1994-O	Niemiec 2012-O
	wymiana (szkolna?, handlowa?) [rys. 26]

POLAK. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatorów (a.): 1994-O – 4.b., 4.a.; 2012-O – 4.b., 2., 6., 8.a. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 8.a., 4.b.; 2012-O – 8.a., 6., 2. Brak reakcji: 4.c., 8.b. Największa zmiana: 8.a., 2., 4.a., 4.b.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji. Ciągłość aktywacji pojęcia *Polka*, ale w 1994-O przedstawia się kobietę samą, zaś w 2012-O w parze z mężczyzną lub/i w rodzinie. W 1994-O dopisek *Polen plus Polaki*.

Polak 1994-O	Polak 2012-O
(1) <i>Polen plus Polaki</i> [rys. 32]	
(3) kobieta [rys. 26, 27 – <i>Polka</i> , 28]	(4) kobieta [rys. 5, 7, 11, 29]
(1) rys. bez człowieka [rys. 32]	(5) rys. bez człowieka [rys. 31–35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń

2. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Pejzaż. Ciągłość aktywacji pojęć *dom/mieszkanie* i *dziury* (w ziemi, na drogach), czyli pojęć odnoszących się do codzienności. W 1994-O ślady myślenia geopolitycznego, uwidocznionego w zaznaczaniu granic państwowych. W 2012-O wzrasta liczba skojarzeń z polskim pejzażem.

Polak 1994-O – 5a./5r.	Polak 2012-O – 9a./16r.
(1) dom/mieszkanie [rys. 29] (1) dziura/dół w ziemi (może kształtem przypomina Polskę?) [rys. 18] (1) kształt Polski w jej obecnych granicach z napisem <i>Polen Polaki</i> narysowany na talerzu anteny satelitarnej [rys. 32] (1) <i>nie deptać trawy</i> [sic!; rys. 32] (1) ulica <i>Żytunia 11</i> – sąsiadująca ze szkołą, w której przeprowadzono badanie [rys. 15]	(5) dom/mieszkanie [rys. 1, 13, 14, 16, 25] (2) <i>góry, wysokie góry</i> [rys. 12, 29] (2) <i>morze, morze szerokie plaże</i> [rys. 12, 29] (2) <i>roboty na drogach</i> [rys. 30, 31] (1) droga z drzewami na poboczu [rys. 32] (1) dziury w drogach [rys. 31] (1) nocny sklep monopolowy [rys. 35] (1) <i>poła uprawne</i> [rys. 11] (1) sielski krajobraz [rys. 25]

3. Język. Mowa. Ciągłość aktywacji pojęć wyrażanych przez skrzydlate frazy uznawane za tradycyjne polskie: *Kupą panowie!*, *Panowie bracia!* W 1994-O niejasne co do celu zastosowanie niemieckiej nazwy *Polen*, niemieckiej fonetyki polskiego słowa (*trawy* zam. *trawy*), zniekształconej nazwy własnej *Polaki* (może chodzi o zmianę perspektywy na zewnętrzną). W 2012-O zaznaczono przekleństwa, krzyki.

Polak 1994-O – 3a./3r.	Polak 2012-O – 3a./7r.
(1) <i>Do boju rodacy</i> [rys. 24] (1) <i>Kupą panowie!</i> [rys. 24] (1) <i>nie deptać trawy, Polen plus Polaki</i> [rys. 32]	(4) krzyk [rys. 5, 6, 7, 22] (2) przekleństwa wykropkowane [rys. 5, 8] (1) <i>Panowie bracia!</i> [rys. 23]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość dotyczy tylko pojęć *wąs* i *podgolona szlachecka czupryna* oraz kobiece *warkocze*. W 2012-O zmniejsza się wyrazistość klastra (o połowę mniej asocjatyw i reakcji), brak też negatywnie nacechowanych skojarzeń, które w 1994-O były liczne.

Polak 1994-O – 13a./18r.	Polak 2012-O – 7a./8r.
(2) podbite oko [rys. 7, 10] (2) wąs [rys. 3, 24] (2) włosy długie, potargane [rys. 19, 20] (2) „zakazana gęba”, nieogolona z plastrem [rys. 5] (1) blizna na twarzy [rys. 7] (1) chudy [rys. 14] (1) czerwony na twarzy [rys. 8] (1) podkrążone oczy [rys. 14] (1) szlachecka podgolona czupryna [rys. 24] (1) <i>zapity nos</i> [rys. 17]	(2) dobrze zbudowany [rys. 21, 22] (1) długie włosy [rys. 1] (1) nie jest gruby, chyba że szlachcic [rys. 23] (1) szlachecka podgolona czupryna [rys. 23] (1) wąs [rys. 23]
(2) warkocze [rys. 26, 27] (1) dziewczyna uczesana w koński ogon [rys. 28] (1) rumiana panna [rys. 26]	(1) <i>piękne kobiety</i> [rys. 11] (1) warkocz [rys. 7]

POLAK

nicka 18

1

POLAK

MAGDA 18

2

POLAK

MARIA 17

3

POLAK

LUOWA 18

4

TO DRUGI POLAK
P IERNIKI

JAN 16

5

POLAK

DISCO
POLO

WIKO 16

6

Polak

Hania 15

7

POLAK

JAN 15

8

POLAK

MEGO 16

9

POLAK.

OLA 16

10

POLAK

ROUBRAY 16

11

Polak

Zdzichu 15

12

POLAK

Kania 18

13

POLAK

KRZYCHA 16

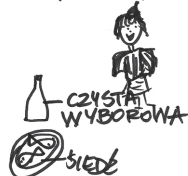
14

Polak

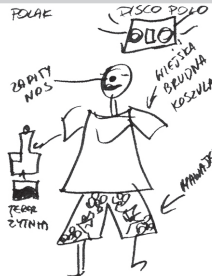
15

POLAK

NANKA 16

POLAK

JASA 17

POLAK

ANNA 17

18

POLAK

BERNARDE 18

19

Polak.

EMIL 16

20

Zestawienie 7b.
Polak 2012-O

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji pojęć *szabla*, *ludowy/regionalny strój*. W obu okresach klaster grupuje pojęcia odnoszące się do niestylowego, byle jakiego ubrania, niekiedy przybrudzonego ubioru.

Polak 1994-O – 20a./25r.	Polak 2012-O – 11a./12r.
(3) czapka z daszkiem 3 [rys. 1, 4, 21] (3) głany lub inne wysokie sznurowane buty [rys. 1, 8, 20] (1) beret i podkoszulek – ubranie robotnika [rys. 6] (1) <i>bluza z kreszu z napisem Chanel</i> [rys. 21] (1) buty z cholewami, oficerki (?) [rys. 22] (1) kolczyki w uszach [rys. 10] (1) połatane łachmany [rys. 7] (1) prezerwatywa (?) na głowie [rys. 14] (1) szaszetka przy pasie [rys. 1] (1) spodnie <i>hawajki</i> [rys. 17] (1) spodnie <i>piramidy</i> [rys. 21] (1) sukmana [rys. 23] (1) <i>wiejska brudna koszula</i> [rys. 17] (1) zaznaczone buty ze słomą [rys. 25] (1) żupan (krótki) [rys. 24]	(2) dres z lampasami [rys. 4, 27] (1) golf [rys. 22] (1) przybrudzony ubiór (?) [rys. 21] (1) spodnie z napisem <i>ADADIS</i> [rys. 8] (1) sportowy strój [rys. 20] (1) sweter [rys. 26] (1) żupan z pasem [rys. 23]
(1) kosa [rys. 23] (1) nóż przy pasie [rys. 1] (1) szabla [rys. 22]	(1) <i>broń</i> [rys. 15] (1) szabla [rys. 23]
(1) dziewczyna w spódniczce i czapeczce na głowie [rys. 16] (1) panna w wianku, w dawnym lub ludowym stroju [rys. 26]	(1) torba [rys. 7] (1) <i>stroje regionalne</i> [rys. 29]

5. Kontakt. Emocje. Przeciętny, w porównaniu z reakcjami na inne bodźce, poziom zaznaczania emocji.

Polak 1994-O – 4a./15r.	Polak 2012-O – 3a./13r.
(7) uśmiech [rys. 4, 8, 9, 12, 16, 28, 30] (4) twarz bez wyrazu [rys. 22, 23, 25, 29] (3) <i>zła mina</i> [rys. 5, 13, 21] (1) błazeński dzwonek u czapki = jest śmieszny [rys. 22]	(8) uśmiech [rys. 4, 5, 11, 14, 20, 24–26] (3) zła mina [rys. 6 – <i>niezadowolony</i> , 10] (2) twarz bez wyrazu [rys. 12, 13]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Ciągłość aktywacji pojęcia: *siedzi i ogląda telewizję*. W obu okresach skojarzenia dotyczące bierności, niepracowania: w 1994-O *odłożył narzędzia pracy*, w 2012-O *siedzi podparty, myśli nie chce mi się*. Zmiana w 2012-O polega na częstszej aktywacji pojęć odnoszących się do takich czynności i zachowań, jak *krzyki, kłótnie, wulgarność*, ale i stanów psychicznych: *pesymizmu, bierności*, a – z pozytywnych – *gościnności*.

Polak 1994-O – 5a./5r.	Polak 2012-O – 9a./18r.
(1) bawi się, „imprezuje” przy głośnej muzyce [rys. 19] (1) leży, siedzi, pije i pali, odłożył narzędzia pracy [rys. 18] (1) siedzi przy stole i pije wódkę [rys. 6] (1) siedzi w fotelu, ogląda mecz w telewizji [rys. 29] (1) zatacza się pijany (?) [rys. 11]	(4) krzyczy [rys. 5, 6, 7, 22] (3) jest gościnny, zaprasza do domu [rys. 12 – <i>Smacznego! gościnność</i> , 13 – <i>Proszę!</i> , 14] (3) jest niezadowolony, <i>niezadowolony</i> , mina niezadowolona [rys. 6, 8, 10] (2) jest wulgarny, przekleństwa wykrępowane [rys. 5, 8] (2) siedzi – na krześle/kanapie i ogląda telewizję [rys. 15, 16] (1) jest bierny/leniwy, siedzi podparty – <i>nie chce mi się</i> [rys. 10] (1) jest pesymistą: <i>nigdy nie będzie lepiej</i> [rys. 9] (1) kłóci się, <i>kłótnie</i> [rys. 6] (1) pracuje przy remoncie dróg (jeden człowiek może leżeć?) [rys. 30]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. W obu okresach aktywne jest pojęcie odnoszące się do religii: krzyż. W odniesieniu do państwa polskiego i jego symboli występuje ciągłość skojarzenia *flaga biało-czerwona*. Różnica między 1994-O a 2012-O polega na aktywacji w pierwszym okresie skojarzeń z młodzieżowymi ruchami subkulturowymi, rzeczywiście znanymi i obecnymi w świadomości młodego pokolenia w tamtym czasie, na początku lat 90. W 2012-O częstsze są skojarzenia z symbolami państwa polskiego.

Polak 1994-O – 9a./13r.	Polak 2012-O – 7a./14r.
(3) krzyż [rys. 1, 2, 5] (2) różaniec [rys. 3, 4] (1) kościół [rys. 2]	(1) krzyż [rys. 19] (1) ksiądz [rys. 19]
(2) flaga biało-czerwona [rys. 24, 27] (1) hipisowska „pacyfka” [rys. 5] (1) krzyż celtycki, symbol narodowców i skinheadów [rys. 5] (1) <i>Oi!</i> – znak tzw. <i>street punku</i> (symbol jedności między skinheadami i punkami) (1) punk [rys. 20] (1) symbol anarchistów [rys. 5]	(7) flaga biało-czerwona [rys. 1, 2, 9, 11, 18, 21, 24] (2) napis <i>POLSKA</i> [rys. 19, 20] (1) godło państwowe [rys. 28] (1) szalik kibica z napisem <i>POLSKA</i> [rys. 19] (1) znak Polski Walczącej [rys. 29]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęć *robotnik* i *szlachcic*, świadcząca o istnieniu wyobrażeń o zróżnicowanym społeczeństwie polskim, obejmującym również ludzi z marginesu (*menel*, *dresiarz*). W 1994-O rysunek zainspirowany frazeologizmem *komuś słoma z butów wystaje* odzwierciedla skojarzenie negatywnie oceniające niewłaściwy awans społeczny. W 2012-O skojarzenia dotyczą częściej *rodziny*, *miłych ludzi*.

Polak 1994-O – 7a./10r.	Polak 2012-O – 6a./11r.
(3) człowiek z marginesu, „menel” [rys. 5, 7, 8] (2) robotnik [rys. 6, 18] (1) człowiek z awansu: garnitur z krawatem w groszki + <i>siano i słoma</i> z butów wystające [rys. 25] (1) kosynier [rys. 23] (1) punk [rys. 20] (1) szlachcic [rys. 24] (1) wojownik [rys. 22]	(4) piłkarz [rys. 2, 19, 20, 22] (3) dresiarz [rys. 4, 8, 27] (1) ksiądz [rys. 15] (1) robotnik [rys. 30] (1) rodzina z dwójką dzieci [rys. 5] (1) szlachcic [rys. 23]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Mało aktywny klaster, ale w obu okresach odnotowano skojarzenia z biedą.

Polak 1994-O – 1a./1r.	Polak 2012-O – 1a./1r.
(1) połatane ubranie [rys. 7]	(1) puste kieszenie, bieda [rys. 3]

8.c. Kultura. Klaster grupuje wyłącznie pojęcia z zakresu kultury masowej: *telewizja*, muzyka *disco polo*, filmy telewizyjne.

Polak 1994-O – 4a./8r.	Polak 2012-O – 2a./2r.
(4) <i>DISCO POLO</i> i nutki [rys. 5, 6, 9, 17] (2) głośny człowiek, głośna muzyka z magnetofonu [rys. 17, 19] (1) antena satelitarna i różne stacje [rys. 32] (1) <i>wpatrzony w telewizor przez cały dzień</i> [rys. 31]	(1) <i>FAP, FAP</i> – ogląda filmy sensacyjne albo gra w „strzelanki” [rys. 15] (1) <i>TV sex</i> [rys. 17]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie [używk]. W obu okresach klaster zdominowany przez skojarzenia z alkoholem: *wódka, butelka, kieliszek*. Jednak w 2012-O liczba reakcji zmniejsza się o jedną trzecią. Duża zmiana dotyczy braku w 2012-O rysunków papierosów (w 1994-O było to częste skojarzenie), co prawdopodobnie wynika ze zmiany realiów. Fragment sieci dotyczący jedzenia z niezmiennie aktywnymi pojęciami *schabowy, kapusta*, ale w 2012-O aktywne są węzły, które mogą otwierać skojarzenia z *gościnny, zachęcający do jedzenia*, zob. 6.

Polak 1994-O – 10a./44r.	Polak 2012-O – 9a./29r.
(2) = kotlety schabowe [rys. 27] + schabowy z ziemniakami i kapustą [rys. 31] (1) <i>kielbasa</i> [rys. 30] (1) <i>śledź</i> [rys. 16] (1) <i>toruńskie pierniki</i> [rys. 5]	(2) = jedzenie na stole [rys. 16] + zastawiony stół [rys. 11] (1) <i>kluski, kapusta, rolada</i> [rys. 12] (1) pierogi [rys. 29] (1) schabowy [rys. 6] (1) <i>smaczne jedzenie</i> [rys. 11]
(21) wódka = 40% [rys. 1, 5, 8, 9 – <i>żytnia</i> , 10 – <i>wyborowa</i> , 12, 13, 16 – <i>czysta wyborowa</i> , 17 – <i>Teraz Żytnia</i> w znaku „Teraz Polska”, 19 – <i>żytnia</i> , 21, 27], <i>spirytus vol 98%</i> + 2 szklanki + dwa śledzie + nazwa ulicy w pobliżu szkoły: <i>Żytnia</i> [rys. 15] + butelka [rys. 2, 3, 7, 18] + <i>flaszka</i> [rys. 4] + butelka i kieliszek [rys. 6, 11, 29] (1) denaturat [rys. 11] (1) <i>gorąca woda</i> [rys. 6] (1) <i>wino</i> [rys. 14]	(16) wódka = butelka [rys. 4, 5, 9, 30, 32, 34] + butelka i kieliszek na stole [rys. 1] + taca, trzy kieliszki CZYSTA [rys. 33] + butelka potrzaskana [rys. 1] + wódka [rys. 2, 3, 17, 29–31 – wódka Sobieski] + <i>żubrówka</i> [rys. 2] (3) <i>piwo</i> [rys. 15–17] (2) <i>alkohol</i> [rys. 11, 35 – <i>alkohol 24 h</i>]
(18) = pali papierosa [rys. 1, 2, 6–8, 12–15, 18–20, 29] + papierosy bez filtra <i>SPORT</i> [rys. 5, 9, 15] + papierosy <i>Caro</i> [rys. 10] + papierosy na stole [rys. 6] (1) strzykawka (heroina/kompot?) [rys. 5]	(2) papieros [rys. 5, 15]

8.d. Sport. Klaster mało aktywny. W 2012-O wzmacniają jego wyrazistość pojęcia odnoszące się do rozgrywek piłkarskich Euro odbywających się w Polsce i na Ukrainie.

Polak 1994-O – 2a./2r.	Polak 2012-O – 5a./7r.
(1) mecz w telewizji [rys. 29] (1) przekreślony napis <i>sport</i> [rys. 31]	(3) piłkarz [rys. 19, 20 – koszulka z napisem <i>POLSKA</i> , 22] (1) <i>EURO</i> [rys. 9] (1) <i>KOKO KOKO EURO SPOKO</i> piosenka, polski hymn rozgrywek piłkarskich 2012-O [rys. 2] (1) siatkarz/szczypiornista (piłka przy ręce) [rys. 19] (1) szalik kibica z napisem <i>POLSKA</i> [rys. 19]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. W odniesieniu do polityki aktualnej jedyne skojarzenie to *brak akceptacji dla rządu*. Nie odnotowano też skojarzeń z konkretnie datowanymi dawniejszymi wydarzeniami historycznymi. Można jednak sądzić, iż niektóre rysunki odnoszą się do pewnych epok lub wydarzeń: I Rzeczypospolitej, powstania kościuszkowskiego, któregoś z powstań XIX-wiecznych, II wojny światowej.

Polak 1994-O – 3a./3r.	Polak 2012-O – 3a./3r.
	(1) <i>nie dla rządu</i> [rys. 9]
(1) w krótkim żupanie, z podgoloną czupryną, mówi: <i>do boju rodacy, kupą panowie</i> [rys. 24] (1) kosynier insurgent lub chłop z kosą [rys. 23] (1) z szablą i w wysokich butach oraz w czapce w rodzaju konfederatki (powstaniec?), ale z błazeńskim dzwonkiem [rys. 22]	1) szlachcic z podgoloną czupryną, wąsem, w żupanie z pasem i szablą oraz z kuflem w ręce; mówi (otwarte usta): <i>Panowie bracia..!</i> [rys. 23] (1) znak Polski Walczącej powstały w czasie II wojny światowej [rys. 29]

10. Niejasne, niezrozumiałe

Polak 1994-O

Polak 2012-O

znak pik [rys. 5]

czarna ręka z piłeczką [rys. 24]

ROSJANIN. Najobszerniejsze klastry: ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1994-O – 4.b., 4.a., 8.a.; 2012-O – 4.b., 8.a., 9. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.b., 7.a., 4.a.; 2012-O – 8.a., 4.b., 6. Brak reakcji: 8.d. Największa zmiana: 9., 8.a., 7.b., 7.c., 7.a., 4.a., 4.b.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji. Ciągłość aktywacji pojęcia kobieta narodowości rosyjskiej, ale w 1994-O reakcja jest częstsza. W 2012-O duża liczba rys. bez odwzorowania człowieka, zaś w 1994-O respondent zdecydował się na wpisanie nazwy ekspresywnej *Rusek* zamiast podanej w poleceniu *Rosjanin*.

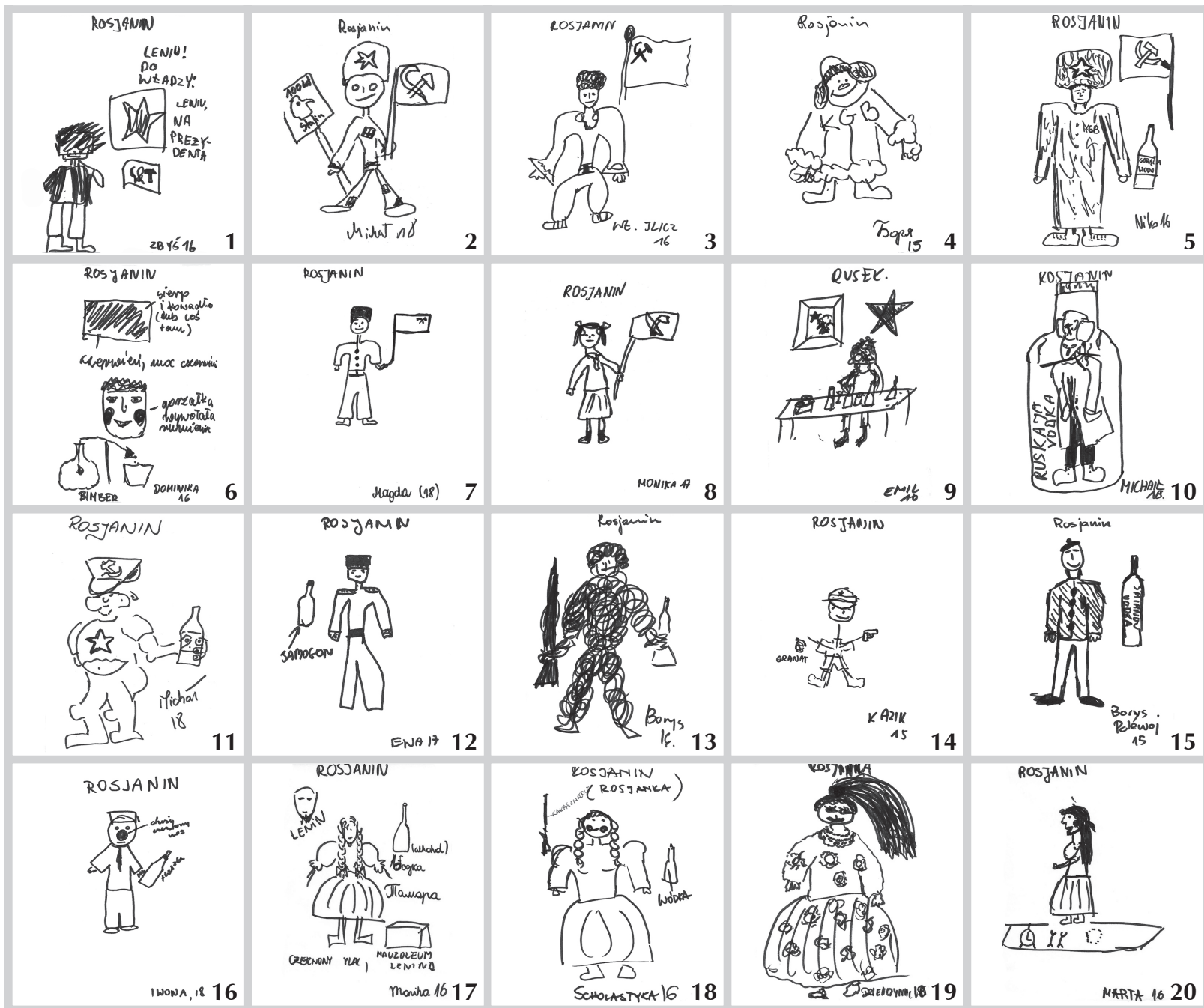
Rosjanin 1994-O	Rosjanin 2012-O
(1) zmiana kwalifikacji <i>RUSEK</i> [rys. 9]	(1) zmiana kwalifikacji: liczba mnoga <i>Rosjanie</i> [rys. 35] (1) <i>ludzie</i> [rys. 31]
(7) <i>Rosjanka</i> [rys. 18, 19] + kobieta [rys. 17, 20–23]	(2) kobieta [rys. 21 – w parze z mężczyzną, 24]
(1) rys. bez człowieka [rys. 31]	(10) rys. bez człowieka [rys. 26–35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń

2. Miejsce. Terytorium. Geografia. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących zimnego klimatu, niskiej temperatury, a także węzła Moskwa (w 1994-O r. wraz z *Plac Czerwony*, *mauzoleum Lenina*, a w 2012-O tylko nazwa stolicy). W 1994-O można wskazać skojarzenia związane z kontaktem z Rosjaninem w Polsce, w miejscu, które się w latach 90. dwudziestego wieku nazywało „ruskim targiem”.

Rosjanin 1994-O – 5a./6r.	Rosjanin 2012-O – 5a./5r.
(2) targ w Polsce, sklep [rys. 20, 21] (1) -28°C [rys. 26] (1) <i>Czerwony Plac</i> [rys. 17] (1) dom (?)/urząd (?) [rys. 9] (1) mauzoleum Lenina [rys. 17]	(1) -20° [rys. 31] (1) choinka (las?/Syberia?) [rys. 34] (1) Moskwa [rys. 24] (1) <i>Rosja duży kraj</i> [rys. 29] (1) <i>zimno</i> , pada śnieg [rys. 24]

3. Język. Mowa. Ciągłość aktywacji pojęcia: inny alfabet; w obu okresach słowa zapisane grażdanką. W 1994-O większa znajomość rosyjskich imion, nazw, nazwisk, a także żartów na ich temat, jak pochodzący z polskiego dyskursu biesiadnego zwrot do osoby nalewającej alkohol: *Polewoj!* lub *Borys, polewoj!* z rosyjskim akcentem tego wyrazu na ostatnią sylabę, wykorzystujący nazwisko rosyjskiego pisarza Borisa Polewoja, autora lektury *Opowieść o prawdziwym człowieku*. W 2012-O podkreślenie albo niezrozumiałości języka, albo pustostłowa (może rosyjskiej propagandy?).

Rosjanin 1994-O – 8a./8r	Rosjanin 2012-O – 3a./3r.
(1) <i>AEROFLOT</i> [rys. 31] (1) <i>Borys</i> [rys. 13] (1) <i>Borys Polewoj</i> [rys. 15] (1) <i>Wł. Ilicz</i> [rys. 3] (1) <i>Боря</i> [rys. 4] (1) <i>водка</i> [rys. 17] (1) <i>ruskaja vodka</i> [rys. 10] (1) <i>Тамара</i> [rys. 17]	(1) <i>BLA, BLA, BLA</i> [rys. 11] (1) butelka wódki <i>СТАЛИНА</i> [rys. 28] (1) <i>СССР</i> [rys. 3]

ROSJANIN

AGATA 18 21

ROSJANIN

FLORA 16 22

ROSJANIN

Dziwozupa 11 23

Rosjanin

Sukma 17 24

WARTA, 17 25

ROSJANIN.

-28°C.

JUSTIN 16. 26

ROSJANIN

Cecylia 16 27

Rosjanin

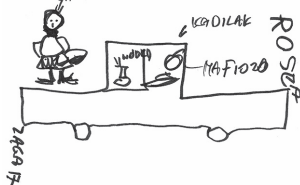
ELA 17 28

ROSJANIN

ANIA, 17 29

CHARTECUKA

30

31

Zestawienie 8a.
Rosjanin 1994-O

ROSJANIN

M16 1

ROSJANIN

K 14

2

ROSJANIN

M 18 3

ROSJANIN

K16

4

Rosjanin

K17

5

ROSJANIN

K 18

6

Rosjanin

K16

7

Rosjanin

M16

8

Rosjanin

M17

9

Rosjanin

M18

10

Rosjanin

11

ROSJANIN

M.18

12

ROSJANIN

K.18

13

ROSJANIN

M17

14

Rosjanin

K16

15

ROSJANIN

K.18

16

Rosja

K 18

17

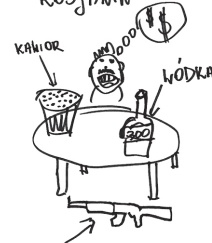
ROSJANIN

K16

18

ROSJANIN

KAFKASZANOW

Nic

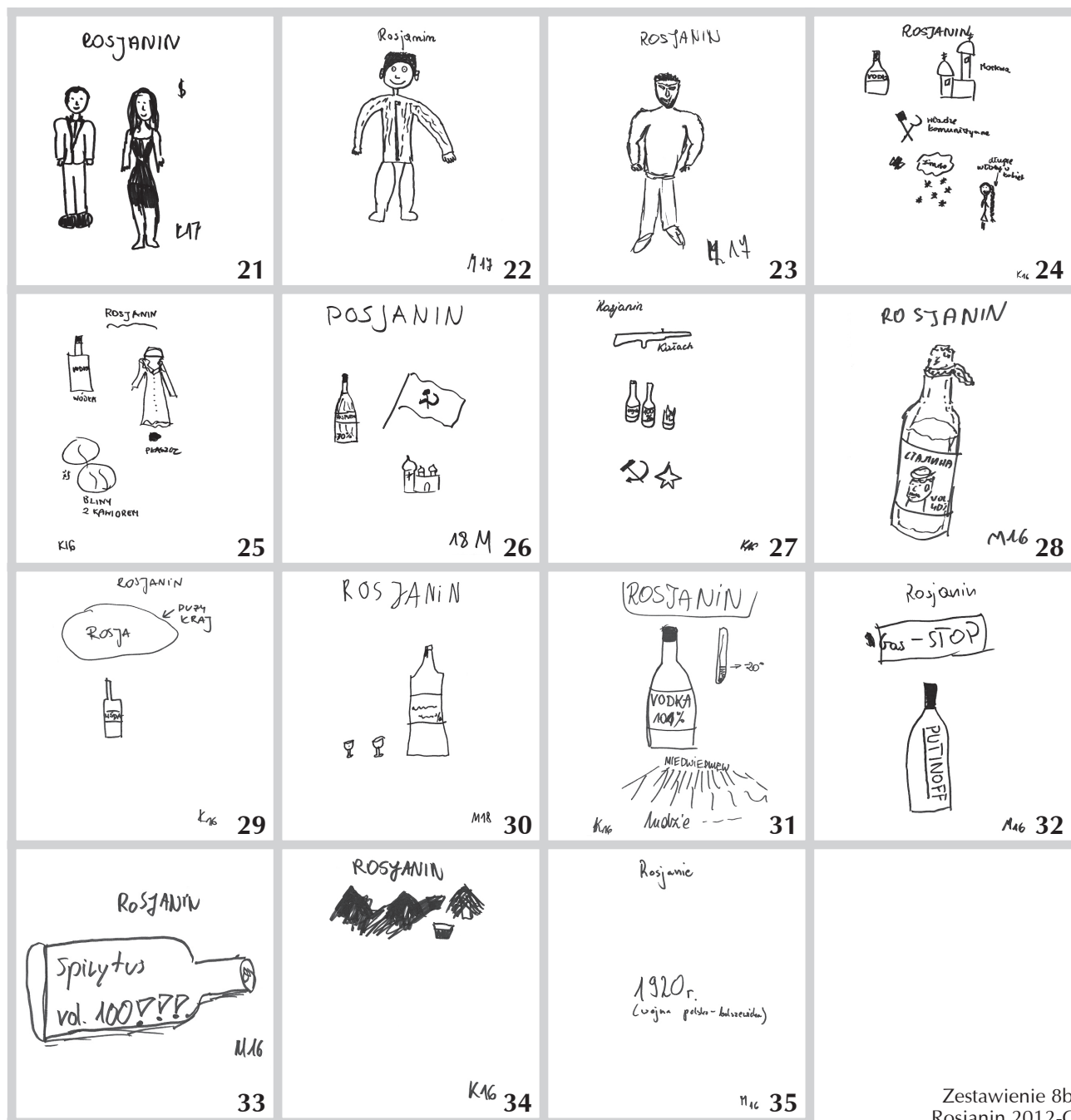
19

Rosjanin

K19

20

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Zmiana. Wszystkie cechy aktywne w 1994-O znikają w 2012-O z wyjątkiem *długich włosów kobiet*.

Rosjanin 1994-O – 13a./19r.	Rosjanin 2012-O – 3a./5r.
(2) zamazane twarze (?) [rys. 1, 9] (1) brodaty [rys. 26] (1) <i>duży czerwony nos</i> [rys. 16] (1) <i>gorzalka wywołała rumieńce</i> [rys. 6] (1) gruby brzuch [rys. 11] (1) nieogolony [rys. 27] (1) podbite oko [rys. 27] (1) zarośnięty [rys. 29]	(2) otwarte usta, widoczne zęby [rys. 8, 19] (2) wąs [rys. 2, 19]
(3) kobieta z warkoczami [rys. 17, 18, 22] (2) gruba [rys. 18, 19] (2) kobieta z długimi włosami [rys. 19, 20] (2) rumiana [rys. 18, 22] (1) pionierka z kucykami [rys. 8]	(1) długie włosy u kobiet [rys. 24]

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena. Mało aktywny klaster.

Rosjanin 1994-O – zero	Rosjanin 2012-O – 2a./2r.
	(1) owady (wszy?) [rys. 8] (1) ubranie pobrudzone lub połatane [rys. 8]

5. Kontakt. Emocje. Porównywalna liczba pozytywnych reakcji emocjonalnych. Ciągłość skojarzeń dotyczących zadowolonych przedstawicieli władzy, posługujących się przemocą. W 2012-O większa liczba reakcji przypisujących negatywne emocje wzajemne (Rosjanin: *Polacy są głupi*; Polak wobec Rosjan: *NIE*).

Rosjanin 1994-O – 3a./9r.	Rosjanin 2012-O – 6a./15r.
(6) uśmiech [rys. 4, 6, 7, 15, 21, 22] (2) twarz bez wyrazu [rys. 1, 9] (1) dłonie zaciśnięte w pięść przy dobrodusznym uśmiechu [rys. 4]	(7) uśmiech [rys. 1, 5, 14, 20–23] (3) twarz bez wyrazu [rys. 9, 10, 18] (2) zła mina [rys. 12, 13] (1) myśli: <i>Polacy są głupi</i> [rys. 13] (1) <i>NIE</i> [rys. 18] (1) zadowolony człowiek w wysokiej futrzanej czapie, w ręce kij; za nim ktoś rozpacza [rys. 15]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Zmiana. W 1994-O czynności neutralne, w 2012-O czynności nacechowane i związane z wojną, zabijaniem, pijaństwem. Tylko w 2012-O aktywne tradycyjne pojęcie *knut*. Ciągłość jednego skojarzenia: *siedzi przy zastawionym stole*.

Rosjanin 1994-O – 3a./3r.	Rosjanin 2012-O – 5a./13r.
(1) dzwoni z zimna (?) lub zgrzyta zębami, może w delirium [rys. 10] (1) ręce zaciska w pięści [rys. 4] (1) siedzi przy zastawionym stole [rys. 9]	(6) = strzela z karabinu [rys. 10, 16, 17] + z działa opancerzonego [wielkiego jak <i>katiusze</i> rys. 16] + z pistoletu, też w głowę [rys. 12, 18] (3) = jest pijany [rys. 6, 7] + leży pijany w rowie przy drodze [rys. 9] (2) = trzyma w ręku <i>knut</i> [rys. 8] + kij w ręku, z tyłu ktoś płacze, może pobity [rys. 15] (1) pije wódkę z butelki [rys. 3] (1) siedzi przy zastawionym stole [rys. 19]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji pojęć *czapka futrzana*, *papacha*, *czapka z daszkiem*, *beret*, *rubaszka*, a także *plaszcz* i *połatany strój*. W 1994-O skojarzenia są różnorodne (strój ludowy, roboczy, wojskowy, organizacyjny; ciepły) i dość szczegółowe (korale, chustka, papacha). W 2012-O różnorodność zanika, ale szczegóły pozostają (order, smoking), zmniejsza się wyrazistość klastra..

Rosjanin 1994-O – 30a./47r.	Rosjanin 2012-O – 19a./28r.
(5) kożuch lub futro [rys. 4, 23–25, 29] (4) futrzana wysoka czapa, papacha [rys. 24–26, 29] (3) = plaszcz [rys. 10, 26] + plaszcz munduru wojskowego [rys. 5] (3) wysoka czapa [rys. 30, 3, 7, 12] (2) czapka z daszkiem jak wojskowa lub leninówka [rys. 11, 14] (2) kufajka (?) [rys. 1, 27] (2) ludowy męski strój [rys. 3, 12] (2) rubaszka [rys. 3, 16] (2) walonki (?) [rys. 28, 29] (1) beret z pomponem i kurtka na wielkie guziki [rys. 15] (1) buty z rozwiązanymi sznurówkami [rys. 27] (1) kwadratowa czapka [rys. 16] (1) mundur polowy gruby, ciepły (?) [rys. 13] (1) połatany ubiór [rys. 2] (1) spodnie z bocznymi kieszeniami: robocze [rys. 27]	(3) = wysoka futrzana czapa, papacha , ze znaczkami [rys. 15] + czapka futrzana [rys. 18] + czapka [rys. 22] (2) czapka wełniana i inna [rys. 2, 17] (1) beret (?) [rys. 4] (1) czapka z daszkiem jak leninówka [rys. 3] (1) garnitur/smoking [rys. 21] (1) rubaszka [rys. 7] (1) order przy mundurze [rys. 16] (1) spodnie <i>Adidas</i> i bluza z <i>Nike</i> [rys. 11] (1) sweter (?), kufajka (?) [rys. 22] (1) ubranie pobrudzone lub połatane [rys. 8]
(2) ludowy damski strój [rys. 17, 18] (1) bardzo silny makijaż [rys. 19] (1) beret [rys. 21] (1) chusta pionierki na szyi [rys. 8] (1) <i>chusteczka</i> na głowie [rys. 30] (1) koszyk w rękę [rys. 30] (1) naszyjniki/korale [rys. 19] (1) podkolanówki [rys. 21] (1) strój we wzory kwiatowe [rys. 19] (1) wstążka we włosach [rys. 20]	(1) plaszcz damski [rys. 25] (1) sukienka wizytowa [rys. 21]
(1) broń jądrowa (?) <i>opad radioaktywny</i> [rys. 31] (1) czołg [rys. 31] (1) kałasznikow [rys. 18] (1) karabin [rys. 13] (1) pistolet [rys. 14]	(4) pistolet [rys. 11–13, 18] (2) kałasznikow [rys. 19] + <i>kałach</i> [rys. 27] (2) karabin [rys. 10, 17] (2) kij/knut [rys. 8, 15] (1) dział pancernie [rys. 16] (1) kij bejsbolowy/do krykieta [rys. 11] (1) nóż [rys. 11]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. W 2012-O rysunki cerkwi mogą odzwierciedlać skojarzenia religijne albo odnoszą się tylko do architektury sakralnej. W obu okresach aktywne pojęcia odnoszące się do ideologii i symboli państwa komunistycznego: *sierp i młot*, *gwiazda*, *Stalin*.

Rosjanin 1994-O – 6a./22r.	Rosjanin 2012-O – 5a./13r.
(9) = sierp i młot [rys. 1–3, 5, 7, 8, 10, 11] + <i>sierp i kowadło (lub coś tam)</i> [rys. 6] na fladze, czapce (6) gwiazda [rys. 1, 2, 5, 9, 11, 14] (3) = Lenin: LENIN DO WŁADZY! LENIN NA PREZYDENTA [rys. 1] + <i>Lenin</i> [rys. 17] + <i>Mauzoleum Lenina</i> [rys. 17] (2) <i>KGB</i> [rys. 4, 5] (1) <i>100 lat Stalin</i> [rys. 2] (1) czerwień, moc czerwieni [rys. 6]	(3) cerkiew [rys. 10, 24, 26] (6) = sierp i młot [rys. 12, 24, 26, 27] + flaga Związku Radzieckiego z sierpem i młotem (nie zawsze dobrze narysowanym) [rys. 12, 26] (2) = <i>władze komunistyczne</i> [rys. 24] + <i>KOMUNIZM</i> [rys. 12] (1) butelka wódki <i>СТАЛИНА</i> [rys. 28] (1) gwiazda [rys. 27]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęcia *żołnierz*. W 1994-O dziesięciokrotnie więcej asocjacji, których różnorodność (i niekiedy szczegółowość rysunków) świadczy o znajomości zróżnicowania społeczeństwa rosyjskiego.

Rosjanin 1994-O – 10a. /15r.	Rosjanin 2012-O – 1a./3r.
(2) kagiebiści [rys. 4, 5] (2) handlarka [rys. 20, 21] (2) robotnik [rys. 27, 28] (2) tancerz/ktoś w ludowym stroju [rys. 3, 12] (2) żołnierz , wojskowy [rys. 13, 14] (1) handlarz/przemytnik [rys. 30] (1) <i>mafioso</i> [rys. 30] (1) manifestant [rys. 2] (1) pionierka [rys. 8] (1) „żulik” (?), andrus [rys. 15]	(3) żołnierz , wojskowy [rys. 10, 16, 17]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Ciągłość dotyczy aktywacji pojęcia *połatany ubiór*, ale faktycznie duża zmiana polega na uaktywnieniu w 2012-O pojęć odnoszących się do wyjątkowej zamożności nowych Rosjan.

Rosjanin 1994-O – 1a. /1r.	Rosjanin 2012-O – 6a./9r.
(1) połatany ubiór [rys. 2]	(4) symbole pieniędzy, mocnych walut: euro, funta, dolara [rys. 18–21] (1) ma worki dolarów i jest zadowolony [rys. 20] (1) <i>mercedes</i> [rys. 18] (1) <i>milionerzy, bogate osoby</i> [rys. 18] (1) połatany lub brudny ubiór [rys. 8] (1) zakupy drogich marek <i>Prada, Coco Chanel</i> [rys. 18]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Klaster zdominowany przez pojęcia odnoszące się do alkoholu (w 2012-O podwojona liczba reakcji).

Rosjanin 1994-O – 9a. /16r.	Rosjanin 2012-O – 6a./30r.
(1) <i>kielbasa i ogórek</i> [rys. 25]	(2) <i>kawior, bliny z kawiolem</i> [rys. 19, 25]
(5) = <i>wódka</i> [rys. 18, 25, 30] + <i>ruskaja vodka</i> i człowiek w butelce [rys. 10] + <i>SMIRNOV VODKA</i> [rys. 15] (3) = butelka [rys. 11] + butelka z napisem <i>GORĄCA WODA</i> [rys. 5] + butelki na stole i kieliszek [rys. 9] (1) <i>alkohol</i> [rys. 17] (1) <i>bimber</i> [rys. 6] (1) <i>Borys Polewoj</i> [rys. 15] (1) <i>flaszka</i> [rys. 16] (1) <i>samogon</i> [rys. 12]	(12) = butelka [rys. 2, 3, 8, 9, 11, 14] + butelka i szklanka [rys. 5, 10] + butelka i kieliszki [rys. 30] + butelka z etykietą <i>Rasputin 70%</i> [rys. 25] + butelka wódki <i>СТАЛИНА</i> [rys. 28] + butelka z etykietą <i>PUTINOFF</i> [rys. 32] (10) = <i>wódka</i> [rys. 6, 12, 19, 25, 28, 29] + <i>vodka</i> [rys. 1, 4, 18, 24] (4) = 100% [rys. 11, 27] + 101% [rys. 31] + <i>spirtus vol 100%</i> [rys. 33] (1) napój w szklance (herbata?) [rys. 34]
(2) pali papierosa [rys. 10, 29]	(1) papieros w ręce [rys. 6]

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do uzbrojenia.

Rosjanin 1994-O – 8a./8r.	Rosjanin 2012-O – 5a./10r.
(1) czołg [rys. 31] (1) <i>granat</i> [rys. 14] (1) <i>kadilak</i> [sic!; rys. 30] (1) kałasznikow [rys. 18] (1) karabin [rys. 13] (1) pistolet [rys. 14] (1) przemysł jądrowy, <i>opad radioaktywny</i> [rys. 31] (1) samolot AEROFŁOT [rys. 31]	(4) pistolet [rys. 11–13, 18] (2) kałasznikow [rys. 19] + <i>kałach</i> [rys. 27] (2) <i>karabin</i> [rys. 10, 17] (1) działo pancerne [rys. 16] (1) nóż [rys. 11]

8.c. Kultura. Mało aktywny klaster. Niemniej w obu okresach istnieją skojarzenia z tańcem czy zabawą (*Dziadek Mróz*) albo ze sztuką użytkową, architekturą.

Rosjanin 1994-O – 2a./3r.	Rosjanin 2012-O – 2a./4r.
(2) tancerz, kultura ludowa [rys. 3, 12] (1) kagiebiśta w stroju Dziadka Mroza [rys. 4]	(3) architektura cerkiewna [rys. 10, 24, 26] (1) jajko Fabergé [rys. 17]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Zmiana. W 1994-O aktywne są skojarzenia z przeszłością Związku Radzieckiego i jego przywódcami (*Lenin*, *Stalin*). W 2012-O historycznymi asocjatami są elementy rysunków odnoszące się do faktów, które dla młodzieży w 1994-O były teraźniejszością: *komunizm/władze komunistyczne*, skrót nazwy państwa radzieckiego *CCCP*, komunistyczne symbole (*gwiazda*, *sierp i młot*). Ciekawe, że w 2012-O brak reakcji *Lenin*, jest reakcja *Stalin*. Ślady skojarzeń z innymi okresami historycznymi są obecne tylko w 2012-O. Do czasów przedrewolucyjnych odnoszą się reakcje: *knut* („władza knuta”) i *Rasputin*. Skojarzenia związane z wojnami to asocjat *wojna polsko-bolszewicka 1920 r.* i dotyczące II wojny światowej prawdopodobne skojarzenie z zamordowaniem przez Rosjan Polaków w Katyniu w 1940 r. oraz z walką na froncie, w tym z rosyjską artylerią. Pojęcia dotyczące polityki aktualnej są także aktywne w 2012-O. Odnoszą się do najważniejszych polityków oraz do takich faktów, jak katastrofa polskiego samolotu pod Smoleńskiem w 2010 r. i stosowanie przez Rosję szantażu, polegającego na groźbie wstrzymania dostaw gazu.

Rosjanin 1994-O – 3a./5r.	Rosjanin 2012-O – 14a./22r.
	(2) <i>knut</i> [rys. 8, 15] (1) wódka <i>Rasputin</i> [rys. 26]
(3) = <i>Lenin</i> : <i>LENIN DO WŁADZY! LENIN NA PREZYDENTA</i> [rys. 1], + <i>Lenin</i> [rys. 17] + <i>Mauzoleum Lenina</i> [rys. 17] (1) 100 lat Stalin [rys. 2]	(6) = <i>sierp i młot</i> [rys. 12, 24, 26, 27] + flaga Związku Radzieckiego z sierpem i młotem (nie zawsze dobrze narysowanym) [rys. 12, 26] (2) = <i>władze komunistyczne</i> [rys. 24] + <i>KOMUNIZM</i> [rys. 12] (1) butelka wódki <i>CTA/IIIHA</i> [rys. 28] (1) gwiazda [rys. 27] (1) <i>CCCP</i> [rys. 3]
	(1) II wojna (<i>katusze?</i> , <i>oficer z orderami przy mundurze</i>) [rys. 16] (1) <i>Rosjanie 1920 (wojna polsko-bolszewicka)</i> [rys. 35] (1) strzał z pistoletu w tył głowy, może wojenny mord w Katyniu (?) [rys. 18]
(1) katastrofa elektrowni w Czarnobylu? – <i>opad radioaktywny</i> [rys. 31]	(2) <i>PUTIN</i> , wódka z etykietą <i>Putinoff</i> [rys. 14, 32] (1) <i>GAS-STOP</i> [rys. 32] (1) katastrofa smoleńska (samolot uderza w drzewo) [rys. 12] (1) <i>MIEDWIEDIEW</i> [rys. 31]

10. Niejasne, niezrozumiałe

Rosjanin 1994-O	Rosjanin 2012-O
usta (?) [rys. 31]	czarna ręka [rys. 14]

SZKOT. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatorów (a.): 1994-O – 4.b.; 2012-O – 4.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.b.; 2012-O – 4.b., 8.c. Brak reakcji: w domenie 3., 6., 7.a., 7.b., 8.b., 8.d., 9. Największa zmiana: 2., 8.c.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Szkot 1994-O	Szkot 2012-O
Brak rysunków dotyczących kobiet	(2) niepewne, może kobieta w spódnicy [rys. 24, 25]
(1) rys. bez człowieka [rys. 31]	(5) rys. bez człowieka [rys. 31–35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń

2. Miejsce. Terytorium. Geografia. Pejzaż i klimat. Klaster aktywny tylko w 2012-O; grupuje pojęcia dotyczące pejzażu i jednego ze szkockich jezior, *lochs*, popularnego ze względu na zamieszkującego je domniemanego potwora.

Szkot 1994-O – zero	Szkot 2012-O – 4a./10r.
	(7) Loch Ness [rys. 1–4, 32, 34, 35] (1) deszcz [rys. 17] (1) góry oraz jeziora, fiordy = lochy [rys. 4] (1) <i>piękne widoki</i> [rys. 16]

4.b.Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Bardzo wyrazisty klaster. Ciągłość aktywacji pojęć *krata* (widoczna też na rysunkach samego *tartanu*, zapewne inspirowanych wyrażeniem *szkocka krata*), *kilt* oraz innych odnoszących się do tradycyjnego stroju szkockiego, jak wysokie skarpety, *podkolanówki*, torebki na kilcie (ang. *sporan*) oraz nakrycia głowy. W obu okresach odnotowano skojarzenie ze szkockim beretem (ang. *Balmoral bonnet*, *Tam O'Shanter*) jako *czapki* z pomponem, ale tylko w 1994-O odwzorowana została szkocka furażerka, z kokardą i piórem (ang. *glengarry*).

Szkot 1994-O – 12a./99r.	Szkot 2012-O – 7a./84r.
(30) wzór kraty, tartan [rys. 1–6, 8–31] (30) kilt [rys. 1–30] (16) = czapka [rys. 5, 12, 17] + czapka z piórem [rys. 10, 14, 16, 21] + czapka z pomponem [rys. 3, 4, 6–8, 15, 18–20] (6) bluza zapinana na guziki [rys. 1–3, 14, 15, 21] (5) podkolanówki [rys. 5, 6, 8, 14, 17] (5) torebka na kilcie [rys. 3, 7, 21, 24, 25] (2) kapelusz [rys. 1, 11] (1) krawat [rys. 24] (1) pióro [rys. 22] (1) pod szyją kołnierz (?), żabot (?) [rys. 21] (1) spodnie do kiltu [rys. 12] (1) <i>szarfa</i> [rys. 8]	(33) wzór kraty, tartan [rys. 1, 2, 4–27, 29–35] (30) kilt [rys. 1–27, 29–31] (9) czapka [rys. 1, 2 – z pomponem, 4, 5, 7, 12 – z pomponem, 17, 20, 26] (6) podkolanówki [rys. 1, 6–8, 21, 25] (3) marynarka [rys. 7, 9, 21] (2) bluzka/ bluza zapinana na guziki [rys. 24, 25] (1) pas przez ramię [rys. 10]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących postury, fryzur, zarostu Szkota. Możliwe, że obraz jest zapośredniczony z filmów, np. *Highlander* (1986), *Highlander II* (1991) w reż. Russella Mulcahy, albo z późniejszego *Brave Heart* (1995) w reż. Mela Gibsona.

Szkot 1994-O – 5a./10r.

- (3) **broda** [rys. 1, 2, 20]
- (3) **dobrze zbudowany, barczysty, wysoki mężczyzna** [rys. 2, 3, 14]
- (2) owłosione nogi [rys. 1, 3]
- (1) chude nogi [rys. 2]
- (1) **warkoczyki** (?) [rys. 26]

Szkot 2012-O – 6a./11r.

- (3) warkocz, **warkoczyki** [rys. 6, 20, 25]
- (2) **bródka** [rys. 6, 20]
- (2) rumiany/zarumieniony – może od *alkoholu* [rys. 19, 22]
- (2) wąs [rys. 21, 29]
- (1) **dobrze zbudowany, barczysty, wysoki mężczyzna** [rys. 28]
- (1) łysy [rys. 21]

5. Kontakt. Emocje. Ciągłość pozytywnych emocji. W wynikach z obu etapów badania przykłady reakcji *dumny* Szkot.

Szkot 1994-O – 3a./14r.

- (11) **uśmiech** [rys. 4, 5, 10, 13, 18, 20–23, 26, 27]
- (2) twarz bez wyrazu [rys. 3, 6]
- (1) dumna mina i postawa [rys. 14]

Szkot 2012-O – 3a./11r.

- (7) **uśmiech** [rys. 3, 6, 7, 13, 19, 23, 24, 27]
- (3) twarz bez wyrazu [rys. 4, 16, 18]
- (1) dumna mina i postawa [rys. 9]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Mało aktywny klaster, ale ciągłość aktywacji węzłów *pieniądze, banknoty* istnieje. Tylko w 1994-O reakcja odpowiadająca tradycyjnemu stereotypowi Szkot = *skąpiec*.

Szkot 1994-O – 2a./2r.

- (1) osoba przygarnia pieniądze w swoją stronę: oszczędność, skąpstwo [rys. 30]
- (1) **pieniądze (banknoty dolarowe)** [rys. 30]

Szkot 2012-O – 1a./2r.

- (2) **pieniądze, banknoty** [rys. 27, 30]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Tylko w 2012-O skojarzenie z *alkoholem*, prawdopodobnie ze *szkocką whisky*.

Szkot 1994-O – zero

Szkot 2012-O – 2a./2r.

- (1) *alkohol* [rys. 19]
- (1) butelka i szklanka [rys. 30]

8.c. Kultura. Ciągłość aktywacji pojęcia *kobza/dudy*. Tradycyjną nazwę *kobza* wpisywano na rysunkach w 1994-O, ale w 2012-O już poprawnie pisano *dudy*. Tylko w 2012-O aktywne są pojęcia dotyczące legendarnych, baśniowych istot, jak *potwór z Loch Ness*, *skrzat*.

Szkot 1994-O – 1a./13r.

Szkot 2012-O – 3a./31r.

- (12) **kobza/dudy**, gra na dudach, muzyka dud [rys. 1–13]

- (23) **kobza/dudy** [rys. 1–18, 22, 30–33]
- (7) potwór z Loch Ness [rys. 1–4, 32, 34, 35]
- (1) skrzat [rys. 20]

10. Niejasne, niezrozumiałe

Szkot 1994-O

Szkot 2012-O

szczególne przedstawienie dud (?) [rys. 31]

Hebert 18

1

KASKO 16

2

Jacek 16

3

Przemek 15,5

4

AGATA (18) 5

Alexa 16

6

KURASZ 17

7

Jagienka 12

8

Mikołaj 18

9

MONIKA 17 10

KASKO 16 11

Bartek 16 12

ANIA 17 13

Niko 16

14

Pawel 15 15

SZKOT

MAGDALENA 16

16

SZKOT

OLKA 16 17

SZKOT

MAGDA (18) 18

SZKOT

EWA 17

19

SZKOT

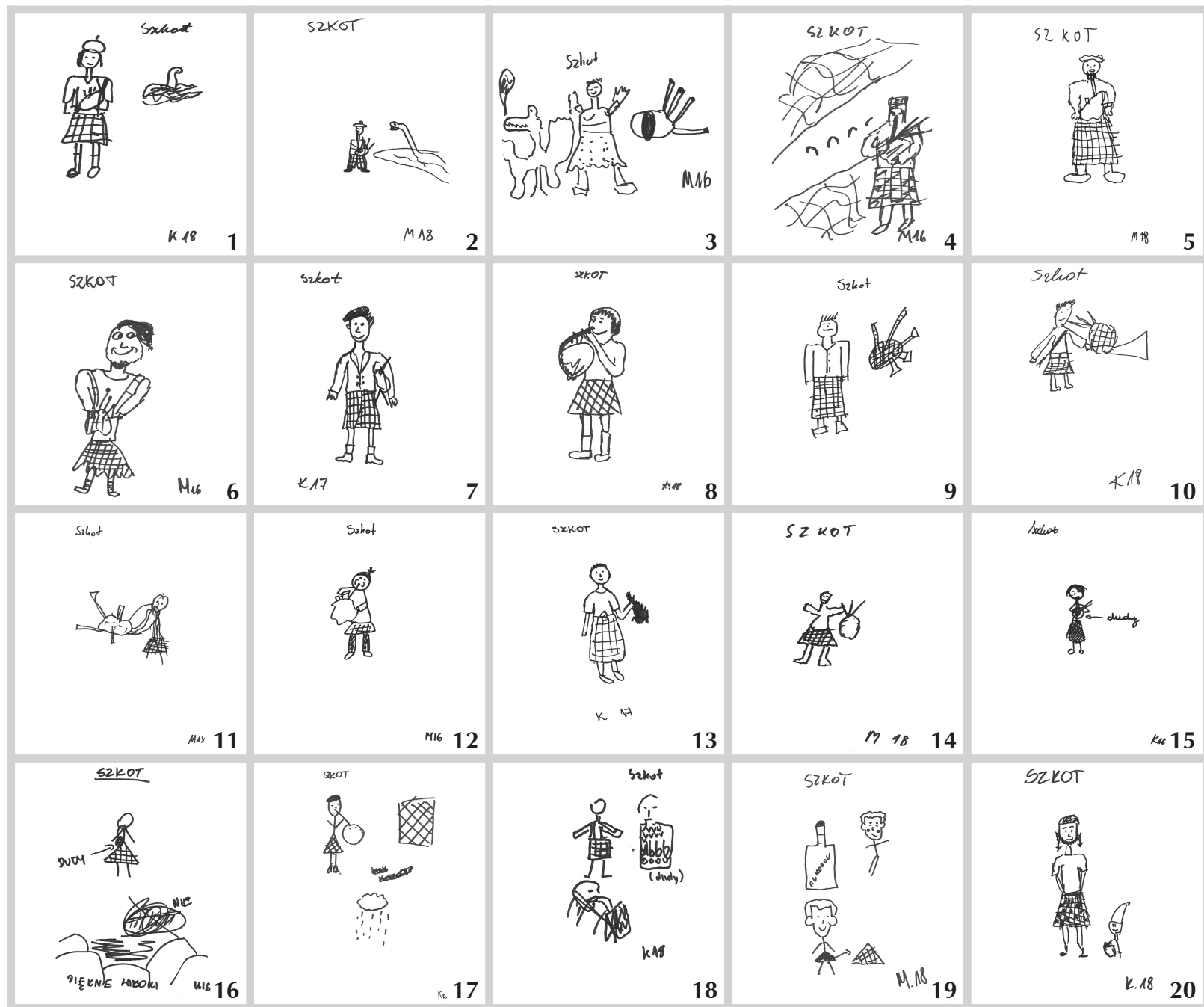

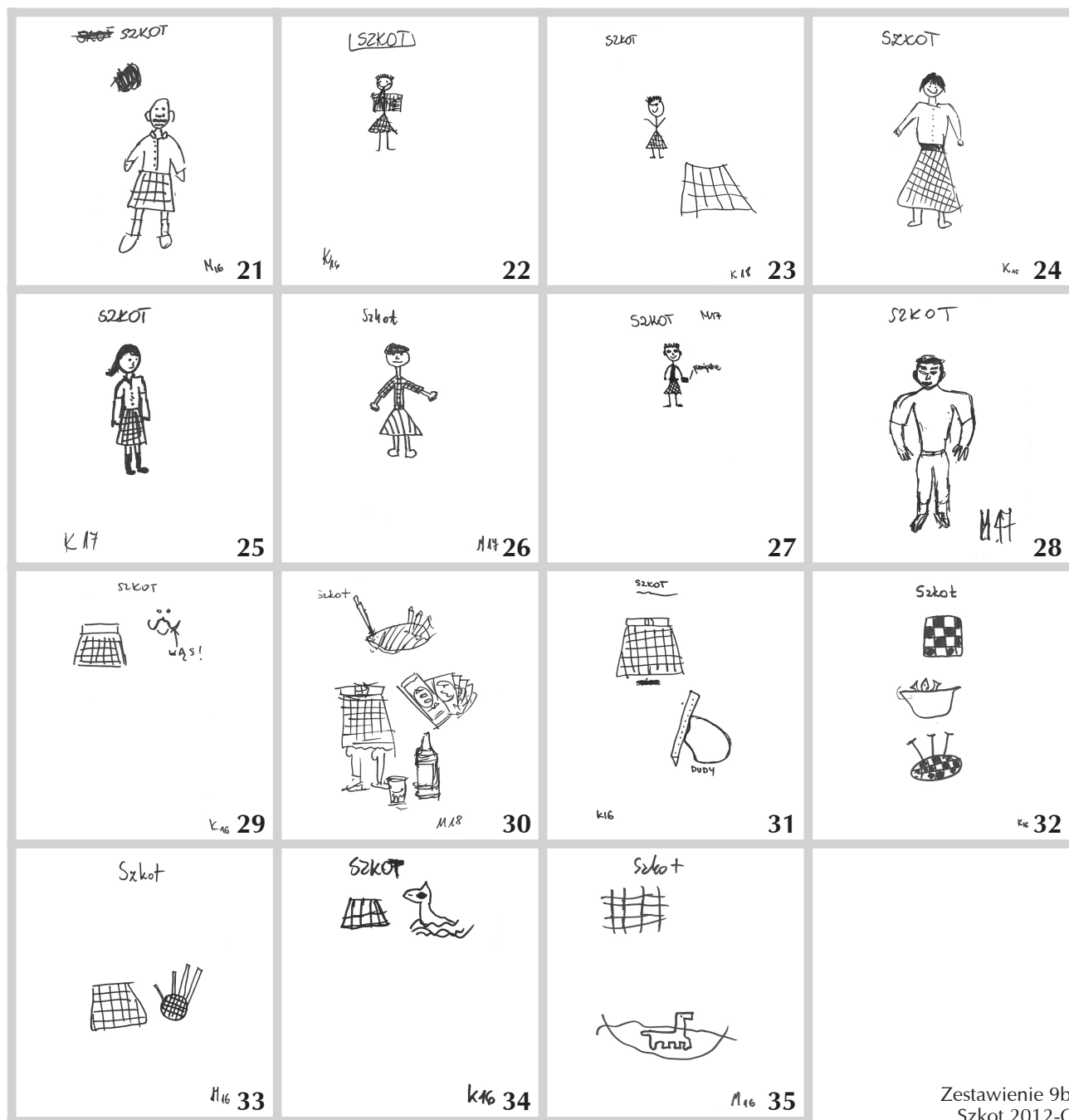
Marta 16

20

Zestawienie 9a.
Szkot 1994-O

Zestawienie 9b.
Szkot 2012-O

SZWED. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatorów (a.): 1994-O – 4.a., 9.; 2012-O – 2., 4.a., 8.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r): 1994-O – 4.a., 5.; 2012-O – 2., 4.a., 5., 8.b. Brak reakcji: 4.c., 7.a., 7.b. Największa zmiana: 2., 3., 8.b.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Szwed 1994-O	Szwed 2012-O
(1) <i>dziewczyna</i> [rys. 6]	(1) <i>kobieta</i> [rys. 4]
(3) rys. bez człowieka [rys. 15, 17, 31]	(8) rys. bez człowieka [rys. 27–34]
(7) rys. bez skojarzeń [rys. 23, 24, 26–30]	(4) rys. bez skojarzeń [rys. 23–26]
(1) zapis <i>szfet</i> – żart lub błąd ortograficzny [rys. 31]	
Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu szwedka 'kurtka', szwedzi 'spodnie'	Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu szwedka 'kurtka', szwedzi 'spodnie'

2. Miejsce. Terytorium. Geografia. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji pojęć *morze i sąsiad za morzem/Bałtykiem*. Zmiana: w 2012-O potrojenie liczby asocjatorów i podwojenie liczby reakcji, co zwiększa wyrazistość klastra. W 1994-O widać zgrupowanie pojęć *żagłowiec, żaglówka, prom do Ystad*, które wywołują skojarzenia z morzem, morską przeprawą. W 2012-O zgrupowane są pojęcia odnoszące się do zimnego klimatu oraz szwedzkiej przyrody (*fiordy, piękne widoki, renifer*). Niektóre asocjaty mogą świadczyć o mieszaniu skojarzeń dotyczących Szwedów/Szwecji, Norwegów/Norwegii, jak: (norweskie) *fiordy, truskawka* (por. norweskie plantacje truskawek, miejsce pracy sezonowej Polaków).

Szwed 1994-O – 6a./9r.	Szwed 2012-O – 17a./23r.
(3) morze [rys. 13–15] (2) prom do YSTAD [rys. 13, 14] (1) truskawka [rys. 31] (1) wiosłowy okręt wojenny Wikingów i wysokie żagle rejowe na masztach z bocianim gniazdem [rys. 31] (1) zamorski sąsiad Polski [rys. 12] (1) żaglówka na morzu [rys. 15]	(3) lasy, drzewo [rys. 3, 5, 8] (3) śnieg [rys. 7, 10, 11] (2) słońce [rys. 4 – za chmurką, 6] (2) śnieżny bałwan [rys. 11, 29] (1) chmury [rys. 7] (1) Eco [rys. 5] (1) <i>fiordy</i> [rys. 4] (1) góry [rys. 3] (1) <i>łosie</i> [rys. 28] (1) morze [rys. 6] (1) <i>piękne widoki</i> [rys. 4] (1) renifer [rys. 9] (1) rzeka [rys. 5] (1) sąsiad zza Bałtyku [rys. 27] (1) wiatrak [rys. 28] (1) zimno [rys. 10] (1) <i>źródła energii odnawialnej</i> [rys. 28]

3. Język. Mowa. Klastrer aktywny tylko w 1994-O, ale skojarzenia są dość rozległe. Zauważa się, iż język szwedzki jest trudny do nauki, wymienia się imiona szwedzkie. Jedna osoba podpisała swój rysunek imieniem *Lucjan* (nie występującym w podpisach rysunków innych narodów), co może być nawiązaniem do imienia żeńskiego Łucja i kojarzyć się z patronką znanego szwedzkiego święta światła (13 grudnia), czyli św. Łucją.

Szwed 1994-O – 5a./5r.	Szwed 2012-O – zero
(1) <i>Björn</i> [rys. 1] (1) <i>Lucjan</i> – niepewne [rys. 16] (1) <i>Olaf</i> [rys. 10] (1) <i>Thomas</i> [rys. 9] (1) trudny język [rys. 17]	

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pojęć *gruby, mocnej postury, wysoki, blondyn, bródka, długie włosy*, bardzo męski typ. W 2012-O dodatkowo aktywne pojęcie *piękne kobiety*.

Szwed 1994-O – 8a./17r.	Szwed 2012-O – 11a./13r.
(5) blondyn [rys. 6, 7, 19–22] (3) = długie włosy postaci historycznej [rys. 1, 2] + długie włosy na oczy i twarz [rys. 11] (3) włosy jako jedyna charakterystyka [rys. 25–27] (2) wysoki, mocnej postury [rys. 10, 23] (1) bródka [rys. 2] (1) gruby lub mocnej postury [rys. 22] (1) wąsik [rys. 2] (1) zarośnięty [rys. 5]	(2) blond włosy [rys. 7, 19] (2) broda/ bródka [rys. 16, 22] (1) długie włosy na oczy i twarz [rys. 22] (1) gruby brzuch [rys. 16] (1) jedno oko ciemne, jedno oko jasne [rys. 20] (1) kwadratowa twarz [rys. 15] (1) niebieskie oczy [rys. 7] (1) <i>sam sex</i> [rys. 13] (1) wysoki, mocnej postury [rys. 21] (1) zez [rys. 16]
	(1) <i>piękne kobiety</i> [rys. 4]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji tych samych pojęć dotyczących ciepłego ubioru. Wyrazistość bez zmian.

Szwed 1994-O – 7a./12r.	Szwed 2012-O – 5a./7r.
(2) czapka [rys. 9, 10] (2) hełm wikinga z rogami [rys. 5, 31] (2) kapelusz dawny [rys. 1 – z piórami, 2] (2) sweter [rys. 9, 10] (2) szalik [rys. 9, 10] (1) buty wysokie dawne z ostrogami [rys. 2] (1) kurtka wojskowa dawna [rys. 2]	(2) szalik [rys. 11, 18] (1) beret dawny [rys. 1] (1) czapka albo blond włosy [rys. 9] (1) grubo ubrany [rys. 11] (1) sweter z reniferem [rys. 9]
	(1) miecz [rys. 10]

5. Kontakt. Emocje. Liczba pozytywnych skojarzeń zaznaczonych uśmiechem jest podobna jak w większości reakcji na inne bodźce. Jednak w 2012-O odnotowano skojarzenie odnoszące się do szwedzkiego chłodnego temperamentu (?), braku uczuć.

Szwed 1994-O – 2a./15r.	Szwed 2012-O – 4a./17r.
(8) uśmiech [rys. 4, 7, 9, 18, 26–29] (7) twarz bez wyrazu [rys. 3, 6, 11, 13, 16, 23, 24]	(8) uśmiech [rys. 3, 9, 12, 13, 15, 16, 23, 25] (6) twarz bez wyrazu [rys. 4, 7, 8, 11, 22, 26] (2) zła mina w dół [rys. 10, 18] (1) krzywa mina i w ręce przekreślone serce – bez uczuć/bez serca [rys. 14]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany, gesty. Brak aktywacji tych samych węzłów, choć podobne niektóre skojarzenia. Aktywne są pojęcia dotyczące muzyki, śpiewu, a także zachowań seksualnych: w 1994-O *lata za dziewczynami*, w 2012-O prawa i swobody życia homoseksualnego.

Szwed 1994-O – 6a./6r.	Szwed 2012-O – 6a./6r.
(1) <i>mówi po angielsku</i> [rys. 6] (1) <i>lata za dziewczynami</i> [rys. 6] (1) <i>on gra w ping ponga</i> [rys. 7] (1) <i>pijany blondyn</i> [rys. 6] (1) płynie z „potopem” [rys. 3] (1) śpiewa do mikrofonu: <i>la, la</i> [rys. 8]	(1) dwóch mężczyzn: <i>kocham go, ja też, chcę mieć dzieci, mogę robić wszystko</i> – swoboda seksualna i prawa homoseksualistów [rys. 12] (1) jedzie na nartach [rys. 2] (1) płynie w wodzie/morzu [rys. 6] (1) ścina drzewa do Ikei [rys. 8] (1) <i>uczciwość</i> [rys. 4] (1) wykonuje gest satanistyczny lub charakterystyczny dla muzyków metalowego rocka [rys. 22]

Björn 16. 1

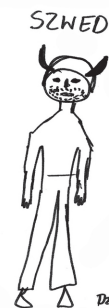
FNA 2

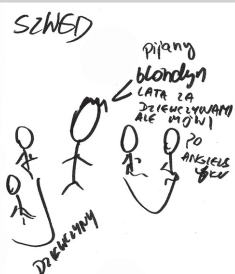
MABILLA 16. 3

MOMIKA 4

Deimuryna 18 5

TAGA 17 6

Nagaa (18) 7

BAGY, 18 L. 8

Thomas 15 9

OLAF 16. 10

SZWED

Julek 15 11

Clod 16 12

SZWED

KAZIMIERZ 13

Mikot 18 14

Szwed

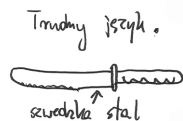

17 AUCOP 15

Eng'or 16. 16

Szwed

Wiko 16 17

SZWED

ANNA, 17 18

SZWED

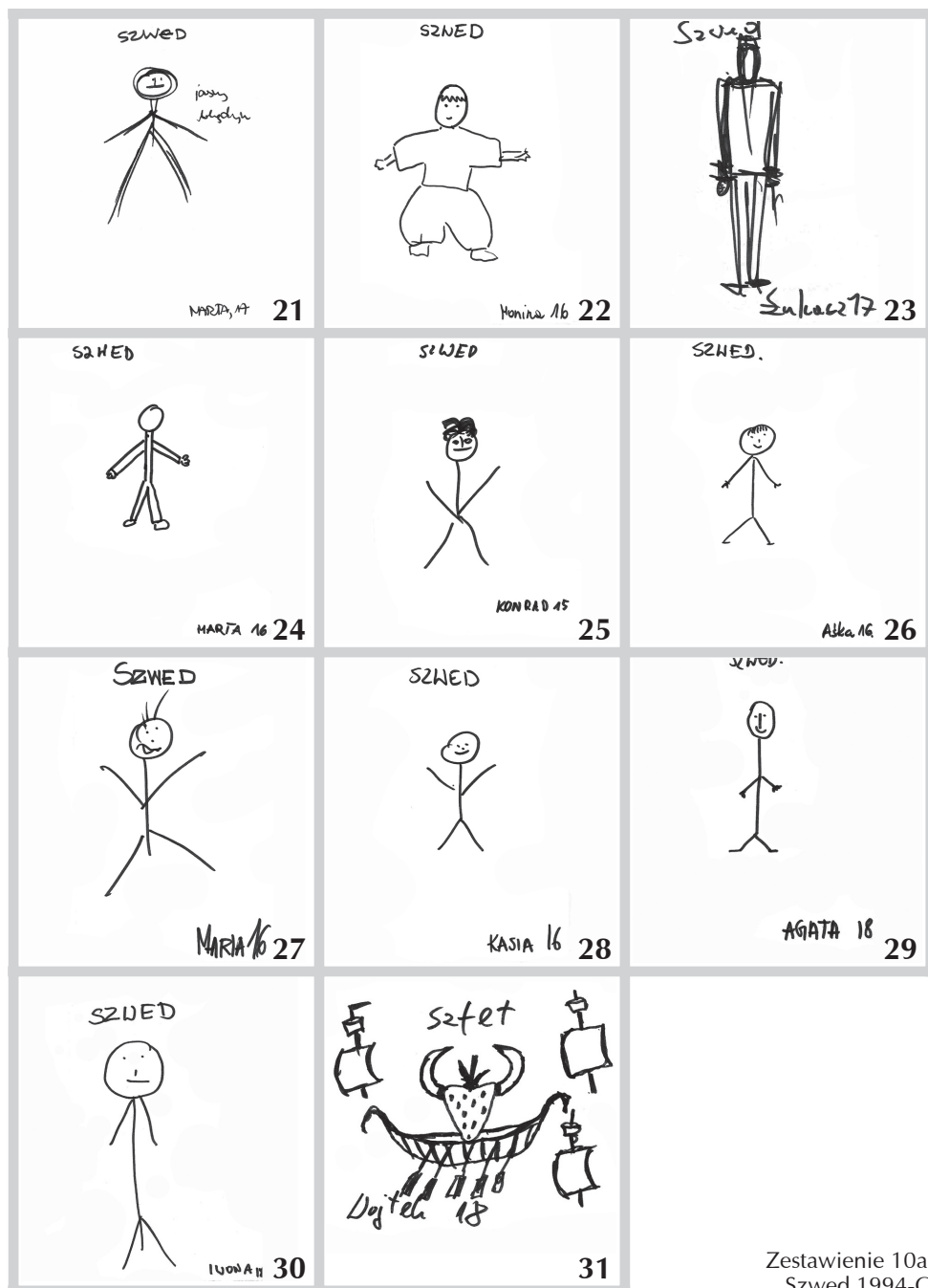

Michał 18 19

SZWED

20

Zestawienie 10a.
Szwed 1994-O

Szwed

M16 1

SZWED

M18 2

Szwed

K17 3

SZWED

M16 4

SZWED

M18 5

Szwed

K18 6

SZWED

7

SZWED

M18 8

SZWED

9

SZWED

K16 10

Szwed

K16 11

SZWED

12

SZWED

13

Szwed

14

Szwed

15

SZWED

M16 16

SZWED

M17

17

SZWED

M16 18

SZWED

K17

19

Szwed

M18 20

Zestawienie 10b.
Szwed 2012-O

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Brak wystarczających danych do analizy.

Szwed 1994-O – 1a./1r.

Szwed 2012-O – zero

(1) flaga [rys. 11]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do zajęć wojennych (rycerz) oraz muzyki popularnej lub rockowej i sportu.

Szwed 1994-O – 4a./8r.

Szwed 2012-O – 4a./6r.

(4) wojownik, **rycerz** [rys. 1, 2, 5, 31]

(2) piosenkarz [rys. 8, 9]

(1) **robotnik**/kował [rys. 16]

(1) sportowiec (ping-pong) [rys. 7]

(3) muzyk rockowy [rys. 22, 33, 34]

(1) król [rys. 1]

(1) **robotnik**/drwał [rys. 8](1) **rycerz** [rys. 10]**7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność.** W 2012-O aktywne pojęcia odnoszące się do zamożności Szweda i drożyzny w Szwecji.

Szwed 1994-O – zero

Szwed 2012-O – 4a./4r.

(1) banknot 100 *koron* [rys. 7]

(1) banknot i moneta o nominałach 100 [rys. 15]

(1) *dolar* [rys. 6](1) *jabłko* 2 € [rys. 4]**8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie [używk].** Mało aktywny klaster. Możliwe są skojarzenia z ciepłym, rozgrzewającym napojem (p. klaster 2.: zimny klimat) i swobodą zażywania marihuany.

Szwed 1994-O – zero

Szwed 2012-O – 3a./3r.

(1) filiżanka z gorącym napojem [rys. 9]

(1) marihuana [rys. 12]

(1) *vodka* [rys. 10]**8.b. Wytwory. Technika.** Brak ciągłości aktywacji tych samych węzłów (ale nakładają się skojarzenia 1994-O *lampa* i 2012-O *Ikea*). W 1994-O znany termin metalurgiczny, w 2012-O skojarzenia z markami samochodowymi *Volvo* i *Saab*. Podobnie jak w klastrze 2. i tu widać ślad mieszania/łączenia w wyobraźni skojarzeń dotyczących krajów skandynawskich w reakcji *lego* (zabawki duńskie).

Szwed 1994-O – 3a./4r.

Szwed 2012-O – 7a./11r.

(2) szwedzka *stal* [rys. 16, 17](1) *lampa* [rys. 18]

(1) wiosłowy okręt wojenny Wikingów [rys. 31]

(3) = samochód [rys. 30 – *Volvo*, 31 – *SAAB*] + kluczyki do samochodu [rys. 15](2) = meble (łóżko) [rys. 30] + drewniane meble w *Ikei* [rys. 8](2) *lego* [rys. 28, 32](1) *ropa naftowa* [rys. 7]

(1) skrzypce [rys. 13]

(1) zegarek [rys. 15]

(1) *źródła energii odnawialnej* [rys. 28]

8.c. Kultura. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących muzyki rozrywkowej. W 1994-O zespołu popowego ABBA, natomiast w 2012-O zespołów rockowych, metalowych: wymieniono zespół *Sabaton*, śpiewający utwory o bohaterach wojennych; piosenka *Forty to one (40:1)* traktuje o polskiej obronie Wizny w kampanii wrześniowej 1939 r. Odnótowano też skojarzenie z bohaterami powieści i cyklu komiksowego o Muminkach pisanych po szwedzku przez fińskich autorów, Tove i Larsa Janssonów. Prawdopodobnie i w tym przypadku doszło do skojarzenia bodźca Szwed z innymi bliskimi geograficznie, jak Finlandia (miejsce akcji powieści).

Szwed 1994-O – 2a./2r.	Szwed 2012-O – 3a./4r.
(1) <i>ABBA</i> [rys. 9] (1) śpiewa do mikrofonu: <i>la, la</i> [rys. 8]	(2) <i>Sabaton</i> [rys. 33] + <i>40:1</i> [rys. 34] (1) Muminek [rys. 35] (1) muzyk rockowy: „metalowiec”, długie włosy, bródka, znak satanistyczny [rys. 22]

8.d. Sport. Mało aktywny klaster. W 1994-O możliwe skojarzenie z mistrzostwami świata w tenisie stołowym, które odbyły się w Göteborgu w 1993 r.

Szwed 1994-O – 1a./1r.	Szwed 2012-O – 1a./1r.
(1) <i>on gra w ping ponga</i> [rys. 7]	(1) narciarz [rys. 2]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Z aktualnych wydarzeń w 1994-O została odwzorowana katastrofa promu MF Jan Heweliusz, który zatonął w drodze ze Świnoujścia do Ystad w styczniu 1993. Historyczne fakty w 1994-O aktywizują się w kilku skojarzeniach ze szwedzkim XVII-wiecznym *potopem*, obroną *Jasnej Góry*, żołnierzami Karola Gustawa w ich historycznych, oddanych ze szczegółami, strojach. W 2012-O aktywne pojęcie: *Zygmunt III Waza*. W obu okresach skojarzenia z czasami średniowiecznymi: w 1994-O – z Wikingami (*wiosłowy okręt*, *wojownik*, *hełm z rogami*), w 2012-O średniowieczny *rycerz*, *krzyżowiec* (chyba omyłkowo).

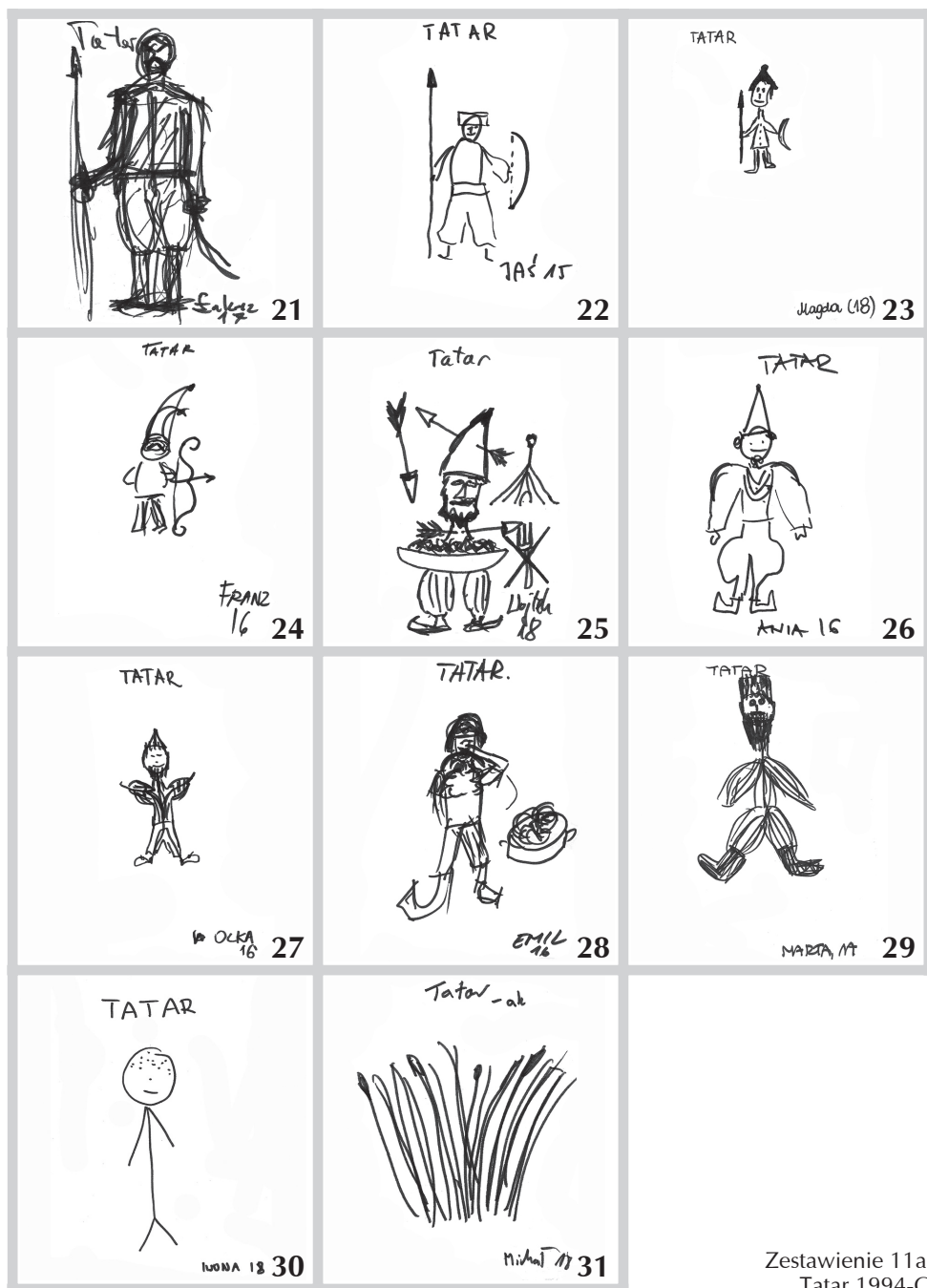
Szwed 1994-O – 6a./8r.	Szwed 2012-O – 2a./2r.
(2) = wiking w hełmie z rogami [rys. 5] + rogi Wikingów [rys. 31] (1) = wiosłowy okręt wojenny Wikingów + wysokie żagle rejoye na masztach z bocianim gniazdem [rys. 31]	(1) <i>rycerz z mieczem i krzyżem na piersi</i> [rys. 10]
(2) = XVII-wieczny żołnierz szwedzki konny, w kapeluszu i długiej peruce [rys. 1] + w długiej kurtce z wyłożonym kołnierzem i mankietami, w wysokich butach z ostrogami; długie włosy [rys. 2] (1) <i>Jasna Góra</i> = obrona Jasnej Góry przed Szwedami [rys. 4] (1) <i>Potop</i> szwedzki [rys. 3]	(1) <i>Zygmunt III Waza</i> z berłem, w dawnym berecie lub koronie [rys. 1]
(1) <i>pomocy, tonę</i> , statek, woda (może katastrofa promu MF Heweliusz w 1993 r.) [rys. 14]	

TATAR. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1994-O – 4.b.; 2012-O – 4.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.a., 4.b., 6.; 2012-O – 4a., 4b., 6. Brak reakcji: 3., 4.c., 7.a., 7.b., 7.c., 8.b., 8.d. Największa zmiana: 4.b., 6.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Tatar 1994-O	Tatar 2012-O
Brak rysunków dotyczących kobiet	Brak rysunków dotyczących kobiet
(1) rys. bez człowieka [rys. 31]	(4) rys. bez człowieka [rys. 32–34]
Brak rysunków bez skojarzeń	(2) rys. bez skojarzeń [rys. 27, 28]
(3) tatarak [rys 10, 19 – <i>roślina</i> , 31 – <i>Tatar-ak</i>] (2) tatar danie [rys. 25, 28]	(5) tatar danie [rys. 29–31, 34, 35]
	(2) niejasna zmiana aktualna: <i>Karol W.</i> i piegowata twarz z długimi włosami [rys. 26] oraz inicjał <i>K.W.</i> pod wizerunkiem okrutnego szalonego mordercy [rys. 19]

Zestawienie 11a.
Tatar 1994-O

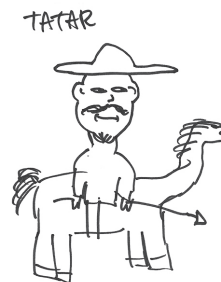
K 18 1

M 18 2

M 16 3

M 16 4

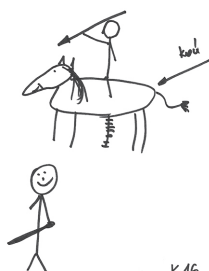
K 18 5

TATAR

M 18 6

TATAR

K 16 7

Tatar

K 18

8

TATAR

K 16

9

TATAR

K 16 10

TATAR

K. 18 11

12

TATAR

M 16 13

TATAR

K 17

14

Tatar

K 17

15

Tatar

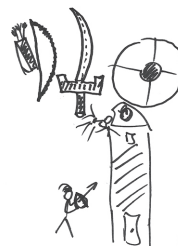
M 18 16

Tatar

K 16 17

TATAR

M 18 18

Tatar

M 16

19

TATAR

K 16 20

Zestawienie 11b.
Tatar 2012-O

2. Miejsce. Nieaktywny klaster. Tylko w 1994-O namiot z buńczukiem jako miejsce zamieszkania.

Tatar 1994-O – 1a./1r.

Tatar 2012-O – zero

(1) namiot ze znakiem [rys. 25]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pojęć zapośredniczonych z historycznych przedstawień: *długi cienki wąs, broda, czub na ogolonej głowie*.

Tatar 1994-O – 5a./17r.

Tatar 2012-O – 6a./18r.

- (6) **wąsy** [rys. 1 i 3 – **długie**, cienkie, opadające w dół, 14 – **zakręcone do góry**, 16, 21, 25]
- (5) **broda/bródka** [rys. 16, 17, 25, 27, 29]
- (4) ogolona głowa, łusy [rys. 5, 21, 30] + **długi czub** z włosów na ogolonej głowie [rys. 11]
- (1) otwarte usta [rys. 5]
- (1) **skośne oczy** [rys. 21]

- (6) **wąsy** [rys. 2–4, 13 – **długie zakręcone do góry**, 14, 15, 29]
- (5) **broda/bródka** [rys. 4, 12, 16, 29, 30]
- (3) **skośne oczy** [rys. 13, 21, 25]
- (2) **długie włosy** [rys. 5, 22]
- (1) **czub** na głowie [rys. 27]
- (1) wydziela jakąś woń [rys. 12]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do stroju dawnego wojownika tatarskiego (ale w 2012-O dwukrotnie mniej reakcji: 47→21). Zmiana w 2012-O polega na przedstawieniu osoby nie z dawnej przeszłości wojen z Tatarami, ale bardziej współczesnej (rys. 24–25 przedstawiają Tatarów w ich XX-wiecznym stroju, ewentualnie – XIX-wiecznym). Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących uzbrojenia. Pod tym względem klaster porównywalny co do zawartości i wyrazistości w obu okresach. Zwraca uwagę odrysowanie szczegółów wschodniej broni białej (jataganów, sejmitarów, bułatów) – brak jelca, szeroka, zakrzywiona klinga.

Tatar 1994-O – 23a./83r.

Tatar 2012-O – 17a./48r.

- (11) spodnie szerokie/hajdawery [rys. 7, 9, 12, 14, 15, 18, 21, 22, 25, 26, 29]
- (11) **stożkowa czapka, w tym zakończona kulką** [rys. 3, 13–17, 23–27]
- (5) **buty o zakrzywionych czubkach** [rys. 3, 12, 25, 26, 28]
- (4) **czapka płaska, turban** [rys. 1, 6, 19, 22]
- (4) szerokie rękawy [rys. 3, 9, 14, 27]
- (3) **fez** [rys. 9, 10, 29]
- (2) **długa szata** [rys. 16, 17]
- (2) **kaftan/kurta zapinana na guziki** [rys. 15, 23]
- (2) wysokie buty [rys. 21, 29]
- (1) **kapelusz** [rys. 2]
- (1) opończa [rys. 6]
- (1) spodnie z **futra/kożucha/skóry** (?) [rys. 11]

- (4) **czapka płaska, turban** [rys. 1, 10, 14 – z piórkiem, 15]
- (4) **stożkowa czapka, w tym zakończona kulką** [rys. 12, 13, 16, 23]
- (3) strój z **kożucha/futra/skóry** (?) [rys. 16, 22, 24]
- (2) **długa, przepasana szata** [rys. 12, 15]
- (2) **kaftan/kurta zapinana na guziki** [rys. 13, 14]
- (2) **kapelusz** z dużym rondem [rys. 4, 22]
- (1) **buty o zakrzywionych czubkach** [rys. 12]
- (1) **fez** [rys. 25]
- (1) spodnie moro, kurtka [rys. 23]
- (1) wysokie buty [rys. 17]

- (16) **sabla i broń biała typu wschodniego** [rys. 2, 3, 5–7, 9–12, 14–16, 18, 19–21]
- (6) **łuk i strzały** [rys. 2, 13 + kołczan, 22–25]
- (4) napierśnik/**lekka zbroja** [rys. 11, 12, 18, 26]
- (4) **włócznia/dziryt** [rys. 17, 21–23]
- (1) **buława** [rys. 11]
- (1) **hełm** [rys. 4]
- (1) skrzydła husarskie (?) [rys. 4]
- (1) **tarcza** [rys. 17]
- (1) widły [rys. 20]

- (14) **sabla i broń biała typu wschodniego** [rys. 1, 7, 11–20, 30, 31 – ?]
- (7) **łuk i strzały** [rys. 1–4, 18, 21, 32]
- (2) **tarcza** [rys. 11, 18]
- (1) **hełm** [rys. 11]
- (1) kindżał i **buława** [rys. 33]
- (1) **lekka zbroja** [rys. 11]
- (1) **włócznia/dziryt** [rys. 7]

5. Kontakt. Emocje. Zmiana zachowania emocjonalnego na bardziej obojętne w 2012-O.

Tatar 1994-O – 2a./10r.

- (9) **uśmiech** [rys. 8, 13–15, 17 – otwarte w **uśmiechu** usta, 18, 20 – krzywy, 22, 27]
 (1) zła **mina** [rys. 12]

Tatar 2012-O – 4a./15r.

- (8) **uśmiech** [rys. 4 – zagadkowy (?), 5, 7, 9, 11, 21, 23, 24]
 (4) twarz bez wyrazu [rys. 8, 17, 18, 31]
 (2) krzywa **mina** [rys. 10, 16]
 (1) straszna **mina** [rys. 19]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty oraz 7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących dawnych wojowników tatarskich, konnych żołnierzy, sprawnych i okrutnych.

Tatar 1994-O – 3a./32r.

- (23) **wojownik** [rys. 1–7, 9–24]
 (7) **jeździec**/żołnierz konny [rys. 1, 2 – bardzo sprawny jeździec, **strzela**, stojąc na grzbiecie konia, 3–7]
 (2) **morderstwo**, **rzeź** [rys. 4, 25 – strzała przeszywa głowę]

Tatar 2012-O – 5a./26r.

- (19) **wojownik** [rys. 1–4, 7, 8, 11–21, 30, 31]
 (14) = **jeździec**/żołnierz konny [rys. 1–9, 31] + koń [rys. 10, 11, 30, 32]
 (1) obłęd w oczach, w rękę toporek i stakan [rys. 19]
 (1) pali papierosa [rys. 19]
 (1) **strzela** z łuku do kogoś w wieży [rys. 18]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Poza skojarzeniami z popularnym daniem, *tatarem* (zob. klaster 1.), tylko w 1994-O aktywne pojęcie: *je rękami*.

Tatar 1994-O – 1a./2r.

- (2) *je rękami* [rys. 25 – przekreślony widelec, 28]

Tatar 2012-O – zero

8.c. Kultura. W obu okresach aktywacja pojęć z klastra 6a. i 7b., które odwzorowują wyobrażenia o dawnej kulturze konnych wojowników. W 1994-O występują też skojarzenia włączające Tatara w tradycyjne i współczesne obyczaje i obrzędy polskie, jak pochod *lajkonika* (czyli przebranego w strój tatarski jeźdźca) w Krakowie w oktawę Bożego Ciała. Ciągłość skojarzenia z *legendą o trębaczu* objaśniającą specyficzne przerwanie hejnału odgrywanego z wieży krakowskiego kościoła mariackiego jako skutek śmiertelnej strzały wypuszczonej przez łucznika tatarskiego. Znamienna pomyłka w 1994-O: *trębacz wawelski* wskazuje na niedokładną znajomość legendy, ale informuje też o tym, że prototypowym miejscem Krakowa jest Wawel.

Tatar 1994-O – 3a./3r.

- (1) *lajkonik* [rys. 8]
 (1) *legenda o trębaczu wawelskim* [rys. 9]
 (1) namiot z buńczukiem [rys. 25]

Tatar 2012-O – 1a./1r.

- (1) strzela z łuku do osoby na wieży, która trzyma w rękę trąbkę i na niej gra (kreski = dźwięki) [rys. 18]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących historycznych, średniowiecznych *napadów* Tatarów na ziemie polskie. W 1994-O podano szczegóły chronologiczne, daty, zakresy dat. W wynikach 2012-O przedstawiono atak tatarski na Kraków i na hejnalistę z wieży kościoła mariackiego, brak jednak prawidłowego odwzorowania architektury tej budowli.

Tatar 1994-O – 3a./5r.

- (2) **morderstwo**, **rzeź** [rys. 4, 25]
 (1) 1240 – *wyprawy Tatarów*, 1241 – *napad na Polskę* [rys. 9]
 (1) 1300–1400 [rys. 19]

Tatar 2012-O – 1a./1r.

- (1) strzela z łuku do osoby na wieży, która trzyma w rękę trąbkę i na niej gra (kreski = dźwięki) [rys. 18]

TUREK. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatów (a.): 1994-O – 4.b., 4.a.; 2012-O – 4.a., 4.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.b., 4.a., 7.b.; 2012-O – 8.a., 2., 4.b., 4.a. Brak reakcji: 7.c., 8.d. (ale zob. w Niemiec 2012-S, s. 79), 9. Największa zmiana: 4.b., 4.a., 2., 8.a.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Turek 1994-O	Turek 2012-O
Brak rysunków dotyczących kobiet	Brak rysunków dotyczących kobiet
(1) rys. bez człowieka [rys. 31]	(12) rys. bez człowieka [rys. 23, 25–35]
(1) rys. bez skojarzeń [rys. 30]	(2) rys. bez skojarzeń [rys. 21, 22]
Brak rysunków wnoszących skojarzenia z przedmiotami typu turek ‘kawa zbożowa’	(1) ser <i>Turek</i> ‘z fabryki w Turku’ [rys. 24]

2. Miejsce. Terytorium. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji pojęć *Istambuł* i *muzułmańska architektura*, a także *słońce* i *woda*, ale w 2012-O wzrasta liczba dwóch ostatnich reakcji, a Turcja kojarzy się z miejscem wakacyjnego wypoczynku.

Turek 1994-O – 4a./7r.	Turek 2012-O – 8a./22r.
(3) targowisko (raczej w Turcji) [rys. 11, 24, 31] (2) miejsce z architekturą muźmańskich budowli , kopuły meczetów lub innych budynków [rys. 9, 10] (1) Istambuł [rys.10] (1) woda (H_2O) i słońce [rys. 26]	(8) słońce [rys. 3, 13, 23–28] (5) morze [rys. 13, 24 – plaża, 26–28] (3) punkt sprzedaży kebabu [rys. 6–8] (2) miejsce z architekturą muźmańskich budowli , minarety, znak księżyca [rys. 19, 30] (1) <i>BIURO PODRÓŻY: Turcja już od 2500 zł</i> [rys. 23] (1) Istambuł , most nad Bosforem [rys. 35] (1) <i>piękne widoki</i> [rys. 25] (1) targowisko , miejsce targowania się [rys. 16]

3. Język. Mowa. Aktywny jeden węzeł: znany tytuł dostojnika w języku tureckim.

Turek 1994-O – zero	Turek 2012-O – 1a./1r.
	(1) <i>effendi</i> [rys. 2]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pewnych pojęć, jak *ciemne włosy*, *gruby*, *nos wydatny*, *zarośnięta pierś*. Prawie dwukrotnie zmniejsza się liczba reakcji w tym klastrze w 2012-O.

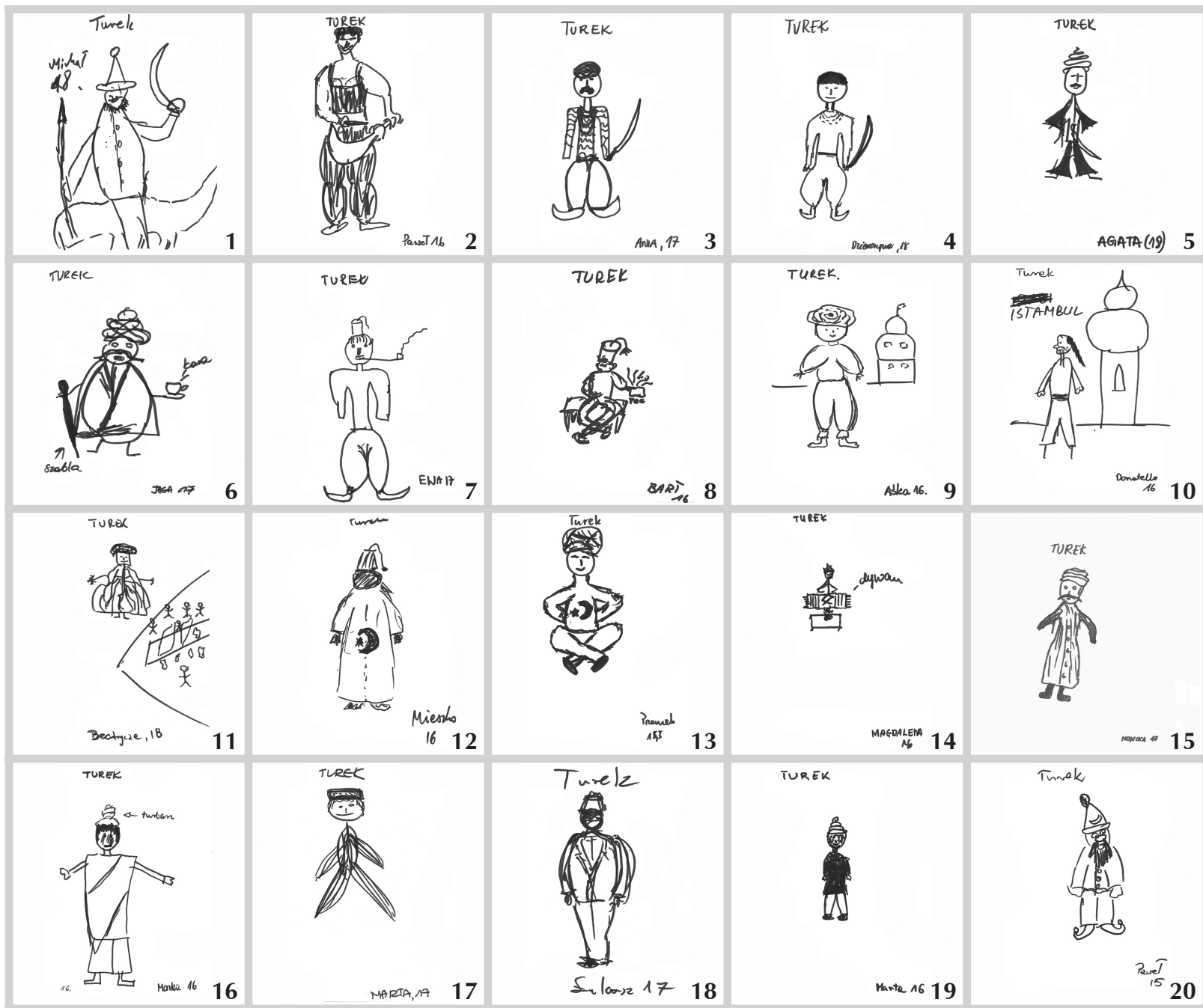
Turek 1994-O – 7a. /24r.	Turek 2012-O – 7a./12r.
(6) ciemne włosy [rys. 2, 3, 4, 10 – długie na tysej głowie, 16, 29] (6) wąsy [rys. 3, 5, 6 – długie, 7, 15, 20] (4) broda lub nieogolony [rys. 1, 10, 20, 27] (3) gruby i grubawy [rys. 6, 9, 18] (3) smagły lub zarośnięty [rys. 19, 21, 22] (1) nos wyrazisty, wydatny [rys. 2] (1) zarośnięta pierś (?) mężczyzny [rys. 22]	(5) ciemne włosy [rys. 4, 11, 12, 16, 20] (2) otwarte usta , widać zęby [rys. 10, 11] (1) dziwne oczy , jedno jasne, drugie ciemne [rys. 10] (1) gruby [rys. 2] (1) wydatny nos [rys. 1] (1) zarośnięta pierś mężczyzny [rys. 20]
	(1) zainteresowany kobietami, <i>Sprzedaj pan żonę, dam sto wielbłądów</i> ☺ [rys. 15]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do tradycyjnych nakryć głowy: *turban* i *fez*. Poza tym aktywne wyobrażenie o dawnym stroju Turka (*długiej szacie*), nowoczesnym (*szorty*) oraz biżuterii (*złoty naszyjnik*). W 2012-O zmniejsza się liczba skojarzeń odnoszących się do dawnego, historycznego stroju Turka (tylko jeden rysunek wojownika z *szablą*, znikają tradycyjne *hajdawery*, *buty z zakrzywionymi noskami*). W 2012-O klaster grupuje prawie trzykrotnie mniej pojęć, a liczba reakcji spada pięciokrotnie, przez co zmniejsza się jego wyrazistość.

Turek 1994-O – 19a. /63r.	Turek 2012-O – 9a./18r.
(14) stożkowa czapka, turban [rys. 1 – z kulką na czubku, 5, 6, 9, 11, 13–16, 19–22, 29] (7) fez [rys. 7, 8, 12, 17 – ?, 18, 23 – ?, 31] (7) hajdawery [rys. 2–5, 7, 9, 17] (5) = długa szata zapinana guziki [rys. 12, 15] + długa szata [rys. 6, 11, 16] (4) buty z zakrzywionym nosem [rys. 3, 4, 7, 20] (3) szorty [rys. 21, 26, 28] (2) kurta zapinana na guziki [rys. 1, 20] (2) złoty łańcuszek na szyi [rys. 21, 22] (1) bluza w kratę [rys. 21] (1) bosy [rys. 9] (1) ciemne buty [rys. 15] (1) garnitur [rys. 18] (1) sweter (ale może też przedstawiać zarośniętą pierś mężczyzny) [rys. 22] (1) szerokie spodnie i rękawy [rys. 5]	(5) turban [rys. 1–3, 17, 19] (4) fez [rys. 3, 5, 10, 14] (2) długa szata [rys. 3, 17] (1) kapelusz [rys. 13] (1) naszyjnik [rys. 2] (1) szorty [rys. 20]
(6) szabla i podobna broń biała typu wschodniego [rys. 1–6] (4) napiersnik , lekka zbroja [rys. 2–4, 19] (1) kord/nóż [rys. 2] (1) misior [rys. 3] (1) włócznia [rys. 1]	(2) szabla [rys. 1, 5 – lub długi nóż] (1) miecz [rys. 18] (1) pistolet [rys. 18]

4.c. Wygląd zewnętrzny. Higiena. Tylko w 2012-O reakcją na bodziec jest aktywizacja pojęć *brudas*, *brudno*.

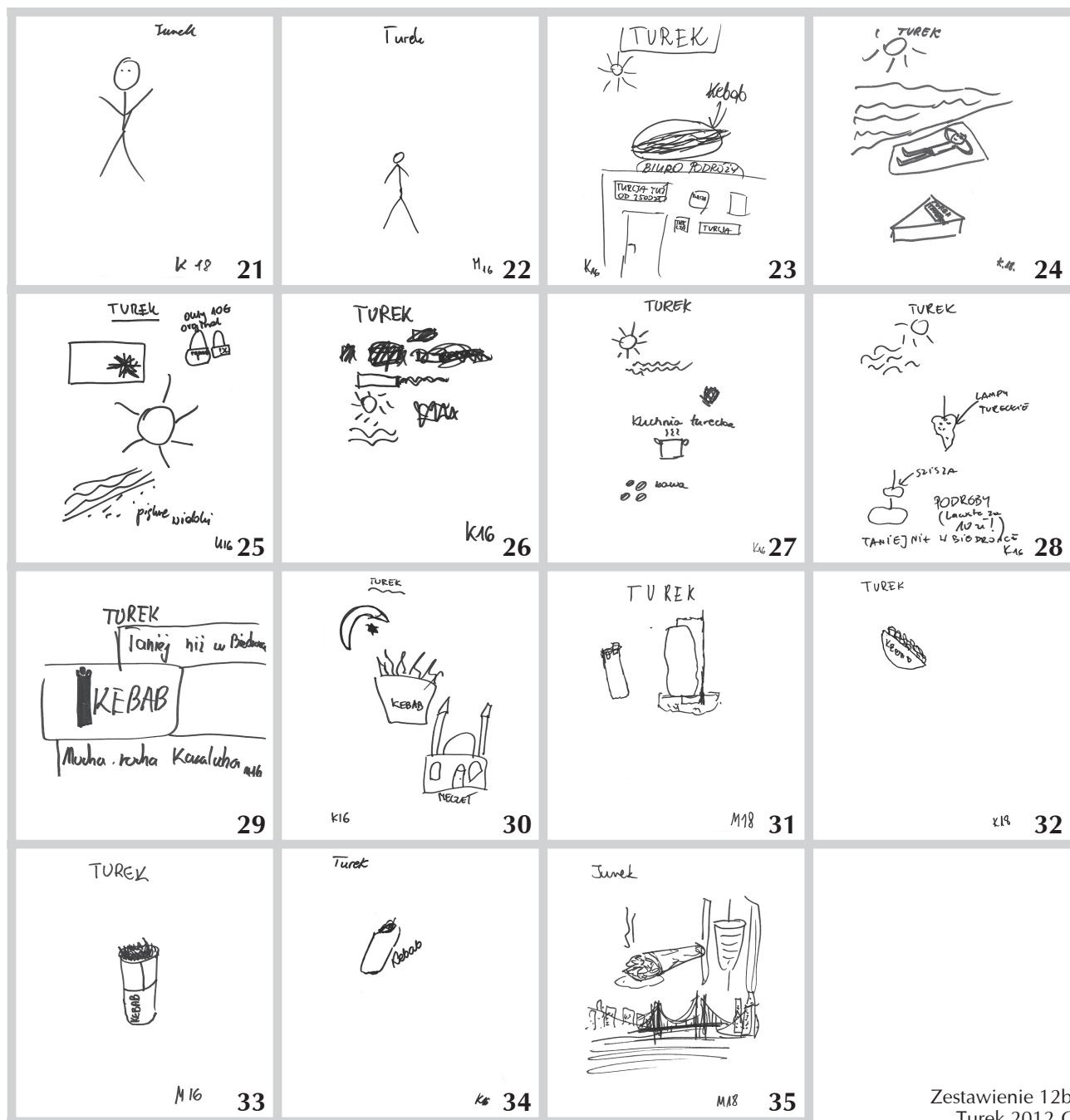
Turek 1994-O – zero	Turek 2012-O – 3a./3r.
	(1) <i>Mucha rucha karalucha</i> (punkt sprzedaży kebaba) [rys. 29] (1) <i>naplułem ci do kebaba</i> [rys. 10] (1) <i>wydziela woń, BRUDAS!</i> [rys. 9]

Zestawienie 12a.
Turek 1994-O

Zestawienie 12b.
Turek 2012-O

5. Kontakt. Emocje. W 2012-O zwiększa się udział reakcji negatywnych lub obojętnych.

Turek 1994-O – 2a./11r.	Turek 2012-O – 5a./15r.
(8) uśmiech [rys. 9, 13, 17, 21, 22, 27, 28, 30] (3) twarz bez wyrazu [rys. 8, 12, 18]	(7) uśmiech [rys. 4, 6, 7, 12, 15, 16, 17] (4) twarz bez wyrazu [rys. 13, 19, 21, 22] (2) mina w dół, krzywa [rys. 2, 3] (1) otwarte usta z zębami [rys. 11] (1) złośliwa mina [rys. 10]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Zmiana: w 2012-O nieaktywne pojęcie *siedzi po turecku*, za to liczne elementy klastra wskazują na zauważenie nawiązywania kontaktu (zwykle w celach handlowych) przez Turka.

Turek 1994-O – 2a./6r.	Turek 2012-O – 5a./5r.
(4) siedzi po turecku [rys. 8, 13, 14, 25] (2) siedzi przy niskim stoliku [rys. 8, 14]	(1) nawołuje do kupna <i>Chodź! Kup coś!</i> [rys. 15] (1) siedzi na dywanie, ale nie po turecku [rys. 4] (1) targuje się: <i>Salata po 5 zł. Zaczynam targowanie</i> [rys. 16] (1) zachęca do wejścia do restauracji <i>WELCOME, money, money</i> [rys. 8] (1) żartuje <i>Sprzedaj pan żonę, dam sto wielbłądów</i> ☺ [rys. 15]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Klastry te nakładają się, jako że symbol półksiężyca znajdujący się na państwowej fladze tureckiej jest też znakiem islamu. Oba skojarzenia mało aktywne, ale w 2012-O aktywne pojęcie *wróg chrześcijaństwa*.

Turek 1994-O – 2a./3r.	Turek 2012-O – 4a./4r.
(2) znak z flagi tureckiej: półksiężyc i gwiazda [rys. 12, 13] (1) znak półksiężyca na czapce [rys. 20]	(1) budynek z półksiężycem [rys. 19] (1) meczet z minaretami [rys. 30] (1) wróg chrześcijaństwa, walczy z nim mieczem i pistoletem [rys. 18] (1) znak z flagi tureckiej: półksiężyc z gwiazdą [rys. 30]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość skojarzeń konstruujących wyobrażenie o społeczeństwie tureckim, w którym typowe role to *wojownik*, *handlarz*, a na górze hierarchii jest *sułtan*. Jest to wyobrażenie typowe dla kultury polskiej od XVI wieku, choć wtedy wymieniano także rolę *pasterz*.

Turek 1994-O – 5a./10r.	Turek 2012-O – 4a./10r.
(4) wojownik [rys. 1, 2, 3, 4] (3) handlarz/sprzedawca towarów na bazarze [rys. 11 – niepewne, 24, 31] (1) <i>fakir</i> i zaklinacz węży [rys. 25] (1) sułtan lub jakiś dostojnik turecki [rys. 11] (1) wojownik konny [rys. 1]	(4) handlarz [rys. 6, 8, 15, 16] (4) sprzedawca kebabu [rys. 5–7, 10] (1) sułtan , przed którym padają na twarz ze słowami <i>efendi</i> [rys. 2] (1) wojownik [rys. 1]

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do towarów kupowanych przez Polaków na bazarach tureckich.

Turek 1994-O – 3a./6r.	Turek 2012-O – 3a./5r.
(3) biżuteria ZŁOTO [rys. 21, 22 – łańcuszki na szyi, 26 – pierścion z błyszczącym kamieniem] (2) dywan [rys. 11 – ?, 14] (1) towary sprzedawane na bazarze: chusta, radio, kamera, fez (lub lampka), dywaniki [rys. 31]	(3) tanie podrabiane produkty [rys. 25 – <i>only 10 euro</i> za markowe torebki; 28 – <i>podróby</i> , Lacoste za 10zł; 28, 29 – <i>tańiej niż w Biedronce</i>] (1) dywan [rys. 4] (1) lampy tureckie [rys. 28]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość aktywacji pojęć *kawa*, *tytoń* (*papieros*, *fajka*) oraz *kebab*, i ten ostatni węzeł w 2012-O dominuje w klastrze jako najwyrazistsze pojęcie (siedemnastokrotnie zwiększa się liczba reakcji).

Turek 1994-O – 6a./6r.	Turek 2012-O – 5a./21r.
(1) jakiś parujący napój w filiżance na stole [rys. 14] (1) kawa [rys. 6 – spodek i filiżanka] (1) kebab lubi lub sprzedaje [rys. 27] (1) pali fajkę [rys. 7] (1) pali papierosa [rys. 28] (1) pije herbatę tee [rys. 8]	(17) kebab /kepap [rys. 5 – tnie długim nożem, 6, 7, 9–15, 23, 29–35] (1) kawa w ziarnach [rys. 27] (1) kuchnia turecka [rys. 27] (1) pali papierosa [rys. 20] (1) szisza [rys. 28]

8.c. Kultura. Aktywne pojęcia dotyczące architektury krajów muzułmańskich, ale w 1994-O narysowano tylko kopułki wschodnich budowli, zaś w 2012-O zaznacza się już minarety przy meczecie, podkreśla się zatem sakralny charakter.

Turek 1994-O – 1a./2r.	Turek 2012-O – 3a./3r.
(2) architektura krajów muzułmańskich [rys. 9, 10]	(1) architektura Istanbulu, most nad Bosforem [rys. 35] (1) architektura krajów muzułmańskich [rys. 30] (1) czołobitne pozdrowienie dostojnika [rys. 2]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Brak jednoznacznych skojarzeń. Za historyczne można uznać postaci wojowników (XVI–XVII w.), kupców w fezach (XVIII–XX w.), sułtana, a także aktywne pojęcie z klastra 7.a. *wróg chrześcijaństwa*, które może też ewentualnie uruchomić skojarzenia z dawnymi wojnami religijnymi, zob. 4.b., 7.a., 7b.

Turek 1994-O	Turek 2012-O

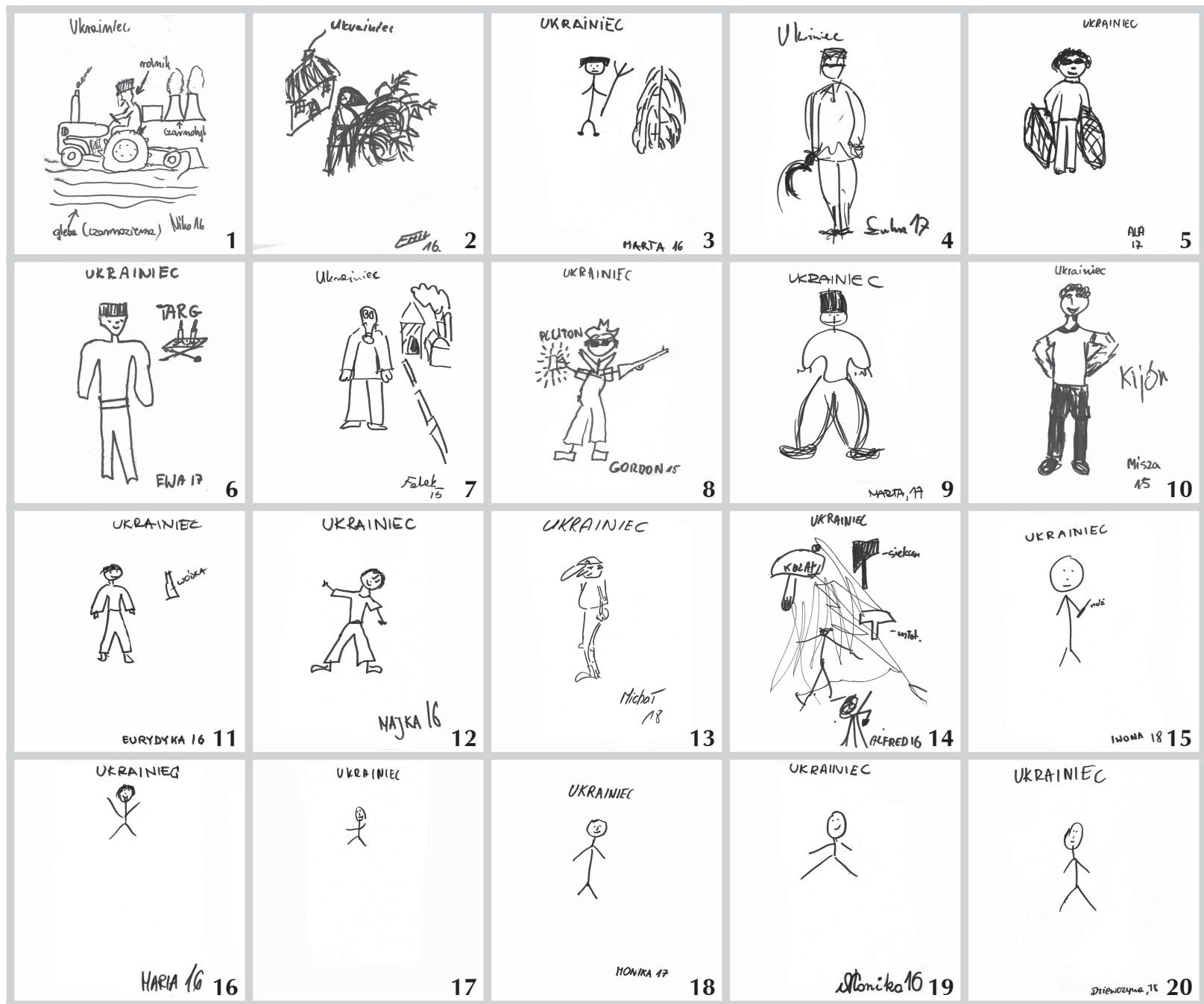
10. Niejasne, niezrozumiałe

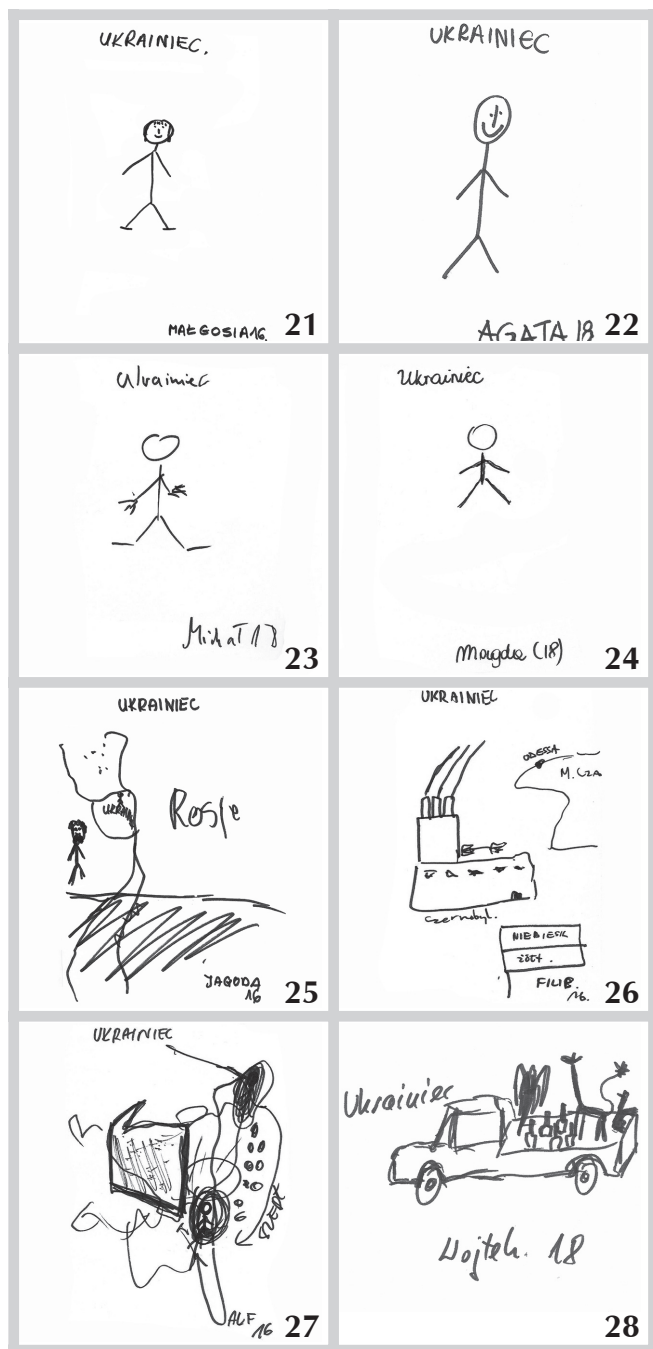
Turek 1994-O	Turek 2012-O
	flaga z jakimś znacznikiem albo dywan [rys. 25]

UKRAINEC. Badany razem z Kozakiem dla sprawdzenia, czy wystąpią różnice (stąd kolejność niealfabetyczna: Ukrainiec, po nim Kozak). Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatorów (a.): 1994-O – 4.b., 2.; 2012-O – 2. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.b., 5., 2.; 2012-O – 8.d., 2., 5. Brak reakcji: 4.c. Największa zmiana: 4.b., 5., 8.d.

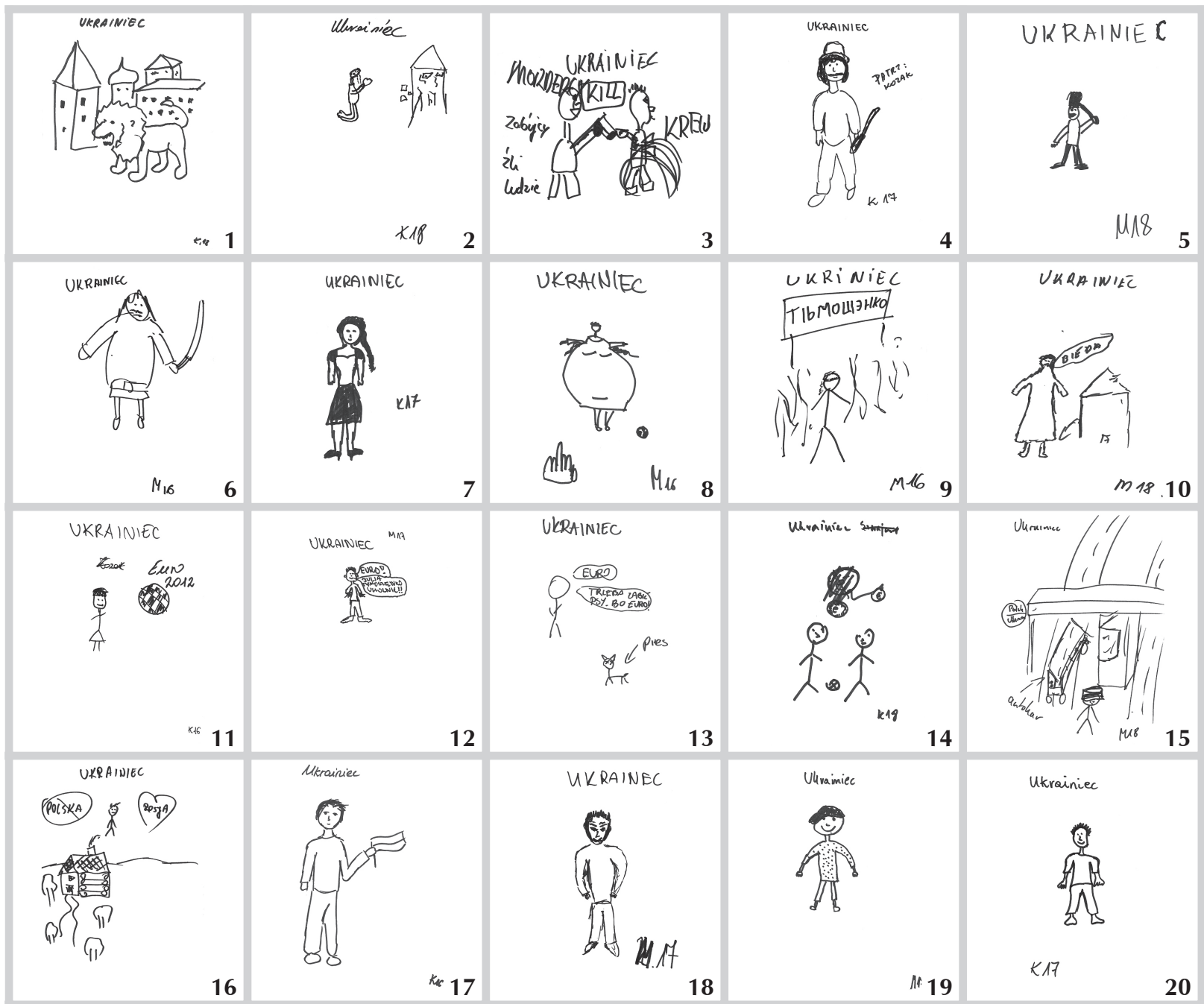
1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Ukrainiec 1994-O	Ukrainiec – 2012-O
(1) kobieta [rys. 2]	(4) kobieta [rys. 7–9, 11]
(3) rys. bez człowieka [rys. 26–28]	(9) rys. bez człowieka [rys. 26–34]
(12) rys. bez skojarzeń [rys. 16–24, 29–31 – brak rysunków]	(5) rys. bez skojarzeń [rys. 21–25]
(1) rys. gdzie wśród skojarzeń do Ukrainiec jest reakcja <i>kozak</i> ‘grzyb’ [rys. 14]	(4) rys. gdzie narysowano to samo, co w reakcji na bodziec Kozak, lub narysowano Kozaka, też z podpisem Kozak [rys. 5, 6, 11, 35]

Zestawienie 13a.
Ukraine 1994-O

Zestawienie 13b.
Ukrainiec 2012-O

2. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Pejzaż. Ciągłość aktywacji pojęć *wieś, chata*, wokół których w 2012-O dodatkowo zgrupowane są: *dom, natura, rzeka, łąki, drzewa, kwiat*. W 1994-O aktywne skojarzenia ze skażeniem okolic Czarnobyla po wybuchu elektrowni jądrowej. W obu okresach aktywne są skojarzenia dotyczące *granic* państwowych i geograficznego położenia Ukrainy. Dopiero w 2012-O pojawia się reakcja *Lwów*.

Ukrainiec 1994-O – 10a./14r.	Ukrainiec 2012-O – 8a./13r.
(3) <i>Czarnobyl/Czernobyl</i> [rys. 1, 7, 26] (3) wieś : chłopska chata , kopiec siana [rys. 1–3] (1) dwie rzeki wpadające do morza (Dniestr, Dniepr, Morze Czarne) [rys. 25] (1) <i>gleba czarnoziemna</i> [rys. 1] (1) mieszkaniec Ukrainy, państwa sąsiadującego z Rosją [rys. 25] (1) <i>M. Czarne</i> [rys. 26] (1) <i>Odessa</i> [rys. 26] (1) sąsiaduje/graniczy z Polską [rys. 27] (1) szlaban/ pas graniczny /granica (niejasne, czy chodzi o wyznaczenie strefy zamkniętej wokół Czarnobyla, czy np. o granicę polsko-ukraińską) [rys. 7] (1) <i>targ</i> [rys. 6]	(3) domy [rys. 1, 2, 10] (3) liść, kwiat, drzewo, <i>łąki, natura</i> [rys. 16, 28, 29] (2) <i>Lwów</i> [rys. 1, 28] (1) przejście graniczne między Polską i Ukrainą, celnik <i>autokar</i> [rys. 15] (1) rzeka [rys. 28] (1) słońce [rys. 28] (1) utracony dom, za którym się płacze? [rys. 2] (1) wiejska chata [rys. 16]

3. Język. Mowa. W 2012-O Aktywne pojęcie: inny alfabet (próba zapisu grażdanką nazwiska ukraińskiej premier: Julii Tymoszenko).

Ukrainiec 1994-O – zero	Ukrainiec 2012-O – 1a./1r.
	(1) ТИМОШЕНКО [rys. 9]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie [narzędzia]. Duża zmiana polegająca na zmniejszeniu w 2012-O liczbeności pojęć w klastrze o wszystkie wskazujące na strój ludowy, strój robotnika lub chłopa, a także akcesoriów gangstera (*ciemne okulary, strzelba*) czy strażnika strefy skażonej w Czarnobylu (*maska gazowa*). Ciągłość aktywacji wzięła *siekiera*, które daje dostęp do innych klastrow, por. 9. morderstwo na Polakach dokonane przez Ukraińców w czasie II wojny światowej; podobnie pozostałe zgrupowane pojęcia *nóż, młot, widły* mogą odnosić się zarówno do narzędzi pracy, jak i zabijania.

Ukrainiec 1994-O – 15a./20r.	Ukrainiec 2012-O – 2a./3r.
(3) rubaszka, luźna koszula [rys. 4, 6, 9] (3) wysoka kozacka czapka [rys. 1, 6, 9] (2) ciemne okulary [rys. 5, 8] (1) czapka uszatka (?) [rys. 3] (1) czapka z daszkiem [rys. 13] (1) hajdawery [rys. 9] (1) kapelusz [rys. 8] (1) kobieca chłopska chustka na głowie [rys. 2] (1) maska gazowa na twarzy [rys. 7]	(2) spódniczka [rys. 7, 11]
(1) młot [rys. 14] (1) nóż [rys. 15] (1) siekiera [rys. 14] (1) sierp [rys. 4] (1) strzelba [rys. 8] (1) widły [rys. 3]	(1) siekiera [rys. 3]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Klaster aktywny głównie w części dotyczącej wyglądu kobiet.

Ukrainiec 1994-O – 1a./1r.	Ukrainiec 2012-O – 2a./3r.
(1) wąs [rys. 4]	(2) młoda dziewczyna z warkoczem [rys. 7] + warkocz Julii Tymoszenko (?) [rys. 9] (1) „gruba baba” [rys. 8]

5. Kontakt. Emocje. Na tle innych narodów reakcje na bodziec Ukrainiec charakteryzują się dużą liczbą rysunków „twarzy bez wyrazu”.

Ukrainiec 1994-O – 2a./17r.	Ukrainiec 2012-O – 5a./12r.
(9) uśmiech [rys. 6, 9–12, 16, 18, 19, 22] (8) twarz bez wyrazu [rys. 1, 2, 4, 7, 8, 14, 23, 24]	(6) twarz bez wyrazu [rys. 8, 9, 13, 22, 24, 25] (3) uśmiech [rys. 19–21] (1) brzydki gest odrzucenia i pogardy, nie wiadomo, czy wobec Ukraińca czy wobec Polaka [rys. 8] (1) kocha Rosję, Polski nie kocha [rys. 16] (1) płacz, łzy [rys. 2]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. W obu okresach zróżnicowane pojęcia odnoszące się do aktualnych obserwacji. W 1994-O skojarzenia dotyczą pracy na roli, handlu bazarowego, tańca ludowego, a w 2012-O organizowania igrzysk sportowych EURO i gry w piłkę nożną. Ciągłość aktywacji węzła: *uderza/zabija (człowieka, psy)*.

Ukrainiec 1994-O – 4a./4r.	Ukrainiec 2012-O – 4a./4r.
(1) pracuje jako rolnik [rys. 1–3] (1) tańczy [rys. 12] (1) taszczy wielkie torby z towarem [rys. 5] (1) uderza /poraża człowieka [rys. 14]	(1) gra w piłkę [rys. 14] (1) manifestuje na wiecu [rys. 9] (1) mówi: <i>Trzeba zabić psy, bo Euro</i> [rys. 13] (1) uderza /zabija siekierą człowieka od tyłu [rys. 3]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Mało aktywny klaster.

Ukrainiec 1994-O – 1a./1r.	Ukrainiec 2012-O – 1a./1r.
(1) flaga <i>niebiesko-żółta</i> [rys. 26]	(1) dwukolorowa flaga w ręku [rys. 17]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Zmiana: w 1994-O aktywne są pojęcia *chłop, rolnik, handlarz*, które w 2012-O zanikają; ewentualna ciągłość skojarzeń z przemysłem przez granicę.

Ukrainiec 1994-O – 5a./10r.	Ukrainiec 2012-O – 3a./7r.
(4) chłop, rolnik [rys. 1–4] (2) handlarz na polskim targu [rys. 5 – torby, 6 – <i>targ</i>] (2) kozak [rys. 9, 14] (1) gangster handlujący <i>plutonem</i> [rys. 8] (1) przemysłownik, handlarz wszystkim od żyrafy po broń, wódkę [rys. 28]	(5) kozak [rys. 4–6, 11, 35] (1) celnik na granicy, może poszukujący przemycanych towarów (?) [rys. 15] (1) <i>mordercy, zabójcy</i> [rys. 3]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Mało aktywny klaster. Tylko w 2012-O skojarzenia z biedą i brudem.

Ukrainiec 1994-O – zero	Ukrainiec 2012-O – 3a./4r.
	(2) <i>bieda</i> [rys. 10, 26] (1) monety euro, może pieniądze na rozgrywki Euro [rys. 14] (1) <i>syf, smród, ubóstwo</i> [rys. 27]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie [używk]. Mało aktywny klaster.

Ukrainiec 1994-O – 2a./2r.

Ukrainiec 2012-O – 1a./1r.

- (1) pali papierosa [rys. 1]
- (1) *wódka* [rys. 11]

- (1) pierogi [rys. 26]

8.b. Wytwory. Technika. Skojarzenia głównie z wytworami przemysłu motoryzacyjnego.

Ukrainiec 1994-O – 3a./4r.

Ukrainiec 2012-O – 1a./1r.

- (2) elektrownia atomowa [rys. 1, 26]
- (1) ciężarówka [rys. 33]
- (1) traktor [rys. 1]

- (1) *autokar* – nie wiadomo, czy ukraiński [rys. 15]

8.c. Kultura. Mało aktywny klaster. Skojarzenia z muzyką.

Ukrainiec 1994-O – 1a./1r.

Ukrainiec 2012-O – 1a./1r.

- (1) taniec [rys. 2]

- (1) muzyka, nutki [rys. 29]

8.d. Sport. Ciągłość aktywacji pojęcia *piłkarz*, ale w 2012-O wielokrotnie wzrasta liczba reakcji, a sieć jest wzbogacona o pojęcia dotyczące rozgrywek piłkarskich Euro na Ukrainie i w Polsce.

Ukrainiec 1994-O – 1a./1r.

Ukrainiec 2012-O – 3a./17r.

- (1) *piłkarz* (prawdopodobnie Dynama) *Kijów* [rys. 10]

- (7) EURO 2012 [rys. 11–13, 28, 31 – *UEFA EURO 2012*, 32, 34]
- (7) *piłka* nożna [rys. 8, 11, 14, 26, 29, 30, 33]
- (3) stadion [rys. 30–32]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. W obu okresach obecne są skojarzenia z wydarzeniami aktualnymi: w 1994-O *wybuch reaktora w elektrowni atomowej*, w 2012-O protesty przeciwko uwięzieniu byłej premier Ukrainy, Julii Tymoszenko. Odniesienia do wydarzeń historycznych dotyczą 1943 r. na Ukrainie i dokonanej przez Ukraińców na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej rzezi Polaków. W 1994-O ciekawe, choć niepewne skojarzenie dotyczące pradawnego okresu przybycia na tereny dzisiejszej Ukrainy plemion germańskich, założycieli rodu Rurkowiczów.

Ukrainiec 1994-O – 3a./5r.

Ukrainiec 2012-O – 3a./4r.

- (3) wybuch reaktora w elektrowni atomowej w Czarnobylu [rys. 1, 7, 26]
- (1) może historia przybycia na tereny dzisiejszej Ukrainy (*szedł + strzałki*) plemion germańskich z terenów północnych (co jest zgodne z wiedzą historyczną) [rys. 27]
- (1) rysunek może przedstawiać chaos, zabijanie siekierami, rażony człowiek [rys. 14]

- (2) manifestacje za Julią Tymoszenko, *Julia Tymoszenko, uwolnić!!* [rys. 9, 12]
- (1) *mordercy, zabójcy, źli ludzie, kill, krew* [rys. 3]
- (1) uderza/zabija siekierą człowieka od tyłu [rys. 3]

10. Niejasne, niezrozumiałe

Ukrainiec 1994-O

Ukrainiec 2012-O

- Jakaś flaga mniejsza od drugiej flagi. Dwukolorowa od trójkolorowej? Wtedy może ukraińska od rosyjskiej? [rys. 30]

KOZAK. Badany razem z Ukraińcem dla sprawdzenia, czy wystąpią różnice (stąd kolejność niealfabetyczna: Ukraińiec, po nim Kozak). Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatyw (a.): 1994-O – 4.b.; 2012-O – 4.b., 4.a. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.b., 7.b., 6.; 2012-O: 4.b., 4.a., 6., 7b. Brak reakcji: 8.a., 8.b., 8.d. Największa zmiana: 4.a., 4.b., 6., 7.b.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Kozak 1994-O	Kozak 2012-O
	(1) zamiast Kozaka narysowano Krzyżaka (krzyż na płaszczu i kapie końskiej) koń osiodłany [rys. 5]
Brak rys. dotyczących kobiet	Brak rys. dotyczących kobiet
(4) rys. bez skojarzeń, puste kartki [rys. 29–31] + znak zapytania [rys. 25]	Brak rysunków bez skojarzeń
(4) kozak 'grzyb' [rys. 22, 24, 26, 27] (3) kozak 'but' [rys. 22, 23, 28] (2) kozak 'mężczyzna chojrak' [rys. 22, 23] (1) kozak 'taniec' [rys. 18] (1) koza+k + rysunek kozy [rys. 23]	(6) kozak 'but' [rys. 23, 24, 31, 33, 34 – H&M, 35] (1) kozak 'taniec' [rys. 25]

2. Miejsce. Terytorium. Geografia. Pejzaż. Tylko w 2012-O aktywne pojęcia odnoszące się do zamieszkiwania terenów nadwodnych, rzecznych, górskich, a także wiejskich.

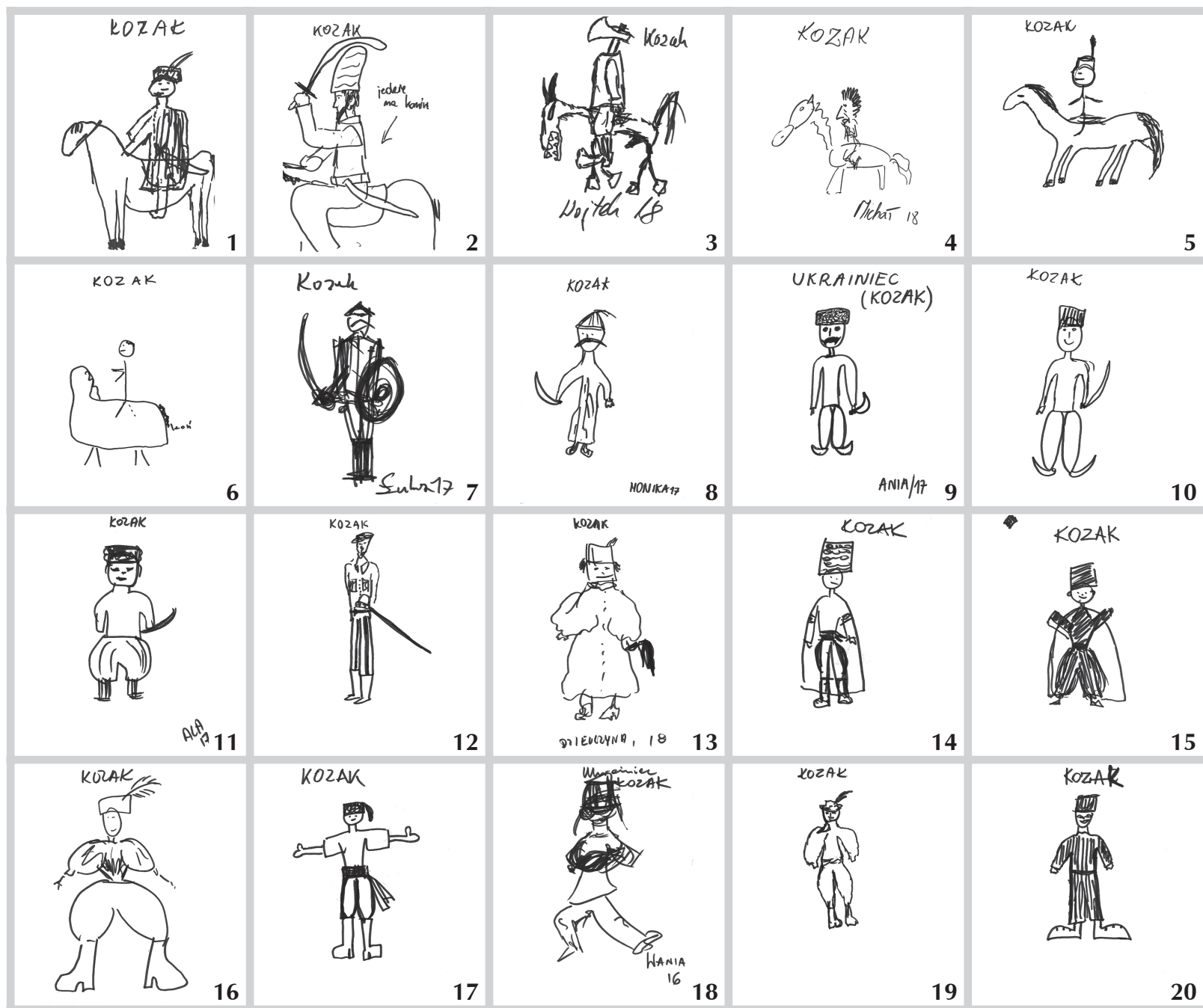
Kozak 1994-O – zero	Kozak 2012-O – 5a./9r.
	(4) woda/rzeka [rys. 17, 19, 20, 24 – woda z gwiazdkami, błyszcząca?] (2) łódzie kozackie [rys. 19, 20] (1) góry/pagórki [rys. 18] (1) osady (sicz kozacka) na Dnieprze [rys. 19] (1) wioska, dom, pole [rys. 18]

3. Język. Mowa. Jedyną reakcję w 2012-O można uznać za neologizm i kontaminację rzeczownika *oblawa* i zwrotu *Obywatelu*. Nie jest jasne, o jaką oblawę chodzi. Pewne jest natomiast podjęcie próby nadania wyrazowi fonetycznej postaci wschodniosłowiańskiej za pomocą zmniejszonej głoski: *t'*.

Kozak 1994-O – zero	Kozak 2012-O – 1a./1r.
	(1) mówi <i>Oblawitielu!</i> [rys. 8]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pojęć *wąsy* i *broda*. Zmiana w 2012-O polega na zwiększeniu objętości i wyrazistości klastra. Nowe pojęcia mają związek z rysunkami ust (może dodatkowo wyrażającymi krzyki, złość, nawet drapieżność) i oczu.

Kozak 1994-O – 3a./5r.	Kozak 2012-O – 8a./22r.
(3) wąsy [rys. 7–9] (1) broda [rys. 2] (1) „irokez”, czub na głowie [rys. 4]	(5) otwarte usta [rys. 2, 13, 22] + z zębami wyszczerzonymi ze złości [rys. 14, 15] (5) wąsy [rys. 2, 8, 10, 11, 26] (4) długie włosy [rys. 2, 10, 23, 25] (3) rozczochrane lub kręcone włosy [rys. 12, 14, 28] (2) broda [rys. 12, 14 – włosy na brodzie] (1) błędny/szalony wzrok [rys. 14] (1) ogolona głowa [rys. 13] (1) oseledec [rys. 8]

KOZAK

AGATA B 21

Kozak

22

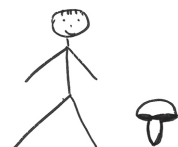
Kozak

Felać 15

23

KOZAK.

MARGOSIA AG. 24

KOZAK

GORDON
15

25

KOZAK

26

Kozak

Mikolaj 15

27

Kozak

ACF
15

28

Zestawienie 14a.
Kozak 1994-O

Kozak

K 18 1

Kozak Bohun

M16 2

KOZAK

m 18 3

Kozak

X11 4

KOZAK

5

WOZAK

K16 6

KOZAK

K16 7

Kozak

8

Kozak

M18 9

KOZAK

M16 10

KOZAK

K 11

11

Kozak

K12 12

Kozak

K19

13

KOZAK

M16

14

WOZAK

M1 15

KOZAK M1

16

KOZAK

X11

17

Kozak

M18

18

KOZAK

Podwie kozacki

podaj (nie kozacki)
na Dnieprze

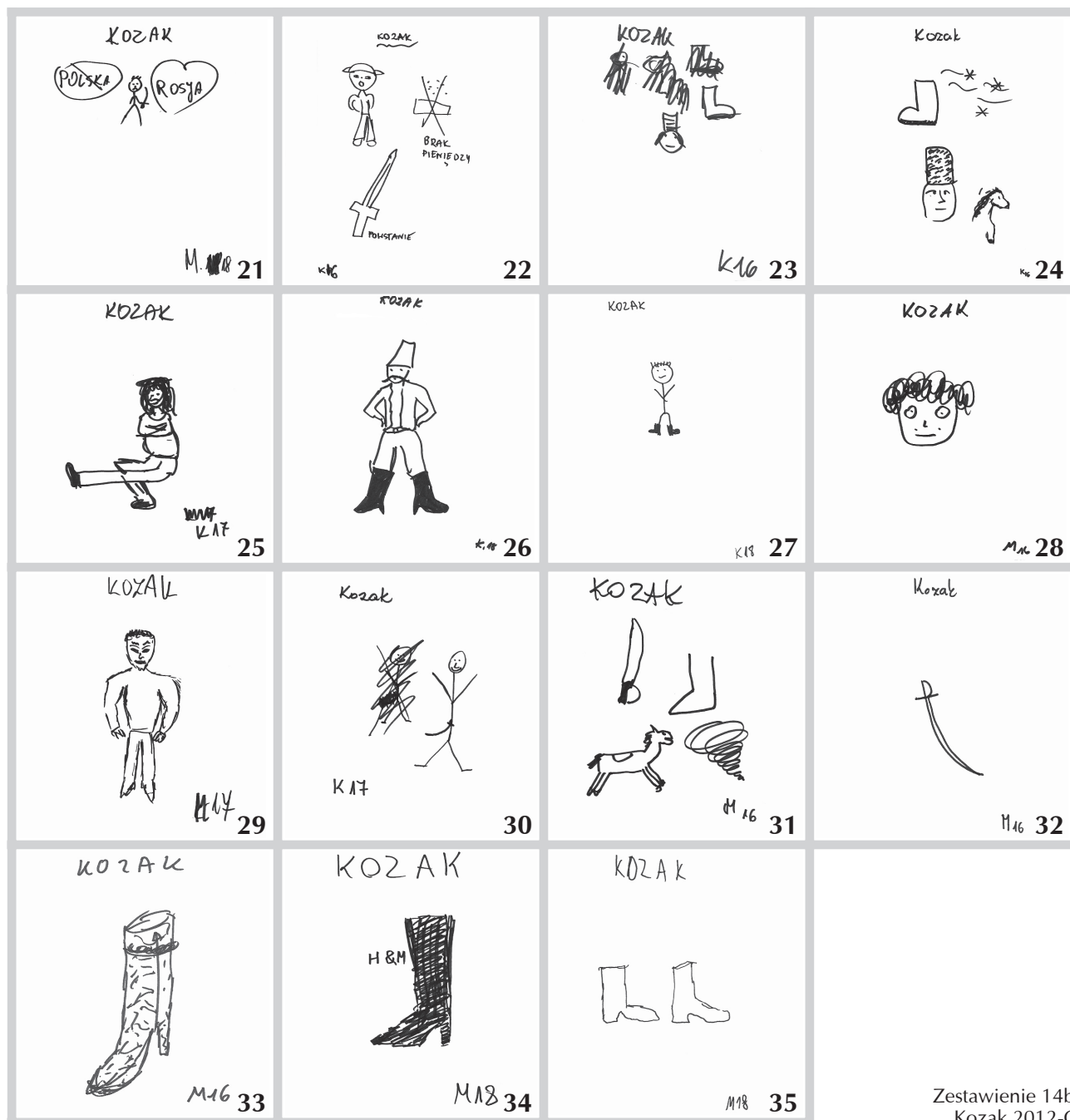
K16 19

KOZAK

X16

20

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Bogaty, rozbudowany i wyrazisty klaster (ale w 2012-O prawie o połowę mniejsza liczba reakcji). W obu okresach aktywne pojęcie to *czapka kozacka*, przy czym w 1994-O można odnaleźć podobieństwo do futrzanych ludowych cylindrycznych bądź stożkowych czapek nazywanych *kucz-mami*, analogicznych w kształcie, filcowych *jołomów*, także *maźnic* z czarnych baranków i z kolorową wstążką u czuba, wreszcie *kołpaków* z piórami, przypominających polskie (węgierskie) *magierki*, noszone przez kozackich atamanów. W 2012-O można zidentyfikować głównie *kuczmy* i *jołomy*. Bodziec Kozak wywołał skojarzenia związane z ukraińskimi Kozakami i ich ludowym strojem, ale i z kozakami dońskimi w wojsku carskim (zob. 9.), co poznajemy po szczegółach umundurowania. Uzbrojenie kozackie oddano w 2012-O jako składające się i z broni białej (*szabel, spisz*), ale i pospolitych narzędzi pracy, także mordu (*siekiera, nóż*), por. Ukrainiec 4.b.

Kozak 1994-O – 21a./62r.	Kozak 2012-O – 24a./55r.
(12) kozacka wysoka czapka cylindryczna lub stożkowa (ukr. <i>kuczma, jołom, maznica</i>) [rys. 2, 7–11, 14, 15, 17, 20–22] (8) szarawary [rys. 9–11, 14–17, 19] (7) wysokie buty [rys. 7, 11, 12, 14, 16, 17, 19] (5) ludowa długa koszula z szerokimi rękawami (ukr. <i>soroczka</i>) [rys. 14, 16, 17, 19, 21 – ?] (4) kołpak [rys. 1, 5, 16, 19] (3) opończa [rys. 1, 14, 15] (2) buty tureckie z zakrzywionym noskiem [rys. 9, 10] (2) zawiązywany ludowy pas (ukr. <i>pojas</i>) [rys. 14, 17] (1) czapka uszanka , ukr. <i>małachaj</i> [rys. 18] (1) długa koszula poplamiona/zakrwawiona [rys. 8] (1) dziwne wielkie buty [rys. 20] (1) ludowy ornament/haft na rękawach [rys. 14] (1) luźny chłopski strój, ciemny w pasy [rys. 20] (1) mundur letni kozaków w służbie carskiej [rys. 12] (1) mundur zimowy: płaszcz i papacha, umundurowania kozaków w służbie carskiej [rys. 13] (1) wojskowa czapka z daszkiem [rys. 12]	(7) kozacka wysoka czapka cylindryczna lub stożkowa (ukr. <i>kuczma jołom, maznica</i>) [rys. 9, 11, 15, 20, 23, 24, 26] (7) wysokie buty [rys. 4, 6, 7, 11, 12, 26, 27] (3) ludowa długa koszula , ukr. <i>soroczka</i> [rys. 10 – przepasa na w biodrach, 11, 15 – pobrudzona/zakrwawiona] (2) kurtka [rys. 9 – zapinana (wojskowa?), 26] (2) szarawary [rys. 8, 12] (1) buty tureckie z zakrzywionym noskiem [rys. 8] (1) czapka uszanka , ukr. <i>małachaj</i> [rys. 22] (1) goły [rys. 13] (1) jakaś czapka [rys. 6, 25] (1) pas [rys. 10] (1) spodnie w pasy [rys. 6]
(7) szabla i broń biała typu wschodniego [rys. 1, 2, 7–11] (1) nahajka [rys. 13] (1) szpada [rys. 12] (1) tarcza [rys. 7] (1) topór [rys. 3]	(14) szabla i broń biała typu wschodniego [rys. 2, 3, 6, 8, 10, 11, 13, 18–21, 30–32] (2) nóż [rys. 13, 15] (2) pika/spisa [rys. 9, 18] (1) kołczan i strzały i łuk [rys. 1] (1) kosa, brudna (?) , zakrwawiona (?) [rys. 14] (1) miecz [rys. 22] (1) pistolet [rys. 8] (1) pochodnia [rys. 18] (1) siekierka [rys. 17] (1) szpada [rys. 12] (1) tarcza [rys. 9] (1) topór [rys. 13] (1) widły [rys. 18]

5. Kontakt. Emocje. Zmiana polegająca na zwiększeniu w 2012-O skojarzeń związanych z negatywnymi uczuciami.

Kozak 1994-O – 3a./12r.	Kozak 2012-O – 6a./18r.
(8) uśmiech [rys. 1, 10, 15, 16, 20, 21, 23, 24] (3) twarz bez wyrazu [rys. 3, 7, 18] (1) wściekły, zagłodzony, chudy ogier, topór jako jeździec [rys. 3]	(7) twarz bez wyrazu [rys. 1, 3, 5, 17–20] (4) uśmiech [rys. 6, 7, 8, 9] (3) otwarte usta [rys. 2, 13, 22] (2) wyszczzerzone, drapieżne zęby [rys. 14, 15] (1) błędny/szałony wzrok [rys. 14] (1) zła mina [rys. 21]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Ciągłość aktywacji tych samych węzłów, jednak w 2012-O wzrasta liczba reakcji asocjatu dotyczącego zapowiedzi walki (*wznosi broń*), a także uaktywniają się skojarzenia związane z wiedzą na temat dawnych zajęć Kozaka, jak wyprawy morskie (*żegluję*), w tym wojenne i pirackie (np. na Turków).

Kozak 1994-O – 4a./14r.	Kozak 2012-O – 4a./21r.
(6) jedzie konno [rys. 1–6] (6) wznosi broń [rys. 2, 7, 8, 9, 10, 11] (1) biegnie [rys. 22] (1) tańczy kozaka [rys. 18]	(13) wznosi broń [rys. 2, 3, 9–15, 17–19, 21] (6) jedzie konno [rys. 1–5, 19] (1) tańczy kozaka [rys. 25] (1) żegluję [rys. 20]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Tylko w 2012-O aktywne pojęcia świadczące o zauważaniu tradycji kozackiej i sympatii prorosyjskich.

Kozak 1994-O – zero	Kozak 2012-O – 2a./2r.
	(1) lubi Rosję, nie lubi Polski [rys. 21] (1) na piersi napis Chmielnicki4ever, w dymku: Oblawitieu! [rys. 8]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęć *człowiek uzbrojony, jeździec*, w 2012-O – *żeglarz*.

Kozak 1994-O – 2a./16r.	Kozak 2012-O – 3a./23r.
(10) żołnierz pieszy/człowiek uzbrojony [rys. 1–3, 7–13] (6) jeździec [rys. 1–6], w tym konny żołnierz z uzbrojeniem [rys. 1–3] + koń osiodłany z rzędem [rys. 1–2] + jedzie na oklep [rys. 4–6]	(13) żołnierz pieszy/człowiek uzbrojony [rys. 6, 8–18, 21, 30] (8) = jeździec [rys. 17, 19], w tym: konny żołnierz z uzbrojeniem [rys. 1–3, 19] + koń [rys. 24, 31 – osiodłany 2, 3 – koń nieosiodłany, ale z derką] (2) żeglarz, pływa na łodziach, czajkach łodzie kozackie [rys. 19, 20]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Aktywne pojęcie dotyczy biedy (nie wiadomo, czy współczesnej ukraińskiej, czy dawnej kozackiej).

Kozak 1994-O – zero	Kozak 2012-O – 1a./1r.
	(1) brak pieniędzy [rys. 22]

8.c. Kultura. Aktywne pojęcie dotyczy tańca, który jest nazywany *kozak* (por. 1.).

Kozak 1994-O – 1a./1r.	Kozak 2012-O – 1a./1r.
(1) tańczy kozaka [rys. 17, 18]	(1) tańczy kozaka [rys. 25]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Zmiana. Aktywne pojęcia w 1994-O odnoszą się do różnych historycznych Kozaków z XVII–XX wieku, głównie wojskowych i ich umundurowania. W 2012-O zauważono skojarzenia (niestety niezbyt czytelnie wyrażone w rysunkach), które mogą odnosić się do jakichś powstań, chaosu, zamieszania, przygotowania do walki. Możliwe, że dotyczą one dawnych powstań kozackich (koliszczyzny, chmielnickczyzny), możliwe, że czasu II wojny, tzw. rzezi wołyńskiej z 1943 r. Na pewno postaci znane z *Trylogii* H. Sienkiewicza – Iwan *Bohun* i Bohdan *Chmielnicki* – są w tym czasie utożsamiane z Kozakami.

Kozak 1994-O – 3a./10r.	Kozak 2012-O – 5a./5a.
(6) kozak w kozackim wojsku: czapki typu kuczma, szarawary [rys. 2, 7–11]	(1) <i>Bohun</i> [rys. 2]
(2) kozak w armii carskiej: czapka z daszkiem i mundur kozaków w służbie carskiej XIX w., także zimowy płaszcz [rys. 12, 13]	(1) na piersi napis <i>Chmielnicki4ever</i> , w dymku: <i>Oblawitielu!</i> [rys. 8]
(2) możliwe: kozak w polskich XVII-wiecznych chorągwiach: kołpak z piórem, peleryna [rys. 1, 5 – niepewne], ale w tym czasie podobny był strój także kozackich hetmanów	(1) tornado: chaos, zamieszanie, awantura [rys. 31]
	(1) scena: góry w tle, pole albo rzeka, dom; w kierunku domu ustawieni ludzie, od lewej z widłami, pochodnią, piką/spisą, mieczem bądź nożem (chutor lub któreś w historii powstanie) [rys. 18]
	(1) <i>powstanie</i> oraz miecz [rys. 22]

WŁOCH. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatyw (a.): 1994-O – 3, 4.a., 6.; 2012-O – 6., 2., 4.b. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 8.a., 3., 4.a.; 2012-O – 8.a., 5., 6. Brak reakcji: 4.c., 8.d., 7.c. Największa zmiana: 2., 3., 4.a., 9.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Włoch 1994-O	Włoch 2012-O
(2) kobieta [rys. 1 – dziewczyna w opalaczu, 20 – Włoch ma dużo kobiet (?), dużo myśli o kobietach (?)]	Brak rysunków dotyczących kobiet
(3) rys. bez człowieka [rys. 30–32]	(9) rys. bez człowieka [rys. 27–35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń

2. Miejsce. Terytorium. Geografia. Pejzaż i klimat. Ciągłość aktywacji pojęć *Koloseum/Colosseum*, *gondola*, *plaża*, *słońce*. W 2012-O podwojona liczba asocjatyw i potrójona reakcji. Oprócz skojarzeń z *Rzymem* i *Wenecją* (najwidoczniej w obu okresach traktowanymi jako prototypowe miejsca Włoch) aktywne są te związane ze słoneczną pogodą, z włoskimi *plażami* oraz (tylko w 2012-O) z wysokimi górami, miejscami, w których uprawia się narciarstwo.

Włoch 1994-O – 6a./7r.	Włoch 2012-O – 7a./14r.
(2) KOLOSEUM (w Rzymie?) [rys. 14, 31]	(4) słońce [rys. 9, 22, 27, 35]
(1) gondola (w Wenecji?) [rys. 14]	(3) gondola (w Wenecji?) [rys. 7, 8, 16]
(1) słoneczna plaża [rys. 1]	(2) krzywa wieża w Pizie [rys. 16, 26]
(1) <i>Sycylia</i> [rys. 32]	(2) morze, plaża , leżak plażowy [rys. 20, 35]
(1) <i>Watykan</i> [rys. 32]	(1) Colosseum (w Rzymie?) [rys. 14]
(1) <i>Wenecja</i> [rys. 124]	(1) „włoski but”, Italia, kraj [rys. 28]
	(1) wysokie góry, kolejka, narty [rys. 26]

3. Język. Mowa. Klaster aktywniejszy w 1994-O. W tym czasie wymieniano liczne włoskie imiona: *Fabricio, Francesco, Marco*. Za włoskie uchodzą też nazwy starożytne: rzymskie *Kaligula*, ale i imię pomyłonego z Rzymianinem greckiego rzeźbiarza *Fidiasza*. Zauważa się włoską pisownię z podwajaniem litery (por. błędne zapisy *Kalligula, spaghetti*, obok poprawnych *pizza i piaggio*). Aktywne jest skojarzenie z głośną żywą rozmową Włochów.

Włoch 1994-O – 13a./30r.

(12) *pizza* [rys. 2–8, 10, 15, 16, 30, 32]
 (8) *spaghetti/spaggethi* [rys. 2, 3, 7, 11, 16, 26, 30, 32]
 (2) *Ciao!* [rys. 3, 21]
 (1) *Brygilda* [rys. 15]
 (1) *Fabricio* [rys. 31]
 (1) *Fidiasz* [rys. 11]
 (1) *Francesco!* [rys. 3]
 (1) głośna, żywa rozmowa *A! A! A!* [rys. 21]
 (1) *Kalligula, Mussolini, Watikan* [tys. 32]
 (1) *Marco* [rys. 1]
 (1) *Pablo* [rys. 13]
 (1) *piaggio* [rys. 14]
 (1) *Placyda* [rys. 16]

Włoch 2012-O – 5a./10r.

(5) *pizza* [rys. 2, 4, 9, 28, 29]
 (2) *spaghetti/spagetti* [rys. 2, 27]
 (1) *café latté* [rys. 4]
 (1) *ITALIANO* [rys. 1]
 (1) *Marco* lub *Mario* [rys. 29]

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pojęć *ciemne oczy, ciemne włosy, włosy nażelowane, wąs, zarośnięty*. Zmiana wyrazowości klastra jest widoczna w mniejszej liczbie asocjacji i reakcji (nawet o połowę).

Włoch 1994-O – 10a./33r.

(7) **ciemne włosy/czarne włosy** [rys. 5, 8, 10, 16, 18, 22, 29]
 (7) **ciemne, mocno zaznaczone oczy** [rys. 8, 11, 18, 19, 22, 23, 29]
 (7) **kręcone włosy** [rys. 4, 6, 9, 11, 16, 20, 25]
 (3) *opalony, ogólna opalenizna, ciemna cera* [rys. 15, 16, 25]
 (3) **wąs** [rys. 2, 19, 23]
 (2) owłosiona klatka piersiowa [rys. 6, 12]
 (1) pociągła twarz [rys. 29]
 (1) trójkątne oczy (jak kawałki pizzy, a może duże?) [rys. 13]
 (1) **włosy na żelu** [rys. 22]
 (1) **zarośnięty** [rys. 12]

Włoch 2012-O – 7./19r.

(6) **ciemne/czarne włosy** [rys. 2, 6, 11, 13, 23, 24]
 (6) **kręcone włosy** [rys. 4, 11, 12, 18, 22, 23]
 (3) **ciemne, mocno zaznaczone oczy** [rys. 1, 10, 18]
 (1) bródka [rys. 18]
 (1) **wąsik** [rys. 1]
 (1) włosy zaczesane do tyłu, może **nażelowane** [rys. 25]
 (1) **zarośnięty** [rys. 21]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór i uzbrojenie. Ciągłość aktywacji pojęć: *bluza w paski gondoliera, kapelusz, ciemne okulary*, a także skojarzeń z ubiorem starożytnych Rzymian i ich uzbrojeniem. Na rysunkach w obu okresach przedstawiono osoby w luźnym, niezobowiązującym stroju. W 1994-O zaznaczono elementy stroju historycznego (*kapelusz z piórem, peleryna*), zaś w 2012-O aktywne jest skojarzenie z księżą *sutanną*.

Włoch 1994-O – 11a./16r.

(3) buty zaznaczone [rys. 6, 7, 29]
 (3) **kapelusz** [rys. 2, 23 – ciemny/czarny, 24 – z dużym rondem i piórem]
 (2) **ciemne okulary** [rys. 7, 15]
 (1) *koszula i jeans* [rys. 15]
 (1) **koszulka marynarska (gondoliera) w paski** [rys. 5]
 (1) *peleryna* [rys. 1]
 (1) spodnie podwinięte [rys. 5]
 (1) szorty [rys. 7, 16]
 (1) *złota bransoleta* [rys. 22]

(1) *dwururka* [rys. 32]
 (1) *karabin* [rys. 22]

Włoch 2012-O – 8a./11r.

(2) **kapelusz gondoliera** [rys. 7, 8]
 (2) *sutanna* [rys. 16, 17]
 (1) beret [rys. 21]
 (1) **bluza marynarska (gondoliera) w paski** [rys. 21]
 (1) buty zaznaczone [rys. 24]
 (1) **ciemne okulary** [rys. 22]
 (1) *koszula z guzikami, marynarka sportowa* [rys. 24]

(2) *miecz* [rys. 14, 19]

DZIECZYNA 118

21

magda (18)

22

WŁOCH

DZIECZYNA 18

23

WŁOCH

1860 - Venice
M. Mał.

24

WŁOCH

Iwona 18

25

WŁOCH

706-17

26

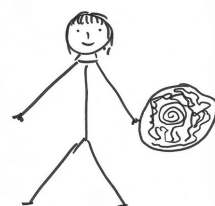
WŁOCH

EWA 17

27

WŁOCH.

Aska 16.

28

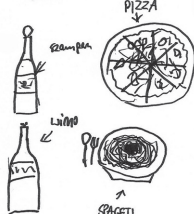
WŁOCH

Sukor 17

29

Włoch

Włoch 16

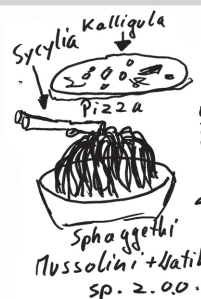
30

WŁOCH

FABRICO 16.

31

Spaghetti
Mussolini + Dattini
sp. z.o.o.

32

Zestawienie 15a.
Włoch 1994-O

Włoch

M16 1

WŁOCH

K.18 2

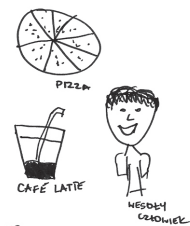
WŁOCH

K.17

3

WŁOCH

K16

4

Włoch

M18 5

Włoch

K18

6

Włoch

M16 7

Włoch

M18

8

WŁOCH

K16

9

WŁOCH

K.18 10

WŁOCH

K17

11

Włoch

K18

12

WŁOCH

K.18

13

Włoch

K.18

14

Włoch

K18

15

WŁOCH

M16

16

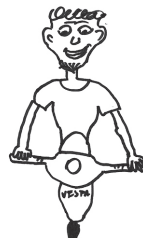
WŁOCH

M.18

17

WŁOCH

M16

18

Włoch

19

WŁOCH

20

WŁOCH

M 19 21

WŁOCH

K 16 22

WŁOCH

K 17

23

WŁOCH

24

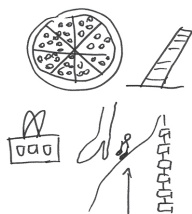
WŁOCH

M. 17

25

WŁOCH

NARZY K 16

26

WŁOCH

K 27

27

WŁOCH

M 16

28

WŁOCH

M 16

29

WŁOCH

M 18

30

WŁOCH

M 18

31

WŁOCH

M 18

32

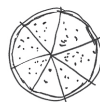
WŁOCH

M 16

33

WŁOCH

K 16

34

WŁOCH

K 16

35

Zestawienie 15b.
Włoch 2012-O

5. Kontakt. Emocje. Ciągłość aktywacji skojarzeń dotyczących pozytywnych emocji.

Włoch 1994-O – 2a./19r.

- (18) uśmiech [rys. 3–7, 8 – *porywający uśmiech*, 9, 10, 16, 18–20, 22, 23, 25, 27–29]
(1) twarz bez wyrazu [rys. 17]

Włoch 2012-O – 3a./19r.

- (17) uśmiech, usta [rys. 1–4, 6, 10–12, 16–18, 20–25]
(1) twarz bez wyrazu [rys. 8]
(1) *wesoły człowiek* [rys. 4]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Kłaster składa się z dość dużej liczby pojęć odnoszących się do zróżnicowanych aktywności. Dotyczą one kontaktu z drugim człowiekiem: gesty pozdrowienia (*rzymski salut* i współczesne *Ciao!*), *gestykulacja podczas żywej rozmowy*, skojarzenia z *miłością* i stanem *zakochania*. Inne są związane z ruchem (jazda na motorze, *skoki*, *pływanie gondolami*, *gra w piłkę*), ze spędzaniem wolnego czasu: *plażowanie*, *przebywanie w kawiarni*.

Włoch 1994-O – 9a./11r.

- (2) je/wciąga makaron [rys. 11, 13]
(2) ręka podniesiona w geście powitania lub machania [rys. 3] + **rzymski gest pozdrowienia** [rys. 27]
(1) głośno rozmawia, gestykułuje (podniesione ręce) [rys. 21]
(1) ma dużo kobiet/dużo myśli o kobietach/**zakochany** [rys. 20]
(1) opala się: dziewczyna w opalaczu [rys. 1]
(1) **płynie łodzią/gondolą** [rys. 14]
(1) **siedzi przy stoliku z jedzeniem i kawą** [rys. 17]
(1) skacze: *JUMP!* [rys. 14]
(1) wita się: *Ciao! Francesca!* [rys. 3]

Włoch 2012-O – 11a./18a.

- (3) kopie piłkę [rys. 10–12]
(3) **zakochanie**, miłość [rys. 6, 7, 9]
(2) maluje obraz [rys. 13, 14]
(2) **płynie gondolą** [rys. 7, 8]
(2) **siedzi przy stoliku z jedzeniem i kawą** [rys. 2, 3]
(1) jedzie na skuterze marki *Vespa* [rys. 18]
(1) **rzymski gest pozdrowienia** [rys. 15]
(1) sprzedaje/kupuje pizzę i makaron [rys. 5]
(1) walczy [rys. 9]
(1) *wesoły człowiek* [rys. 4]
(1) zjeżdża z góry na nartach [rys. 26]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Brak ciągłości.

Włoch 1994-O – 3a./6r.

- (3) kucharz w czapie, z rondlem, w fartuchu [rys. 17–19]
(2) mafioso [rys. 22 – *włosy na żelu*, *karabin*, *złota bransoleta* + rys. 32 – *Sycylia* i *dwururka*]
(1) żeglarz [rys. 1]

Włoch 2012-O – 5a./8r.

- (3) piłkarz [rys. 10–12]
(2) malarz [rys. 13, 14]
(1) ksiądz [rys. 17]
(1) papież [rys. 16]
(1) sprzedawca pizzy i spaghetti [rys. 5]

8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie. Ciągłość aktywacji pojęć *pizza*, *spaghetti*, *makaron*, *wino*. Nie zmienia się również wyrazistość klastra (porównywalna liczba asocjacji i reakcji). Najbardziej wyraziste pojęcie to *pizza*.

Włoch 1994-O – 8a./38r.

- (13) **pizza** [rys. 2–10, 15, 16, 30, 32]
(9) **makaron**, makaron włoski [rys. 4, 6, 12, 13, 15, 17, 24, 28, 31]
(9) **spaghetti** [rys. 2, 3, 7, 11, 16, 25, 26, 30, 32]
(3) talerz na stoliku [rys. 13, 16, 17 – *siedzi podczas jedzenia*]
(1) butelka [rys. 10]
(1) łyżka i widelec do jedzenia makaronu – rys. 30]
(1) *szampan* [rys. 30]
(1) **wino** [rys. 30]

Włoch 2012-O – 6a./32a.

- (22) **pizza** [rys. 1, 2, 4–6, 8–10, 13, 14, 16, 17, 26–35]
(5) **makaron** [rys. 1, 7, 10, 16, 30]
(2) **spaghetti** [rys. 2, 27]
(1) *café latte* [rys. 4]
(1) *nudle* [rys. 19]
(1) **wino** [rys. 27]

8.b. Wytwory. Technika. Ciągłość aktywacji pojęć włoskie *buty*, skuter *Vespa*.

Włoch 1994-O – 4a./5r.

- (2) **buty** [rys. 13, 28]
 (1) *na motorze* [rys. 25]
 (1) skuter [rys. 14]
 (1) *Piaggio*, nazwa i znak koncernu motoryzacyjnego produkującego m.in. skutery marki **Vespa** [rys. 14]

Włoch 2012-O – 5a./10r.

- (4) **buty** [rys. 9, 16, 26, 27]
 (2) torebka [rys. 26, 27]
 (2) skutek marki **Vespa** [rys. 18, 19]
 (1) moda [rys. 27]
 (1) sukienka [rys. 27]

8.c. Kultura. Klaster aktywny tylko w 2012-O.

Włoch 1994-O –

Włoch 2012-O – 1a./2r.

- (2) malarz [rys. 13, 14]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Pośród reakcji na bodziec *Narysuj Włocha* jest kilka odnoszących się do starożytnego Rzymu. Są to skojarzenia związane z nazwami rzymskiego *Koloseum/Colosseum*, cesarza *Kaliguli* (zob. klaster 3.), ze szczegółami zachowań Rzymian, jak pozdrowienie przez uniesienie ręki czy ozdabianie zasłużonych *wieńcem laurowym*, a także z rzymskim strojem, jak *toga*, a szczególnie z uzbrojeniem legionisty rzymskiego, które w obu krokach badania zostało zaznaczone w postaci tworzącego rodzaj fartuszka pasa (łac. *balteus*) nakładanego na tunikę, a także w 2012-O tarczy (łac. *scutum*) i krótkiego miecza (łac. *gladius*). W 1994-O z wydarzeń historycznych odwzorowano także epokę dawnych żaglowców i odkryć geograficznych. Rys. 1. podpisano imieniem *Marco*, co może być aluzją do imienia najsłynniejszego kojarzonego z Włochami podróżnika do Chin drogą lądową, *Marco Polo*, zaś rysunek statku przypominającego karawelę wnosi skojarzenia z żeglarzami wieku odkryć nowych lądów, jak (Włosi) *Krzysztof Kolumb* i *Amerigo Vespucci*. Wreszcie, w 1994-O z wydarzeń historycznych odnotowano – nawet z podaniem daty zakończenia *risorgimento* – fakt zjednoczenia Włoch w XIX wieku oraz wprowadzono dość jednoznaczne, choć ironiczne, odniesienie do traktatów laterańskich, ustanawiających istnienie i niezależność państwa watykańskiego, a także jego relacje z faszystowskim rządem Włoch.

Włoch 1994-O – 4a./7r.

- (4) = *Rzymianin* [rys. 26] + w stroju legionisty [rys. 14, 26] + w wienku laurowym i todze, ręka w geście powitania [rys. 27] + *Kaligula* [rys. 32]
 (1) łódź żaglowa dwumasztowa, żeglarz w dawnym stroju, długowłose, bosy, w pelerynie, w szerokich spodniach; podpis *Marco* [rys. 32]
 (1) *1866 r. Wenecja*, kapelusz z wielkim piórem [rys. 24 – data przyłączenia Wenecji do właśnie zjednoczonego Królestwa Italii]
 (1) *Mussolini + Watikan sp. z o.o.* [rys. 32]

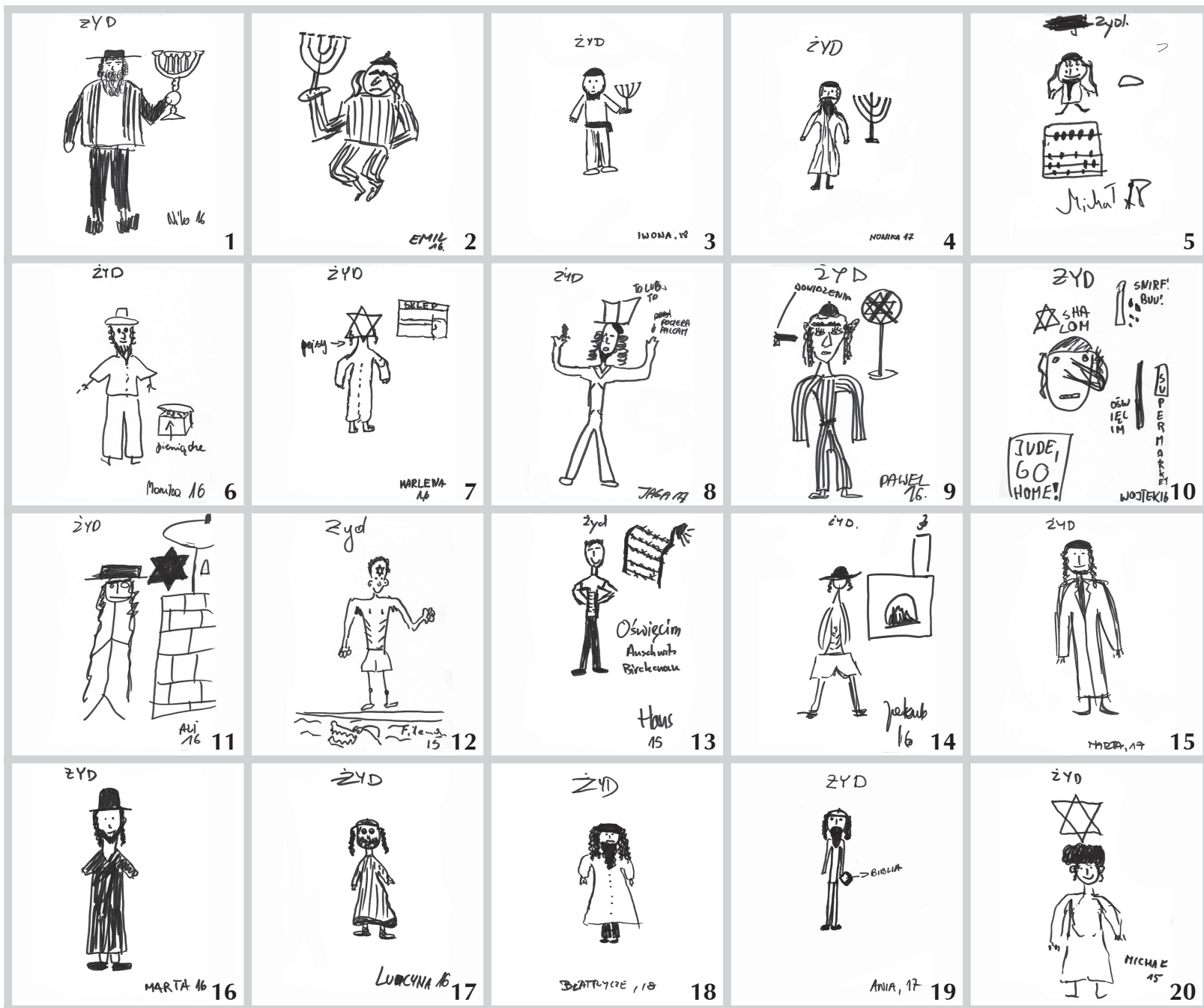
Włoch 2012-O – 1a./3r.

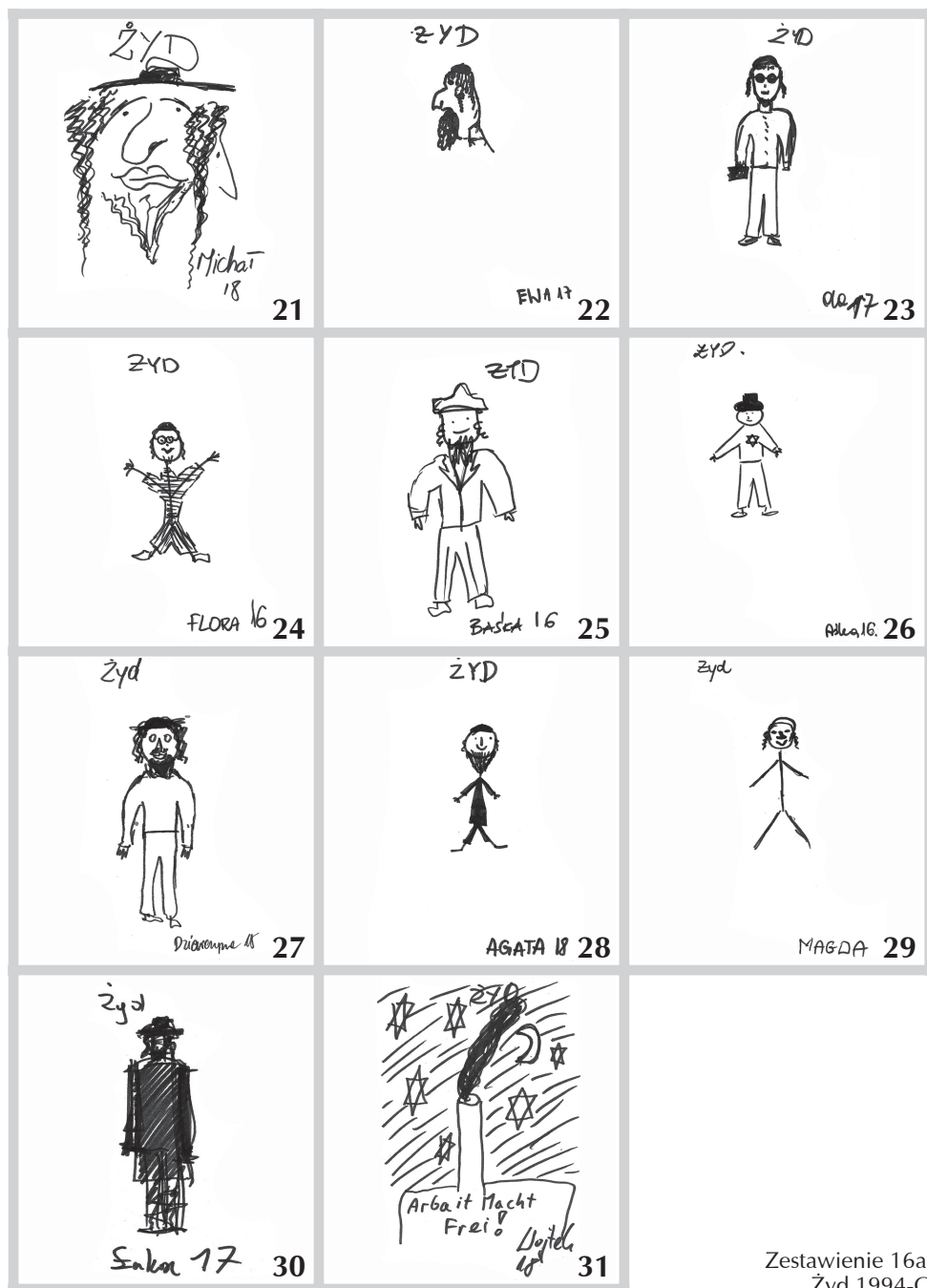
- (3) = *Rzymianin* w stroju i z uzbrojeniem legionisty [rys. 14] + wieniec laurowy, toga, ręka podniesiona do pozdrowienia rzymskiego [rys. 15] + walka na miecze *FIGHT! FIGHT!* [rys. 19]

ŻYD. Najobszerniejsze klastry ze względu na liczbę asocjatorów (a.): 1994-O – 4.a., 4.b.; 2012-O – 4.a., 4.b., 7.a. Najwyrazistsze klastry ze względu na liczbę reakcji (r.): 1994-O – 4.a., 4.b.; 2012-O – 4.a., 4.b., 7.c. Brak reakcji: 8.a., 8.b., 8.c., 8.d. Największa zmiana: 7.c., 4.a.

1. Wstępna kategoryzacja, zmiana kwalifikacji

Żyd 1994-O	Żyd 2012-O
Brak rysunków dotyczących kobiet	(1) kobieta [rys. 26]
(1) rys. bez człowieka [rys. 31]	(3) rys. bez człowieka [rys. 33–35]
Brak rysunków bez skojarzeń	Brak rysunków bez skojarzeń

Zestawienie 16a.
Żyd 1994-O

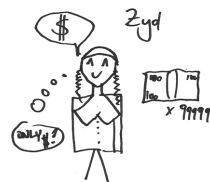
18 M 1

K. 18 2

V. 16 3

4

M 16 5

Żyd

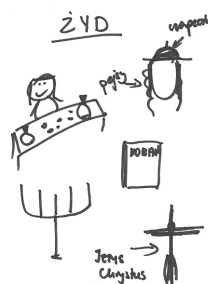
6

7

M. 18 8

K 6 9

K 10

Żyd

K 18 11

K 16 12

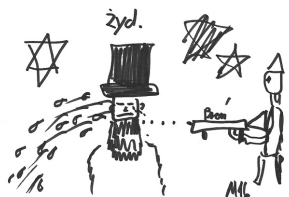
K 13

M 16 14

M 16 15

16

Żyd

K 18 17

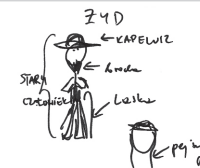

M 18 18

Żyd

M 16 19

K 16 20

Zestawienie 16b.
Żyd 2012-O

2. Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Ciągłość aktywacji pojęć: *obóz koncentracyjny* z czasów II wojny światowej, *Oświęcim*. W 2012-O aktywne też skojarzenia z miejscem pracy Żyda: *bank*, *sklep*.

Żyd 1994-O – 2a./8r.	Żyd 2012-O – 3a./4r.
(7) = obóz koncentracyjny : komin/piec [rys. 11, 14, 31] + Oświęcim <i>Auschwitz Birkenau</i> [rys. 10, 13] + płot z drutu kolczastego i reflektor [rys. 13] + <i>Arbeit macht frei!</i> [rys. 31] (1) kraj, gdzie żyją krokodyle (Izrael?) [rys. 12]	(2) = obóz koncentracyjny : Oświęcim [rys. 14] + piec z kominem [rys. 15] (1) bank [rys. 2] (1) sklep [rys. 9]

3. Język. Mowa. Pozdrowienie *Shalom*, aktywne tylko w 1994-O.

Żyd 1994-O – 1a./1r.	Żyd 2012-O – zero
(1) <i>Shalom</i> [rys. 10]	

4.a. Wygląd zewnętrzny i fizyczność. Ciągłość aktywacji pojęć odnoszących się do cech wyglądu związanych z kulturą i religią (*pejsy*, *broda*), z cech antropologicznych nos, usta i oczy (w 1994-O raczej podkreślające ich urodę, zaś w 2012-O zamknięte oczy dodatkowo informują o marzycielskiej bądź myślicielskiej naturze Żyda albo o niepatrzeniu prosto w oczy).

Żyd 1994-O – 9a./63r.	Żyd 2012-O – 10a./58r.
(24) pejsy [rys. 1–2, 4–11, 14–17, 19–25, 27–29] (18) broda [rys. 1, 3–6, 8, 15–19, 21–25, 27, 28] (7) nos wydatny [rys. 2, 6, 9, 10, 21, 22, 29] (4) otwarte lub wydatne usta [rys. 8–10, 21] (4) wąsy [rys. 1, 4, 19, 27] (3) bardzo chudy [rys. 12, 14, 19] (1) długie włosy (?) [rys. 18] (1) wielkie oczy z rzęsami [rys. 9] (1) włosy pod pachami [rys. 12]	(20) broda [rys. 1–3, 6–8, 11, 16, 18–20, 22, 24, 27–30, 32] (16) pejsy [rys. 1, 3–6, 9–12, 18–21, 23, 25, 28] (7) wąsy [rys. 2, 5, 7, 8, 11, 18, 19] (6) nos haczykowaty [rys. 1, 6, 18, 21, 27, 31] (3) otwarte usta [rys. 6, 29] + wystające zęby [rys. 1] (2) oczy zamknięte lub brwi podniesione [rys. 1, 4] (1) blizna na twarzy [rys. 6] (1) czarne ręce i nogi [rys. 24]
	(1) kobieta – czarne włosy i oczy [rys. 26] (1) stary człowiek z łaską [rys. 20]

4.b. Wygląd zewnętrzny. Ubiór. Ciągłość aktywacji węzłów *jarmułka/mycka* (jid. *kipa*), *kapelusz* (jid. *hut*), *czapka*, w 1994-O *czapka futrzana* (jid. *sztrajmł*, pol. *lisiura*), *chałat*. W 1994-O odwzorowywano też szal modlitewny (jid. *tales*, hebr. *talit*). W 2012-O przestaje być aktywne pojęcie: *pasiak więźnia obozu koncentracyjnego*. W obu okresach *okulary*, co może być rysunkowym symbolem intelektualisty, inteligenta; zaś *ciemne okulary* – oszusta.

Żyd 1994-O – 10a./41r.	Żyd 2012-O – 7a./38r.
(14) jarmułka [rys. 2–5, 9, 10, 15, 17–19, 22–24, 28, 29] (10) kapelusz [rys. 1, 6, 11, 14, 16, 21, 25–27, 30] (9) chałat [rys. 4 – może brudny?, 7, 15–18, 20, 28, 30] (1) ciemne okulary [rys. 23] (1) czapka futrzana [rys. 20] (1) marynarka [rys. 25] (1) okulary [rys. 24] (1) pas [rys. 3] (1) szal modlitewny w pasy [rys. 1]	(15) jarmułka [rys. 3–7, 11, 15, 19–21, 25, 27, 29–31] (11) kapelusz [rys. 1, 8–10, 12, 14, 16–18, 20, 28] (5) chałat [rys. 4, 19–21, 25] (3) czapka [rys. 2, 22, 33] (2) okulary [rys. 18, 25] (1) długa trójkątna szata [rys. 22]
(2) pasiak więźnia obozu koncentracyjnego [rys. 2, 9]	(1) strój bohaterów włoskiego filmu o obozie koncentracyjnym <i>Życie jest piękne</i> ; Roberto Begnini z filmowym synem [rys. 17]

5. Kontakt. Emocje. Oprócz typowego zaznaczania uśmiechów oznaczających pozytywny stosunek emocjonalny, obserwujemy zaznaczenie emocji innych, jak przerażenie, smutek czy rozpacz (krzyk, płacz), co kojarzy się z czasami II wojny światowej. W 1994-O aktywne pojęcie *Jude go home* nie odnoszące się już do czasów historycznych, ale do współczesności, np. napisów na murach.

Żyd 1994-O – 5a./17r.	Żyd 2012-O – 3a./13r.
(9) uśmiech [rys. 5, 6, 13, 15, 20, 24, 25, 28, 29] (4) twarz bez wyrazu [rys. 7, 14, 22, 30] (2) <i>Jude go home, do widzenia</i> , przekreślona gwiazda Dawida [rys. 9, 10] (1) mina w dół; płacz (?) [rys. 2] (1) <i>SNIRF, BUU!</i> (niejasne, może pochlipywanie, szloch?) [rys. 10]	(10) uśmiech [rys. 3, 4, 9, 10, 13, 23, 24, 26, 30, 31] (2) twarz bez wyrazu [rys. 14, 20] (1) przerażenie, krzyk [rys. 15]

6. Zachowanie. Styl bycia. Czynności, stany i gesty. Ciągłość aktywacji pojęć dotyczących bliskich gestów *pocierania palcami, zacierania rąk* (oba związane z pieniędzmi, z ich liczeniem i myślą o korzystnej transakcji). W 2012-O jest przedstawiony jako obiekt prześladowań.

Żyd 1994-O – 4a./4r.	Żyd 2012-O – 6a./12r.
(1) <i>pociera palcami</i> [rys. 8] (1) ręce w górze (tańczy?) [rys. 8] (1) siedzi [rys. 2] (1) zajmuje się rachunkami (liczydło) [rys. 5]	(4) mówi/myśli o pieniądzach [rys. 1, 2, 4, 5] (4) zaciera ręce [rys. 4, 11, 19, 31] (1) idzie grupowo do Oświęcimia [rys. 14] (1) jest zabijany w piecu krematoryjnym [rys. 15] (1) jest zabijany z broni maszynowej [rys. 16] (1) siedzi za stołem/za ladą i coś sprzedaje [rys. 9]

7.a. Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Ciągłość aktywacji jednego węzła menora, ale na poziomie pojęciowym odpowiadają też sobie: *Biblia* (1994-O) i *Pismo* czy *Tora* (2012-O), a za pomyłkę można chyba uznać asocjat *Koran*. W 2012-O aktywne skojarzenie z Chrystusem (zapewne jako Żydem).

Żyd 1994-O – 3a./7r.	Żyd 2012-O – 8a./11r.
(4) menora [rys. 1–4] (2) księga, <i>BIBLIA</i> [rys. 19, 23] (1) tefilin (niepewne; może księga?) [rys. 8]	(3) menora [rys. 9, 10 i 34 – <i>świecznik</i>] (2) <i>TORA</i> , zwój Tory [rys. 8, 35] (1) <i>chrześcijaństwo</i> i krzyż [rys. 10] (1) <i>Jezus Chrystus</i> na krzyżu [rys. 9] (1) <i>KORAN</i> [sic!; rys. 9] (1) minaret (?) [rys. 13] (1) <i>PISMO</i> [rys. 3] (1) synagoga (?) [rys. 12]

7.b. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Ciągłość aktywacji pojęcia *ofiara prześladowań* w czasie II wojny światowej, ale i współcześnie. W 2012-O zmiana polegająca na uaktywnieniu skojarzeń dotyczących innych ról społecznych: *lekarz, muzyk, właściciel banku*.

Żyd 1994-O – 3a./10r.	Żyd 2012-O – 5a./8r.
(5) ofiara prześladowań II wojny [rys. 10, 11, 13, 14, 31] (3) obiekt prześladowań = gwiazda Dawida przekreślona, pistolet, <i>do widzenia</i> [rys. 9] + <i>JUDE, GO HOME!</i> [rys. 10] + na pożarcie krokodylom (?) [rys. 12] (2) sklepikarz (?), handlowiec [rys. 7, 10 – <i>supermarket</i>]	(4) ofiara prześladowań II wojny [rys. 14–17] (1) <i>lekarz</i> [rys. 33] (1) <i>skrzypce</i> (muzyk, kompozytor?) [rys. 33] (1) sprzedawca, może bankowiec lub lichwiarz [rys. 9] (1) właściciel banku: <i>dobrze, że założyłem ten bank</i> [rys. 2]

7.c. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność. Ciągłość aktywacji węzła *właściciel (sklepu, banku)* oraz *pieniądze, dolary* gdzieś zgromadzone: w *skrzyni*, w *worku*, w *sakiewce*. W 2012-O zwiększona wyrazistość klastra, a tym samym wniosku, że Żyd jest bogaty, *skąpy*, lubi *pieniądze*.

Żyd 1994-O – 3a./3r.	Żyd 2012-O – 6a./13r.
(1) liczydło [rys. 5] (1) pieniądze w skrzyni [rys. 6] (1) właściciel sklepu, supermarketu [rys. 7, 10]	(6) banknoty dolarowe i monety + worek dolarów, sakiewka z monetami [rys. 1, 4–8] (2) <i>klejnoty, biżuteria</i> [rys. 2, 10] (2) <i>skąpiec, moje, nie dam ci</i> [rys. 3, 5] (1) <i>dobra inwestycja</i> [rys. 2] (1) lubi pieniądze, \$ <i>only</i> \$ [rys. 4] (1) właściciel banku [rys. 2]

9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne. Dominują skojarzenia z II wojną światową oraz prześladowaniem Żydów, w tym w obozach koncentracyjnych. Niemniej występujący dość często znak gwiazdy Dawida, jako że pojawia się także na fladze państwowej, może być rozumiany jako symbol współczesnego państwa Izrael.

Żyd 1994-O – 2a./17r.	Żyd 2012-O – 2a./11r.
(9) II wojna światowa = komin/piec [rys. 11, 14, 31] + Oświęcim <i>Auschwitz Birkenau</i> [rys. 10, 13] + pasiak więźnia obozu [rys. 2, 9] + płot z drutu kolczastego i reflektor [rys. 13] + <i>Arbeit macht frei!</i> [rys. 31] (8) gwiazda Dawida [rys. 7, 9–12, 20, 26, 31]	(4) II wojna światowa = piec z kominem [rys. 15] + Oświęcim [rys. 14] + zabijany z broni maszynowej [rys. 16] + bohaterowie włoskiego filmu o obozie koncentracyjnym <i>Życie jest piękne</i> : Roberto Benigni z filmowym synem [rys. 17] (7) gwiazda Dawida [rys. 14–16, 26, 27, 33, 34]

Rozdział III. Dyskusja

Przedstawione w poprzedniej części wyniki badań eksperymentalnych są dla nas interesujące tylko do pewnego stopnia ze względu na zawartość treściową poszczególnych wyobrażeń o narodach. Oczywiście, jest to aspekt ciekawy. Mimo tego, że badanie nie miało charakteru masowego, udało się przecież uchwycić część składających się na kulturę polską konceptualizacji kulturowych. Ich zestawienie z różnymi podobnymi badaniami może wykazać pewne podobieństwa, a także różnice. Ważniejszy od aspektu statycznych i aktualnych dla danego czasu treści stereotypu jest jednak aspekt dynamicznego kształtowania się wyobrażeń o narodach, a co za tym idzie poszukiwanie zjawisk, których obserwacja mogłaby nam coś powiedzieć na temat natury i przyczyn ciągłości oraz zmian wyobrażeń o narodach, a w konsekwencji: natury, funkcjonowania i architektury konceptualizacji kulturowych w ogóle.

Istotne jest zatem na przykład, że przeprowadzone badanie wykazało, iż wyobrażenia o narodach można traktować zarówno jako sztywne, niezmiennie stereotypy (zgodnie ze stanowiskiem Lippmanna inspirującym dwudziestowieczną humanistykę), jak i jako kategorie mentalne poddające się zmianom pod wpływem aktualnych okoliczności, warunków, a więc także – patrząc z innej strony – pozostające pod wpływem np. inżynierii społecznej, a w jej ramach pracy instytucji społecznych, kreujących figury pamięci zbiorowej i budujących pewne nastawienia społeczne, o czym wcześniej pisała np. Ida KURCZ (2001) poszukująca mechanizmów i granic zmiany stereotypów.

Lippmannowska niezmiennosc „obrazu w głowie” dotyczy stereotypu, czyli tej kategorii, którą lingwiści – Lakoff, Palmer, Bierwiaczonek – nazywają kategorią metonimiczną, a psycholodzy i socjologowie uznają za kategorię stojącą bardzo blisko innej, tj. uprzedzenia (por. DOBIESZEWSKI 2006)⁴⁴. W obu podejściach chodzi o taką interpretację, w której omawiana kategoria jest w jakiś sposób wartościowana jako niewłaściwa, bo zbyt uproszczona, bo bezrefleksyjna, bo eksponująca w swoim uproszczeniu głównie negatywne cechy itp. Mowa tu zatem o stereotypie (narodu), przedmiocie badań licznych dyscyplin, od którego chcemy jednak odróżnić wyobrażenia (o narodzie), przedmiot badań imagologii, którą opisywany fenomen ciekawi ze względu na wartości poznawcze, estetyczne, a przede wszystkim kulturowe, a – jako że mamy tu do czynienia z projektem imagologii etnolingwistycznej – także ze względu na formę językową.

Przyjrzymy się zatem uzyskanemu materiałowi nie od strony oceny prawdziwości bądź fałszu danego wyobrażenia (stereotypu/uprzedzenia), nie od strony konstrukcji poszczególnych wyobrażeń, jak to czynią np. etnolingwiści ze szkoły lubelskiej, którzy na podstawie danych dotyczących jednego narodu rekonstruują profilowanie stereotypu danej narodowości (BARTMIŃSKI, LAPPO, MAJER-BARANOWSKA 2002), ustalają punkty widzenia, z których perspektywy podmiot/obserwator należący do danej kultury

⁴⁴ Janusz DOBIESZEWSKI (2006) prowadzi dyskusję na temat klasyfikacji i rozumienia pojęć, które umieszcza na osi z lewostronną cezurą: fałsz, a prawostronną: prawda [fałsz, błąd, zabobon, urojenie, fikcja, przesąd, złudzenie, dogma, **uprzedzenie**, idol, uproszczenie, **stereotyp**, mit, schemat, paradygmat, archetyp, forma, słuszność, prawda].

zauważa pewne właściwości Innego, kompletuje je w wiązki cech, układające się w aspekty/fasety odpowiedniej kategorii. Nas interesuje co innego. W dyskusji nad wynikami ankiet asocjacyjnych przyjrzymy się wprawdzie zjawiskom zachodzącym podczas profilowania kategorii, ale skoncentrujemy się na obserwacji całej sieci wyobrażeń o narodach, którą udało się odtworzyć, na opisie przetwarzania danych w klastrach sieci grupujących pojęcia należące do odpowiednich domen poznawczych, ustaleniu stopnia wzajemnego oddziaływania danych werbalnych i wizualnych w kształtowaniu się wyobrażeń o narodach oraz na charakterystyce funkcjonowania konceptualizacji kulturowych w czasie, która uwzględnia ich stałość bądź zmienność.

Domeny poznawcze w konstruowaniu wyobrażeń o narodach

Dyskusję wyników badania rozpoczniemy od porównawczej analizy danych uzyskanych w poszczególnych klastrach, grupujących pojęcia z odpowiednich domen, przy czym wspólnie (w umożliwiającym porównanie układzie klastrów) będą omawiane dane uzyskane w obu okresach zarówno w badaniu skojarzeń werbalnych, jak i wizualnych. Zestawienie zbierające liczby asocjatów i reakcji na bodziec będący nazwą narodowości w badaniach 1990-S, 2012-S oraz 1994-O i 2012-O przedstawiono w Tabelach 2. i 3. Uwidocznia ono szczególnie aktywne węzły, wyrazistość poszczególnych klastrów, zmiany lub ciągłość w konceptualizacjach narodów, a w końcu w jakimś stopniu ułatwia wizualizację architektury poszczególnych sieci. W tabeli dotyczącej danych wizualnych zaznaczono pogrubionym pismem liczbę wystąpień powyżej 30, a w tabeli dotyczącej danych słownych – liczbę danych powyżej 100 (w obu wypadkach chodzi o zaznaczenie liczby, która jest prawie równa liczbie respondentów), zaś kolorem szarym wyróżniono najbardziej zmieniające się dane (co najmniej dwukrotnie w ankiecie wizualnej i co najmniej trzykrotnie w ankiecie werbalnej).

Spojrzenie na wyniki umieszczone w tabelach daje pojęcie o oczywistym zróżnicowaniu danych z obu typów ankiet. Widzimy, że w ankietach rysunkowych w obu okresach (z uwzględnieniem zmiany 1994-O→2012-O) najwyższa liczba reakcji dotyczy wyglądu zewnętrznego (Szkot: 4.b. Wygląd. Ubiór i uzbrojenie 12a./99r.→7a./84r.; Kozak: 4.b. Wygląd. Ubiór i uzbrojenie 21a./62r.→24a./55r.; Żyd: 4.a. Wygląd. Cechy fizyczne 9a./63r.→10a./58r.), ale i niekiedy percypowanych wzrokowo faktów kultury, jak w przypadku Hiszpana 8.c. Kultura 11a./56r.→12a./48r. Obserwujemy tu silne utrwalenie wizualnych stereotypów międzynarodowych, jako że wysoka liczba reakcji dotyczy najczęściej takich cech, jak znany ubiór Szkota (*kilt*), wygląd Żyda (np. *pejsy*), widowisko hiszpańskiej *corridy*. W ankiecie słownej za dominującą trzeba natomiast uznać skojarzenia z domeny psychiki, z klastra 6.b. Charakter i osobowość (najwyższe wskazanie w reakcjach na bodziec Polak w obu okresach 64a./199r.→6a./161r., ale i Niemiec 2012-S 48a./140r.), częste są skojarzenia w klastrze 8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie (Francuz 12a./113r.→14a./111r.), a w odniesieniu do niektórych narodów i w jednym z okresów też w klastrze 9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne (1990-S Niemiec 29a./125r. i Polak 1990-S 45a./91r.).

Obserwując w tabeli zarówno te najwyższe, jak i inne wskazania, widzimy, że w wyobrażeniach o narodach zachodzą jakieś przekształcenia wpływające na zmianę liczby wyników reakcji na bodziec oraz że dotyczy to i narodów (wyobrażenia o Niemcu, Rosjaninie, Francuzie), i całych klastrów (wyobrażenia o miejscu, polityce aktualnej, wydarzeniach historycznych, cechach charakteru i osobowości), których wyrazistość się zmienia. Można by spróbować przedstawić taką zmianę wizualnie w postaci schematów (por. Rycinę 9 na s. 299), co jednak nie wydaje się konieczne, gdyż liczby przemawiają za siebie i łatwo na ich podstawie wyobrazić sobie niezmiennie trwanie lub ewolucję interesujących nas konceptualizacji. Swoje wysiłki i zainteresowanie skierujemy ku analizie zjawisk, które

	Anglik	Czech	Francuz	Niemiec	Polak	Rosjanin
2. Miejsce. Terytorium...	31/ 171 – 7/11	31/94 – 3/14	22/ 112 – 3/4	13/33 – 3/3	22/71 – 2/3	39/ 111 – 5/10
3. Język. Mowa	4/7 – 5/6	9/15 – 7/9	6/12 – 3/3	6/7 – 4/7	4/12 – 1/1	3/5 – 2/2
4.a. Wygląd. Cechy fizyczne	10/22 – 14/17	6/6 – 4/7	9/22 – 6/14	11/28 – 12/23	6/10 – 3/3	8/11 – 14/21
4.b. Wygląd. Ubiór i uzbrojenie	6/16 – 6/12	–	11/70 – 6/34	–	0 – 1/1	4/4 – 2/2
4c. Wygląd. Higiena	1/2 – 1/1	1/1 – 3/6	3/3 – 6/8	2/11 – 3/3	4/15 – 2/2	1/4 – 0
5.a. Emocje wywołane w nas	8/11 – 3 /5	8/13– 5/16	5/7 – 7/8	11/14 – 13/20	6/6 – 4/6	5/8 – 9/11
5.b. Emocje wobec nas, Innych	8/11 – 11/21	3/8 – 4/24	5/8 – 15/23	11/23 – 10/17	4/10 – 7/11	7/7 – 11/16
6.a. Zachowanie w grupie. Maniery	15/32 – 20/52	2/2 – 3/5	21/47 – 13/26	7/28 – 14/22	9/13 – 6/8	3/10 – 10/25
6.b. Charakter i osobowość	16/26 – 33/52	23/99 – 30/80	18/34 – 34/61	29/80 – 48/ 140	64/ 199 – 66/ 161	12/19 – 35/56
6.c. Temperament	11/ 66 – 12/81	5/8 – 6/15	20/41 – 25/68	5/14 – 5/5	11/17 – 8/11	3/3 – 8/21
6.d. Intelpekt	5/11 – 11/17	6/9 – 9/9	9/17 – 9/10	5/5 – 9/10	20/55 – 18/44	14/17 – 14/30
6.e. Etyka	4/6 – 4/6	9/11 – 1/1	3/3 – 0	18/42 – 10/14	14/33 – 17/52	4/6 – 12/14
7.a. Ideologia. Religia. Ojczyzna	3/3 – 1/3	7/9 – 4/11	0 – 4/4	4/16 – 8/19	11/78 – 10/30	16/101 – 8/19
7.b. Postawy, sytuacje, role społeczne	12/30 – 12/29	0 – 3/3	6/7 – 12/27	6/8 – 9/11	18/40 – 11/13	20/31 – 13/29
7.c. Pieniądze. Zamożność	8/15 – 7/10	1/1 – 1/1	7/10 – 3/4	13/24 – 3/12	12/36 – 7/20	11/49 – 7/28
8.a. Kuliniaria. Jedzenie i picie [używki]	4/26 – 12/61	10/61 – 8/53	12/ 113 – 14/ 111	4/10 – 6/42	9/31 – 7/39	6/11 – 10/ 116
8.b. Wytwory. Technika	3/3 – 1/1	18/23 – 1/4	5/8 – 4/4	6/9 – 5/7	0 – 4/4	0 – 5/6
8.c. Kultura	11/14 – 7/13	12/26 – 8/31	18/30 – 10/23	3/3 – 4/5	5/6 – 5/5	11/19 – 7/7
8.d. Sport	4/10 – 12/32	2/6 – 10/12	0 – 3/3	2/3 – 6/16	0 – 4/10	1/1 – 2/3
9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne	3/4 – 0	3/7 – 2/3	6/13 – 4/5	29/ 125 – 16/42	45/91 – 11/14	24/92 – 12/19

Tabela 2.
Liczba werbalnych asocjacji i reakcji (a./r.)
w poszczególnych klastrach z zaznaczeniem
największych zmian pomiędzy wynikami 1990-S a 2012-S
(pismem pogrubionym zaznaczono wyniki powyżej 100 a. i r.,
na szaro podświetlono miejsca największych zmian)

	Amerykanin	Anglik	Chińczyk	Francuz	Hiszpan	Niemiec	Polak
2. Miejsce. Terytorium...	7/12 – 8/13	4/4 – 11/ 30	5/7 – 4/5	2/5 – 9/25	6/11 – 6/28	4/4 – 7/9	5/5 – 9/16
3. Język. Mowa	19/20 – 8/20	4/4 – 4/6	2/2 – 1/1	7/7 – 4/4	1/1 – 0	10/11 – 1/1	3/3 – 3/7
4.a. Wygląd. Cechy fizyczne	9/18 – 4/23	7/12 – 3/3	10/ 35 – 6/ 33	7/24 – 7/19	7/22 – 8/17	10/22 – 4/12	13/18 – 7/8
4.b. Wygląd. Ubiór i uzbrojenie	19/41 – 9/26	23/ 67 – 18/ 34	11/ 47 – 3/22	13/23 – 13/20	16/ 44 – 8/16	15/34 – 12/20	20/25 – 11/12
4.c. Wygląd. Higiena	1/1 – 0	–	–	–	–	–	–
5. Kontakt. Emocje	2/12 – 3/16	3/8 – 3/10	4/14 – 5/28	3/16 – 6/13	3/20 – 3/24	6/18 – 4/9	3/9 – 6/15
6. Działania. Czynności. Gesty	11/20 – 6/8	5/5 – 3/3	5/9 – 7/11	6/9 – 8/16	5/11 – 7/19	6/7 – 3/5	5/5 – 9/18
7.a. Ideologia. Religia. Ojczyzna	3/9 – 3/4	2/2 – 2/14	–	–	0 – 4/4	2/15 – 3/11	9/ 13 – 7/14
7.b. Postawy, sytuacje, role społeczne	5/17 – 2/4	4/16 – 6/20	3/7–8/10	3/4 – 4/6	6/23 – 4/19	4/11 – 2/7	7/10 – 6/11
7.c. Pieniądze. Zamożność	3/4 – 2/2	–	0 – 4/4	1/1 – 0	–	0 – 1/3	1/1 – 1/1
8.a. Kulinaria. Jedzenie i picie [używki]	7/20 – 10/ 52	8/ 34 – 8/ 32	4/23 – 7/22	11/ 36 – 8/29	3/4 – 1/1	2/5 – 3/13	10/ 44 –9/29
8.b. Wytwory. Technika	7/8 – 10/12	2/2 – 3/3	3/3 – 11/16	4/4 – 3/7	1/1 – 2/2	7/9 – 5/9	–
8.c. Kultura	5/5 – 6/6	3/3 – 0	2/3 – 3/4	2/2 – 1/4	11/ 56 – 12/ 48	1/1 – 1/1	4/8 – 2/2
8.d. Sport	6/9 – 3/3	3/4 – 3/3	6/9 – 2/3	0 – 2/3	1/1 – 6/11	1/2 – 2/7	2/2 – 5/7
9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne	3/3 – 1/2	2/2–1/1	5/10 – 4/5	2/2 – 3/3	7/9 – 0	15/ 40 – 4/13	3/3 – 3/3

nie są tak czytelne, a dotyczą zorganizowania wiedzy i przetwarzania informacji w poszczególnych klastrach, wspólnie omawiając i porównując wyniki, które uzyskano w obu ankietach obrazkowych i słownych dla wszystkich badanych wyobrażeń o narodach i koncentrując się na ważniejszych danych. Ponieważ klastry grupują pojęcia odnoszące się do konkretnych domen poznawczych, uzyskamy wiedzę na temat ich udziału w konstruowaniu wyobrażeń o narodach.

Synonimy. Hiperonimy. Hiponimy. Kolekcje (1.)

Punkt pierwszy tabelarycznych zestawień w przypadku 1990-S, 2012-S dotyczy reakcji o charakterze synonimów, ewentualnych elementów definiujących, kolekcji, a – w przypadku 1994-O i 2012-O – ewentualnej zmiany kategoryzacji na inną niż zwerbalizowana w poleceniu badania.

Rosjanin	Szkot	Szwed	Tatar	Turek	Ukraińiec	Kozak	Włoch	Żyd
5/6 – 5/5	0 – 4/10	6/9 – 17/23	1/1 – 0	4/7 – 8/22	10/14 – 8/13	0 – 5/9	6/7 – 7/14	2/8 – 3/4
8/8 – 3/3	–	5/5 – 0	–	0 – 1/1	0 – 1/1	0 – 1/1	13/30 – 5/10	1/1 – 0
13/19 – 3/5	5/10 – 6/11	8/17 – 11/13	5/17 – 6/18	7/24 – 7/12	1/1 – 2/3	3/5 – 8/22	10/33 – 7/19	9/63 – 10/58
30/47 – 19/28	12/99 – 7/84	7/12 – 5/7	23/83 – 17/48	19/63 – 9/18	15/20 – 2/3	21/62 – 24/55	11/16 – 8/11	10/41 – 7/38
0 – 2/2	–	–	–	0 – 3/3	–	–	–	–
3/9 – 6/15	3/14 – 3/11	2/15 – 4/17	2/10 – 4/15	2/11 – 5/15	2/17 – 5/12	3/12 – 6/18	2/19 – 3/19	5/17 – 3/13
3/3 – 5/13	–	6/6 – 6/6	3/32 – 5/26	2/6 – 5/5	4/4 – 4/4	4/14 – 4/21	9/11 – 11/18	4/4 – 6/12
6/22 – 5/13	–	1/1 – 0	–	2/3 – 4/4	1/1 – 1/1	0 – 2/2	–	3/7 – 8/11
10/15 – 1/3	–	4/8 – 4/6	2/30 – 2/33	5/10 – 4/10	5/10 – 3/7	2/16 – 3/23	3/6 – 5/8	3/10 – 5/8
1/1 – 6/9	2/2 – 1/2	0 – 4/4	–	–	0 – 3/4	0 – 1/1	–	3/3 – 6/13
9/16 – 6/30	0 – 2/2	0 – 3/3	1/2 – 0	6/6 – 5/21	2/2 – 1/1	–	8/38 – 6/32	–
8/8 – 5/10	–	3/4 – 7/11	–	3/6 – 3/5	3/4 – 1/1	–	4/5 – 5/10	–
2/3 – 3/4	1/13 – 3/31	2/2 – 3/4	3/3 – 1/1	1/2 – 3/3	1/1 – 1/1	1/1 – 1/1	0 – 1/2	–
–	–	1/1 – 1/1	–	–	1/1 – 3/17	–	–	–
3/5 – 14/22	–	6/8 – 2/2	3/5 – 1/1	–	3/5 – 3/4	3/10 – 5/5	4/7 – 1/3	2/17 – 2/11

Tabela 3.
Liczba wizualnych asocjacji i reakcji (a./r.) w poszczególnych klastrach z zaznaczeniem największych zmian pomiędzy wynikami 1994-O i 2012-O (pismem pogrubionym zaznaczono wyniki powyżej 30 a. i r., na szaro podświetlono miejsca największych zmian)

W ankiecie werbalnej w obu okresach typowymi reakcjami są potoczne synonimy, ale trzeba podkreślić, że w 2012-S są one częściej nacechowane emocjonalnie, zob. *Angol, Brytol; Pepik, Pepiczek; Francuzik; Szwab, Szkop, Fryc, Germaniec; Polaczek; Iwan, Wania, Moskal, Rusek, Kacap*. Najczęściej tego typu określenia są skojarzeniami do bodźca Rosjanin (4 reakcje w 1990-S i 14 reakcji w 2012-S) oraz Niemiec (3 reakcje w 1990-S i 25 reakcji w 2012-S).

Hiperonimami w odniesieniu do Słowian są reakcje odzwierciedlające wyobrażenie o wspólnocie słowiańskiej. Są to: nazwa *Słowianin*, która pojawia się jako reakcja na bodźce Polak 1990-S (w 2012-S jest *Sarmata*), Czech 1990-S i 2012-S, Rosjanin 2012-S,

oraz nazwa *brat* jako reakcja na bodźce Polak 1990-S (tu też występuje bardzo rozbudowana sieć pojęć odnoszących się do rodziny), Czech 1990-S (z przypomnieniem tradycyjnej triady *Rus, Czech i Lech*) oraz Czech 2012-S, Rosjanin 2012-S. Inne hiperonimy to – oprócz neutralnych, jak *mieszkaniec* czy *człowiek* – także nadający pewien status asocjat *Europejczyk* w reakcji na bodźce Anglik 1990-S i Francuz 1990-S. Brak tego określenia w odniesieniu do innych podanych bodźców.

Za swego rodzaju hiponimy można natomiast uznać reakcje, które odnoszą się do różnicowania rasowego i etnicznego społeczeństw. Reakcje na bodźce Francuz 2012-S i Francuz 2012-O przynoszą wyobrażenie o społeczeństwie francuskim jako zróżnicowanym rasowo, z częścią społeczeństwa mającą korzenie afrykańskie (*Murzyn, czarny, czarnoskóry, imigrant, różnorodny*). Podobne reakcje odnotowano w Amerykanin 1994-O i 2012-O, gdzie jako przedstawiciela Amerykanina rysuje się Murzyna, Indianina, a też Chińczyka, por. także Rosjanin 1990-S *Ukrainiec, łotewski, litewski, wielonarodowość* w 2.a.

W materiale z ankiet wizualnych 1994-O i 2012-O w punkcie pierwszym zgromadzono także dane dotyczące rysunków, na których albo nie narysowano nic albo nie narysowano człowieka lub narysowano go schematycznie. Dotyczy to w obu okresach siedmiu spośród szesnastu narodowości (Hiszpan, Niemiec, Szwed, Tatar, Turek, Ukrainiec, Kozak – zob. Tabela 4).

	Hiszpan	Niemiec	Szwed	Tatar	Turek	Ukrainiec	Kozak
1994-O	1	–	7	–	1	12 + 1 rys. kozaka 'grzyba'	4 + 1 (narysowano pytajnik)
2012-O	1	2	4	2	2	5 + 5 rys. z uwagą p. kozak	1 (narysowano Krzyżaka)

Tabela 4. Brak reakcji na bodziec, reakcja schematyczna, zmiana kwalifikacji

Nieobecność reakcji można rozumieć jako – wynikający z niewiedzy czy braku zainteresowania – sygnał, iż w umyśle badanego spośród dyspozycji mentalnych, o których pisał Antonio Damasio, nie wyłania się żaden konkretny obraz. Jak widać w powyższym zestawieniu, są to sporadyczne wypadki. Zaliczono do nich także rysunek Krzyżaka zamiast Kozaka, choć pomyłka mogła wynikać ze złego usłyszenia nazwy będącej bodźcem, oraz schematyczny rysunek Kozaka z pytajnikiem, choć ten ostatni mógłby ujawniać oprócz braku wiedzy także jakąś charakterystykę Kozaka, powiedzmy tajemnicę lub niepewność co do jego postępowania, zamiarów, np. w stosunku do Polaków/Polski czy Rosjan/Rosji.

Dwa bodźce częściej niż inne okazały się na tyle puste semantycznie, że nie wywołały żadnej reakcji u ankietowanych: Szwed i Ukrainiec, a więc nazwy naszych sąsiadów. Trzeba jednak podkreślić, że w czasie przeprowadzania ankiety 1994-O Ukrainiec był traktowany przez młodzież z zachodnich krańców Małopolski jako obywatel jednej z republik rozpadającego się na ich oczach Związku Radzieckiego, stąd prawdopodobnie brak skojarzeń w ponad 1/3 odpowiedzi. W 2012-O liczba braku reakcji zmniejsza się, wyraźniej zaznacza się ciągłość pomiędzy historycznymi Kozakami a współczesnymi Ukraińcami, pojawiają się także nowe obrazy i postaci. Odnotowano na rysunkach skojarzenia dotyczące uwięzionej w 2012 r. Julii Tymoszenko (jednej z bohaterek „pomarańczowej rewolucji”). Widzimy skojarzenia z aktualnymi wydarzeniami, jak współorganizowanie z Polakami mistrzostw piłkarskich Euro 2012. Są rysunki, w których ujawnia się większa wiedza na temat pewnych faktów historycznych (czy może większe przyzwolenie na jej ujawnianie), co dotyczy skojarzeń z ludobójstwem dokonany przez Ukraińców na Polakach

podczas tzw. rzezi wołyńskiej w 1943 r. Obserwujemy tu zatem oddziaływanie dyskursu publicznego, instytucji pamięci, jak szkoła, instytucje kultury, które ze względu na podejmowane tematy i przypisywanie im odpowiednich znaków wartościujących nastawiają uwagę społeczną na pewne fragmenty sieci faktów kulturowych, czyniąc je wyrazistymi. Inaczej chyba jest w przypadku reakcji związanych z bodźcem Szwed. Tu zmniejszenie o połowę liczby braku reakcji jest raczej związane z odzwierciedlonymi w wynikach 2012-O zmianami o charakterze ekonomicznym (zadomowienie się na polskim rynku sieci sklepów meblowych IKEA), kulturowym (znajomość wśród młodzieży szwedzkich zespołów heavymetalowych, z których jeden – *Sabaton* – śpiewa o polskich bohaterach II wojny światowej: kapitanie Raginisie i rotmistrzu Pileckim). Możliwe, że pewną rolę odgrywają częstsze podróże Polaków do krajów skandynawskich w celach turystycznych bądź zarobkowych.

Pewnym wariantem odpowiedzi, które ignorują informację wnoszoną przez bodziec ‘człowiek danej narodowości’, są reakcje, które odnoszą się nie do ludzi, ale do przedmiotów. Mamy tu dwa typy takich reakcji i właściwie dyskusja nad nimi ma sens tylko w odniesieniu do obrazków. Na ich przykładzie wyraźnie widać, że ankietowanym przychodzą do głowy, aktywizują się w umyśle, pojęcia, które od człowieka są oderwane, będąc jednakże jego wytworami, fenomenami wytworzonej przez niego kultury.

Jedne są związane z reakcjami osób, które bodziec potraktowały nie jako nazwę narodowości, ale jak apelatyw pochodzący od tej nazwy. Dotyczy to tylko czterech bodźców. Kozak 1994-O: *kozak* ‘grzyb’ (4), *kozak* ‘but’ (3), *kozak* ‘chojrak’ (2), *kozak* ‘taniec’ (1), rebus *koza* + *k* (1); Kozak 2012-O: *kozak* ‘but’ (6), *kozak* ‘taniec’ (1). Tatar 1994-O: *tatar* ‘danie’ (2) oraz *tatar-ak* ‘roślina’ (3), zaś w 2012-O: tylko *tatar* ‘danie’ (5). Francuz 1994-O: *pieczywo*, które w języku regionalnym nosi nazwę *francuz* (1); Turek 2012-O: *ser Turek* ‘z fabryki w Turku’ (1). Szczególnie warto zwrócić uwagę na różnorodność tego typu odpowiedzi w Kozak 1994-O. Ma to związek ze słabszym w 1994-O niż w 2012-O powiązaniem między węzłami Kozak–Ukrainiec, o czym już wspomniano, a zatem – być może – z nietraktowaniem usłyszanej nazwy jako nazwy narodowości, nazwy człowieka.

Drugi typ reakcji, w których nie pojawia się człowiek, to rysunki samych przedmiotów, obiektów architektonicznych, elementów pejzażu. Ich liczba w 2012-O jest zwykle wielokrotnie większa niż w 1994-O (por. Tabela 5).

	Am.	An.	Ch.	F.	H.	N.	P.	R.	Szk.	Szw.	Ta.	Tu.	U.	K.	W.	Ż.
1994	1	–	1	4	1	1	1	1	1	4	1	1	3	1	3	1
2012	7	10	2	12	3	12	5	10	5	8	4	12	9	1	3	3

Tabela 5. Liczba rysunków, na których zaznaczono sam przedmiot/obiekt

Am. – Amerykanin, An. – Anglik, Ch. – Chińczyk, F. – Francuz, H. – Hiszpan, N. – Niemiec, P. – Polak, R. – Rosjanin, Szk. – Szkot, Szw. – Szwed, Ta. – Tatar, Tu. – Turek, U. – Ukraińiec, K. – Kozak, W. – Włoch, Ż – Żyd.

Zjawisko nieuwzględnienia obrazu człowieka w reakcji na bodziec będący właśnie nazwą człowieka pewnej narodowości przywodzi na myśl różne wnioski. Jednym jest pozytywny, niezbywalny związek między człowiekiem i kulturą, której jest częścią, którą wytwarza. Inny jednak dotyczy zjawiska raczej negatywnego, czyli bądź niewiedzy, bądź braku zainteresowania dla ludzi i osoby/osób przy jednoczesnej znajomości przedmiotów. Przyczyny trudno ustalić jednoznacznie. Być może wynikają z przypad-

kowego, chwilowego nastawienia akurat tych grup badanych, być może są przejawem szerszego zjawiska. Przedmioty i obiekty w skomercjalizowanym świecie zaawansowanych mediów elektronicznych, powszechnej turystyki i globalnych sieci handlowych są łatwo dostępne bez zbytniego wysiłku intelektualnego, zaś zainteresowanie człowiekiem/ludźmi wymaga pewnej pracy wyobraźni, która tworzy obrazy, wykorzystując dostępne dane. Dla współczesnej młodzieży osoby różnych narodowości widziane podczas podróży, spotykane i oglądane na portalach społecznościowych mogą nie różnić się ani między sobą, ani od Polaków. Pokolenia początku lat dziewięćdziesiątych częściej wyobrażały sobie Innych, czytając bądź słuchając o nich, a to sprzyjało gromadzeniu w banku pamięci danych o wyobrażonych Francuzach, Włochach, Rosjanach, i to takich danych, które – zmagazynowane – były obecne w kulturze (często nieweryfikowane we własnym doświadczeniu) przez dziesiątki i setki lat.

Kobieta (1.)

Podczas przeprowadzania badania posługiwano się jako bodźcem, który miał wywoływać skojarzenia, nazwą kategoryalną w rodzaju męskim, ale w odpowiedziach ankiety rysunkowej w 1994-O, 2012-O w odniesieniu do 10 na 16 narodowości zdarzało się, że badani samodzielnie zmieniali kwalifikację rodzajową, czyli wpisywali nazwę żeńską (jak w *Hiszpan-ka*, *Rosjanka*), dopisywali oprócz męskiej nazwę żeńską (jak w *Chinka*, *Polka*) lub już bez odpowiedniego zapisu rysowali same kobiety lub kobiety w parze z mężczyznami (jak w odpowiedzi na bodźce – oprócz wymienionych – *Anglik*, *Francuz*, *Ukrainiec*, *Szwed*, *Włoch*, *Żyd*). Najwięcej reakcji będących rysunkami kobiet dotyczy sumarycznie Hiszpanek: 11 (1994-O – 5 i 2012-O – 6), Rosjanek: 9 (1994-O – 7 i 2012-O – 2), Polek: 7 (1994-O – 3 i 2012-O – 4), Ukrainek: 5 (1994-O – 1 i 2012-O – 4) oraz Angielek: 4 (1994-O – 4), Chinek: 3 (1994-O – 2 i 2012-O – 1), Francuzek: 3 (1994-O – 1 i 2012-O – 2), Włoszek: 2 (1994-O – 2), Szwedek: 2 (1994-O – 1 i 2012-O – 1) oraz pojedyncza reakcja Żydówka (2012-O – 1).

Aktywacja pojęcia 'kobieta danej narodowości' w przypadku Hiszpanek, Rosjanek, Polek, także Ukrainek, udokumentowana w badaniu, wywołuje obrazy, konceptualizacje kulturowe niezależne, samodzielne, co wyraża się m.in. w konstrukcji rysunków, w których kobieta jest w ich centrum. Widać także, co dla nas ważne, że uchwycone konceptualizacje w pewnym stopniu odpowiadają tradycyjnemu polskiemu wyodrębnianiu – jako interesujących z punktu widzenia kultury polskiej – przedstawicieli tylko niektórych narodów i podobnego ich wartościowania (por. NIEWIARA 2004). I tak, przykładowo, dawne Hiszpanki podobały się Polakom nie tylko ze względu na swe wdzięki, ale głównie z uwagi na wykazywaną odwagę (i cywilną, i wojskową), zaś uwagę współczesnej młodzieży ściąga albo słynny i podziwiany kunszt tancerki flamenco, albo też swoista odwaga odśladania nagości, którą do woli można podziwiać na hiszpańskich plażach. Rosjanki z kolei w dawnych opisach nie miały dobrej oceny, a dostrzeganie ich złego gustu w ubiorze, zbyt umalowanych twarzy, nienajdoskonalszych sylwetek odnajdujemy i w XVII-wiecznych tekstach, i w analizowanych rysunkach ankietowanych. W tych drugich odzwierciedla się także aktualne doświadczenie życia codziennego, jako że respondenci rysują rosyjskie kobiety, handlarki, które widzą na tzw. ruskim targu, znanym w latach dziewięćdziesiątych, także w ich okolicy.

Na co zwraca się uwagę w wyobrażeniach o kobietach różnych narodowości? Na jakąś umiejętność lub zawód (Hiszpanka – tancerka flamenco, Rosjanka – handlarka, pionierka, Francuzka i Hiszpanka – prostytutki), na urodę (*piękne kobiety* o Polkach

i Szwedkach) lub pewne jej cechy (*długie włosy* Rosjanek, *małe stopy* Chinek, ogromne czarne oczy Żydówek, kręcone włosy Angielek), na relacje z mężczyznami, które w przypadku Polek i Chinek sugerują więzi rodzinne, w przypadku Francuzek, Hiszpanek, Szwedek, Włoszek – związki erotyczne. W przypadku Polek odnotowuje się najwidoczniej ciekawą dla respondentów, pełną temperamentu oraz niegrzeczności, relację wyrażaną krzykiem bądź głośną rozmową.

W ankiecie słownej 1990-S i 2012-S w mniejszym stopniu ujawniła się skłonność do przetwarzania bodźca w kierunku obrazów i charakterystyk kobiety. Podanie nazwy żeńskiej w reakcji na bodziec dotyczyło w 1990-S odpowiedzi: *Angielka*, *Francuzka*, *Polka*. Zaś w bardziej szczegółowych charakterystykach podano asocjaty dotyczące urody Polek, Czeszek, Francuzek i Niemek oraz skojarzenie Rosjanek ze starymi kobietami (*babciami*). Możliwe było także uruchomienie skojarzeń z domeny życia społecznego, jak wymienianie pewnych ról społecznych (najważniejszej kobiety angielskiej: *królowej*), przypomnienie symbolu swoistej komunistycznej emancypacji kobiet w odpowiedzi na bodziec Polak: *kobieta traktorzystka*. W 1990-S widać, że na odnotowane w reakcjach słownych wyobrażenie o ładnych Polkach wpłynął fakt wyboru Anety Kręglickiej na Miss Świata 1989 r., zwiększając wyrazistość tego fragmentu sieci konceptualizacji kulturowych młodzieży (Tabela 6).

	Anglik	Czech	Francuz	Niemiec	Polak	Rosjanin
1990-S	<i>Angielka</i> 1k <i>królowa</i> 4k, 2m	<i>koleżanka</i> 1k <i>ładna</i> 1m	<i>Francuzka</i> 2k, 1m <i>kobieta</i> 1m <i>ładna</i> 1k	<i>Niemka</i> 1k <i>kuzynka</i> 1k	<i>Polka</i> 2k, 2m <i>dziewczyny</i> 1m <i>Miss Świata</i> – <i>Aneta Kręglicka</i> + <i>Miss Polski</i> – <i>Miss Świata</i> 1k <i>kobieta</i> – <i>traktorzystka</i> 1k <i>ładna</i> 1k	
2012-S	<i>królowa</i> 1k, 3m	<i>ładna</i> 1m		<i>brzydka kobieta</i> 1 m <i>brzydkie kobiety</i> 1 k	<i>ładne Polki</i> 1m	<i>stare babcie</i> 1m

Tabela 6. Skojarzenia dotyczące kobiet w reakcjach ankiet słownych 1990-S i 2012-S

Porównując wyniki 1990-S, 2012-S i 1994-O, 2012-O, możemy zauważyć różnice między badaniem słownym i obrazkowym, tj. między przetwarzaniem danych wizualnych i werbalnych. Po pierwsze, widać, że konceptualizacja narodu zawiera wyobrażenie i o mężczyznach, i o kobietach, a w przypadku, gdy kulturowa konceptualizacja kobiety danej narodowości jest dobrze utrwalona w pojedynczym umyśle, aktywizuje się ona szybciej (jako obraz samej kobiety bądź w parze z mężczyzną). W tym wypadku słowo w rodzaju gramatycznym męskim nie wpływa na wyłaniający się w umyśle obraz kobiety, nie blokuje go, i widać to w ankietach 1994-O i 2012-O (trzeba jednak założyć, że polecenie typu *Narysuj Rosjanke* nie zaowocowałoby narysowaniem Rosjanina, choć zapewne możliwe byłoby narysowanie pary kobiety i mężczyzny). Inaczej jest w przypadku ankiety słownej, tym bardziej takiej, w której prosi się o wypisanie cech za pomocą przymiotników. Tu zgoda rodzaju gramatycznego obowiązuje. Bodziec w rodzaju męskim (np. *Francuz*) wywołuje reakcje niemal wyłącznie w postaci przymiotników w rodzaju męskim (*dowcipny*, *efekowny*, *pachnący*, *uśmiechnięty*), choć przecież możemy się spodziewać, że są to charakterystyki odpowiednie także dla kobiet. Tylko sporadycznie, gdy konceptualizacja jest wyjątkowo silna czy dotyczy cechy, pod względem której kobiety są zwykle oceniane (np.

urody), w odpowiedziach słownych respondenci zmieniają rodzaj gramatyczny (jak w reakcjach na bodźce *Francuz, Polak*), podając przymiotnik w rodzaju żeńskim (*ładna*). Rzeczownikowe reakcje także nie dają informacji na temat, czy ankietowani przywołali w swojej wyobraźni raczej obraz kobiety czy mężczyzny. Tylko rzadko uzyskujemy jednoznaczną odpowiedź, por. Anglik – *królowa, Rosjanin* – *stare babcie* czy Niemiec 1990-S *Katarina Witt* lub Czech 2012-S *Ewa Farna*, zresztą polska Zaolziańska. Nierozstrzygalne pod względem odniesienia do kobiet lub mężczyzn są np. takie reakcje, jak Anglik 1990-S i 2012-S *jasna karnacja*, Anglik 1990-S *cera piękna*, Czech 2012-S *ateista*, Francuz 1990-S, 2012-S *smakosz*, Niemiec 1990-S, 2012-S *sportowiec*, Polak 1990-S, 2012-S *patriota*, Polak 1990-S *łakomczuch*, Rosjanin 1990-S *tradycja, cerkiew*, 2012-S *tajemnica* itd.

Można zatem podsumować, że za pośrednictwem słowa nie przekazuje się informacji na temat faktycznych skojarzeń związanych z wyłanianiem się w umyśle obrazów kobiet lub mężczyzn danej narodowości. Więcej danych na ten temat oferuje ankieta obrazkowa.

Miejsce. Terytorium. Geografia i geopolityka. Pejzaż i klimat (2.a., b., c.)

Reakcje na bodziec, które kojarzą się z miejscem przebywania, pochodzenia człowieka danej narodowości, są zróżnicowane zarówno ze względu na środki, werbalne bądź wizualne, którymi posługują się ankietowani, jak i ze względu na istotne odmienności konceptualizacji kulturowych młodzieży z 1990, 1994 i 2012 r.

Uderzające są zmiany w liczbie asocjacji i reakcji uzyskanych na kolejnych etapach badania. W ankiecie werbalnej liczba wszystkich asocjacji dotyczących miejsca zmniejszyła się w 2012-S ponad sześciokrotnie, a reakcji trzynastokrotnie (1990-S 158a./592r.→2012-S 24a./45r.). W ankiecie wizualnej przeciwnie, liczby asocjacji i reakcji w 2012-S zwiększyły się około dwukrotnie (1994-O 67a./100r.→2012-O 111a./226r.). Czy wyniki te przeczą sobie nawzajem? Być może nie. Zmniejszenie się w badanym okresie liczby asocjacji i reakcji słownych, a zwiększenie wizualnych, może być związane z opisanym rozwojem naszej kultury, na powrót obrazkowej, coraz chętniej operującej danymi wizualnymi. Są to obserwacje ogólne, ale i na bardziej szczegółowym poziomie widać istotne zmiany.

Nazwy państw, i to nawet w wariantach, pojawiają się głównie w 1990-S: *Wielka Brytania, Anglia, Czechosłowacja, NRD, RFN, Polska, Rzeczpospolita, ZSSR, Związek Radziecki, Rosja*. W 2012-S odnotowano tylko: *Rzeczpospolita* oraz *ZSSR, Związek Radziecki, mateczka Rosja*. Widać więc, że oprócz 'państwa polskiego' szczególnie 'państwo rosyjskie' jest pojęciem wyrazistym. Potwierdzają to wyniki ankiet rysunkowych, gdzie widzimy zaznaczenie obszaru w kształcie granic Polski (Polak 1994-O-32, Ukrainiec 1994-O-27) oraz sporego (raczej amorficznego) obszaru na rysunkach Ukrainiec 1994-O-25, -27, który prawdopodobnie odpowiada Rosji.

Nazwa stolicy państwa jest zwykle reakcją na bodziec będący nazwą narodowości w obu okresach, jednak z wyjątkiem Warszawy, nie wymienionej w 2012-S. Co do pozostałych, zasadą jest drastyczne zmniejszenie liczby reakcji 1990-S→2012-S: *Londyn* (33→3), *Praga* (21→1), *Paryż* (53→2), *Berlin* (16→1) i *Bonn* (2→0), *Warszawa* (19→0), *Moskwa* (25→1).

Obecność i działanie państwa w szerszym układzie geopolitycznym zauważa się natomiast podczas przetwarzania informacji w reakcjach na bodźce Anglik i Rosjanin. W obu okresach aktywne są węzły: Anglik 1990-S *kolonie, Indie, Irlandia*, Anglik 2012-S

Hindus, imperialista, a w Anglik 1994-O-28 znajdujemy możliwe potwierdzenie aktywności pojęcia 'kolonie brytyjskie' (w rys. przedstawiającym brytyjskiego lwa w stroju i z ekwipunkiem odpowiednim na safari). Również w odniesieniu do Rosji w 1990-S aktywnym pojęciem jest *republika* i wraz z nim zgrupowane reakcje na bodziec Rosjanin (*Ukraina, Ukrainiec, Litwa, litewski, łotewski, estoński*) odnoszące się do republik Związku Radzieckiego. Zaznaczeniu podobnych relacji między ludźmi i stosownymi państwami może towarzyszyć wyobrażenie o wzajemnych sympatiach, jak w Kozak 2012-O-21, gdzie za pomocą serca z napisem *Rosja* i przekreślenia napisu *Polska* odzwierciedlono wyobrażenie o skłonnościach geopolitycznych Kozaków, choć nie sposób zgadnąć, czy dotyczyło to jakiegoś konkretnego wydarzenia (jak np. brzemiennej w skutki rosyjsko-kozackiej ugody perejesławskiej) czy ogólnego nastawienia bądź strefy wpływów i kontaktów. To ostatnie łączy się też z powtarzającym się w obu okresach aktywowaniem kategorii 'sąsiad' w odniesieniu do Czechów (*południowy sąsiad, sąsiad zza Olzy*), Rosjan (*sąsiad „dalszy”*), Niemców (*sąsiad*).

Znikają w 2012-S odpowiedzi odnoszące się do krain geograficznych, rzek, miast, zabytków miejskich. Wyjątki to reakcje na bodźce Rosjanin, Francuz, Niemiec, ale i tu zachodzą duże zmiany, gdyż zmniejsza się liczba skojarzeń i odpowiednio odnotowano: *Syberia/Sybir* (19→2) i *Katyń* (4→1); *wieża Eiffla* (24→1); *Bawaria* (1/1). Sporą modyfikację widać w odpowiedziach na bodziec Anglik. Co prawda stale powtarzają się w obu typach ankiet, i w obu okresach, asocjaty dotyczące Anglii jako wyspy i Anglika jako *wyspiarza*, ale inne cechy miejsca, takie jak deszczowy klimat, pejzaż wiejski bądź miejski, w porównaniu z 1994-S zachowane są w niewielkim stopniu i jako węzły sieci są bardzo mało wyraziste. Są to reakcje dotyczące angielskiego *wilgotnego* klimatu, *deszczu*, angielskiej *mżawki*, angielskiej *mgły* (Σ 72→1); miejskiego pejzażu z takimi elementami, jak *trawnik, czerwony autobus, budka telefoniczna* (5→2); wiejskiego pejzażu z *zamkami* i terenami do *polowań* (4→1). Podobną tendencję odnotowujemy w odpowiedziach na inne bodźce. Tylko w 1990-S odnotowano reakcje dotyczące pejzażu dla bodźca Rosjanin: *tajga, step, las, niedźwiedź, rzeka, zima, mróz* i in. (18→0); dla bodźca Czech: *góry, przełęcz, wieś, chata* (16→0); dla bodźca Polak: *dom, drzewo, gniazdo, staw, wierzba* (8→0). Widać, że w 1990-S przetwarzane są informacje zgromadzone w wyniku bezpośredniego kontaktu, własnego doświadczenia (wędrowki po *Tatrach w Czechosłowacji*), edukacji szkolnej w zakresie geografii, skąd prawdopodobnie pochodzi wiedza o ukształtowaniu terenu, roślinności (*tajga, step*), ale i uczestnictwa w kulturze i znajomości jej symboli, jak *polska wierzba, rosyjski niedźwiedź*.

Również w ankietach obrazkowych, najczęściej za pomocą samego rysunku, choć czasem uzupełnionego o wypowiedź słowną, zaznaczano jakieś elementy miejsca, architektoniczne symbole miast, specyficzny pejzaż. I tutaj zachodzą pewne zmiany 1994-O→2012-O, ale nie są ani tak wielkie, ani tak regularne, jak zaobserwowane w ankiecie słownej. Amerykanin: *Nowy Jork, Statua Wolności* (3→2), *Twin Towers, wieże WTC* (0→2), słynna *droga 66, autostrada* (2→1), ulice miasta zbudowanego z *drapaczy chmur*. Anglik: *Londyn Big Ben* (1→14), *London Eye* wybudowany w 1999 (0→3), mosty na Tamizie, w tym *Milenium Bridge* wybudowany w 2000 r. (0→3), *Oxford Street* (0→2), *budki telefoniczne, czerwone autobusy, deszcz*. Chińczyk: *chiński mur, bambus*. Francuz: *Paryż, wieża Eiffla* (4→15), *Łuk Triumfalny* (1/1), *polo lawendy*. Hiszpan: *plaża*. Niemiec: *Berlin, mur berliński* (1→0), *Brama Brandenburska, wieża telewizyjna* (0→2). Polak: *dom/mieszkanie* (1→5), *góry, morze* (0→2). Rosjanin: *Moskwa, Plac Czerwony* (1→0), *mroźny klimat* (1/1). Szkot: *góry, jeziora, fiordy*, w tym *Loch Ness* (0→7). Szwed: *zamorski sąsiad, prom do Ystad* (2→1), *zimny klimat* (0→ Σ 5), *góry, fiordy, natura* (0→ Σ 7). Turek: *Istambuł, most nad Bosforem* (1/1), *nadmorskie plaże* (1→ Σ 13). Ukrainiec: *wieś* (4/4), *Dniestr, Dniepr, Morze Czarne, Odessa* (3→0), *Lwów* (0→1). Kozak: *woda, rzeka, sicz* (0→ Σ 7). Włoch:

Rzym, *Colosseum* (2→1), Wenecja *gondola* (1→3), *słoneczna plaża* (1/1). Żyd: *Auschwitz* (7→2), *bank, sklep* (0→Σ 2). Można sądzić, że w 2012-O młodzież narysowała obrazy zapamiętane z własnych podróży lub zobaczone w telewizji bądź internecie, w 1994-O należy docenić oddziaływanie szkoły z odpowiednimi programami edukacyjnymi nastawionymi na zdobywanie ogólnej wiedzy o świecie.

Język. Mowa (3.)

Język obcy, jego istnienie, cechy, wartościowanie oraz charakterystyka mówienia/mowy w obu ankietach (obrazkowej i słownej) są traktowane jako wyróżniki narodu, ale pojęcia z nimi związane nie należą do najczęściej aktywowanych, a więc najbardziej wyrazistych. W wynikach ankiety słownej w 1994-S odnotowano nazwy języków, w 2012-S częściej towarzyszy im wartościowanie: Anglik 2012-S – *najfajniejszy język w okolicy, piękny akcent*, 1990-S Czech – *śmieszny język*, Niemiec – *ze śmiesznym akcentem*. Francuz 2012-S jako szowinista językowy – *zakochany w swoim języku, mówiący tylko po francusku*. Aktywne są pojęcia, które odnoszą się do pewnych konkretnych cech językowych. W odniesieniu do fonetyki w 1990-S posłużono się typową w polszczyźnie potocznej charakterystyką głosek niemieckich (*szwargot, świergot, szczekający*), a w 2012-S *quasi*-opisem czeskiej i angielskiej artykulacji (*sepleniący*) prawdopodobnie z łutem negatywnej oceny. Także w elemencie rysunku Anglik 2012-O-18 odnotowano zapis specyficznego dla mówionej angielszczyzny dźwięku (*aaa!*), występującego bądź to w funkcji pauzy, bądź będącego artykulacją zadziąsłowego nierotycznego *r*. Nieporadną artykulację polskich głosek oddaje Chińczyk 2012-O-18: *kujcziaak ż waziwami*.

Inną cechą, na którą zwraca się uwagę, jest pismo. W 1994-O i 2012-O pośród reakcji na bodźce Rosjanin, Ukrainiec widzimy zapisy grażdanką, dowodzące, iż odmienny alfabet stał się elementem wyobrażenia o innej kulturze. Zresztą świadczą o tym także nie zawsze poprawne zapisy w alfabecie łacińskim, np. ze znakami diakrytycznymi i literami języka niemieckiego (Niemiec 1994-O-23 *Ich heiße*, z poprawnym zapisem przez tzw. Es-Zett, albo z niepoprawnym umlautem Niemiec 1994-O-31 *aüs*), przy czym należy podkreślić, iż błędne zapisy umlautów czy nieprawidłowe podwajanie liter mogą wynikać nie tylko z niewiedzy, ale – co prawdopodobne – z chęci żartobliwego zastosowania prototypowych elementów obcej pisowni. Do zauważonych cech języka zaliczają się także wyrażenia obcego pochodzenia, jak *pizza, spaghetti, Wurst, fish&chips*, pozdrowienia (Turek 2012-O-2 *effendi*, Żyd 1994-O-10 *Shalom*), czasem całe zdania (Francuz 2012-O-8: *je t'aime ma petit amant*) itp. W 1994-O mamy też serię imion obcojęzycznych w podpisach rysunków, które dla żartu młodzież zmieniała w zależności od rysowanej narodowości. Zwraca uwagę znajomość imion angielskich: *John, Mary, Ronald* (jak Ronald Reagan), ale w podpisach do rysunków Amerykanina, a nie Anglika, rosyjskich: *Tamara, Borys* oraz niemieckich: *Hans, Adolf, Helmut*. Pojedyncze stereotypowe imiona pochodzą z języka włoskiego (*Luciano, Fabricio*), są imionami znanych malarzy artystów, jak *Leonardo, Michel Angelo*, znane są także imiona z innych języków, jak szwedzkie *Björn*. Należy docenić próbę stworzenia chińskiego imienia dwusylabowego: *Kan Cing*. Również w 1990-S zostały odnotowane tradycyjne w potocznej polszczyźnie nazwy Rosjan (*Iwan/Wania*), w 1990-S, 2012-S Czechów (*Pepik*, nawet *Pepiczek*; zdrobnienia od imienia Józef).

Oprócz języka i jego cech systemowych i leksykalnych także mowa/mówienie jako cecha człowieka znajduje się pośród aktywnych pojęć. Mamy tu parę typów reakcji. Po pierwsze, mówienie w obcym języku wydaje się niezrozumiałe: Francuz 2012-O-19 *Ble, ble, ble, niezrozumiały język*, Rosjanin 2012-O-11 *Bla, bla, bla* (to jednak można też kojarzyć z mówieniem głupstw, bzdur),

Czech 1990-S *niezrozumiały język*. Po drugie, uważa się, że w obcym języku mówi się szybko (ale nie w słowiańskim!, nie wymieniono tej cechy w odpowiedzi na bodziec Czech lub Rosjanin), co zresztą łączy się z poprzednim, gdyż często szybkie tempo mowy jest przyczyną niezrozumienia wypowiedzi. Anglik 1990-S *mówiący dużo i szybko*, Francuz 1990-S *szybko mówiący*. Po trzecie, uważa się, że ludzie różnych narodów (ale nie Niemcy) dużo mówią, rozmawiają. Najwięcej takich reakcji odnotowano przy Czechu: Czech 1990-S *gadatliwy, gadulski, paplacz, paplanina, klechdy*, Czech 2012-S *rozgadany*, podobnie Rosjanin 1990-S *gadatliwy*, Rosjanin 2012-S *rozmowny, gawędziarz*, Francuz 1990-S i 2012-S *gadatliwy, gadatliwość*. Nawet Anglik 2012-S jest *gadatliwy*, mimo że Anglik 1990-S jest charakteryzowany też w sposób tradycyjny: *małomówny i oszczędny w słowach*. W ankiecie rysunkowej nierzadko wpisuje się „w dymku” jakieś zdanie, słowo wypowiedane przez narysowaną postać, a zdarzają się także przedstawienia ludzi, którzy rozmawiają ze sobą w pewien charakterystyczny sposób. Zwykle jest to emocjonalnie i kulturowo nacechowana rozmowa: Włoch 1994-O-21 *głośna, żywa rozmowa*, Polak 2012-O-5, -6, -7 *krzyki, przekleństwa* (co potwierdzone także w Polak 1990-S i 2012-S *wulgarny*, Polak 1990-S *krzykliwy*), Niemiec 1994-O-5 i Niemiec 2012-O-7 *krzyki, rozkazy*, a odpowiada to takim słownym charakterystykom: Niemiec 2012-S – *głośny*, Niemiec 1990-S – *krzykliwy, hałaśliwy*.

Na temat języka ankietowani nie wypowiadali się wprawdzie zbyt często (głównie w odpowiedziach na bodziec Czech), ale różnorodność aktywowanych pojęć w tym klastrze przekonuje jednak, że wyobrażając sobie człowieka innej narodowości, myślimy o jego języku, mowie. Możliwe, że mniejsza liczba asocjatorów związanych z językiem wynika z faktu, że mówienie o nim wymaga przynajmniej podstaw specjalistycznej wiedzy.

Wygląd zewnętrzny. Cechy fizyczne. Ubiór i uzbrojenie. Higiena (4.a., b., c.)

Podczas podawania wyników badania podzielono ten klaster na kilka mniejszych. Tu omówimy je razem, uznając za najważniejszy fakt, iż zgrupowane pojęcia zostały zebrane w pamięci wskutek przetwarzania informacji zgromadzonych za pośrednictwem percepcji wzrokowej. W ten sposób przecież gromadzimy i gromadziliśmy zawsze dane na temat wyglądu ludzi różnych narodowości czy kultur, np. fryzur indiańskich typu irokez, dawnych kobiecych loków zwanych anglezami, garderoby, np. historycznych czapek magierek, męskich kurtek kanadyjek itd. Nie wszystkie podobne elementy mają nazwy, jak wymienione, pochodzące od nazwy narodu, ale jakiś obraz wizualny wszystkich, kiedyś wzrokowo zakodowany, odnajdujemy w naszej pamięci w momencie zadziałania bodźca będącego nazwą narodowości. Intuicyjnie można założyć, że przetwarzanie tego obrazu ma inne skutki wtedy, gdy efektem operacji intelektualnej ma być zapisanie słowa, rzeczownika, przymiotnika, a inne wtedy, gdy ma nim być wykonanie rysunku. Przypuszczenie to sprawdza się jednak nie we wszystkich przypadkach, o czym może przekonać porównawcze zestawienie liczb asocjatorów i reakcji w ankietach werbalnych i obrazkowych dla tych wyobrażeń, które były badane i w słownej, i w rysunkowej ankiecie. Zwracamy tu uwagę szczególnie na liczbę asocjatorów, jako że bezwzględna liczba reakcji wynika z liczby respondentów, a ta była różna.

Porównując liczby asocjatorów (Tabela 7), zauważamy, że najwięcej szczegółowych danych pojawia się w badaniu rysunkowym w odniesieniu do każdego z wymienionych bodźców w klastrze Ubiór i uzbrojenie. Nie jest to zaskakujące, gdyż można sądzić, że młodzież właśnie przez narysowanie odpowiednich szczegółów ubrania czy broni (o ile je znała) mogła i zapewne

chciała zróżnicować poszczególne rysunki, czyniąc to niekiedy z wielkim talentem. Szczegóły zostały wymienione w zestawieniu wyników w rozdziale II. Badanie i wyniki. Tu przypomnijmy tylko, że odwzorowywano zwykle nakrycia głowy (np. francuskie i szkockie berety, żydowskie lisiury, rosyjskie uszatki i papachy, niemieckie kapelusze z piórkiem, angielskie meloniki bądź cylindry), garnitury Anglików czy Francuzów, sportowy strój Amerykanów, ciepłe swetry Szwedów, mundury niemieckie i amerykańskie, ludowe tradycyjne ubrania Hiszpanów, a także niekiedy dawne, historyczne stroje, jak w reakcji na bodziec Włoch w postaci ubioru starożytnego Rzymianina czy w reakcji na bodziec Hiszpan – konkwistadora i in.

Tabela 7.
Porównanie liczby
asocjacji i reakcji
dotyczących cech
wyglądu w ankietach
słownych
1990-S, 2012-S
oraz w ankietach
obrazkowych
1994-O, 2012-O

	Anglik	Francuz	Niemiec	Polak	Rosjanin
4.a. Cechy fizyczne 1990-S – 2012-S	10/22 – 14/17	9/22 – 6/14	11/28 – 12/23	6/10 – 3/3	8/11 – 14/21
4.a. Cechy fizyczne 1994-O – 2012-O	7/12 – 3/3	7/24 – 7/19	10/22 – 4/12	13/18 – 7/8	13/19 – 3/5
4.b. Ubiór i uzbrojenie 1990-S – 2012-S	6/16 – 6/12	11/70 – 6/34	0 – 0	0 – 1/1	4/4 – 2/2
4.b. Ubiór i uzbrojenie 1994-O – 2012-O	23/67 – 18/34	13/23 – 13/20	15/34 – 12/20	20/25 – 11/12	30/47 – 19/28
4.c. Higiena 1990-S – 2012-S	1/2 – 1/1	3/3 – 6/8	2/11 – 3/3	4/15 – 2/2	1/4 – 0
4.c. Higiena 1994-O – 2012-O	–	–	–	–	0 – 2/2

Zestawienie danych pokazuje pewne prawidłowości. Widać, że największa zgodność występuje między wynikami uzyskanymi na pierwszym etapie badania w obu typach ankiet, słownej 1990-S i obrazkowej 1994-O, w odniesieniu do cech fizycznych Anglika, Francuza, Niemca, Rosjanina. W wynikach ankiet drugiego etapu 2012-S, 2012-O takich podobieństw już brak. Dobrym przykładem korelacji wyników słownych i obrazkowych będą odpowiedzi na bodziec Francuz 1990-S i Francuz 1994-O, w których zresztą zauważamy na pierwszym etapie badania także zgodność pod względem liczby reakcji słownych i obrazkowych przynależnych do klastra Ubiór. Występują tu zarówno skojarzenia oczekiwane, jak *moda*, *modny*, *szyk*, *stylowy*, *Coco Chanel*, jak i trochę zaskakujące, np. *nos* (zob. w wynikach ankiety słownej 1990-S oraz ankiety obrazkowej 1994-O-3, -13, -15) albo *włosy* (zob. w słownej 1990-S i na licznych rysunkach w wynikach ankiety obrazkowej 1994-O i 2012-O). Wszystkie odpowiadają tradycyjnemu wyobrażaniu sobie Francuzów jako zajmujących się strojami, modą, czesaniem, fryzjerstwem, mających opinię szykownych itp. Zestaw skojarzeń na temat Francuza odnoszących się do domeny wyglądu jest zatem utrwalony, stabilny, obejmuje w zasadzie te same elementy.

W odniesieniu do reakcji na inne bodźce przy porównaniu wyników ankiet obrazkowych i słownych częściej obserwujemy różnice. Tak jest w przypadku odpowiedzi dotyczących Anglika i Niemca, szczególnie pod względem ubioru charakteryzowanych bogaciej w ankietach wizualnych, przy czym trzeba zaznaczyć, że zestaw cech jest podobny pod względem liczby asocjacji na obu etapach przeprowadzania ankiety rysunkowej, a tylko zwykle zmniejsza się liczba reakcji, co czyni odpowiednie klastry mniej wyrazistymi, ale prawie tożsamymi pod względem napełnienia treściowego. W przypadku asocjacji do bodźca Niemiec drobna różnica dotyczy np. odpadnięcia skojarzeń związanych z młodzieżowymi subkulturami niemieckich skinheadów, neonazistów,

o których młodzież w 1994-O najwidoczniej coś wiedziała, a w przypadku Anglika zmniejszona liczba asocjatów jest związana z brakiem aktywności w 2012-O pojęć odnoszących się do kobiet angielskich i ich wyglądu. Trzeba jednak zaznaczyć, iż również w tych przypadkach obserwujemy stałe, stabilne korelacje między danymi rysunkowymi i słownymi, mniej lub bardziej zaskakującymi, np. Niemiec 2012-S *piegowaty*, Niemiec 2012-O-8, -9, -14 *piegi*, Niemiec 1990-S *szczęka*, Niemiec 2012-O-15 *kwadratowy podbródek*.

Nieco inaczej jest w przypadku reakcji na bodźce Rosjanin i Polak, które w badanym okresie zmieniły się znacznie; i – co ważne – z innego powodu. Zmniejszenie w 2012-O i 2012-S liczby aktywnych pojęć zgrupowanych w klastrze Ubiór w odniesieniu do Rosjanina można uznać za efekt ograniczenia bezpośredniego kontaktu z kulturą rosyjską i jej wizualnymi reprezentacjami (w różnej postaci: telewizja, film, kontakt osobisty). Czynnikiem, który spowodował w 2012-O prawie dwukrotne zmniejszenie asocjatów i reakcji zgrupowanych w klastrach Cechy fizyczne i Ubiór w przypadku odpowiedzi na bodziec Polak mogło być natomiast ustanie konieczności oddawania za pomocą elementów rysunku bardzo negatywnych skojarzeń, wynikających z wartościowania społeczeństwa. W 2012-O obrazy Polaków „znormalniały” i brak w nich tak nacechowanych detali jak *wiejska brudna koszula*, *słoma wychodząca z butów*, *podbite oko*, *zapity nos*, które stanowiły część charakterystyk na pierwszym etapie badania.

Osobny problem stanowią reakcje na bodziec, które zostały umieszczone w klastrze Higiena. Uwagi na temat czystości, porządku znajdujemy sporadycznie, niemniej mają one istotny walor, szczególnie, gdy zwracamy uwagę na sposób zapisania informacji o cesze. Nie sprawia to kłopotu w przypadku ankiety słownej. Ankietowani podawali odpowiednie słowa, np. Francuz 1990-S *brudny, ale wyperfumowany, czysty, pachnący*, Francuz 2012-S *wyperfumowany, brudny, śmierdzi, czyste ręczki*; Niemiec 1990-S, 2012-S *czystość, zadbany*; Polak 1990-S, 2012-S *brudas* i osobno: *śmierdzący, niechluj*. Obraz, gdy nie towarzyszy mu słowo (np. Amerykanin 1994-20 *brud*), nie jest tak jednoznaczny, a jego interpretacja może być niepewna, niemniej ciekawa. Zwracam uwagę na rys. Turek 2012-O-9, na którym oprócz napisu *Brudas!* widzimy w postaci pionowych falistych linii narysowanie zapachu (towarzyszące słowo sugeruje, że nie milego), który – najwidoczniej – był jednym ze zmysłowych obrazów wyłaniających się z pamięci (z dyspozycji mentalnych) w procesie przetwarzania bodźca. Innym przykładem jest Rosjanin 2012-O-8. Tu owady (może muchy, może wszy) towarzyszące człowiekowi sugerują symbolicznie brak higieny. Motyw to znany, w odniesieniu do Rosjan (zob. np. NIEWIARA 2006a), ale i Polaków, o czym przekonują *Polish jokes*, jak ten o rozpoznawaniu na weselu polskiej panny młodej po latającym nad nią roju much. Wyciąganie wniosków z rysunków musi jednak często zostać wstrzymane (co skutkuje nieumieszczeniem domniemanego asocjatu w zestawieniach dotyczących higieny). Nie można być bowiem pewnym, czy np. takim rysunkom, jak Anglik 1994-O-17, Niemiec 2012-O-15, Niemiec 2012-O-20, na których przedstawiono człowieka w nienagannym stroju, towarzyszyło skojarzenie *schludny, czysty*, choć jest to prawdopodobne.

Można podsumować, że reakcje, które mieszczą się w domenie wyglądu zewnętrznego, ze względu na naturę i pochodzenie przetwarzanych informacji od bodźców wzrokowych (raz odwzorowanych za pomocą kodu rysunkowego, raz – kodu językowego), zazwyczaj ujawniły się z podobną siłą w ankiecie obrazkowej i werbalnej. Jeśli wystąpiły poważniejsze różnice, wynikały z pewnego przeorganizowania architektury wyobrażeń o narodzie. Dotyczy to wyników uzyskanych jako reakcje na bodźce Amerykanin i Niemiec. W Amerykanin 2012-O obserwujemy zmniejszenie liczby asocjatów w wielu klastrach (w tym grupujących pojęcia z do-

meny wyglądu) i ogólne pogorszenie wizerunku. W Niemiec 2012-S i Niemiec 2012-O dochodzi do zmniejszenia aktywności pojęć związanych z II wojną światową i wypełnienia wizerunku innymi skojarzeniami, m.in. dotyczącymi wyglądu, cech fizycznych. Dobrze widać tu zależność i powiązania w obrębie całej dynamicznie zmieniającej się sieci.

Kontakt. Emocje (5.a., b.)

Klaster grupujący pojęcia odnoszące się do emocji, które odczuwa się w momencie spotkania z osobą danej narodowości lub myślenia o niej, oraz do emocji, które przypisuje się osobie danej narodowości w wyobrażonym kontakcie z nami, opiszemy osobno ze względu na wyniki ankiety wizualnej i osobno – ankiety werbalnej.

Porządkując wyniki, w ankietach obrazkowych sprawdzano liczby uśmiechów, twarzy bez wyrazu (tj. bez namalowanych oczu, ust), także twarzy zasłoniętych, i rzadko występujących wyraźnie złych min. Zliczanie tego rodzaju sygnałów stanu emocjonalnego może się wydać naiwne i niecelowe. A jednak oprócz mniej więcej tej samej stałej liczby rysunków, na których zaznaczano uśmiechy, mogące sugerować, iż część młodych respondentów miała generalnie pozytywny stosunek do ludzi, w tym do ludzi różnych narodowości, do świata, zdarzają się przykłady, które usprawiedliwiają trud obliczeń (zob. Tabela 8).

Jak pokazują wyniki tych rachunków, można uznać, że siedem do dziewięciu uśmiechów to liczba, która odzwierciedla przeciętny przejaw pozytywnych emocji i która dotyczy reakcji w jednym z dwu okresów na prawie każdy bodziec. Liczby wyższe i niższe są już nacechowane. Nie zawsze zresztą świadczą tylko o emocjach. Można sądzić, że wysoka liczba uśmiechów narysowanych na twarzach Chińczyków (11 w 1994-O i aż 21 w 2012-O) dodatkowo odzwierciedla manierę grzecznościową Dalekiego Wschodu, a uśmiech na twarzach Amerykanów (po 11 w 1994-O i w 2012-O) – podobną regułę etykiety i konstruowania autowizerunku według zasady *keep smiling*. W odniesieniu do Włochów (18 i 17) i Hiszpanów (16 i 15) może oznaczać prócz sympatii także pewną atrakcyjność i cechę charakteru bądź temperamentu, o czym świadczą dodatkowe dane: do obrazka przedstawiającego Włocha zdecydowano się dopisać *porywający uśmiech*, na rysunku Hiszpana narysowano piorunujący wzrok, można sądzić, że pełen namiętności. Przykłady zaznaczenia emocji negatywnych w postaci „złej miny” (miny narysowanej w dół) częściej zdarzają się tylko jako reakcje na bodziec Niemiec (2 i 5) i Polak (3 i 3), w obu wypadkach kontynuując negatywny stereotyp. Puste twarze, bez wyrazu pojawiły się jako reakcje na bodziec Szwed (7 i 6), Ukrainiec (8 i 6), Kozak (3 i 7), a także Hiszpan (3 i 7). Ewentualna decyzja, czego sygnałem jest ów element – czy braku wyobrażenia/wiedzy, niepewności, czy może niechęci ujawnienia własnej oceny – może być skonfrontowana z wyszczególnionymi w osobnej kolumnie tabeli minami i emocjami wyjątkowymi i szczególnie wyrazistymi, a to w przypadku Hiszpana jest miłość, namiętność, ale już w przypadku Ukraińca i Kozaka wściekłość, szaleństwo (*obłąd w oczach*).

Dane w postaci rzeczowników i przymiotników zgromadzone w tym klastrze w 1990-S i 2012-S także wykazują pewne prawidłowości (choć ich analiza nastrocza niejakie trudności ze względu na brak kontekstu wyrazowego czy zdaniowego, a co za tym idzie wieloznaczność przymiotników). Pewne wnioski można wyciągnąć już z samych danych liczbowych. Widzimy, że nie ma dużej różnicy między wynikami 1990-S i 2012-S, jeśli chodzi skojarzenia dotyczące emocji, które „w nas” wywołał kontakt z Innym: Polak 6a./6r.→4a./6r.; Francuz 5a./7r.→7a./8r.; Czech 8a./13r.→ 5a./16r.; Rosjanin 5a./8r.→9a./11r.; Niemiec 11a./14r.→13a./20r.;

	1994-O uśmiech	2012-O uśmiech	1994-O zła mina	2012-O zła mina	1994-O bez wyrazu	2012-O bez wyrazu	1994-O inna mina	2012-O inna mina
Amerykanin	11	11	–	–	–	2	<i>kim to ja nie jestem</i>	krzywa mina
Anglik	5	7	1	1	1	2	–	–
Chińczyk	10	21	–	2	1	2	otwarte usta	otwarte usta, zaciśnięte zęby
Francuz	12	7	–	1	3	3	miłość	miłość, zrozumiała m.
Hiszpan	11	15	–	–	3	7	piorunujący wzrok	miłość
Niemiec	7	2	2	5	2	1	<i>żelazna mina,</i> <i>dziwna mina</i>	świnia
Polak	6	8	3	3	4	2	–	–
Rosjanin	11	7	–	2	2	3	dłonie w pięść	<i>Polacy są głupi; NIE</i>
Szkot	8	7	–	–	2	3	dumna mina	dumna mina
Szwed	4	8	–	2	7	6	–	nie ma uczuć
Tatar	9	8	1	–	–	–	–	straszna mina
Turek	7	7	–	2	3	4	–	złośliwa mina
Ukraińiec	9	3	–	–	8	6	–	placz; nie kocha Polski, kocha Rosję
Kozak	8	4	–	1	3	7	wściekły	szalony wzrok, wyszczerzone zęby
Włoch	18	17	–	–	1	1	<i>porywający uśmiech</i>	gest powitania
Żyd	9	10	1	–	4	2	<i>placz, odrzucenie</i>	przerażenie, krzyk

Tabela 8. Elementy rysunków 1994-O i 2012-O informujące o emocjach

Anglik 8a./11r.→3a./5r. Nieco więcej odmienności, niekiedy nawet sporych, widzimy w liczbie asocjatyw i reakcji, które nazywają emocje przypisywane przez nas Innym w kontakcie z nami: Polak 4a./10r.→ 7a./11r.; Niemiec 11a./23r.→10a./17r.; Rosjanin 7a./7r.→11a./16r.; Czech 3a./8r.→4a./24r.; Anglik 8a./11r.→11a./21r.; Francuz 5a./8r.→15a./23r. Widać, że z wyjątkiem odpowiedzi na bodziec Niemiec wszędzie odnotowano zwiększenie liczby reakcji (nawet trzykrotne: Francuz, Czech). Może to dowodzić zwiększenia nastawienia na wyrażanie emocji w grupie badanej w 2012-S.

Skojarzenia z ankiety werbalnej, które dotyczą emocji wywołanych w nas (5.a.), wykazują pewną hierarchię uczuć pozytywnych i negatywnych ukierunkowanych w stronę innych narodów. Najbardziej neutralny pod względem reakcji nazywających emocje wywoływanych „w nas” jest bodziec Czech. W kolejności występują: Francuz i Rosjanin. Oba zawierają mniej więcej w równym stopniu elementy negatywne (Francuz 2012-S *wkurzający, świr*, Rosjanin 2012-S *dołujący, groźny*) i pozytywne (Francuz 1990-S *uroczy, świetny*, Rosjanin 2012-S *zabawny, śmieszny*). Tylko bodziec Niemiec w reakcjach uzyskuje sporadycznie skojarzenia pozytywne (1990-S *fajny*) i bogaty zbiór negatywnych (1990-S *ból, cierpienie, odrażający, wzbudzający trwogę*, 2012-S *wredny, budzący strach, nienawistny, skurczybyk*). Mamy także dowody, że część młodzieży wykazuje przede wszystkim pozytywne nastawienie wobec Innych, wyrażając swój stosunek do nich za pomocą słów *miły, sympatyczny* (w reakcji na bodźce Anglik, Czech, Francuz – *miły*, ale *niesympatyczny* – Rosjanin), które jednak tylko w przypadku Czecha mają nieco wyższą frekwencję (Σ 13).

Warto też zwrócić uwagę, iż wyniki ankiety słownej nierzadko są paralelne z wynikami ankiety obrazkowej. Przykładowo, niezaznaczaniu na rysunkach twarzy (w Tabeli 8: bez wyrazu) odpowiadają słowne skojarzenia: Anglik 1990-S *nudny, obojętny*, 2012-S *nudny*; Czech 1990-S *nieciekawny, bezosobowy, niewyraźny, średni*, 2012-S *nieznany, neutralny, brak pomysłu*; Polak 2012-S *nijaki*; Francuz 2012-S *tajemniczy*; Niemiec 2012-S *niezrozumiały*; Rosjanin 1990-S *nierozszyfrowany*, Rosjanin 2012-S *tajemnica*.

Wyniki ankiety słownej zawierają także dane, które informują na temat przypisywania Innym pewnych emocji w kontakcie z nami (5.b.), traktowania nas dobrze lub źle przez Innych, co jest także związane z wyobrażeniami na temat własnego miejsca w hierarchii narodów. Tak więc o Francuzach, Anglikach, Niemcach, Rosjanach, także o Polakach, ale nie o Czechach, ankietowani mówią, że są *dumni, pyszni, zarozumiali* (rozumie się, że w stosunku do Innych, do nas). Respondenci posługują się tu niekiedy znanymi stereotypami, np. na temat szowinizmu Francuzów i ich anglofobii (2012-S) lub na temat buty niemieckiej (1990-S), ale widać też przetwarzanie danych pochodzących z własnego doświadczenia młodych ludzi, obserwujących polskie i rosyjskie kompleksy wobec Zachodu (2012-S), jak również poszukujących u innych cech, które ułatwiają kontakt, jak bycie *przyjacielem, przyjaznym* (Anglik 2012-S, Czech i Rosjanin 1990-S i 2012-S, Francuz 2012-S, Niemiec 1990-S).

Zachowanie w grupie, styl bycia. Czynności, stany i gesty. Temperament. Charakter i osobowość. Etyka. Intelpekt (6.a., b., c., d., e.)

Pojęcia zgrupowane w klastrach 6.a–6.e. są bardzo liczne i już choćby z tego powodu można je potraktować jako w największym stopniu utrwalające stereotypy, a dodatkowo – jako że dotyczą przetwarzanych informacji na temat wewnętrznych psychicznych cech całych narodów – są w dużym stopniu „nieuchwytnie”, niedostępne w zmysłowym doświadczeniu. Podatne są więc na modyfikacje i w największym stopniu wyrażają emocjonalne oceny.

Maniery. Zachowania. Czynności. Gesty (6.a.)

Pośród zebranych w omawianym klastrze pojęć najbardziej obiektywne i należące jeszcze do danych gromadzonych częściowo

za pośrednictwem percepcji wzrokowej są dane dotyczące zachowania w grupie. W ankiecie słownej dotyczy to manier, stylu bycia, zaś a w ankiecie rysunkowej – różnego typu czynności, stanów, gestów.

W wynikach ankiety obrazkowej widzimy, że respondenci nieczęsto rysowali sylwetki osób będących w ruchu. Możliwe, że nie wyłaniały się jako pierwsze w momencie zadziałania bodźca, możliwe, że nie były łatwe do narysowania. Większość rysunków przedstawia postaci stojące, eksponujące jakieś atrybuty. Wydaje się zatem, że wszystkie rysunki odstępujące od tej reguły można uznać za znaczące. Najciekawsze pod tym względem jest wyobrażenie Amerykanina. Na rysunkach z 1994-O jest on przedstawiany jako ktoś, kto coś robi, osoba dynamiczna (*skacze, gra w koszykówkę, jedzie samochodem, na motorze, na deskorolce, siedzi z nogami na stole i na obrotowym krześle, trzyma ręce w kieszeniach, żuje gumę, ma hobby*). W 2012-O z podanych skojarzeń wynika obraz całkowicie odmienny, statyczny: *otyły Amerykanin tylko siedzi, je, ogląda TV*. Jest to zmiana tak duża, że można zastanawiać się, czy jest ona wynikiem zmiany realiów czy działania inżynierii społecznej. W odniesieniu do kilku innych bodźców (Niemiec, Polak, Rosjanin) też zdarzają się pewne przekształcenia zestawu asocjatorów dotyczących aktywności, działania w grupie, ale nie są one porównywalne z Amerykaninem ani pod względem skali, ani pod względem zmiany od pozytywnego nacechowania do negatywnego. Zmniejsza się np. liczba negatywnych skojarzeń dotyczących aktywności Niemca w czasie II wojny światowej (Niemiec 1994-O *wykonuje gest Heil Hitler, zabił ludzi, krzyczy, rechocze*, 2012-O *krzyczy na ludzi, może jako odniesienie do rozkazywania w wojsku*). Trochę zmieniają się skojarzenia z bodźcem Polak (1994-O *leży, siedzi, pije, pali, imprezuje, odłożył narzędzia pracy*; 2012-O *krzyczy, przeklina, kłóci się, siedzi, pracuje, zaprasza gości do domu*). W odniesieniu do bodźca Rosjanin reakcje z czasem stają się bardziej nacechowane negatywnie (1994-O *dzwoni z zimna (lub w delirium) zębami, siedzi przy zastawionym stole, ręce zaciska w pięści*; 2012-O *strzela z karabinu, z działa, z pistoletu, trzyma w ręce knut, może kogoś pobił, pije wódkę*). W odpowiedziach na inne bodźce poważniejszych zmian nie zaobserwowano. Bez znaczącej zmiany pozostają Chińczyk, Tatar, Kozak, Włoch, Szkot, Szwed, Turek (z niewielką modyfikacją dotyczącą aktywności pojęć dotyczących *targowania się, sprzedawania*). Podobnie Anglik 1994-O *czyta gazetę, siedzi przy barze*, 2012-O *nalewa herbatę*; Francuz 1994-O *trzyma ręce w kieszeniach*, może jako znak nonszalancji, 2012-O *wskazuje na siebie*, może jako znak zarozumiałości; Hiszpan, oprócz stabilnych reakcji dotyczących *walki z bykami, plażowania, tańca* w 1994-O jest przedstawiany jako dawny żołnierz, który *prezentuje broń* i osoba, która *gra na gitarze*, zaś w 2012-O *gra w piłkę nożną*. W hierarchii narodów dynamicznych najbardziej aktywni ze względu na liczbę asocjatorów są Amerykanin 1994-O i – w obu okresach – Włoch, Francuz i Hiszpan.

Na podstawie wyników 1990-S i 2012-S można natomiast ustalić zmienną hierarchię narodów grzecznych, wskazać wzór właściwego i podobającego się ankietowanym stylu zachowania. Już same liczby coś na temat mówią. Widać np., że w miarę stabilne pod względem objętości i wyrazistości klastrów (porównywalne liczby asocjatorów i reakcji) są w obu okresach wyobrażenia na temat zachowania Anglików, Polaków i Czechów (Anglik 15a./32r.→20a./52r., Polak 9a./13r.→6a./8r. i Czech 2a./2r.→3a./5r.), zaś w pozostałych dochodzi do większej zmiany: Francuz 21a./47r.→13a./26r., Niemiec 7a./28r.→14a./22r., Rosjanin 3a./10r.→10a./25r.). W odniesieniu do trzech pierwszych bodźców przekształcenia nie zachodzą także na poziomie treści. Bodziec Anglik w obu okresach wywołuje pozytywne skojarzenia dotyczące *dystyngowanego, nienagannego, wykwinetnego dżentelmena*, albo negatywne, dotyczące *rozwydrzonego kibica* lub (prawdopodobnie) aroganckiego *quasi-turysty*, stąd też może w 2012-S wzrasta liczba określeń o mniejszym ładunku admiracji dla angielskich manier i pojawia się więcej określeń neutralnych typu *poprawny, grzeczny*. Bodziec

Polak stale wywołuje skojarzenia z zachowaniem *chamskim, wulgarnym*, choć mała zmiana wprowadza w 2012-O epitet *uprzejmy*; bodziec Czech nie wywołuje nadających się do analizy reakcji. Interesująca jest natomiast zmiana reakcji na bodziec Francuz. Podobnie jak Anglik, jeszcze w 1990-S także Francuz wydaje się wzorem zachowania, pojawiają się pozytywnie wartościujące określenia *Europejczyk, wytworny, szarmancki*, towarzyszą im określenia nadające stylowi bycia Francuzów specjalny rys *nonszalancki* (potwierdzony też w rysunkowym przedstawieniu Francuz 1994-O-13), *swobodny, luźny*. W 2012-S liczba reakcji w tym klastrze spada, w mniejszym stopniu kojarzy się Francuza z dobrymi manierami, choć stale podaje się pozytywne *wykwintny, dobrze wychowany*; obecne są jednak także reakcje wartościujące negatywnie (*zblazowany*), a całe wyobrażenie podlega uproszczeniu.

Ciekawa jest zmiana reakcji na bodźce Niemiec i Rosjanin, gdyż dochodzi do swoistej wymiany miejsc, podobnej do zaobserwowanej w wynikach ankiety rysunkowej, w których w 2012-O w odniesieniu do bodźca Niemiec znikły skojarzenia związane z działaniem agresywnym, z II wojną światową, a przeciwnie pojawiły się one w reakcjach na bodziec Rosjanin (choć w 1994-O ich nie było). W ankiecie słownej w omawianym klastrze reakcje na bodziec Niemiec z całkowicie negatywnych w 1990-S (*chamski, gbur, brutalny*) przekształcają się i w 2012-S uzyskują stan, w którym jedna trzecia reakcji to skojarzenia wartościujące pozytywnie (*ułożony, grzeczny, uczynny*). Wyobrażenie o Rosjaninie natomiast pogarsza się (w 1990-S *prosty, gruboskórny*, a w 2012-S *chamski, nieokrzesany, prawie że barbarzyńca*). Wydaje się, że zjawiska te świadczą o powolnej przemianie świadomości społecznej i przekształcaniu się konceptualizacji kulturowych, np. dotyczących prototypowego sąsiada albo wroga Polaka. Czy jest to zmiana samoistna czy wprowadzona w sposób kontrolowany nie rozstrzygniemy, dysponując wyłącznie danymi z ankiet.

Charakter, osobowość, temperament, intelekt, etyka (6.b., c., d., e.)

Dane z tych klastrów mogą być scharakteryzowane wyłącznie na podstawie wyników ankiet słownych, gdyż w rysunkowych tylko sporadycznie zostały przedstawione jakieś cechy psychiczne (omówiono je podczas charakterystyki min i gestów).

Charakter i osobowość. Temperament (6.b., c.)

Analiza ilościowa danych sumująca wszystkie asocjaty zgrupowane w klastrach Charakter i osobowość oraz Temperament wykazuje, że dla każdego z sześciu bodźców najczęściej skojarzeń podano właśnie w tych klastrach. W reakcjach na bodziec Polak tylko w samym klastrze 6.b. uzyskano w 1990-S 64a./199r., w 2012-S 66a./161r., a ten wynik w obu okresach badawczych wielokrotnie przewyższa inne, nawet najwyższe, jak liczba reakcji na temat przysmaków francuskiej kuchni, m.in. w postaci żab: 12a./113r.→14a./111r., czy rosyjskiego zamiłowania do napojów wysokowych 6a./11r.→10a./116r. Widać więc, że skojarzenia dotyczące cech psychicznych (głównie) i psychofizycznych (jeśli dodamy temperament) przychodziły ankietowanym do głowy najczęściej, może jako pierwsze. Przyczyny mogą być wielorakie: albo są to skojarzenia najciekawsze, najbardziej frapujące jako cechy Innych ludzi, albo są tak utrwalone w stereotypowym myśleniu i mówieniu, że ścieżka kognitywna natychmiast się uaktywnia w momencie zadziałania bodźca, albo wreszcie są tak ogólnikowe, banalne, nie wymagające żadnej faktycznej wiedzy o świecie, że dowolnie mogą być przywoływane, a dodatkowo mają ten walor, że pozwalają uaktywnić i wyrazić emocje. Biorąc pod uwagę tak wysokie liczby reakcji, można się skłaniać ku ostatniej przyczynie, ale chyba i dwie pierwsze mają tu swój udział.

Analiza jakościowa danych pozwala natomiast zauważyć zjawisko opisywane w lubelskiej szkole etnolingwistycznej jako profilowanie stereotypu Innego ze względu na przyjęty punkt widzenia – uzależniony od bazy doświadczeniowej podmiotu poznającego (zob. np. tekst na temat profilowania pojęcia Rosjanin: BARTMIŃSKI, LAPPO, MAJER-BARANOWSKA 2002) – a dotyczące m.in. opisywania Innych ze względu na wartości wyznawane przez nas. I tak, w omawianym klastrze w odniesieniu do bodźca Polak mamy do czynienia z pojęciami: *gościnność, zabawa; walka, odwaga, lenistwo, pracowitość, praktyczne umiejętności, wytrwałość, wolność*. Porównanie występowania podstawowych słów z tych klastrów (jak *gościnny, wesoły, leniwy*) z reakcjami na inne bodźce udowadnia, że myśląc o Innych, posługujemy się kategoriami, które są ważne dla nas, i oceniamy ich pod kątem obecności lub braku naszych cech. Porównanie pozwala czasem wyciągnąć istotne wnioski. Przykładowo, *gościnny* jest reakcją na bodźce Polak, Anglik, Czech, Francuz, Rosjanin – zatem *niegościnny* w odniesieniu do Niemca ma większą wyrazistość negatywnej oceny. Nie znajdujemy w zestawach skojarzeń odnoszących się do innych niż Polak bodźców takich reakcji jak poczucie *niezależności, nieposłuszeństwa, wolności i anarchii*, a to skłania do przypuszczeń, że w umysłach ankietowanych polska wolność i niezależność jest wyjątkowa, nieporównywalna. Czasami takie poszukiwanie paraleli pozwala odnaleźć także niespodziewane związki, jak te pomiędzy Polakami i Rosjanami widoczne we wspólnej reakcji *odważny/odwaga* w Polak i Rosjanin przeciwstawionej reakcjom *tchórzliwy* Czech, Francuz, Niemiec albo w reakcjach *nietolerancyjny* Polak i Rosjanin przeciwstawione reakcjom *tolerancyjny* Anglik, Czech, Francuz. Widzimy, że pewne cechy, o których czasem myślimy, że są typowo polskie, okazują się reakcjami na bodźce będące nazwami innych narodów, jak: *leniwy* – Polak, Anglik, Czech, Francuz, Rosjanin; *pracowity* – Polak, Anglik, Niemiec; *kłótlivy* – Czech, Niemiec, Polak, Rosjanin; *wytrwały* – Polak, Niemiec, Rosjanin; *smutny* – Polak, Anglik, Niemiec, Rosjanin.

Taki przegląd skłania do przyjęcia bardzo ostrożnej postawy wobec wyników badań cech stereotypowych jednej narodowości. Chyba dopiero perspektywa porównawcza pozwala uchwycić ważniejsze rysy wyobrażenia. Temu celowi może przysłużyć się także działanie, które z zestawu asocjatyw wydobydzie nie te powtarzające się wyrazy (nawet gdyby miały najwyższą frekwencję), lecz wyrażenia językowe, które wystąpiły w odpowiedziach ankiety jako reakcje tylko na jeden bodziec. Może one właśnie ujmują istotę wyobrażenia o ludziach pewnej narodowości, ich jedyność, rys specyficzny, są *quasi*-indeksem, który w skomplikowanej sieci kulturowych konceptualizacji służy do identyfikacji? Oto próbka:

Anglik 1990-S *mroczny, samolubny, zasadniczy*, Anglik 2012-S *samotnik, zamknięty, zadumany, znudzony życiem*. Czech 1990-S *rozlazłość, zastraszony, ulegliwy [sic!], cicha woda, chorągiewka*, Czech 2012-S *ciapa, fajtlapa, praktyczny*. Francuz 1990-S *roztrzępaniec, rozpustny, niedbały*, Francuz 2012-S *choleryczny, kobieciarz, zawadiacki, kolaborant, zniewieściały*. Niemiec 1990-S *nieugięty, szorstki, ostry, zdyscyplinowany, ład*, Niemiec 2012-S *zgrany, konkretny, służbista, sumienny, radykalny*. Polak 1990-S *buntowniczy, niezależny, niepokorny, roztargany, przedsiębiorczy*, Polak 2012-S *anarchistyczny, improwizujący, solidarny, piniacz*. Rosjanin 1990-S *rozochocony*, Rosjanin 2012-S *nieumiarkowany, brawurowy, nieustraszony, lubiący przemoc, niezniszczalny, wytrzymałość*.

Wiele z tych wyrażeń w ogóle nie znalazłoby się w zestawieniach znaczących wyników badań, gdyż mają ledwie pojedyncze wskazania. Niemniej to one właśnie dodają sztamowym stereotypom niekiedy nieoczekiwany indywidualny rys ludzkiej imagologii.

Intelekt. Etyka (6.d., e.)

Opisane zjawiska dotyczą także wyodrębnionych jako osobne klastrów grupujących pojęcia odnoszące się do intelektu i postępowania moralnego. Również tu widzimy, że np. głupota – mądrość są ważnymi cechami i reakcje na bodziec będący nazwą narodowości zwykle się do nich odnoszą. *Głupi* jest zatem Anglik, Czech, Francuz, Polak, Rosjanin, ale nie Niemiec; *mądry* jest Anglik, Niemiec, Polak; *dowcipny* Czech, Francuz, Polak, Rosjanin. I w tym klastrze (6.d.) występują *quasi*-indeksy wskazujące jedyną odniesienia: Rosjanin *chłopek roztropek*, Polak *mądry po szkodzie*, Niemiec *brak poczucia humoru*, Francuz *mądrała*, Anglik *czarny humor*, Czech *ciekawoty* (ale to prawdopodobnie jako skojarzenie z miłym bohaterem czeskiej kreskówki: Krecikiem). W charakterystyce tego fragmentu sieci warto jednak zwrócić uwagę na fakt, iż liczba reakcji, a do pewnego stopnia i asocjatyw, na bodziec Polak wyróżnia się na tle pozostałych. Jest ona najwyższa, a większość asocjatyw ma zabarwienie pozytywne, choć są i takie, które chyba w zależności od środowiska społecznego wartościują pozytywnie lub negatywnie (jak *cwany* czy *chytry*). Widać, że mądrość i inteligencja, jako cechy własnej natury, są w planie wartości respondentów ważne. Nie mniej istotna jest ocena etyczna (6.e.), na co wskazują wysokie liczby reakcji na bodźce Niemiec, Polak i Rosjanin.

Bodziec Niemiec w porównaniu z 1990-S w 2012-S wywołuje trzykrotnie mniejszą liczbę reakcji przy niemal o połowę zmniejszonej liczbie asocjatyw (18a./42r.→10a./14r.), dodatkowo pośród tych nowych znajduje się pozytywny (*uczciwy*) wcześniej nieobecny, znikają zaś bardzo negatywne z 1990-S (np. *nieludzki*, *podły*, *zбочeniec*). W odpowiedziach na bodziec Rosjanin widzimy tendencję przeciwną: mamy trzykrotny przyrost asocjatyw i reakcji (4a./6r.→12a./14r.), któremu towarzyszy pogorszenie nacechowania emocjonalnego wyrażań, np. w 1990-S *szczerzy*, *dobry*, *wierny*, w 2012-S *zakłamanym*, *podstępny*, *falszywy*. Także w reakcjach na bodziec Polak (14a./33r.→17a./52r.) dochodzi do wzrostu liczby nacechowanych negatywnie wyrażań typu: *złodziej*, *kradziej*. Jednocześnie w odpowiedziach ankiety 2012-S znajdujemy reakcje sugerujące obce źródło tej kwalifikacji Polaka jako złodzieja (*tak podobno twierdzą ludzie spoza Polski*).

Ocena moralna wielkich sąsiadów i własna ulega więc stopniowej zmianie. Podobnie jak w innych symptomach tego zjawiska i tu, ze względu na rodzaj danych, trzeba się powstrzymać od rozstrzygnięć, co jest tego przyczyną.

Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny. Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne. Stosunek do dóbr, pieniędzy. Zamożność (7.a., b., c.)

Przetwarzanie informacji na poziomie pojęć zgrupowanych w klastrach 7.a.–c. dotyczy danych odnoszących się do człowieka, ale w kontekście społecznym i ideologicznym, które nie są zbyt liczne w odpowiedziach uzyskanych w badaniu, niemniej stanowią część konceptualizacji kulturowych wyróżniających pewne narody.

Postawy ideologiczne. Religia. Stosunek do ojczyzny (7.a.)

Mimo oczywistego zróżnicowania pojęć odnoszących się do religii, stosunku do ojczyzny (np. patriotyzm) czy do ideologii (np. komunistycznej) zdecydowano się na ich wspólną prezentację zarówno ze względu na łączący je sens wyznawania pewnej idei czy ideałów, jak i z powodów praktycznych, czyli niekiedy bardzo małej liczby asocjatyw i reakcji.

W odpowiedziach ankiety werbalnej odnoszących do wyznawanej religii nie widać wyraźnych tendencji, a reakcje na każdy bodziec są odmienne, chociaż można uznać, że w 1990-S odpowiedzi ankietowanych wydają się trochę bogatsze, respondenci znają więcej terminów: Anglik – *anglikański, religia*, Rosjanin – *cerkiew, cerkiewny, prawosławny, prawosławie, ikona, pop*, Polak – *religijny, mało religijny* oraz *papież, Jan Paweł II*. Bodźce Niemiec i Francuz w 1990-S nie wywołują reakcji odnoszących się do religii, zaś Czech – tylko historyczne odniesienie: *św. Wacław*. W 2012-S odnotowano więcej reakcji wskazujących na ateizm (Czech – *ateista, niewierzący, niereligijny*, Niemiec – *ateista*) oraz negatywnie wartościujących zachowania religijne: Polak *zabobniarz, fanatyk religijny* (obok *bogobojny*). Mimo skromnej liczby reakcji pewien podstawowy porządek terminologiczny dotyczący wyznań przebiega także z odpowiedzi 2012-S: Polak *katolik*, Rosjanin *prawosławny*, Czech *herezja husycka, Jan Hus*.

Równie niewiele asocjatorów dotyczących religii znajdujemy w wynikach ankiety obrazkowej. Są to reakcje tylko na jedną trzecią bodźców: Hiszpan (*krzyż, katedra, kościół*), Polak (*krzyż, różaniec, ksiądz, kościół*), Rosjanin (*cerkiew*), Turek (*meczet, półksiężyc, wróg chrześcijaństwa*), Żyd (*Tora, Pismo, synagoga, Jezus Chrystus, chrześcijaństwo, menora*); dodatkowo nie wszystkie są pewne. Nie wiadomo np., czy rysunki cerkwi lub meczetów odnoszą się odpowiednio do prawosławia i islamu czy może głównie odzwierciedlają typową architekturę Rosji lub Turcji.

Jeśli reakcje dotyczące religii były nieliczne, to samo możemy powiedzieć o reakcjach odnoszących się do ideologii czy stosunku do państwa. W ankiecie rysunkowej w ogóle trudno tego rodzaju postawy wyrazić i uczestnicy badania stosowali zabieg polegający na narysowaniu flagi państwowej lub innego symbolu. Tylko w reakcjach na połowę bodźców narysowano flagi państwowe. Wzrost częstości tego zabiegu w 2012-O (może związany z pojawieniem się flag narodowych reprezentacji sportowych w przestrzeni publicznej stadionów piłkarskich podczas Euro 2012) notujemy w odniesieniu do bodźców Anglik 1→7, Polak 2→7, Hiszpan 0→1, Żyd 0→1, a spadek: Amerykanin 5→0, Niemiec 3→1, Turek 2→1 i (bez zmian) Ukraińiec 1/1. Emblematy kojarzące się z jakąś ideologią zaznaczono w reakcji na bodźce: Niemiec – *swastyka* jako znak ideologii nazistowskiej 12→9, Rosjanin – *sierp i młot* 9→6, *gwiazda* 6→1 jako znaki ideologii komunistycznej. Widzimy więc, że w wynikach ankiety rysunkowej 2012-O Amerykanin traci zupełnie związek z państwem, Niemiec częściowo z nazizmem, a Rosjanin z komunizmem.

W wynikach ankiety słownej dwie ostatnie konstatacje potwierdzają się na większej liczbie przykładów. W odpowiedziach na bodziec Rosjanin czterokrotnie spadła liczba reakcji, które można traktować jako odnoszące się do ideologii komunistycznej (11a./86r.→7a./18r.), a w odpowiedziach na bodziec Niemiec odnotowano wprawdzie niemal równą liczbę tych samych asocjatorów (*rasista, nazista, nacjonalista, faszysta*) i reakcji, ale klaster wzbogacił się o nowe, pozytywne lub neutralne: *patryjota* (!), *radyczny, konserwatywny*, które równoważą oddziaływanie negatywnych. Wciąż jednak właśnie w odniesieniu do Niemca i Rosjanina odnotowano wiele skojarzeń z postawami ideologicznymi, co szczególnie uderza w porównaniu z nielicznymi reakcjami z tego klastra w odniesieniu do Czecha (1990-S *zatwardziały komunista*), Francuza (w 2012-S *liberał, libertyn*) czy Anglika (2012-S *patriota*). Jedynie reakcje na bodziec Polak grupują się w równie wyraziste klastry, ale pojęcia w nich zgromadzone dotyczą nie ideologii społecznych, jak komunizm czy narodowy socjalizm, ale emocjonalnego stosunku do ojczyzny. Węzeł *patriot/-a/-yzm/-yczny* w 1990-S aktywowano 30 razy, *ojczyzna* – 24. Spośród innych pojęć w klastrze 7a. tylko węzeł *czzerwony* w odniesieniu do Rosjanina ma w 1990-S porównywalną liczbę reakcji: 31. Niemniej i w odniesieniu do bodźca Polak 2012-S obserwujemy zmianę polegającą na zmniejszeniu się liczby reakcji dotyczących postaw ideologicznych. Pojęcie *patriota* w 2012-S aktywowano

dwukrotnie rzadziej niż w 1990-S (30→16), pojawiły się także dawniej nieobecne reakcje nadające negatywny wymiar pojęciu: *nacjonalistyczny, rasista*. Tak więc, wyniki zgrupowane w omawianym klastrze pokazują pewne zmiany świadomości: w 2012-S ustępują już ideologiczne kwalifikacje obowiązujące w XX wieku, przywołujące ideologie zrodzone w czasach rosyjskiej rewolucji komunistycznej czy niemieckiej ideologii faszystowskiej, jednocześnie wzrastają nowe wyobrażenia, ustanawiające inną hierarchię postaw ideologicznych. *Patriotyzm* nie wyróżnia już w takim stopniu jak w 1990-S Polaków na tle innych. Reakcja *patriota* pojawia się bowiem w odpowiedzi na bodźce Polak, Anglik, Niemiec, a dodatkowo słowo to przybiera nieco inne znaczenie lub nacechowanie ze względu na fakt, iż wokół niego w klastrze grupują się inne pojęcia semantycznie bliskie, ale o przeciwnym wartościowaniu, jak *nacjonalizm*.

Na zakończenie trzeba wspomnieć o pewnym typie skojarzeń odnotowanych w wynikach 1990-S i 1994-O. Dotyczą one ideologii subkulturowych, a ich ślady są widoczne w rysunkach Polak 1994-O-5 i Polak 1994-O-20 oraz Niemiec 1994-O-14, -15, -16, -20, na których przedstawiono albo symbole (krzyż celtycki, pacyfka, znak anarchistów), albo osoby punków, skinheadów. Nie jest to przypadkowe. Pamięamy, że w początkach lat 90. ruchy rasistowskie (szybko ukrócone) i anarchistyczne próbowały przebić się do świadomości społecznej i dyskursu publicznego, a subkultury punku przeżywały w Polsce „drugą młodość”. Były żywe i widoczne.

Postawy wobec idei społecznych, sytuacja społeczna, role społeczne (7.b.)

Pojęcia zgromadzone w tym klastrze najczęściej odnoszą się do ról społecznych, zawodów. Można sądzić, że w ankiecie słownej sprowokowano pojawienie się takich skojarzeń wymienieniem w poleceniu ankiety przykładu *Chińczyk filozof* (respondenci podali odpowiednio Francuz *filozof*, Niemiec *filozof*), ale z drugiej strony, fakt, iż w odpowiedziach na niektóre bodźce pewne asocjaty pojawiły się zarówno w ankiecie słownej, jak i obrazkowej, skłania do uznania, że w umysłach ankietowanych istniało wyobrażenie o zróżnicowanych, niekiedy zhierarchizowanych społecznościach Innych, w których można zaobserwować jakieś typowe role społeczne, zawody. Niektóre skojarzenia są oczywiste i należą do globalnego kanonu cech stereotypowych: Francuz *kucharz, malarz*, prócz tego *artysta, pieśniarz, śpiewak, muzyk*; Hiszpan *torreador, tancerka, piłkarz*; Chińczyk *sportowiec sztuk walki, mandaryn*. Nie zaskakuje przedstawianie Anglika w uhierarchizowanym świecie monarchii (*królowa, arystokrata, lord*), choć w 2012-S widzimy rozbudowanie klastra o nowe asocjaty (*szlachta, szlachcic, milord*), najprawdopodobniej pod wpływem internetu i serii tzw. memów o szlachcie, które przedstawiają osoby z atrybutami: cylinder, wąs, *monokl* (por. 4.b.), np. *Milordzie, szlachta nie ma bałaganu w pokoju, szlachta ma śliczny dywan z ubrań zasłaniający całą podłogę* [memy.pl; dostęp 13.12.2017].

W poszukiwaniu prawideł dynamicznego kształtowania się wyobrażeń o narodach istotniejsze są jednak przykłady, w których obserwujemy jakąś zmianę, mogącą wypływać z nowego doświadczenia i ewolucji świadomości badanej grupy. Takie przeobrażenie widzimy w wynikach ankiety słownej, które odnoszą się do bodźca Polak. W 1990-S wyobrażona struktura społeczna obejmuje role, które zostały przywołane przez negatywne i właśnie odnoszące się do aktualnej, trudnej ekonomicznie sytuacji (asocjaty *cinkciarz, handlarz, spekulant*), ale już w wynikach 2012-S ich nie ma; pojawiają się za to skojarzenia, które odzwierciedlają układ społeczeństwa w normalniejszej, bardziej ustabilizowanej rzeczywistości: *rolnik/wieśniak, robotnik, nauczyciel*. Potwierdzają

tę zmianę wyniki ankiety obrazkowej 1994-O, w których odnotowano m.in. kilka rysunków człowieka z marginesu, człowieka z awansu społecznego (*vulgo wieśniaka*, któremu *słoma z butów wychodzi* 1994-O-25), zaś w 2012-O *gospodarza domu, człowieka w rodzinie, piłkarza*.

Podobnie jak w innych klastrach istotna jest zmiana w reakcjach na bodziec Niemiec pomiędzy pierwszym i drugim etapem badania. W 1990-S i 1994-O powszechne są reakcje *żołnierz*, *skin*, którym towarzyszą albo inne określenia dotyczące *walki*, *musztry*, albo rysunki osób w mundurach hitlerowskich. W drugim okresie skojarzenie *żołnierz* pojawia się tylko w 2012-O i jest ono wówczas równie częste jak *piłkarz*, natomiast w 2012-S go brak, w zamian mamy listę wyrażen (w większości raz wymienionych) nazywających prestiżowe zawody czy pozycje: *inżynier* (trzy razy), *lekarz*, *doktor*, *inwestor*, *prezes*, *pracodawca*. Wydaje się, jakby w tym wypadku całkowicie została zerwana ciągłość wyobrażenia o narodzie.

Mamy też przykład odwrotny, dotyczący reakcji na bodziec Rosjanin. Pośród skojarzeń słownych znajdujemy przykłady dowodzące trwania (w czasowym uśpieniu) pewnych elementów wyobrażeń o narodach. W 1990-S i 2012-S widzimy zarówno ciągłość postrzegania Rosjan w sposób typowy dla polskiej kultury już od XVII w. (NIEWIARA 2006a) jako chłopów (*chłop*, *kołchoźnik*, *wieśniak*, *burak*), *żołnierzy* (potwierdzone w 1994-O i 2012-O), jak też zauważamy w 2012-S wzrost liczby asocjacji o nowe elementy, związane ze specyfiką nowej rzeczywistości: *mafioso* (potwierdzone w 1994-O). Jednocześnie jednak nieoczekiwanie trafiamy w 2012-S na wyrażenia *akrobata*, *marynarz*, które wydają się bardziej pasować do pierwszego kroku ankiety w roku 1990-S, gdy jeszcze w miarę żywe były wyobrażenia o radzieckich matrosach, a i cyrk radziecki ze słynnymi akrobatami nieraz odwiedzał miasto. Okazuje się, że pamięć o nich jest trwała; można się spodziewać, że dzięki opowieściom starszych. Takiej ciągłości nie zauważamy w wynikach ankiety obrazkowej 2012-O. Znika bogactwo wcześniejszych skojarzeń z 1994-O, dotyczących różnorodności społeczeństwa rosyjskiego, które znało się z książek i filmów, o którym się myślało. Reakcje na bodziec Rosjanin 1994-O to – oprócz wymienionych: *żołnierz* i *mafioso* – też *kagiebi*, *pijonierka*, „*żulik*”, *handlarka/handlarz*, *przemysłowiec*, *tancerz*. W 2012-O pozostaje już tylko *żołnierz*.

Pieniądze. Zamożność (7.c.)

W potocznej komunikacji dość często mówi się o pieniądzu (najczęściej o ich braku), a w perspektywie globalnej myślenie o ustalonej hierarchii narodów wspiera się zwykle kategoriami ekonomicznymi. Młodzież także zwraca uwagę na sprawy ekonomiczne, choć częstość skojarzeń związanych z zamożnością i stosunkiem do pieniądza zależy od typu ankiety. W wizualnej są raczej rzadkie. W ankiecie obrazkowej najwięcej skojarzeń z pieniędzmi pojawia się jako reakcja na bodziec Żyd w 2012-O (6a./13r., czyli więcej niż w 1994-O 3a./3r.). Dotyczą takich elementów jak *pieniądze w skrzyni*, *banknoty*, *klejnoty*, *liczydło*, a dodatkowe dopiski informują, iż Żyd przedstawia się jako *właściciel banku*, *sklepu*, *supermarketu*, a też jako *skąpiec* i *człowiek (dobrego) interesu*. W tym przypadku – podobnie jak w rzadkich reakcjach na bodziec Szkot: *skąpy* – odnotowujemy ślady działania znanego międzynarodowego stereotypu, ustalonego i utrwalanego w żartach, opowiastkach, sztuce bazarowej. Inne wykładniki zamożności pojawiające się na rysunkach są zgrupowane wokół spolaryzowanych pojęć ‘biedny’ – ‘bogaty’ i ‘drogi’ – ‘tani’. W tym pierwszym bardziej aktywny jest biegun ‘biedny’. Bodźce Rosjanin, Polak, Ukrainiec, Kozak przynoszą skojarzenia typu: *bieda*, *brak pieniędzy*, *ubóstwo*, *puste kieszenie*; na drugim biegunie jest bogaty Amerykanin, np. w 1994-O *I love cash*, *dolary*.

Jednak w 2012-O obserwujemy zmianę wyobrażeń dotyczącą różnicy w hierarchii zamożności. O połowę zmniejsza się liczba wpawdnie i tak nielicznych asocjatorów i reakcji wskazujących na wyobrażenie o bogatym Amerykaninie, wrasta liczba reakcji i asocjatorów zgrupowanych wokół pojęcia bogaty Rosjanin. Na rysunkach Rosjanin 2012-O odzwierciedlono nowe skojarzenia: *worki dolarów, milionerzy, bogate osoby, drogie marki ubrań*. Drugi typ skojarzeń w ankiecie rysunkowej dotyczy cen – bardzo niskich chińskich towarów i bardzo wysokich szwedzkich.

O ile w ankiecie rysunkowej podczas przetwarzania bodźca uwagę ankietowanych ściągały elementy inne niż pieniądze, o tyle w ankiecie słownej dochodziły one do głosu częściej. Z wyjątkiem reakcji na bodziec Czech (najwidoczniej wcale nie kojarzący się z pieniędzmi) w pozostałych przypadkach odnotowano liczbę asocjatorów, która w wynikach ankiety 1990-S dla każdego narodu jest na poziomie przeciętnym (w sensie: nie najniższym), natomiast w 2012-S wyraźnie spada. Francuz (7a./10r.→3a./4r.), Niemiec (13a./25r.→3a./12r.), Polak (12a./36r.→7a./20r.), Rosjanin (11a./49r.→7a./28r.); reakcje na Anglika są stabilne (8a./15r.→7a./10r.). Jest to zjawisko ciekawe, wyglądające jak efekt uaktualniania sądów na temat statusu materialnego Innych w wyniku doświadczenia, bezpośrednich obserwacji, albo – co też jest możliwe – wzrostu zamożności własnej, wpływającego na zmianę szacunków cudzego bogactwa, ale i zmianę zainteresowania nim. Reakcja *zakupy* w 2012-S na bodziec Francuz i Anglik może przecież przywołać na myśl zakupy robione „przez nas” we Francji czy w Anglii, co uwiarygadniają wyniki Anglik 2012-O-23, -30 przedstawiające handlową ulicę Londynu, Oxford Street.

W ankiecie słownej ciekawe są pewne paralele. Młodzież wszystkim oprócz Francuzów i Rosjan przypisuje skąpstwo i to w obu okresach badawczych. Bodźce Czech, Anglik, Niemiec, Polak wywołują reakcje *skąpy, skąpiec, skąpstwo*. Mogłoby się wydawać, że o tę cechę pomawia się tych, którzy są bogaci, gdyby nie fakt, że młodzież tak określa też biednych Polaków (2012-S *Polaczek biedaczek*). Wytłumaczenie jest zatem chyba inne, a motywują je określenia z 1990-S: *szeroki gest i zastaw się a postaw się*. One prawdopodobnie wyrażają to, co w stosunku do pieniądza podoba się ankietowanym: gest. Brak tej cechy pośród skojarzeń w 2012-S oceniany jest negatywnie za pomocą pejoratywnych określeń z przeciwległego bieguna cechy: *chytry, sknera, chciwy*.

Wartościowanie w tym klastrze nie przebiega więc według prostego schematu przeciwstawnych cech *biedny* (minus) – *bogaty* (plus), a pokazują to także zmiany asocjatorów podawanych w pierwszym i drugim etapie badania, które z jednej strony kurczą się, gdyż zwykle zmniejsza się ich liczba, a dodatkowo stabilizuje się ich nacechowanie negatywne, por. Francuz 1990-S *dobrobyt, przepych, komfort* → Francuz 2012-S *burżuj*, Anglik 1990-S *kapalista, kapitalizm* → Anglik 2012-S *materialista*, Rosjanin 1990-S *przekupny* → Rosjanin 2012-S *skorumpowany*. Osobno należy potraktować mutację, która jest całkowitą zmianą wyobrażenia, jak w Rosjanin: *nędza, głód, goły, niedożywiony* → *bogaty, bogactwo, skrajny bogacz*; lub naturalny rozwój tego samego wyobrażenia, jak w Anglik: *biznesman, interes, przedsiębiorca* → *manager, człowiek sukcesu*.

Kulinaria. Jedzenie i picie. Wytwory. Technika. Kultura. Sport (8.a., b., c., d.)

Jedzenie, picie, używki (8.a.)

W ankiecie rysunkowej to właśnie w tym klastrze odnotowujemy jedno z najwyższych liczby reakcji: w wynikach 1994-O dotyczy

to reakcji na cztery bodźce (Amerykanin, Francuz, Polak, Włoch), a w 2012-O – na dziewięć bodźców: Amerykanin (wzrost dwuipółkrotny), Anglik, Chińczyk, Francuz, Niemiec, Polak, Rosjanin, Turek, Włoch. Rysunki rejestrują obrazy wyłaniające się w umyśle za pomocą nakreślenia osób trzymających w ręku hamburgery, frytki, puszek coca-coli, filiżanki i dzbanki z herbatą, serwujących na talerzu żaby i ślimaki, sprzedających pizzę, kebab, jedzących ryż itd. lub przez narysowanie odseparowanych elementów: ślimak jako kapelus, rozsypane ziarenka ryżu, butelka wódki.

W ankiecie słownej obserwujemy podobną tendencję wzrostową. Różnica między liczbą reakcji, a także asocjatyw, w 1990-S i 2012-S jest dwu-, trzy-, cztero- a nawet dziesięciokrotna. Asocjaty: Anglik (4→12), Niemiec (4→6), Rosjanin (6→10), Francuz (12→14), ale Czech (10→8) i Polak (9→7). Reakcje: Rosjanin (11→116), Niemiec (10→42), Anglik (26→61), Polak (31→39), na równym poziomie Francuz (113→111), zmniejszone Czech (61→53). Obserwowane zmiany mają różny charakter i przyczyny. Modyfikacja klastra w przypadku bodźca Czech może wynikać ze zmniejszenia kontaktu oraz zainteresowania południowym sąsiadem, dawniej dość często odwiedzany przez młodzież tego regionu Polski (kolonie, obozy zimowe, wycieczki górskie, wyjazdy na zakupy). W przypadku bodźca Polak zmiana liczby asocjatyw jest nieistotna (np. w 2012-S nieaktywne są węzły z 1990-S *jabłko*, *łakomczuch*, ale pozostałe skojarzenia dotyczące *pijaństwa* są niezmiennie obecne), natomiast w odniesieniu do Rosjanina mamy do czynienia z multiplikacją negatywnych reakcji typu *pijak/megapijak*, a do Niemca – ze zwiększeniem reakcji neutralnych: *piwo/piwosz*, *kiełbasa*.

Analiza wyników tego klastra prowadzi do wniosków na temat jego bardzo dużej wyrazistości w odniesieniu do wielu narodów oraz na temat znacznego zwiększenia tej wyrazistości w drugim etapie badania, w 2012-S i 2012-O. Z jednej strony zjawisko to nie dziwi. Tradycyjnie traktuje się potrawy jako składnik danej kultury. Włochów nazywamy *makaroniarzami*, Francuzów *żabojadami*, znamy *barszcz ukraiński*, *rybę po grecku*, *karpia po żydowsku* (Francuzi np. mają pośród swych wypieków *brioche polonaise*, która w Polsce jest nieznana, czy *salade russe*, u nas znaną pod nazwą *sałatki ziemniaczanej*). Sprowadzając problem do kwestii podstawowych, można by powiedzieć, że ze względu na naszą biologię, zwracamy uwagę (także u Innych) na jedzenie i odzienie, potrzebne do życia. Może też dlatego najwyższe liczby reakcji odnotowujemy w przypadku Francuza i jego potraw, jak żaby i ślimaki, dla nas szokujących, niejadalnych. Wyjaśnia to jednak tylko kwestie rudymentalne, jak skoncentrowanie uwagi na potrzebnych do życia elementach, nie objaśnia natomiast wykazanego wzrostu liczby reakcji w omawianym klastrze w 2012-O. Wydaje się, że chodzi tu o poważniejszą zmianę kulturową, która wpływa na kształtowanie się w naszych umysłach wyobrażeń o Innych, a jest związana z tendencjami, które obserwujemy w naszym życiu co najmniej od dwóch dekad, jak wzrost liczby programów kulinarnych w telewizji. Znała jest gospodarczo-ekonomiczna tendencja w Unii Europejskiej do specjalnego honorowania certyfikatami produktów regionalnych, serów francuskich czy szwajcarskich, a nawet polskich (jak oscypki), win, dżemów, kiełbas itd. Wydaje się, że oba zjawiska – choć chyba różne w genezie, a na pewno w formie – kreują wyobrażenia na temat kulinarnej tożsamości kultur. Odpowiada to naszym podstawowym instynktom, nie wymaga adjustacji różnicy punktów widzenia, koniecznych w przypadku tożsamości politycznych, historycznych, nadaje się do łatwego, ale i niegroźnego wyrażania emocji (jak żarty z żabojadów Francuzów czy pijaków Rosjan) i jednocześnie całkowicie spłaszcza i pauperyzuje nasze wyobrażenia o świecie i Innych ludziach.

Wytwory. Technika (8.b.)

W klastrze zgrupowano pojęcia, które w szczególny sposób są związane z daną kulturą i społeczeństwem jako ich wytwory przemysłowe. Tu zatem w reakcjach na bodziec Czech 1990-S odnotowano liczną grupę nazw czeskich produktów spożywczych, odzieżowych, obuwniczych, będących w tamtym czasie obiektem handlu i kontrabandy. Tu wypisano nazwy marek samochodów, a w ankiecie rysunkowej przedstawiano ich symbole. Okazuje się, że są to elementy istotne. Niemieckie i francuskie auta, włoskie i francuskie ubrania, włoskie skutery, amerykańskie sprzęty przemysłu elektronicznego, rosyjskie kałasznikowy są skojarzeniami do nazwy narodowości. Niekiedy mamy do czynienia nie tylko ze wzbogacającym dodatkiem, ale z silnymi powiązaniem o charakterze stereotypu. Niemiec bardzo kojarzyć się musi z walką, wojną, skoro brytyjski pistolet Welrod został w reakcji na bodziec Niemiec 2012-S zaklasyfikowany jako niemiecki. W innych wypadkach wpływ na skojarzenia mają aktualne upodobania młodzieży (np. Hiszpan 2012-O-34 kojarzy się ze znaną wśród młodych ludzi odzieżową marką *Stradivarius*) albo tematy aktualnych wiadomości ze świata (Chińczyk 2012-O-34 prawdopodobnie przedstawia zbudowanie największej na świecie tamy na rzece Jangcy). Zdarzają się też skojarzenia, które są typowe, tradycyjne dla polskiej kultury od wieków, jak reakcje *dywan*, będące skojarzeniami z bodźcem Turek 1994-O i Turek 2012-O.

Kultura (8.c.)

W tym klastrze zebrano nieliczne skojarzenia odnoszące się do literatury, tańca, muzyki, czasem sztuki, architektury oraz niekiedy obyczajów. Mimo niezbyt wysokiej liczby asocjatorów i reakcji widać, że ankietowani, wyobrażając sobie Innych, podają też takie skojarzenia, jak w reakcji na bodziec Rosjanin – elementy kultury ludowej, tańca i muzyki; Francuz i Czech – odniesienia do architektury (*zabytki*, *fontanna* może wersalska, *lew* może praski, *gotyki* francuskie, *barok* czeski); Anglik, Czech – do literatury pięknej (*Szekspir*, *Havel*); Czech – filmów telewizyjnych (*Krtek*, *Arabella*); Polak – poezji (nazwiska samych poetów: *Mickiewicz*, *Kochanowski*, *Szymborska*) i może muzyki Chopina (*fortepian*). Pewne skojarzenia są zbieżne w ankietach werbalnych i obrazkowych: Francuz *malarz*, Niemiec 2012 festiwal piwny *October Fest*, Rosjanin 1990/2012 *tancerz*. W ankiecie obrazkowej najwięcej reakcji w tym klastrze odnotowano przy bodźcu Hiszpan. W obu okresach badania grupują się tu pojęcia związane z muzyką gitarową i tańcem flamenco, a także z tradycyjnym hiszpańskim widowiskiem, *corridą*. Drugie pod względem częstości skojarzeń jest szkockie granie na dudach i, dużo dalej, amerykańskie produkcje filmowe. W ankiecie werbalnej najwięcej asocjatorów i reakcji odnotowano w odpowiedziach na bodźce Czech i Francuz, najmniej – Niemiec. Może to mieć związek z sympatiami kulturowymi, kontaktem z bliską (choćby terytorialnie) kulturą czeską i jej emanacjami tak bliskimi dzieciom i młodzieży jak wymieniany w 1990-S i 2012-S bohater czeskiej bajki animowanej *Krtek*. Dość bogate zestawy skojarzeń odnoszące się do Francuza i Czecha są podobne pod względem kierowania uwagi ku takim dziedzinom sztuki jak muzyka, śpiew, pisanie powieści lub poezji, architektura, ale różnią się stopniem szczegółowości. Młodzież – wprawdzie w nieznacznym stopniu – ale jednak wymienia więcej konkretnych nazwisk, tytułów w reakcjach na bodziec Czech, zdradzając w ten sposób swoją wiedzę, a może i sympatię.

Przeglądając wyniki ankiety werbalnej pod kątem poszukiwania ujawnionych sygnałów wiedzy o kulturze, widzimy, że wyraźnie jest ona mniejsza w 2012-S. Około trzy czwarte reakcji odnoszących się do kanonu światowego dziedzictwa literackiego występuje tylko w 1990-S (ciągłość zachowana jest wyłącznie w reakcjach *Szekspir* i *Mickiewicz*). Skojarzenia zgrupowane w tym

klastrze to nazwiska twórców, jak Anglik 1990-S *Szekspir* i 2012-S *Szekspir, Tolkien*; Czech 1990-S *Hašek, Havel*, w 2012-S *Kafka*; Francuz 1990-S *Victor Hugo, Apollinaire*; Niemiec 1990-S *Nietzsche*; Polak 1990-S *Mickiewicz*, Polak 2012-S *różni pisarze, poeci, np. Mickiewicz, Kochanowski, Szymborska*. Wymienia się dzieła lub ich bohaterów: Anglik 1990-S *Sherlock Holmes, detektyw*; Czech 1990-S *wojak Szwejk*; Francuz 1990-S *dzwonnica* (możliwe skojarzenie z paryską katedrą Notre Dame i *Nędznikami* Victora Hugo albo z jakąkolwiek dzwonnica, czyli elementem architektonicznym); Niemiec 1990-S *Trzej towarzysze* Remarque'a i Willy Sonnenbruch, Niemiec, bohater polskiego dramatu Leona Kruczkowskiego, ówczesnej lektury szkolnej. Podaje się skojarzenia ogólne, jak Anglik 1990-S *sztuka, teatr, kryminał, książka*, 1990-S Czech *pisarz*. W 2012-S częstsze od literackich są skojarzenia związane z bohaterami filmów: Anglik 1990-S *Robin Hood*, 2012-S *James Bond, Tom Felton*; Czech 1990-S *Arabella, Krecik, telewizja*, 2012-S *Krecik, Rumcajs*; Polak 2012-S *Franek Dolas*. Wymienia się także nazwiska muzyków, zespołów, tytuły piosenek aktualnie modnych i znanych, jak czeski *Iwan Mladek* i jego przebój *Jožin z bažin*, nieśmiertelni są *Beatlesi*, ale młodzież wymienia też nazwy nowych zespołów rockowych, stanowiących kanon dla mniejszego grona znawców, jak francuski *Daft Punk* lub szwedzki *Sabaton* (w ankiecie obrazkowej). Jest to duża zmiana i można się zastanawiać, do jakiego stopnia wpłynęły na nią zmiany w programach nauczania.

Sport (8.d.)

Pojęcia zgrupowane w tym klastrze nie są zbyt wyraziste, liczba asocjacji i reakcji – nieliczna, ale dane tu zgromadzone są istotne ze względu na wybór czasu przeprowadzenia drugiego etapu badania w czerwcu 2012 r., motywowany faktem odbywania się w tym czasie rozgrywek piłkarskich Euro w Polsce i na Ukrainie i nadarzającą się okazją do sprawdzenia, czy, i w jaki sposób, wielkie aktualne wydarzenie, które dodatkowo jest bardzo reklamowane w mediach, wpływa na wyobrażenia o narodach. Wyniki badania pokazują, że w jakimś stopniu w umysłach ankietowanych pojęcia odnoszące się do sportu stały się dzięki temu ukierunkowaniu wyrazistsze. W porównaniu z 1990-S w przypadku bodźca Anglik w 2012-S liczba asocjacji i reakcji zwiększyła się trzykrotnie; bodźca Czech – liczba asocjacji wzrosła pięciokrotnie, reakcji dwukrotnie; Niemiec – liczba asocjacji trzykrotnie, reakcji sześciokrotnie; w przypadku bodźców Francuz i Polak odnotowano zmianę od zera do trzech, czterech asocjacji i nawet dziesięciu reakcji; pewien niewielki wzrost zaobserwowano przy przetwarzaniu bodźca Rosjanin. Ciekawe jednak, że pojęcia grupujące się w klastrze Sport w 2012-S niekoniecznie dotyczyły tylko piłki nożnej (*kibic, kibol, piłkarz, rywal/przegrana w fazie grupowej, Podolski, Klose, bramkarz Petr Czech, Terry*). Owszem, tak było w przypadku bodźców Niemiec, Rosjanin, Polak, ale reakcje na pozostałe bodźce tylko w połowie dotyczyły futbolu. Inne w 2012-S to: Anglik: *łucznik, krykiet, rugby*; Czech: *hokeista, narciarz, wyciąg, zawody konne*; Francuz: *wspinacz*. Można to tłumaczyć dwojako. Albo powiększenie w 2012 r. klastra Sport o te pojęcia było związane z przetwarzaniem informacji na temat innego wielkiego wydarzenia sportowego, które odbywało się w lipcu 2012 r. (w miesiąc po przeprowadzeniu ankiety, a więc było już w czerwcu zapowiadane), czyli igrzysk olimpijskich w Londynie, albo oba te wydarzenia (lub jedno z nich) ukierunkowały uwagę i myślenie ankietowanych w ogóle na sportową aktywność czy rywalizację. Silniej widać to w danych werbalnych niż wizualnych, jako że w 2012-O odnotowano głównie ślady aktywowania pojęć odnoszących się do piłki nożnej i właśnie organizacji EURO 2012, jak w przypadku Polaków, Ukraińców (z uwagami niekiedy wcale nie sportowymi, cytującymi domniemane wypowiedzi ukraińskich władarzy miast na temat konieczności usunięcia

z ulic bezpańskich psów przed przyjazdem kibiców: *trzeba zabić psy, bo Euro* – Ukrainiec 2012-O-13). W odniesieniu do innych narodów w 2012-O wielokrotnie się aktywność pojęć *piłkarz*, *piłka nożna* w reakcji na bodziec Niemiec, Hiszpan. Niezmienne z piłką nożną i jej kibicami kojarzony jest Anglik w 1994-O i 2012-O.

W klastrze Sport odnotowano zatem liczne dowody na zależność aktualnych wyobrażeń o narodach od bieżących wydarzeń i mód. Widać to i w innych – niezwiązanych z wielkimi wydarzeniami sportowymi – przykładach, np. w zmianie liczby reakcji przywołujących wschodnie sporty walki w reakcji na bodziec Chińczyk, co trzeba chyba wiązać ze zmniejszeniem się ich popularności w 2012 w porównaniu z latami 90. Podobnie skojarzenie Szwed 1994-O-7 zapewne jest związane z zainteresowaniem mistrzostwami świata w tenisie stołowym, organizowanymi w Szwecji i transmitowanymi w telewizji. Zastanawiająca jest natomiast zmiana w reakcjach na bodziec Amerykanin. Z licznych aktywnych w 1994-O skojarzeń z koszykówką, hokejem, baseballlem, dynamicznym ruchem, w 2012-O nie zostaje nic, ledwie *czarnoskóry czempion* (lekkoatletyczny?) w *okularach* – Amerykanin 2012-O-20. Owa zmiana współgra ze zmianami i w innych klastrach stanowiących wyobrażenie o Amerykaninie. Jej przyczyna jest niejasna.

Polityka aktualna i wydarzenia historyczne (9.)

Klastrę grupuje pojęcia, które odnoszą się do aktywności, które są przedmiotem powszechnie znanej historii, tej dawnej i tej *in statu nascendi*. W obu przypadkach możliwość pojawienia się skojarzeń odnoszących się do tych zagadnień wymaga od badanych pewnej wiedzy z zakresu historii, danych z pamięci kolektywnej, orientacji w bieżących wydarzeniach i zainteresowania. Są to kwestie ważne i dość złożone, które omówione zostaną w rozdziale Pamięć i tożsamość. W tym miejscu warto wspomnieć o sprawach w nim nieuwzględnionych.

Na pewno między wynikami z dwóch etapów badania występują różnice polegające na ogólnie mniejszym w 2012-S i 2012-O zainteresowaniu badanej młodzieży sprawami polityki i historii. W ankiecie rysunkowej w reakcjach na większość bodźców nie-liczne skojarzenia odnoszące się do polityki aktualnej i wydarzeń historycznych w 1994-O stają się jeszcze rzadsze w 2012-O, a w ankiecie słownej zmiany są aż szokująco drastyczne, np. Niemiec 1990-S 29a./125r. → Niemiec 2012-S 16a./42r., podobnie Polak 1990-S 45a./91r. → Polak 2012-S 11a./14r., Rosjanin 1990-S 24a./92r. → Rosjanin 2012-S 12a./19r. Widać, że w 2012-S klastry grupują co najmniej dwa razy mniej skojarzeń, które aktywowane są nawet sześć razy rzadziej. Przyczyny tego faktu są zróżnicowane, ale dane świadczą o tym, że wspólnotowo przeżywana przeszłość i teraźniejszość była dla ankietowanych w 1990-S na pewno ważniejsza.

W odniesieniu do faktów związanych z polityką aktualną za prawidłowość można uznać podawanie jako skojarzeń w ankiecie słownej nazwisk eksponowanych polityków, do których należą przede wszystkim nazwiska urzędujących szefów rządów, prezydentów. Rosjanin 1990-S *Gorbaczow*, Rosjanin 2012-S *Putin*, *W. Putin*, *Władimir Putin*; Anglik 1990-S *Thatcher/pani Thatcher*; Czech 1990-S *Havel*; Niemiec 1990-S *Kohl*, 2012-S *Angela Merkel*; Polak 1990-S *Jaruzelski*, *Mazowiecki*, *Wałęsa*, 2012-S *Donald Tusk*. To zestawienie pokazuje ciekawy rozkład stopnia uszczegółowienia i wyobrażonego dystansu wobec polityków. W 1990-S nie podaje się imion polityków (większy dystans), co w 2012-S jest już faktem. Za najbardziej wyraziste punkty w sieci pojęć zgrupowanych

w kłastrze Polityka trzeba uznać te odnoszące się do polityków rosyjskich. W Rosjanin 1990-S *Gorbaczow* – 16 reakcji, w Rosjanin 2012-S *Putin* – 6 reakcji oraz Rosjanin 2012-O *Putin* – 2 reakcje, podczas, gdy nazwiska pozostałych polityków pojawiały się jako skojarzenia 1–2 krotnie (z wyjątkiem Jaruzelski, Wałęsa, Havel – po 4 reakcje). Można sądzić, że w jakimś stopniu odzwierciedla to wyobrażenie o Rosji i jej polityce jako mającej największy wpływ na geopolityczną sytuację Polski. Odzwierciedlają to też także skojarzenia dotyczące istotnych wydarzeń współczesnych. Asocjat bodźca Rosjanin 1990-S *pieriestrojka* (13r.) wystąpił dwukrotnie częściej niż asocjat do bodźca Niemiec 1990-S *zjednoczenie* (6r.), choć oba dotyczyły bardzo ważnych, zmieniających oblicze Europy wydarzeń.

Przeszłość, historia są reprezentowane raczej w postaci skojarzeń dotyczących nie tyle osób, ile wydarzeń, głównie wojen i to tych najbliższych, a zatem drugiej wojny światowej, wojny bolszewickiej, stanu wojennego, lecz i tutaj skojarzeniami są nazwiska wodzów lub polityków, którzy jawią się jako typowi reprezentanci przeszłości. Są to w reakcji na bodziec Anglik 1990-S *Churchill, Nelson*, w reakcji na bodziec Francuz 1990-S, 1994-O, 2012-O *Napoleon*, w reakcji na bodziec Rosjanin 1990-S *Kutuzow, Stalin*, w reakcji na bodziec Niemiec 1990-S *Otto, Fryderyk, Adolf Hitler*, w 2012-S dodatkowo *Goebbels*. W tym zestawie trochę zaskakująco pojawiają się postaci czeskich religijnych bohaterów: *św. Wacław* i *Jan Hus*. Możliwe, że wymienione w badaniu osoby były w umysłach respondentów prototypowymi reprezentantami narodu, przy czym chodziłoby raczej o taką interpretację prototypu, która nie odnosi się do najlepszego egzemplarza danej kategorii, ale do egzemplarza najlepiej znanego. W nielicznych danych dotyczących zapamiętanej przeszłości wybór akurat tych postaci wydaje się znaczący.

Obraz czy słowo? Wyobrażenia o narodach jako reprezentacje poznawcze

Analiza porównawcza wyników ankiety wizualnej i werbalnej wykazała niejednokrotnie zarówno pewne odmienności, jak i – częściej – podobieństwa, wyobrażeń o narodach przekazywanych w toku badania za pośrednictwem słowa lub rysunku. Kuszące jest podjęcie próby bliższego przyjrzenia się uzyskanym danym i zastanowienie nad udziałem w tworzeniu konceptualizacji kulturowych danych językowych i wizualnych, ich wzajemnym zależnościom, korelacjom.

Wspominaliśmy na wstępie naszych rozważań, iż w ramach teorii umysłu ucieleśnionego uważa się, iż na dany schemat wyobrażeniowy (np. konstruuący wyobrażenie o narodzie) składają się liczne obrazy zmysłowe, dzięki dyspozycjom mentalnym wyłaniające się w naszym umyśle w procesie myślenia, przetwarzania danych. Antonio Damasio – którego koncepcję umysłu jako procesu sterowanego markerami somatycznymi można wykorzystać do wyobrażenia sobie sposobu działania kultury – mówiąc o reprezentacjach rzeczywistości w umyśle człowieka, posługiwał się terminem *obraz*, odnosząc go do obrazów wizualnych, słuchowych i innych zmysłowych. Sądził, że obrazy poprzedzają słowa. Na dowód przytaczał wcale niemałe autorytety, jak wyznaczenie Alberta Einsteina:

Słowa czy język, pisany czy mówiony, zdają się nie odgrywać żadnej roli w mechanizmie myślenia. Wydaje się, że jednostkami psychicznymi, którymi posługuje się myśl, są pewne znaki oraz bardziej lub mniej jasne obrazy, które mogą być „na zawołanie” odtwarzane i łączone. Oczywiście pomiędzy tymi elementami i odpowiednimi pojęciami logicznymi istnieją pewne powiązania. Jest również oczywiste,

że pragnienie dokonania logicznych powiązań pomiędzy pojęciami jest emocjonalną bazą tej subtelnej gry wykorzystującej wspomniane jednostki (...). Elementy, o których mowa, są w moim przypadku wizualne i... mięśniowe. Konwencjonalne słowa i inne znaki wymagają żmudnych poszukiwań jedynie w drugim etapie, gdy wspomniana gra asocjacji jest już w pełni wykształcona i może zostać przywołana na życzenie (za DAMASIO 1999: 130)⁴⁵.

Stwierdzenie genialnego fizyka zacytowane w pracy Damasia miało posłużyć neurobiologowi za dowód, iż słowa nie mają prymatu w procesach przechowywania i przetwarzania informacji, w procesach myślenia. Gdyby tę myśl potraktować dosłownie i odnieść ją do charakterystyki stereotypów narodów, zaprzeczylibyśmy całej tradycji traktującej stereotypy jako zbiory sądów, opinii, a także wszelkim badaniom, które sprawdzają przypisywanie narodom odpowiednich cech za pośrednictwem przygotowanych przez badaczy list wyrażen językowych. Naturalnie, takie dosłowne spojrzenie zawiera istotny błąd, gdyż nawet w koncepcji umysłu ucieleśnionego, czy w koncepcji enaktywnej, w której schematy i wyobrażenia wyłaniają się w trakcie przetwarzania informacji, słowa nie są wykluczone z ogólnego procesu. Chodzi raczej o to, że, jak napisał Damasio, słowo jest poprzedzone przez obraz, jest zatem wtórne. Koncepcja ta, z pewnością atrakcyjna, prawdopodobnie może zostać zweryfikowana przez neurobiologów albo kognitywistów dysponujących znakomitymi urządzeniami technicznymi, pozwalającymi na badanie mózgu i całego układu nerwowego. W naszym eksperymencie dysponujemy jedynie bardzo ubogimi narzędziami, jakimi są: pomysł przeprowadzenia ankiet werbalnych i wizualnych, grupka badanych osób oraz hipotezy dotyczące modelu umysłu i jego funkcjonowania, a – w konsekwencji – modelu kultury w umysłach jednostkowych ulokowanej. Dlatego, poszukując odpowiedzi na pytanie, w jakiej właściwie postaci przechowywane są w banku pamięci jednostek wyobrażenia o narodach, jak przebiega proces ich wyłaniania się w umyśle w reakcji na bodziec, którym może być np. nazwa narodowości, musimy uwzględnić różne hipotezy, zarówno te, które opowiadają się za udziałem w myśleniu obrazów, jak i te, które nie wyłączają działania słów, a wręcz podkreślają istnienie związków znaczeniowych między obrazami, związków logicznych, afektywnych, które najlepiej wyrażamy za pośrednictwem słów, jak w rozumieniu Wilsona:

(...) pojęcia stanowią węzły lub punkty odniesienia pamięci trwałe. Do wielu z nich odnoszą się słowa języka naturalnego, ale nie do wszystkich. Obraz przywołany z banków pamięci to jedynie przypomnienie. Pełny pamięciowy zapis jakiegoś wydarzenia obejmuje nie tylko same obrazy, ale także odpowiednie związki znaczeniowe, zwłaszcza, gdy towarzyszy im zabarwienie uczuciowe (WILSON 2011: 139).

Poruszany problem dotyczy sposobu kodowania informacji w umyśle i reprezentacji poznawczych, czyli – jak to w podręczniku psychologii poznawczej definiuje Edward Nęcka (NĘCKA et al. 2008: 60) – „umysłowych odpowiedników obiektów – realnie istniejących, jak też fikcyjnych lub hipotetycznych (...)”, które zastępują „sвій obiekt w procesach przetwarzania informacji”, a które w psychologii poznawczej były charakteryzowane w wieloraki sposób. Autor podręcznika akademickiego referuje zmieniające się koncepcje reprezentacji mentalnych. Uznawano je za reprezentacje obrazowe, niemal analogowe fotografie rzeczywistości odbite w umyśle (Stephen Kosslyn), uważano – jak Allan Paivio – że wymagają podwójnego kodowania w postaci przetwarzanych szybko i równolegle imagenów, bazujących na języku obrazów pochodzących z doświadczenia zmysłowego, oraz przetwarzanych szeregowo logogenów, wykorzystujących struktury werbalne; a nawet w koncepcji propozycjonalnej uważano reprezentacje wyłącznie za zbiory sądów (Zenon Pylyshyn). W ujęciu, które nas interesuje najbardziej, uznaje się, iż kodowanie informacji

⁴⁵ Warto tu dodać, że wypowiedź Einsteina może nie dotyczyć kwestii ogólnych, ale szczegółowego przypadku dokonywania odkryć naukowych, jako że cytat pochodzi z książki na temat psychologii wynalazków w naukach ścisłych: J. HADAMAR (1945) *The Psychology of Invention in the Mathematical Field*.

przebiega na różne sposoby, zaś w umyśle obserwujemy obecność wszystkich typów reprezentacji: obrazowych, werbalnych i propozycyjalnych. Istotne jest to, iż w naszych umysłach powstają one i zanikają „w zależności od wymagań sytuacji zadaniowej” (w której istotny jest np. kontekst, „rodzaj napływającej stymulacji”) i naszych „osobistych preferencji” (NĘCKA et al. 2008: 95, 97). Taka propozycja daje bowiem podstawy do analizy zróżnicowanych wyników badań asocjacyjnych rysunkowych i słownych.

Dysponując zebraniem materiałem ankiet obrazkowych i werbalnych, możemy stwierdzić parę faktów. Można sprawdzić, czy ankieta obrazkowa posługuje się wyłącznie obrazem, czy – przeciwnie – można w jej wynikach zaobserwować konieczne kodowanie werbalne w języku naturalnym lub innym symbolicznym (jak w definicji logogenów Allana Paivio; za NĘCKA et al. 2008: 81), czy zebrane dane poświadczają raczej obecność reprezentacji w postaci analogowego odbicia, czy może raczej wskazują na złożony proces mentalnego konstruowania reprezentacji w wyniku przetwarzania różnych co do pochodzenia informacji. Porównanie danych werbalnych i obrazkowych pozwoli także ustalić, czy badane z punktu widzenia imagologii etnolingwistycznej „zbiorowe wyobrażenia o narodach”, „stereotypy narodów” są „wyobrażeniami” w sensie psychologii poznawczej, tzn. czy przejawiają cechy „nietrwałej struktury poznawczej”, czy może są dowody na to, by traktować je jako reprezentacje pojęciowe, pojęcia, a więc struktury trwałe. Stwierdzenie obecności podwójnego kodowania kulturowego, referencjalnego kodowania werbalnego i obrazowego, potwierdzi uznanie „zbiorowych wyobrażeń o narodach” za struktury trwałe, a tym samym usankcjonuje ich status jako znaczących konceptualizacji kulturowych.

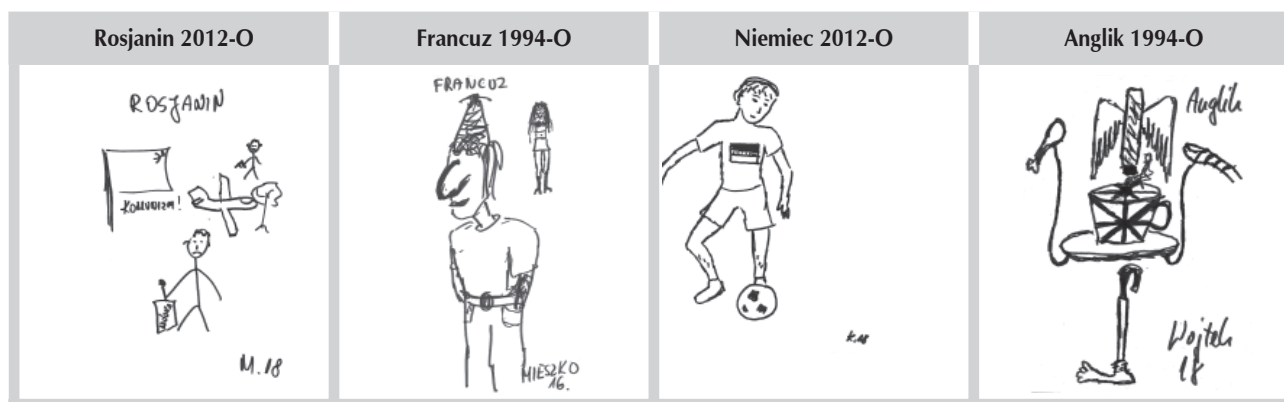
*

Różnica w słownym i obrazkowym przedstawianiu jest widoczna, gdy porównamy sporządzone w rozdziale Badanie i wyniki tabelę, za pomocą których próbowano unaocznąć zgrupowanie elementów wyobrażeń o narodach w sieci pojęć. Widać, iż w części dotyczącej obrazków skromne w porównaniu z wynikami ankiety słownej lub w ogóle nieobecne są klastry grupujące pojęcia z domeny psychiki, emocji, nastawień, postaw. Przyczyn tego faktu należy upatrywać w specyfice samego eksperymentu, co dotyczy etapów przygotowania, wykonania oraz interpretacji wyników i ich analizy.

Ze strony badanego ujęcie w rysunku charakterystyki psychicznej, etycznej, ideologicznej jest bardzo trudne i wymaga nie tylko pomysłowości i wyobraźni, których uczestniczącym w ankietach uczniom nie brakowało, ale także umiejętności, które należy wykształcić, np. biegłości w rysowaniu, w syntetycznym przedstawianiu treści w dziele plastycznym. Tu ważna jest rola szkoły, systemu edukacji. Porównanie wyników 1994-O i 2012-O powinno uwzględnić fakt, iż w programach szkolnych liceum na pierwszym etapie badania figurowały zajęcia z wychowania plastycznego, a w KLO im. Jana Bosko przedmiotu tego uczyli absolwenci ASP, m.in. artysta rzeźbiarz Wojciech Dzienniak, istniała wtedy w szkole pracownia rzeźbiarska (ceramiki artystycznej). Natomiast w 2012 zmodyfikowane programy szkolne zajęcia z plastyki kończyły w gimnazjum, w liceum wprowadzając przedmiot wiedza o kulturze, nastawiony na odbiór, a nie na kreację dzieła artystycznego. W pewnym sensie młodzież zdana była więc na własne podstawowe umiejętności rysowania i opracowywania tematu. Różnicę chyba widać, choć oczywiście w wynikach obu etapów badania zdarzają się prace osób bardzo utalentowanych. Ostateczny kształt wyników ankiety rysunkowej zależy jednak od istoty samego badania i jest związany z sytuacją, w jakiej został postawiony badany.

Osoba uczestnicząca w ankiecie rysunkowej musiała w krótkim czasie podjąć decyzję, co narysuje i jak skomponuje rysunek. Zakładamy, że podobnie jak w asocjacyjnej ankiecie słownej w odpowiedziach ankiety obrazkowej uzyskujemy pierwsze skojarzenia. Jednak pamiętając o tym, co twierdził Paivio, że logogemy przetwarzane są szeregowo, liniowo, rozumiemy, że osoba, która

w ankiecie werbalnej miała podać w odpowiedzi słowa, po prostu zapisywała je po kolei, w takim porządku, w jakim przychodziły jej do głowy. Inaczej jest, gdy mamy do czynienia z przetwarzanymi równolegle obrazami (imagenami). Tu spośród wielu jednocześnie wyłaniających się obrazów można było wybrać jeden i narysować go, można też było próbować narysować kilka, a może nawet wszystkie, które przysły do głowy. Można było spróbować je przedstawić linearnie, rysując jeden po drugim, zaczynając od lewej strony góry kartki, co się czasem zdarzało (por. 2012-O Amerykanin-34, Niemiec-29, Polak-32), można było narysować jako główny jeden element, ten, który był najwyrazistszy, i ewentualnie uzupełniać rysunek o inne. Można było wreszcie, co wydaje się najtrudniejsze, przedstawić wszystkie skojarzenia w postaci artystycznej syntezy. W Zestawieniu 17 umieszczono przykładowe rysunki z 1994-O i 2012-O, które reprezentują różne typy sposobów obrazowania.

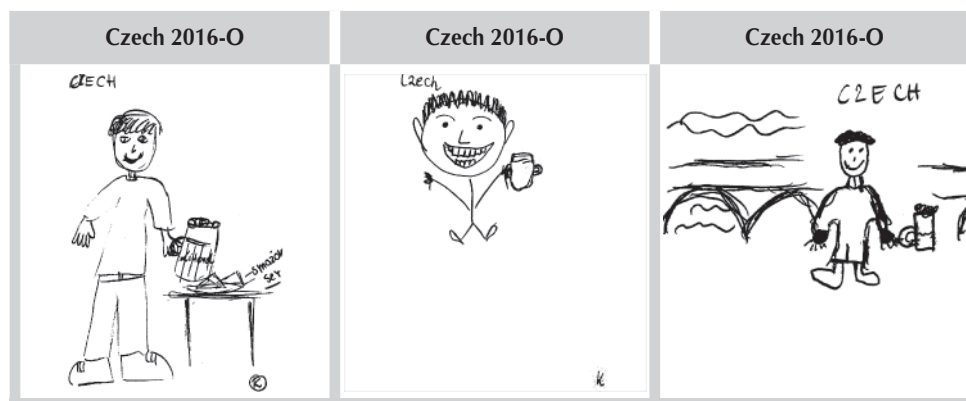
Zestawienie 17. Warianty skomponowania rysunku i uporządkowania danych

Na rysunku Rosjanina 2012-O utrwalono kilka równorzędnych aktywnych obrazów składających się na wyobrażenie o tym narodzie. Jeden dotyczy ideologii komunistycznej radzieckiego państwa (*komunizm* i flaga ZSRR z nieudaną próbą narysowania godła: sierp i młot). Dwa być może odnoszą się do pewnych wydarzeń historycznych: umiejscowiona w Rosji pod Smoleńskiem katastrofa polskiego samolotu w 2010 r. (na rysunku samolot uderza w drzewo, zapewne w brzozę), człowiek z pistoletem może natomiast przywołać na myśl mord w Katyniu wiosną 1940 r. I w końcu smutna osoba z butelką wódki to pijak. Reakcja na bodziec Francuz 1994-O jest już prostsza i odzwierciedla pewien scenariusz, jeden z wielu, ale narzucający się. Oto przedstawiono nonszalanckiego mężczyznę z rękami w kieszeniach, w czapce frygijskiej, z wielkim nosem, prawdopodobnie сутенера prostytutki usytuowanej w tle. Rysunek Niemca 2012-O już całkiem jednoznacznie ukazuje prototypową postać piłkarza z flagą w narodowych barwach na koszulce, zaś reakcja na bodziec Anglik 1994-O jest złożoną konstrukcją, której elementy – nawet trudne do rozszyfrowania – symbolicznie syntetyzują wyobrażenie o Angliku za pomocą złożenia w rysunkową całość typowych obrazów napływających z banku pamięci: człowieka (bosa stopa), parasola, małego stolika kawowego, filiżanki, herbaty (sznureczki nawinięte na łyżeczkę i woreczek wyciśniętej herbaty), flagi Union Jack, cygara oraz niepewnego co do funkcji elementu, tj. skrzydła (czy nie *Royal Air Forces*?). Ta różnorodność kompozycji dla każdego z rysunków jest ważna, ukazuje wyrazistość, czasem bogactwo – niekiedy prze-

ciwnie: ubóstwo – indywidualnej reprezentacji mentalnej. Nie jest ona jednak tylko jednostkowa. Powtarzalność elementów na rysunkach (*herbata, ryż, swastyka, sierp i młot*), udokumentowana w poprzednim rozdziale w zestawieniu wyników ankiety rysunkowej, przekonuje, że mamy tu do czynienia z trwalszymi konceptualizacjami kulturowymi charakterystycznymi dla badanej grupy.

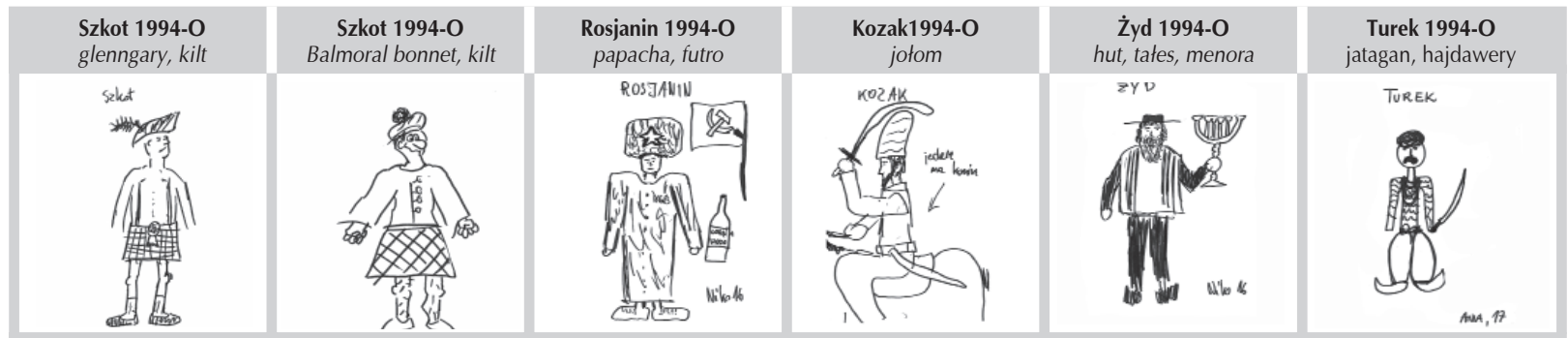
Interpretator, który dokonuje analizy wyników badania rysunkowego i przekłada język obrazu na język słowa w celu opisanie indywidualnych reprezentacji mentalnych, a w konsekwencji: konceptualizacji kulturowych, musi zmierzyć się z trudnością zidentyfikowania cechy, a potem nadania jej właściwej nazwy. W wielu wypadkach można mieć wątpliwości co do intencji autora rysunku. Oto przykład: Anglik. Cała seria rysunków przedstawia go jako ubranego w eleganckie garnitury, zapięte na guziki blezery, ze spodniami zaprasowanymi w kant itp., co np. całkowicie kontrastuje z rysunkami Amerykanina ubranego w T-shirty, bluzy, szorty, dresy z niedbale podwiniętymi nogawkami spodni itd. Przedstawienia te zawierają liczne i różnorodne informacje. Na pewno taką, że Anglik ubiera się w konkretne stroje, może taką, że jest *pedantyczny* w doborze ubioru, *schludny*, *czysty* (*czyścioszek*), ale jest też możliwe, że młodemu człowiekowi osoba w narysowanym stroju wydaje się *sztywna*, *nudna*, a w końcu także: *dziwna*, *staroświecka*. Które z tych określeń można lub należy wybrać? Trudno rozstrzygnąć. W przypadku, gdy mamy dane z porównywalnej ankiety słownej, można spróbować dopasować dane werbalne i wizualne, czyli porównać dwie listy: proponowaną przez interpretatora ankiety wizualnej (jak podane wyliczenie przymiotników ewentualnie identyfikujących cechy wyobrażenia o Angliku na podstawie cech jego ubioru na rysunku) i zbiór asocjacji werbalnych uzyskany w badaniu. W naszym przypadku potwierdzimy w ten sposób cechy *konserwatywny* i *tradycyjny*, nawet *nudny*, ale nie potwierdzimy cech takich jak *czysty*, *czyścioszek*, *schludny*, gdyż nie pojawiły się one w reakcjach na bodziec Anglik w ankiecie słownej. Również w przypadku zaprezentowanych w Zestawieniu 17 rysunków znajdujemy odpowiedniki słowne w ankietach 1990-S i 2012-S tylko dla niektórych zauważonych asocjacji obrazkowych: Rosjanin – *pijak*, *Smoleńsk*, *samolot*, *Katyń*; Francuz – *erotyczny*, *erotoman*, *nonszalancki*, *nos*; Niemiec – *piłkarz*; Anglik – *parasol*, *herbata*, *patriota*. Nie uda się jednak w ten sposób potwierdzić poprawności rozpoznania wszystkich elementów; nie ma w ankiecie słownej określeń wprost *sutener* i *prostytutka*, *czapka frygijska*, brak podpowiedzi co do skrzydeł lub cygara na rysunku Anglika. Na szczęście, niekiedy zadanie jest znacznie łatwiejsze, co można zobaczyć, porównując wyniki ankiety słownej na temat wyobrażenia Czecha z rysunkami uzyskanymi w badaniu dopełniającym z roku 2016 *Narysuj Czecha* (zob. Zestawienie 18).

Zestawienie 18.
Odpowiedzi na polecenie
Narysuj Czecha
w ankiecie uzupełniającej 2016-O

Na rysunkach dominują dwa elementy (*uśmiech i piwo*), przy czym uśmiech jest tak szeroki, że właściwie można go określić jako śmiech. Jest to trwały element polskiego stereotypu Czecha. Również w naszych ankietach słownych pośród najczęstszych skojarzeń z bodźcem Czech znalazły się w 1990-S i 2012-S *piwo, piwosz, piwożłop, piwowar* oraz cała seria wyrażen kojarzących się ze śmiechem, wesołością: *wesoły, wesołek, wesołkowatość, zabawny, śmieszny, śmieszek, uśmiechnięty*. Właściwie możemy się zastanawiać tylko nad tym, czy powstanie tych rysunków nie było jakoś dodatkowo motywowane, np. skojarzeniami, które można wyrazić za pomocą przymiotników *przyjazny, sympatyczny, miły* czy ogólniejszą perspektywą kojarzenia Czecha i kultury czeskiej ze śmiechem, tym aprobującym i tym wyśmiewającym, a tu pasują i takie asocjaty z listy skojarzeń uzyskanych w badaniu werbalnym, jak *komedie* (filmowe), często niezbyt zrozumiałe, jak w *czeski film, nikt nic nie wie*, i takie jak *śmieszny język*, czy też pamięć brzmienia wdzięcznie śmiejącego się bohatera ulubionej bajki dla dzieci *Krecika*.

Na podstawie obserwacji przedstawionych przykładów możemy powiedzieć, że w dużym stopniu istnieje korelacja między wynikami ankiety obrazkowej i słownej, choć nie zawsze potrafimy ją udowodnić. Niekiedy wydaje się, że nawet sami ankietowani rysujący pewne elementy być może nie umieliby ich nazwać, a tylko przechowali je jako obrazy mentalne w banku pamięci i podczas ankietowania uaktywnili. W ankietach rysunkowych dotyczyło to szczegółów stroju czy uzbrojenia niektórych postaci, tak znakomicie odmalowanych, że nie mamy wątpliwości, co zostało narysowane. Dobrymi przykładami są nakrycia głowy: angielska *bermyca*, szkocka furażerka *glenngary* i beret *Balmoral bonnet*, ukraińskie/kozackie *kuczma* i *jołom*, rosyjska *papacha* i *czapka uszatka*, polska *konfederatka*, a z innych elementów: polski szlachecki *żupan*, żydowski *tales* i *menora*, tureckie *hajdawery*, czy (z broni białej) turecki *jatagan* (bez jelca), kozackie *spisy* (zob. Zestawienie 19).

Zestawienie 19. Strój jako element dystynktywny różnicujący wizualne przedstawienia narodów

Czy zatem w tych rysunkach znajdziemy dowód, że obraz wyprzedza słowo, jak chciał Damasio? Chyba dla wielu z podobnych elementów współczesna polszczyzna w swym podstawowym zasobie słownictwa w ogóle nie zna nazwy. Rysunek jest więc jedynym sposobem przekazania i uzyskania informacji na temat tego, jakie faktycznie obrazy Inných przechowujemy w naszych umysłach, w dyspozycjach mentalnych, które utrwały się wskutek zapamiętania wizualnych przedstawień z filmu, malarstwa, podręcznikowych rycin. Dodatkowo, dzięki tego typu szczegółom, można łatwiej zdiagnozować mentalny dystans wobec poznawanego obiektu. Wydaje się, że rysunki, na których z taką precyzją i znanstwem odrysowano detale ubioru i broni informują

nas o zainteresowaniu młodzieży dla Innych, ciekawości i wiedzy, a to świadczy z kolei o sytuowaniu się raczej w bliskości mentalnej wobec tak przedstawionych narodów, choć niekoniecznie o zawsze pozytywnej postawie emocjonalnej, zdarzają się przecież rysunki, na których z taką szczegółowością przedstawiono rzeczy niemiłe. Oczywiście, słowo także daje informację na temat szczegółowości oglądu, a więc i dystansu poznawczego, co tym bardziej jest możliwe do zauważenia w ankiecie asocjacyjnej, w której badani sami podają nazwy, a nie wybierają je z listy. Uzyskujemy wtedy słowa, świadczące o różnym dystansie emocjonalnym, bliższym, przychylnym i dalszym, od-pychającym, np. w określeniach pozytywnych (o Francuzie 1990-S po francusku *génial*) i negatywnych (o Niemcu *skurczybyk*, *wredny*), wprost wyznaczające dystans przestrzenny i emocjonalny (Polak 1990-S i 2012-S *swój*, *najważniejszy*, Anglik 1990-S *daleki*, Anglik 2012-S *ktoś bliski*). Również obserwacja słownictwa z poziomu taksonomicznego podstawowego, szczegółowego czy ogólnego daje wyobrażenie o mentalnej odległości wobec przedmiotu poznania. Możemy na przykład ustalić dystans mentalny wobec różnych narodów, analizując słownictwo zgrupowane w danym klastrze i odnoszące się do jakiejś domeny poznawczej. Asocjaty z dziedziny sportu informują o większym dystansie mentalnym wobec Rosjanina 1990-S (jako że ankietowani wymienili tylko termin z poziomu ogólnego *sport*), ale już skojarzenia do innych bodźców, będące terminami z poziomu podstawowego i szczegółowego dają wyobrażenie o większej mentalnej bliskości (jak w Anglik 1990-S *serf*, Czech 1990-S *hokeista*, a nawet Niemiec 1990-S *Katerina Witt*). Są to dane ciekawe, ale podobnych analiz zwykle się nie przeprowadza ze względu na ich żmudność, być może mało efektywne rezultaty, a i fakt, że niezbyt nadają się do opisu przymiotników, które zwykle stanowią podstawę badania ankietowego na temat stereotypów narodowych. Na rysunkach informacje na temat dystansu mentalnego, szczegółowości oglądu obiektu poznania, jakim jest kategoria ‘dany naród’, są natomiast jasno widoczne, podobnie jak wszystkie odzwierciedlone na nich szczegóły. Nie oznacza to jednak, że należy opowiedzieć się za jedynie wizualną naturą wyobrażeń o narodach. Mamy tu raczej do czynienia z podwójnym kodowaniem i przetwarzaniem bodźców, a więc także językowym. Również w rysunkach objawia się to na wiele sposobów.

Spójrzmy przykładowo na rysunki przedstawiające Niemców 1994-S (zob. Zestawienie 6a). Widzimy, że rysunki odzwierciadlają wstępne kategoryzacje przez prototyp, schemat, rolę⁴⁶. Respondenci spośród wielu możliwości wybrali historyczną postać Adolfa Hitlera [rys. 1, 2], członka NSDAP [rys. 3, 4], typową rolę żołnierza z karabinem [rys. 11], skina w specyficznym stroju i z ogoloną głową⁴⁷ [rys. 14–16], urzędnika z teczką [rys. 19], Bawarczyka w stroju regionalnym [rys. 12, 13], piłkarza lub kibica piłkarskiego z flagą i piłką [rys. 18]. Do tych pierwszych skojarzeń, pierwszych obrazów dodano inne elementy: do urzędnika z teczką – auto marki Mercedes [rys. 19], do żołnierza – kielbasę [rys. 8], do Bawarczyka i in. – kufel z piwem [rys. 9, 10, 12]. Poza obrazami umieszczono też symbole niewerbalne: swastykę [rys. 1–14 i in.], znaczki marek samochodowych: Opel, Volkswagen, Audi, Mercedes [rys. 17, 19, 31], krzyżyki, symbolizujące śmierć narysowanych osób [rys. 5]. Pojawiły się także elementy językowe. Dowodzą one poczucia odrębności językowej *Ich heisse* [rys. 23], w tym w warstwie brzmieniowej: *Schwarze Katzen*, *Kratzen* [rys. 17], pamięci o faktach historycznych: *Gott mit uns* – napis na niemieckich żołnierskich pasach z czasów II wojny światowej [rys. 31], *Arbeit macht frei* – napis nad bramą niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz [rys. 6], okrzyk *Schnell!!!* – prawdopodobnie ślad językowy zapośredniczony z filmów wojennych [rys. 5], przypomnienie nazw niemieckich czołgów i samolotów wojskowych:

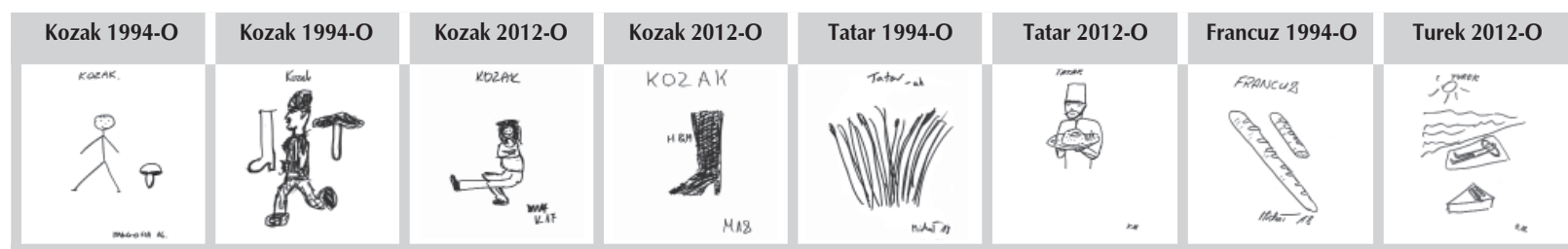
⁴⁶ Na temat kategoryzacji przez prototyp, schemat i rolę w polskim stereotypie Rosjanina zob. w NIEWIARA (2006a); por. też HINTON (2000).

⁴⁷ Aktualizacja obrazu ważnego ze względu na bezpośrednie doświadczenie młodzieży, która w tym czasie miała częsty kontakt z młodzieżą niemiecką podczas tzw. „wymiany szkolnej”.

Tiger, Opel und Messerschmidt [rys. 31]. Na innych rysunkach napisy w kodzie werbalnym spełniają funkcję objaśniającą, por. dopiski: *flek* ‘kurtka skina’ [rys. 16], *Wurst* na trzymanej przez żołnierza kielbasie [rys. 8], a czasem wyrażają ogólne refleksje – *trochę przykre wspomnienia* [rys. 6] – które, jak się prawdopodobnie wydawało badanemu, łatwiej było wyrazić za pomocą słowa niż obrazu.

Rysunki uwidaczniają zatem różnorodne ślady języka w reprezentacjach mentalnych i nie mamy wątpliwości, że są to ślady równoległego przetwarzania danych zarówno wizualnych, jak i werbalnych. Niemniej jednak pozostaje pytanie, jakie konstrukcje językowe rzeczywiście przetwarzane są równocześnie z danymi obrazowymi, czy dotyczy to wszystkich danych językowych, czy tylko niektórych? Czy może są takie, które nawet wyprzedzają skojarzenia obrazowe i je wywołują⁴⁸?

Ślady albo dowody uprzedniego przetwarzania bodźca słownego obserwujemy przede wszystkim w tych rysunkach, które ujawniają świadomość wieloznaczności słowa-bodźca (*nomen proprium*, nazwa narodowości – *nomen appellativum*, metafora słownikowa). Polecenie *Narysuj Kozaka* wywołało 24% reakcji w postaci rysunków nie człowieka, lecz *kozaka*: ‘grzyba’, ‘buta z wysoką cholewką’, ‘chojraka, człowieka śmiałego’, ‘tańca ukraińskiego’. Polecenie *Narysuj Tatara* w 13% ankiet dało odpowiedzi motywowane nazwami pospolitymi: *tatar* ‘danie tradycyjnej kuchni polskiej z surowego mięsa’ oraz *tatarak* nazwa rośliny. Jednak przy innych bodźcach brak już tak wysokich wyników. Mamy tylko pojedyncze reakcje przy innych bodźcach: *francuz* – rysunek bułki paryskiej albo rysunek trójkątnego serka z fabryki w Turku opalającego się/„smażącego się” na plaży. A przecież możliwe było narysowanie gry planszowej o nawie *chińczyk*, składanej kanapy *amerykanki*, kawy zbożowej *Turek*. Ich nazwy nie są jednak tak popularne w polszczyźnie potocznej jak wymienione *kozak* i *tatar*, a chyba właśnie frekwencja użycia spowodowała, że w tych wypadkach słowo wpłynęło na obraz (zob. Zestawienie 20).

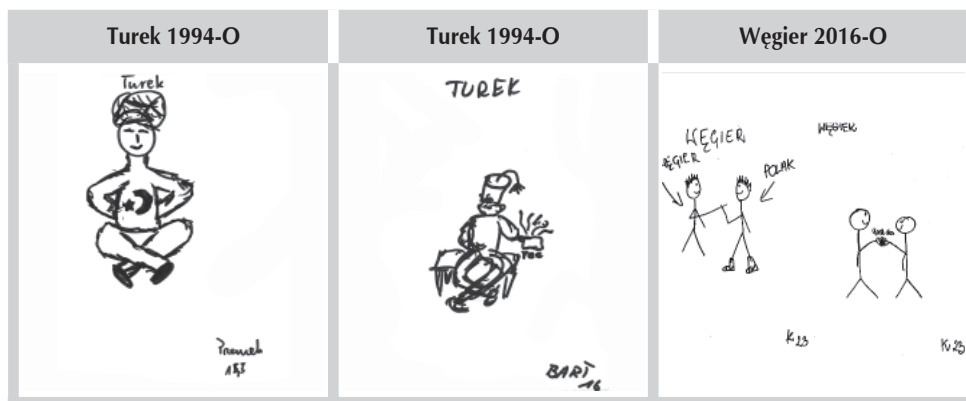
Zestawienie 20. Rysunki inspirowane skojarzeniem bodźca z nazwą pospolitą *kozak*, *tatar*, *tatarak*, *francuz*, *ser z fabryki w Turku*

Wpływ na projekt i kształt rysunku miały także utrwalone w polszczyźnie wyrażenia frazeologiczne, ale tylko dwa bez wątplenia można określić jako całkowicie determinujące obraz: *siedzieć po turecku* (Turek 1994-O-8, -13, -14, -25) oraz *Polak, Węgier – dwa bratanki* (w ankiecie uzupełniającej z 2016 r.), a więc znów wyrażenia, których używamy w języku potocznym dość często, gdyż w polszczyźnie pewien sposób siadania ze skrzyżowanymi nogami nazywamy właśnie siadaniem *po turecku* (tu znacząca zmiana, np. w Turek 2012-O-4, świadcząca o zaniku tego tradycyjnego polskiego wyrażenia i wyobrażenia), zaś dziewiętnastowieczne powiedzenie z czasów Wiosny Ludów *Polak, Węgier – dwa bratanki i do szabli, i do szklanki* z jakiegś nawet

⁴⁸ Szerzej na ten temat w NIEWIARA (2017), skąd pochodzi większość zamieszczonych w tym fragmencie analiz.

trudnej do wytłumaczenia przyczyny, zważywszy choćby na odmienność języków, jest wciąż powszechnie znane i Polakom, i Węgrom (tym drugim w wariancie *Lengyel, magyar – két jó barát, együtt harcol, s issza borát*); zob. Zestawienie 21.

Zestawienie 21.
Rysunki
inspirowane frazeologizmami
siedzieć po turecku
i *Polak, Węgier dwa bratanki...*

Możliwe, że na szybką aktywację obu frazeologizmów w odpowiedzi na bodziec Turek 1994-O i Węgier 2016-O miała wpływ ich prosta i czytelna forma wewnętrzna, na którą składają się proste pojęcia i odpowiadające im komponenty werbalne: *brat*, *siedzieć*, łatwo wywołujące w umysłach użytkowników języka polskiego czytelnie motywowany obraz (por. BARANOW 2017), który dodatkowo łatwo narysować. Relacja braterstwa pomiędzy Polakami i Węgrami została zaznaczona poprzez usytuowanie sylwetek ludzkich naprzeciw siebie, wzajemne podanie rąk (dodatkowo zapisano: *uścisk dłoni*), zaznaczenie na twarzach uśmiechów oraz narysowanie takich samych fryzur (?). Konieczność lub potrzeba wyróżnienia Polaka poskutkowało narysowaniem jego domniemanego atrybutu, czyli skarpetek (możliwe, że białych) noszonych do sandałów – aktualnego, znanego obiektu żartów bądź utyskiwań Polaków na temat siebie samych. Warto zauważyć, że na obrazkach została zaprezentowana tylko pierwsza część ustabilizowanego frazeologizmu (*dwa bratanki*), pominięto natomiast odniesienia do elementów z drugiej części wyrażenia *do szabli* (upodobanie do walki) i *do szklanki* (upodobania do picia wina), które były dawniej znacznie bardziej czytelne niż współcześnie.

W wynikach ankiety obrazkowej znajdujemy jeszcze jeden typ odpowiedzi, o których można by sądzić, że są wynikiem przetwarzania danych werbalnych. Chodzi o rysunki, które mogły powstać pod wpływem skojarzenia wywołanego związkiem o charakterze zestawienia, nawet terminologicznego, oraz połączenia łączliwego⁴⁹, jak np. możliwe do aktywacji terminy: *kapusta włoska*, *makaron włoski*, *chiński jedwab*, *kamień czeski*, *szkło czeskie*, *bracia czescy*, *francuskie cięcia* (w krawiectwie), *grypa hiszpańska*, *szwedzka stal*, *stół szwedzki* lub łączliwe *francuski szampan*, *królowa angielska*, *turecki tytoń*, *niemieckie auto*, *rosyjski/ruski kawior*.

Ślady skojarzeń z tego typu połączeniami wyrazowymi są na rysunkach dość częste i spodziewane. Niekiedy są reprezen-

⁴⁹ Na temat takich związków z leksyką od nazwy narodu zob. MIKOŁAJCZAK (2000: 107–108), gdzie omawia się m.in.: „1) typowe zestawienia słowotwórcze, np. *owczarek alzacki*, 2) połączenia łączliwe z ustabilizowanymi leksykalnie członami, np. *cywilizacja rzymska*, *obrzędek łaciński*, 3) wyrażenia frazeologiczne, np. *austriackie gadanie*, *meksykańska fala*”.

owane nawet w 100% odpowiedzi oddających wizualną reprezentację danego narodu, jak *szkocka krata* lub, niemal tak samo liczne, *szkockie dudy/kobza*, *szkocka spódniczka (kilt)*; niekiedy, mimo niewątpliwego zadomowienia w polszczyźnie, wpływają na projekt rysunku w mniejszym stopniu, np. *chińskie pałeczki*, *mur chiński*, *hiszpańska bródka*, *stal szwedzka*, *potop szwedzki*. W przypadkach narodów, z którymi polska kultura pozostaje w stałym związku, a także pod ich kulturowym wpływem, obserwujemy stosunkowo regularne odwzorowywanie na rysunku elementów reprezentacji mentalnych, które mogą mieć charakter werbalny i być związkami wyrazowymi. W przypadku Anglika i Francuza dotyczy to około 50% rysunków, na których znajdziemy możliwe skojarzenia z takimi związkami słownymi: *angielska pogoda*, *angielski dżentelmen*, *królowa angielska*, *angielska herbata*, *brytyjski lew*; *wino francuskie*, *francuski szampan*, *francuski ser*, *miłość francuska*. Można sądzić, że wyrażenia te nie są wyłącznie konstrukcjami składniowymi, ale że wykazują silniejsze powiązanie i utrwalenie w polszczyźnie. O brzydkiej pogodzie mówimy niekiedy: *prawdziwie angielska pogoda*; o kimś dobrze wychowanym, że jest *angielskim dżentelmenem*; można zażartować, iż *znamy się z kimś jak z angielską królową*, *my ją znamy, ale ona nas nie*. Wymienione połączenia są najwidoczniej tak silnie utrwalone w języku potocznym, że wpłynęły na pracę umysłu podczas przetwarzania bodźca.

Niekiedy widzimy też na rysunkach ślady przetwarzania takich konstrukcji językowych, co do których ktoś mógłby mieć wątpliwości, czy należałoby je potraktować jako rzeczywiste stałe związki wyrazowe, gdyż np. nie figurują w słownikach frazeologicznych, i tym samym zanegować możliwość ich wpływania na kształt odpowiedzi w ankiecie wizualnej. A jednak własna kompetencja językowa i kulturowa skłania do uznania ich za utrwalone i wyraziste jednostki języka i dyskursu. Oto trzy przykłady z wyników Amerykanin 1994-O i 2012-O: *amerykańskie filmy*, *amerykańska flaga*, *amerykański żołnierz*.

Amerykańskie filmy. Powtarzające się elementy na rysunkach Amerykanin 1994-O-18, -20, -25 i Amerykanin 2012-O-16, -28, -30–32 dotyczą różnych skojarzeń z pojęciem *amerykańskie filmy/amerykański film*: telewizor z postaciami ludzkimi, kamera i klisza filmowa, napisy *Hollywood*, *Disney*, symbol wytwórni Warner Brothers, rysunek z napisem *gwiazdy wielkiego formatu*. Wydaje się, że odzwierciedlają one wyobrażenie o pewnej kulturowej conceptualizacji, która składa się na wyobrażenie o narodzie, a językowo wyraża się za pomocą konstrukcji *amerykański film*, która wchodzi w opozycję z innymi kulturowo utrwalonymi wyrażeniami, np. *amerykański film – ruski film*, Wiemy, że taka opozycja była możliwa w dyskursie polskim sprzed paru dekad: *W telewizji same ruskie filmy*, *puściliby jakiś amerykański film*, co wówczas odnosiło się do przeciwstawienia kina naideologizowanego politycznie, zwykle wojennego (*film ruski*, ewentualnie *radziecki*) i bogato zrealizowanego sensacyjnego kina akcji, ewentualnie westernu (*film amerykański*). W czasach sprzed obecnej globalizacji mieliśmy zresztą takich określeń więcej. W języku potocznym były to nacechowane określenia *radziecki/ruski film* = nuda i indoktrynacja, *amerykański film* = bogata produkcja, sensacja, *czeski film* = niezrozumiałość sytuacji, *szwedzki film* (tzw. *bergman*) = nadmierna intelektualizacja. W terminologii filmoznawczej obowiązywały zaś: *francuska Nowa Fala*, *włoski neorealizm*, *szkoła polska*. Wydaje się, że we współczesnym języku potocznym podobne wyrażenia są używane rzadziej, zamiast *amerykańskie filmy* częściej spotykane jest *hollywoodzkie filmy*; zmieniło się też nacechowanie ostatniego terminu, dziś jest to raczej negatywne określenie komercyjnych produkcji, wciąż jednak z zachowaniem związku z kinematografią i kulturą amerykańską.

Flaga amerykańska. Amerykańska flaga państwowa przedstawiona została na 1/5 rysunków w 1994-O i choć brak jej w wynikach z 2012-O, wydaje się, że połączenie słowne *flaga amerykańska* mogło mieć wpływ na skojarzenia z bodźcem

Amerykanin, tym bardziej, że do polszczyzny zostało zaadaptowane także wyrażenie synonimiczne wobec niego: *gwieździsty sztandar* (tłum z ang. *The Star-Spangled Banner*) – tytuł hymnu amerykańskiego i nazwa flagi państwowej. Znanе są takie fakty, jak zagranie hymnu *Gwieździsty sztandar* przez Jimmy'ego Hendrixa na festiwalu w Woodstock, emocjonalne przywiązanie Amerykanów do flagi państwowej, ozdabianie nią budynków prywatnych, pokoi, a nawet noszenie spodni (u)szytych z flagi amerykańskiej (wprost oddane w Amerykanin 1994-O-13), co jest dla Polaków strojem tyleż zaskakującym, co właśnie kojarzonym z symbolami amerykańskimi; przede wszystkim z odzianym w takie spodnie „Wujem Samem”⁵⁰ – popkulturową alegorią Ameryki – ale też z noszącymi podobną garderobę kontestatorami kultury (dzieci kwiaty, muzycy rockowi). Wszystko to sprawia, że oba wyrażenia – *gwieździsty sztandar* i *flaga amerykańska* – mogą być uznane w języku polskim za połączenia ustabilizowane i wnoszące treści dodatkowe do stereotypu Amerykanina oraz wpływające na jego wizualną reprezentację. Jest to tym bardziej prawdopodobne, że w polszczyźnie dla określenia flagi narodowej czy państwowej istnieją wyrażenia synonimiczne tylko dla flagi polskiej (*biało-czerwona*, jako *substantivum*) oraz dla brytyjskiej (*union jack*, jako cytat z angielszczyzny); ewentualnie można też uznać, że połączenie *czerwony sztandar* jest (było w polszczyźnie sprzed trzydziestu lat) synonimiczne wobec *flaga ZSSR*. Zarówno *biało-czerwona*, jak i *union jack* pojawiły się na rysunkach młodzieży i w 1994, i w 2012. Równie konsekwentnie zaznaczano kolor ciemniejszy, dopisywano słowa *czerwony*, *czerwień* na flagach z godłem *sierpa i młota*, na rysunkach będących reakcją na polecenie: *Narysuj Rosjanina*. Mimo silnych emocjonalnych więzi z kulturą francuską nie powstał w języku polskim odpowiednik francuskiej nazwy flagi: *tricolore*, ale możliwe są użycia *trójkolorowa kokarda* (w historycznych kontekstach w odniesieniu do francuskich barw przypinanych przez uczestników niektórych polskich zrywów powstańczych, np. powstania listopadowego 1830–1831); zaś współcześnie czasami komentatorom sportowym zdarza się używać nazwy *trójkolorowi* w odniesieniu do sportowców francuskich, co można było usłyszeć podczas piłkarskich mistrzostw świata w 2018 r. Nie ma natomiast w polszczyźnie żadnych śladów obecności czy przyswojenia podobnej nazwy czeskiej flagi: *trikolorka*.

Amerykański żołnierz. Rysunki, które mogłyby być inspirowane wyrażeniem *amerykański żołnierz*, obecne są wyłącznie w wynikach ankiety 1994-O. Jeden z nich, Amerykanin 1994-O-22, wydaje się wprost ilustracją do znanej w tamtym czasie piosenki bardzo popularnego w Polsce ormiańskiego (śpiewającego po rosyjsku) pieśniarza, Bułata Okudźawy, zatytułowanej właśnie *Piosenka amerykańskiego żołnierza*. W wersji polskiej, w tłumaczeniu Wiktora Woroszylskiego, jej słowa brzmią tak: „Zatupię

⁵⁰ Postać Wuja Sama (ang. *Uncle Sam*), dziarskiego starszego mężczyzny ubranego w granatowy frak i spodnie w biało-czerwone paski, jeszcze w połowie XX wieku była wykorzystywaną w popularnych karykaturach alegorią Ameryki. Współcześnie pojawia się rzadko, podobnie jak jego brytyjski odpowiednik John Bull, francuska Marianna czy niemiecki Michel.

podkutymi buciorami. / Automat w garść i torba z sucharami. / W ochronną barwę władza mnie ubierze. / Jak dobrze być żołnierzem, żołnierzem”⁵¹. Na rysunku widać, że odwzorowano niemal wszystkie elementy, które mogły się wyłonić w umyśle za sprawą słów znanej piosenki: i buty wojskowe/*bucior*y, i *automat* (karabin maszynowy) i *barwy ochronne* (mundur polowy moro); brak tylko *torby z sucharami*. Trwałość tego obrazu może wynikać także z innych przyczyn, bardziej aktualnych, związanych na przykład z codziennym doświadczeniem oglądania wiadomości telewizyjnych. Trzeba tu wziąć pod uwagę fakt, że osoby ankietowane w 1994 r., wraz ze swymi współczesnymi, doświadczyły po raz pierwszy czegoś, co dziś dobrze znamy, a co dla nich było bardzo szokującą nowością. Nazwano ją wówczas *wojną telewizyjną*, a odnosiło się do transmitowanej na żywo wojny w Kuwejcie w 1991, traktowanej jako wojna amerykańska, jako „opowieść” o amerykańskich żołnierzach, których na żywo można było zobaczyć w akcji militarnej, ubranych w mundury przypominające rysunek Amerykanin 1994-O-22. Wyniki ankiety 1994-O przekonują, że takie współczesne obrazy żołnierzy amerykańskich nakładają się na inne, o których utrwaleniu w umysłach osób badanej próby świadczy Amerykanin 1994-O-23, odnoszący się do różnych wojen toczonych przez Amerykę, ich ofiar, w tym żołnierskich (napisy na nagrobkach: *Berlin, Mexico, Iraq*). Możliwe, że w umysłach osób badanych w 1994-O połączenie *amerykański żołnierz* miało charakter związku łączliwego. Trzeba jednak pamiętać, że w tego typu rozważaniach posługujemy się przede wszystkim introspekcją. Nie mając bezpośredniego dostępu do informacji przetwarzanych w umyśle osoby projektującej i wykonującej rysunek, można tylko zaproponować sposób odczytania wyniku badania, w tym wskazać, które skojarzenie – językowe czy obrazkowe – było szybszą reakcją na bodziec, i na podstawie własnej kompetencji próbować odnaleźć możliwie najobszerniejszy fragment sieci powiązań. Zwykle trudno podać odpowiedź jednoznaczną. Niemniej pewne wnioski z przedstawionych analiz wynikają.

Uaktywnieniu w wizualnych reprezentacjach danych wnoszonych przez konstrukcję językową sprzyja kilka zjawisk. Dużą rolę odgrywa frekwencja związku frazeologicznego w polszczyźnie potocznej, co jest zgodne z ogólną zasadą, iż ścieżka kognitywna często aktywizowana jest najbardziej utwalona, a pojęcie wyraziste. Współczesny Polak częściej rozmawia o grzybach czy butach *kozakach* niż o historycznych *Kozakach*, ludzie naddnieprzańskim; często mówi o *winach francuskich, niemieckich samochodach*. To może wpływać na ustalanie się składników reprezentacji umysłowych. Znaczenie ma także czytelność i zgodność z naturalnymi schematami poznawczymi semantycznej struktury wewnętrznej frazeologizmu. Można uznać, że w zwrotach *siedzieć po turecku* czy *Polak Węgier dwa bratanki* struktura jest prosta, czytelna i nawiązuje do podstawowych, poznawczo zrozumiałych, czynności (*siedzieć*) i relacji (*brat*). Inaczej byłoby np. ze zwrotem *odkryć Amerykę*. Jego semantyczna struktura wewnętrzna charakteryzuje się dużą złożonością (dwa poziomy: dosłowny i metaforyczny), a dodatkowo nie ma prostego schematu poznawczego, który można zastosować do powiązania sensu literalnego i sensu globalnego ‘dowieść czegoś oczywistego’ tego powiedzenia.

Nie bez znaczenia są także czynniki wynikające ze specyficznej sytuacji przeprowadzania badania. Respondenci, będąc w pewnym stopniu pod presją (chęć lub/i konieczność wykonania polecenia), w procesie wyszukiwania informacji mogli ulec podpowiedzi, którą dawało znane wyrażenie frazeologiczne, z powodu braku innych danych w pamięci. Mielibyśmy wtedy do

⁵¹ Zacytowana pierwsza zwrotka piosenki pochodzi z dwujęzycznego wydania poezji Bułata Okudźawy: *Pieśni. Ballady. Wiersze. Cmuxu u песни* (1996).

czynienia z wypełnieniem pustki poznawczej. Frazeologizm lub metafora słownikowa działałyby jako *cliché*, wsparcie/proteza dla wyobraźni wobec konieczności i chęci wykonania zadania przy braku potrzebnych danych. Można też domyślać się, iż niekiedy wybór ścieżki aktywizowanej przez wyrażenie językowe mógł być uznany za sposób zaprezentowania obrazu w sposób bardziej atrakcyjny. W tym wypadku chodziłoby o świadome zastosowanie żartu, paradoksu (*Tatar* ‘człowiek’ i *tatar* ‘danie’), o pochwalenie się znajomością faktów kulturowych, historycznych. Wtedy wyrażenie językowe mogło zostać świadomie wybrane jako podstawa konstrukcji rysunku, dzięki czemu respondent przedstawiał się jako ktoś twórczy i – podobnie jak w Martinetowskiej afirmatywnej funkcji języka – prezentował się w lepszym świetle, zyskiwał wyższy prestiż.

Ogólnie, analiza danych obrazkowych przekonuje, że podejście lingwocentryczne do stereotypów narodów – poszukujące obrazu narodu, wyobrażenia narodu tylko w konstrukcjach językowych – jest ciekawe pod względem dochodzenia do pełnego opisu języka, tekstów, ale tylko częściowo pozwala zrozumieć lub przewidzieć, co mieści się „w głowach” przeciętnych użytkowników danej kultury. Mimo trudu przeprowadzenia badania zbierającego obrazy odzwierciedlające reprezentacje mentalne i niepewności translacji obrazu na słowo, chyba warto prowadzić podobne do opisanego badania, choćby po to, by móc skonfrontować je z badaniami czysto lingwistycznymi. Przedstawione w tym rozdziale przykłady analizy porównawczej danych z ankiet wizualnych i werbalnych pokazują, że zbiorowe wyobrażenia o narodach można uznać za konceptualizacje kulturowe również dlatego, iż na poziomie obserwacji danych przetwarzanych i kodowanych werbalnie i wizualnie zauważamy zarówno powtarzalność cech kodowanych, jak i korelację między obrazem a słowem. W tym sensie wyobrażenia o narodach są strukturami poznawczymi trwałymi. Podlegają one jednak zmianom w procesie ewolucji kultury, o czym traktuje następny rozdział.

Pamięć i tożsamość. Ciągłość i zmiana – dziedziczenie

Przedstawione w poprzednich częściach wyniki badania dały nam dostęp do treści konceptualizacji kulturowych wycinka populacji Polaków, pozwoliły zrozumieć – a przynajmniej zaobserwować – pewne korelacje między kodowaniem i wyszukiwaniem danych słownych i obrazowych, uświadomiły, czy też potwierdziły, istnienie schematów poznawczych wpływających na „wyobrażanie sobie narodów” w odpowiednich, typowych domenach, a także wykazały dominację jednych, jak domena jedzenia, wyglądu, ubioru (w ankiecie obrazkowej) czy psychiki, osobowości, temperamentu (w ankiecie słownej) nad drugimi, jak domena języka, ideologii, religii, ekonomii (w obu ankietach). Są to dane łatwe do wyłuskania i interpretacji, choć niekiedy zaskakujące pod względem swej zawartości pojęciowej, intensywności, a wreszcie kierunków ewolucji. Naszym celem jest jednak coś więcej. Porównanie wyników ankiet przeprowadzanych w różnych okresach umożliwia podjęcie próby zastanowienia się nad kulturowym dziedziczeniem, przekazem pamięci zbiorowej, wreszcie nad powiązaną z tymi zjawiskami tożsamością grupy, która przecież definiowana jest między innymi przez poczucie trwania w czasie – możliwe właśnie dzięki pamięci. W przypadku jednostki jest to oczywiste; w przypadku zbiorowości jest to objaśniane w kategoriach pamięci zbiorowej, a także – specyficznego dziedziczenia kulturowego.

Jak pisał francuski socjolog Maurice Halbwachs, twórca koncepcji pamięci zbiorowej, kształtuje się ona w tzw. społecznych ramach pamięci (HALBWACHS 1925/2008), a to oznacza, że np. w Polsce innymi figurami pamięci zbiorowej mogą posługiwać się Polacy pochodzący z wiosek Kieleckiego, innymi inteligencja warszawska, kaszubszy rybacy, Kresowianie, cieszyńscy protestanci itd. Przynależność do klasy, religii, miejsca, dodajmy, że i grupy wiekowej, inaczej strukturalizuje pamiętany czas i w ramach tej struktury ustanawia inne punkty odniesienia dla tożsamości zbiorowej.

Są to fakty znane i w korzystnym świetle stawiające badaną populację. Mamy tu bowiem – przypomnijmy – do czynienia z uczniami, a więc ludźmi ze względu na wiek jeszcze blisko związanymi ze swoim środowiskiem rodzinnym (które ma wyraźną specyfikę), edukowanymi w tych samych szkołach, przez prawie tych samych nauczycieli, żyjącymi w grupie rówieśniczej składającej się z osób o podobnym pochodzeniu, a więc w życiu codziennym stykającymi się przede wszystkim z lokalnymi wartościami i typem zachowań (co już nie jest oczywiste w populacji studentów, zwykle złożonej z osób pochodzących z różnych środowisk i terenów).

Pamięć

Pamięć i historia, a właściwie ich rozróżnienie, to tematy humanistyki przełomu XX i XXI wieku. Mimo iż zagadnienie pamięci zbiorowej, w przeciwstawieniu do pamięci indywidualnej, zostało zdefiniowane i opisane już w latach 20. XX wieku, dopiero w latach 80. zostało poważnie podjęte przez licznych uczonych. W roku 1980 wydano amerykańskie tłumaczenie pracy Halbwachsa *La mémoire collective* (1950, wyd. amer. 1980); Pierre Nora w latach 1984–1992 opublikował pod swą redakcją w Paryżu wielotomowe dzieło *Les lieux de mémoire*, zawierające eseje na temat francuskich miejsc pamięci, które – w jego koncepcji, przeciwstawiającej historię pierwszego stopnia (historiografia) i historię drugiego stopnia (pamięć) – są „symbolicznymi częstkami dziedzictwa pamiętanego przez wspólnotę”, będąc jednocześnie „punktami krystalizacji kolektywnych autodefinicji”. Mediewista Jacques Le Goff w pracy *Historia i pamięć* (Le Goff 1988/2007) przedyskutował problem historii jako pewnego typu pamięci, filozof Paul Ricoeur (2000/2006) dał wykładnię historyczności człowieka. Niemiecki egiptolog, Jan Assmann (1992/2008), wyodrębnił odmienne w swych funkcjach i przejawach: pamięć kulturową i komunikatywną. W Polsce zagadnienia pamięci zbiorowej od lat promują socjolodzy, m.in. Barbara Szacka, Andrzej Szpociński⁵², a – co dla tła naszych rozważań najważniejsze – problematyka „pamięcioznawstwa” (jak to ujął Wojciech Chlebda) staje się powoli niemal dziedziną etnolingwistyki, jako nauki o tożsamości, więc także i o pamięci (Chlebda 2012). Wymienię tu własną propozycję badania wyobrażeń o narodach jako specyficznych miejscach pamięci Pierre’a Nory (Niewiara 2011), studium gry figurami pamięci zbiorowej w utworze literackim (Niewiara 2019), Jana Kajfosa (2009) poszukiwanie w tekstach folkloru mechanizmów wspólnotowego pamiętania i zapominania, Kamili Biskupskiej (2011) analizę dyskursu pokolenia „przełomu” 1989/1990, przeprowadzoną w kategoriach analizy pamięci zbiorowej, pracę Marty Wójcickiej (2014), poszukującą prawidłowości przekazu i podtrzymywania pamięci w tekście ustnym, liczne teksty publikowane w zainicjowanej przez Jana Adamowskiego i Martę Wójcicką serii „Tradycja dla współczesności”, m.in. w tomach *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*, *Tradycja w kontekstach kulturowych* (Adamowski, Wójcicka, red. 2011 i 2012). Chyba znamienne jest i to, że niemal równocześnie z niniejszą książką ukazuje

⁵² Ważnym osiągnięciem polskich uczonych zajmujących się pamięcią zbiorową jest opracowanie i wydanie kompendium *Modi memorandi. Leksykon pamięci* (Saryusz-Wolska, Traba, red. 2014).

się praca zbiorowa *Pamięć w ujęciu lingwistycznym*, w której autorzy próbują ustalić relację między językiem, pamięcią i kulturą, a tekst wprowadzający jest faktycznie metodologiczną propozycją nowej dziedziny: lingwistyki pamięci, której istota leży w zaimplementowaniu do badań dyskursu ustaleń memorologii (CZACHUR 2018). Zagadnienia te wydają się nie tylko aktualne, ale i ważne.

Trudno przecenić wagę prac, które opisują i komentują pamięć wspólnotową. Bezpośrednio dotyczą one naszej tożsamości oraz tego, jak ona jest kształtowana, zarówno w zgodzie z naszą wolą, wyborami, wartościami, jak i wbrew nim, bo za sprawą działań manipulacyjnych, wykorzystywanych przez instytucje pamięci mające wpływ na społeczeństwo. Również w zgromadzonym materiale z ankiet, pochodzącym z dwóch różnych okresów przełomu XX i XXI wieku, możemy zaobserwować zjawiska świadczące o poważnych zmianach świadomości i stanu pamięci zbiorowej badanej grupy.

Podstawowa informacja dotyczy faktu, iż w ankietach obrazkowych z 2012-O spadła liczba skojarzeń odnoszących się do przeszłości, zaś w ankietach słownych 2012-S, oprócz spadku zainteresowania dla historii, dla dawnej przeszłości – którą można by w pewnym stopniu utożsamiać z Assmannowską pamięcią kulturową (kumulującą tradycję, mającą symboliczny charakter i funkcje mitomotoryczne) – zmniejszyło się też zainteresowanie danymi z domeny pamięci komunikatywnej (biograficznej, podzielanej i tworzonej w obrębie aktualnej „wspólnoty wspomnień”), a więc np. danymi dotyczącymi aktualnych wydarzeń politycznych. Liczba danych, uzyskanych w ankietach obrazkowych, o których można powiedzieć, że w jakikolwiek sposób odnoszą się do przeszłości, do historii maleje stopniowo. W 1994-O stanowią one 23,4% (120 na 512) wszystkich rysunków, a w 2012-O ich liczba spada do 16,8% (94 na 560). W kontrolnych badaniach przeprowadzonych w 2016 i 2017 r. żadna odpowiedź nie dotyczyła ani postaci historycznej, ani jakiegokolwiek innego wspomnienia przeszłości.

Obserwacja tych rysunków, na których odnotowano skojarzenie z przeszłością, przekonuje jednak, że jeśli obraz dawny pojawił się w umyśle, był on dominujący, o czym świadczy sposób przedstawiania elementu historycznego na rysunkach (por. Zestawienie 22). W większości, tj. w 63% przypadków, postać historyczna (np. Niemiec 1994-O-1 *Hitler*), ewentualnie jej emble-

Zestawienie 22.
Zróżnicowanie
usytuowania
postaci
historycznej
na rysunkach
1994-O i 2012-O

Pojedyncza figura ułożona centralnie		Element złożonego rysunku	
Niemiec 1994-O	Francuz 2012-O	Amerikanin 1994-O	Rosjanin 2012-O
			

mat (jak Francuz 2012-O-35 *Napoleon*) została usytuowana centralnie i jest jedynym elementem rysunku, zatem obraz historyczny został wybrany jako najważniejszy (najodpowiedniejszy, może prototypowy) spośród aktywnych obrazów wyłaniających się

z dyspozycji mentalnych; może był pierwszym, a może nawet jedynym aktywnym. Na pozostałych 37% rysunków element historyczny jest jednym z wielu/kilku składników. Chociaż i w tym przypadku zdarza się, że jako składnik złożonej reprezentacji jest on całkiem istotny, jak w narysowanym w stylu czarnego humoru rysunku Amerykanin 1994-O-23, na którym na pierwszym planie przedstawiono typowe skojarzenie: *bułkę hamburgera*, ale przełożoną *mięsem... armatnim*, o czym informują strzałki, wiodące do *liczb ofiar wojennych*, *nagrobki* żołnierzy poległych na *wojnach* w Europie, na Bliskim Wschodzie, rysunki przypominające *atomową hekatombę*. W innym typie rysunków element historyczny jest tylko dopełnieniem, na co przykładem może być bardzo częste dorysowywanie *swastyki* do przedstawień Niemców w 2012-O. Czasami element historyczny jest w pewien sposób zakamuflowany, jak w Rosjanin 2012-O-26, gdzie na rysunku przedstawiono trzy skojarzenia: *wódka*, *flaga Związku Radzieckiego*, *cerkiew*, z czytelnymi odniesieniami do stereotypowego pijaństwa, komunizmu, prawosławia Rosjan (wszystkie są potwierdzone i w rysunkowych, i werbalnych ankietach). Jednak prócz oczywistego symbolu historycznego państwa ZSSR (*sierp i młot*) na rysunku ukryto na etykiecie butelki z wódką nazwisko historycznej postaci *Rasputin*, sytuując ją tym samym w gronie prototypowych (dla ankietowanych) Rosjan, obok *cara*, *cara Piotra I*, *Lenina*, *Stalina*, *Gorbaczowa* (na co wskazują wyniki ankiety werbalnej).

Ze wszystkich rysunków odnoszących się w jakikolwiek sposób do dawniejszych czasów można sporządzić swego rodzaju schemat przeszłości pamiętanej przez młodzież należącą do pokolenia żyjącego w latach 80. i na początku lat 90. XX w. oraz przez młodzież żyjącą na początku wieku XXI, co uczyniono i zaprezentowano w Zestawieniu 23. Umieszczono w nim niemal wszystkie rysunki, na których odnaleziono skojarzenia historyczne (pominięto te z pojedynczymi, powtarzającymi się emblematami, np. *swastyką* na rysunkach przedstawiających współczesnego Niemca, a także niektóre rysunki Tatarów i Kozaków ze względu na ich zbyt dużą liczbę).

Widzimy, że wyobrażenia o historycznych Innym w różny sposób zaludniają kolejne epoki. Świat starożytny reprezentują postaci starożytnych Rzymian na rysunkach uzyskanych jako reakcje na bodziec: *Narysuj Włocha*. Tak jest w wynikach 1994-O i 2012-O, gdzie przedstawiano rzymskiego *legionistę* w dobrze oddanym stroju i uzbrojeniu, obywatela w *wieńcu laurowym* na głowie, wykonującego *rzymski salut*, i podano nawet imię cesarza *Kaliguli*. W 2012-O młodzież ma także skojarzenia ze starożytnym Bliskim Wschodem. W reakcji na polecenie *Narysuj Żyda* narysowano związaną z czasami starożytnymi postać *Jezusa Chrystusa* oraz osobę w starodawnym stroju, przypominającym mimo schematyzmu ubiór *faryzeusza*, który młodzież mogła znać z filmów, np. ze słynnej *Pasji* w reż. Mela Gibsona (2004). Wieki średnie reprezentują skojarzenia z bodźcami Szwed (*Wiking*, *łódź Wikingów* oraz *rycerz*), Tatar (z próbami datowania *najazdów tatarskich*), a także *Krzyżak*, o ile słusznie uznaję, że mamy tu do czynienia z omyłkową (zresztą znaczącą) interpretacją bodźca (możliwe, że usłyszano *Narysuj Krzyżaka* zam. *Narysuj Kozaka*). Następną reprezentowaną epoką to czas wielkich odkryć geograficznych, zapamiętany w postaciach *żeglarzy*, *odkrywców*, *konkwistadorów*, co widać w reakcjach na bodźce Hiszpan i Włoch, ale dotyczy to tylko odpowiedzi w ankiecie 1994-O. Wieki XVI i XVII w., czyli to, co nazywamy polskim *złotym* oraz *srebrnym wiekiem*, zaludniają w wynikach obu okresów postaci prowadzących wtedy wojny z Polakami Turków, Tatarów, Kozaków, Szwedów, przy czym liczba rysunków z takimi skojarzeniami jest większa w 1994-O (przykładowo: w 1994-O mamy cztery reakcje na bodziec Szwed odnoszące się do XVII-wiecznego *potopu szwedzkiego*, zaś w 2012-O tylko jedna reakcja przywołuje postać króla *Zygmunta III Wazy*). Okres XVIII–XIX w. to – według wyników ankiet z obu etapów – czas, w którym żył *Napoleon* (reakcja na bodziec Francuz), ale w 1994-O mamy też inne skojarzenia: z historycznymi wydarzeniami we Włoszech (powstanie królestwa Italii, *przyłączenie doń Wenecji*), z amerykańskim *Dzikim Zachodem*

i jego mieszkańcami (*Indianin z tomahawkiem* sugeruje czas walk na Dzikim Zachodzie), z Turkami z czasów schyłku Imperium Otomańskiego i nową modą na noszenie *fezów*, wreszcie z Kozakami (w *mundurach kozaków dońskich* w służbie carskiej) i Rosjanami (przypominającymi bohaterów klasycznych rosyjskich powieści tamtego czasu). Wydarzenia historyczne XX wieku są bardzo bogato reprezentowane na rysunkach obu okresów w reakcjach na bodźce Niemiec (w *mundurze członka NSDAP, ze swastyką*, w postaci *Hitlera*, z charakterystycznym *wąsikiem*), Żyd (jako *więzień obozu koncentracyjnego, ofiara Holocaustu*), Rosjanin (jako *żołnierz, oficer wojska* bądź *KGB*), ale też Francuz 1994-O-9 i Francuz 2012-O-34 (jako *tchórzliwie poddający się w walce*). Wszystkie skojarzenia dotyczą II wojny światowej, z jednym wyjątkiem: w reakcji na bodziec Rosjanin 2012-O-35 szesnastolatek zapisał reakcję *1920 wojna bolszewicka*.

Z zaprezentowanego zestawienia wynika, że okresy historyczne najsilniej obecne w pamięci badanej grupy to czasy wojen, a dokładność w odwzorowaniu uzbrojenia oraz wyglądu rzymskich legionistów, szwedzkich czy tatarskich wojowników, a potem umundurowania i broni żołnierzy niemieckich czy rosyjskich świadczy o istnieniu w umysłach dość wyrazistych obrazów militarnych. Nie wiadomo, czy jest to związane z faktem, że nasza historiografia, a za nią szkoła, kreuje opowieść o czasie przeszłym jako opowieść o podbojach i wojnach, czy może wojna i wojny trwają w pamięci zbiorowej z powodu kojarzenia się z bardzo negatywnymi emocjami, a te jak wiadomo wpływają na silniejsze zakodowanie danych w pamięci. Możliwe też, że oddziałują inne, specyficzne dla polskiej kultury czynniki. Pamięć o okresach wojen z czasu XVII wieku w polskiej kulturze piśmiennej podtrzymują historyczne powieści Henryka Sienkiewicza, *Trylogia*, ulubiona, a niekiedy jedna z nielicznych, lektura kolejnych młodych pokoleń do czasu II wojny, z czasem zekranizowana i nadal popularna. W kulturze oralnej zaś długotrwałą pamięć o wojnach szwedzkich i tureckich zawdzięczamy być może pieśniom dziadów wędrownych. Te zebrane przez BYSTRONIA (1925) w książce pt. *Historia w pieśniach ludu polskiego*, bywały wprawdzie ahistoryczne (Wiedeń mógł być w nich stolicą Polski, Turcy – uzbrojeni w bagnety), ale jednak ich tematem uczyniono wielkie wydarzenia: zdobycie Kamieńca Podolskiego przez Turków, odsiecz wiedeńską Jana III Sobieskiego, a także obronę Jasnej Góry. W poetyckim i długotrwałym oddziaływaniu tych pieśni na dawniejsze pokolenia można znaleźć motywację dla bogactwa rysunków przedstawiających Turków i Szwedów tamtego czasu, wynikającą z jakiegoś dziedziczenia obrazów kulturowych, a także dla zjawiska zaobserwowanego przez Annę Tyrpę, która podczas charakterystyki materiału ludowego na temat różnych narodów napisała: „Zadziwiające jest, że pamięć o najazdach szwedzkich z lat 1655–1660 i 1700–1721 przetrwała na wsi aż do XX wieku” (TYRPA 2011: 207). Fakt, że pośród rysunków Szweda także inne reakcje mają charakter militarny – jak skojarzenia z Wikingiem lub (raczej nieuzasadnione) ze średniowiecznym rycerzem – może dowodzić trwałości kulturowej konceptualizacji kojarzącej ten naród z wojną. Możliwe, że po usłyszeniu bodźca Szwed ankietowanym nasunęły się obrazy dawnych wojowników, skonkretyzowane dopiero w trakcie przetwarzania informacji i zapisane na rysunku jako skojarzenia z osobami pochodzącym z różnych epok.

Drugim okresem, który z równą mocą jest reprezentowany na analizowanych rysunkach, jest bliższy współczesności, znany z opowieści rodzinnych, szkolnej historii, bardzo traumatyczny dla całego społeczeństwa polskiego, ale i dla Innych, czas II wojny światowej. Skojarzenia z tamtym czasem dotyczą przede wszystkim tych, którzy najbardziej byli w wojnę zaangażowani jako jej sprawcy lub ofiary: Niemców, Rosjan, Żydów. Widzimy, że odpowiednio dla Niemców skojarzenia z II wojną w 1994-O pojawiają się na 55% rysunków, a w 2012-O na 35% rysunków, w odniesieniu do Żydów w 1994-O na 26%, a w 2012-O na 11%.

<p>Włoch</p> <p>Włoch Włoch Włoch</p>	<p>Starożytność</p>
<p>Tatar</p> <p>TATAR TATAR</p>	<p>Sredniowiecze</p>
<p>Włoch</p> <p>Włoch Włoch</p>	<p>XIV-XV w.</p>
<p>Kozak</p> <p>KOZAK KOZAK</p>	<p>XVI-XVII w.</p>
<p>Turek</p> <p>TURK TURK</p>	<p>XVIII-XIX w.</p>
<p>Amerikanin</p> <p>AMERYKANIN AMERYKANIN</p>	<p>XX w.</p>

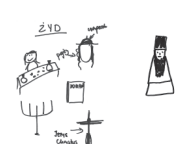

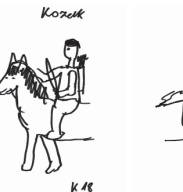
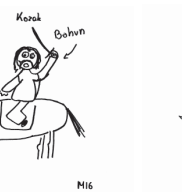
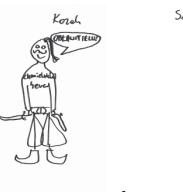
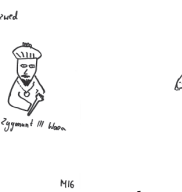
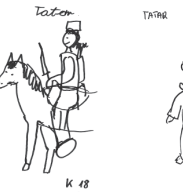
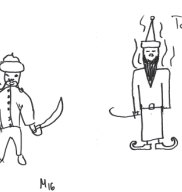
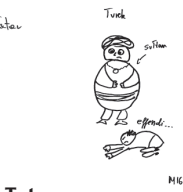
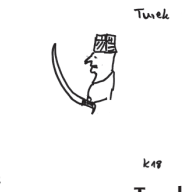

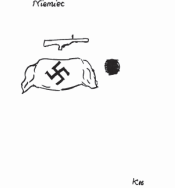

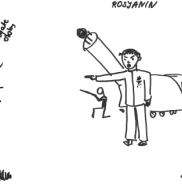
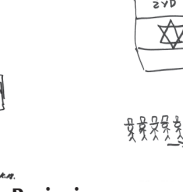

Średniowiecze

XIV-XV w.

XVI-XVII w.

XVIII-XIX w.

XX W.

Starożytność	 	2012-O
Średniowiecze	 	
XIV-XV w.		
XVI-XVII w.	 	
XVIII-XIX w.		
XX w.	 	

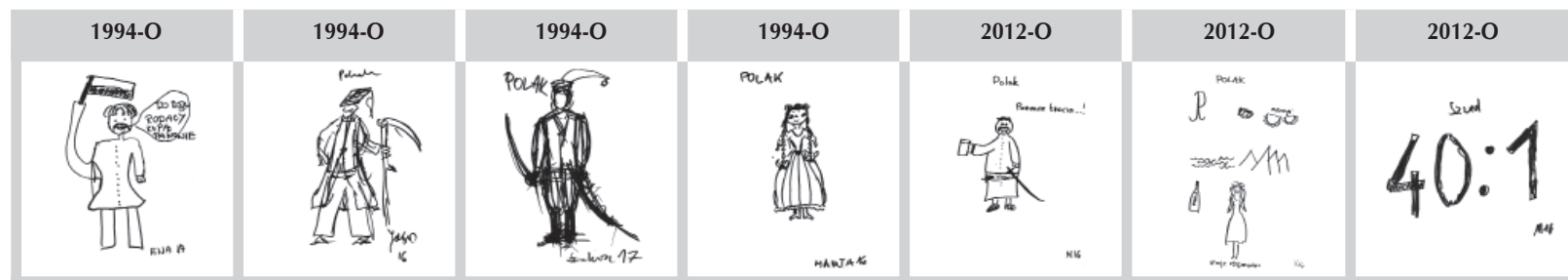
Zestawienie 23. Schemat przeszłości na podstawie wyników 1994-O i 2012-O

Tylko w przypadku reakcji na bodziec Rosjanin liczby nieco wzrastają. W 1994-O 10% rysunków zawiera skojarzenia z czasem II wojny, zaś w 2012-O jest to 14% rysunków. Suche dane informują nas więc o jakiejś zmianie w wyobrażeniach na temat uczestników drugiej wojny światowej, wydarzenia tak brzemiennego w skutki dla społeczeństwa polskiego. Gdybyśmy mieli do czynienia tylko ze zmniejszeniem liczby skojarzeń, można by sądzić, że wynika ono z upływu czasu i zacierania się wspomnień sprzed siedemdziesięciu lat (co częściowo może być prawdą). Jednak zmiana polegająca na zmniejszeniu liczby reakcji kojarzących z wojną Niemców, a wzrost liczby reakcji kojarzących z wojną Rosjan – co na poziomie wstępnej kategoryzacji sugerowałoby przesunięcie w obszarze kategorii ‘prototypowy wróg Polaka’ – może nie być przypadkowa. Trzeba wziąć pod uwagę dwie możliwości: naturalnej reakcji na pojawienie się po roku 1989 w oficjalnym dyskursie, w szkolnych podręcznikach informacji i komentarzy na temat udziału Związku Radzieckiego w „czwartym rozbiórze” Polski we wrześniu 1939, na temat zbrodni katyńskiej (zob. 2012-O-12, -18) oraz świadomego działania o znamionach inżynierii społecznej, np. celowo zmniejszającego liczbę skojarzeń wiążących Niemców z II wojną światową. To trzeba by jednak sprawdzić w tekstach dyskursu tamtych lat. W naszych wynikach obserwujemy tylko skutki. Do tych ostatnich należy też różnica pod względem szczegółowości obrazów, co – jak już wspomniano – jest związane z ustanawianiem bliższego lub dalszego dystansu mentalnego i emocjonalnego wobec poznawanego obiektu. Rysunki z 1994-O są szczegółowe w odmalowywaniu detali *mundurów* członków partii faszystowskiej, ich gestów, całych sytuacji, scenariuszy, jak publiczne *przemówienie* (Niemiec 1994-O-3), *egzekucja* (Niemiec 1994-O-5), typowych fraz, słów, jak napis *Arbeit macht frei* umieszczony na bramach wejściowych kilku obozów koncentracyjnych, a Polakom z znany z Auschwitz, jak napis *Got mit uns* z żołnierskich pasów Wehrmachtu. W tamtym czasie były to szczegóły, z którymi każdy (świadomy) uczestnik kultury polskiej był zaznajomiony. W 2012-O dystans mentalny wobec przedstawień dotyczących czasów II wojny jest znacznie większy. Jako znaczący szczegół wyróżniający Niemca w skojarzeniach z II wojną światową pozostaje tylko mały czarny *wąsik* (zapewne wskazujący na Adolfa Hitlera), *drut kolczasty* symbolizujący obóz koncentracyjny i *swastyka*. Znacznie więcej uwagi poświęca się wówczas narysowaniu *ludowego stroju bawarskiego*. Podobnie w rysunkach, na których przedstawiono Żydów. W 2012-O brak np. *pasiaków więźniów obozu koncentracyjnego* odrysowanych na 1994-O-2, -9, nie widać śladów znajomości potwornych *budynków obozu śmierci*, które w 1994-O-14, -21 zostały poprawnie odwzorowane. Nawet Rosjanin 2012-O mimo częstszych skojarzeń z wojną jest przedstawiany schematycznie, choć pewne elementy świadczące o skróceniu mentalnego dystansu obserwujemy w postaci zaznaczania niektórych szczegółów (jak np. w Rosjanin 2012-O-16 *ordery przy mundurze* i działo pancerne, może *katusza*). Wydaje się, że skojarzenia przedstawione na rysunkach z 1994-O w wielkim stopniu zawdzięczają swój kształt obrazom znanym młodzieży z fotografii, filmów dokumentalnych i fabularnych, które jeszcze wtedy omawiały problematykę II wojny światowej w sposób tradycyjny dla naszego społeczeństwa, konwencjonalny, i które dość często się widywało. W 2012-O młodzież ma już do czynienia z nową wizją II wojny światowej, ale nie zawsze ma dla tej wizji odpowiednie i utrwalone obrazy. Nie dziwi więc np. posłużenie się niemalże fotosem z filmu Benigniego *Życie jest piękne* o ojcu próbującym ocalić swe dziecko w warunkach przebywania w obozie koncentracyjnym w Auschwitz (Żyd 2012-O-17).

Historyczne obrazy innych narodów odwzorowane na rysunkach zwykle w jakimś stopniu związane są z wydarzeniami tragicznymi, co potwierdza zasadę powiązania pamięci z silnymi emocjami, najczęściej negatywnymi: Amerykanin 2012-O-15, -28 przedstawiają *zamach na WTC* 11 września 2001 (dla kilkunastoletniej młodzieży z 2012 będący już wydarzeniem historycznym); Ukrainiec 1994-1,

-7, -31 odnoszą się do *wybuchu reaktora atomowego w Czarnobylu*. Z wojnami skojarzone są rysunki: Francuz 1994-O-9 *biała flaga w ręku* (możliwe skojarzenie z postawą Francuzów podczas wstępnej fazy wojny z Hitlerem), Włoch 1994-O-32 *Mussolini +Watykan sp. z.o.o*, Ukraińiec 1994-O-14 i 2012-O-3 (możliwe skojarzenie z *rzezią wołyńską*), Rosjanin 2012 *wojna bolszewicka 1920*. W końcu za kojarzoną z militarną historią Europy należy uznać i postać *Napoleona* wymienionego w obu okresach. Na tym tle wojen i tragicznych wypadków zachwycają, jak piękne marzenia o przeszłości, rysunki odnoszące się do *zamorskich podróży* Wieku Odkryć przedstawiające starodawne hiszpańskie i włoskie żaglowce: *fregatę, karawelę*, dawnych *żeglarzy, rycerzy*, albo te, które w odpowiedziach na inne bodźce przedstawiają ludzi w dawnych strojach, wojowników konnych. W sensie pozytywnym zapewniają one więc z przeszłością jako czasem, w którym odnajdujemy coś pięknego, coś, co nas zachwyca, za czym może tęsknimy, i – przechowując owe obrazy w pamięci – stajemy się jakby tego dawnego piękna częścią.

Mogłoby się wydawać, że w obrębie pewnej grupy, w ramach pewnej wspólnoty pamięci, najbardziej trwałe będą skojarzenia z przeszłością własną. Wyniki ankiety rysunkowej wykazują jednak, że obrazy dawnych Polaków w umysłach młodzieży nie są wcale częstsze niż obrazy innych narodów. W odpowiedziach na bodziec Polak w 1994-O i 2012-O uzyskano ledwie kilka reakcji (zob. Zestawienie 24), w tym po jednej odpowiedzi przedstawiającej dawnego szlachcica w stroju polskim. Jest to jedyne podobieństwo; poza tym widać, że w 1994-O pamięć dawniejszych czasów obejmuje prawdopodobnie XVII–XIX w., zaś w 2012-O pamięć nie sięga dalej niż do czasów II wojny światowej. Omówmy te rysunki bardziej szczegółowo.

Zestawienie 24. Polak historyczny w rysunkach 1994-O i 2012-O w odpowiedzi na bodziec Polak i Szwed

W 1994-O jako reakcja na bodziec *Narysuj Polaka* pojawił się rysunek *szlachcica* w narodowym stroju, w krótkim *żupanie* zapinanym na liczne guziki, z charakterystyczną fryzurą, tj. *podgolonym czubem*, i z *wąsami*. Włożona w jego ręce współczesna *biało-czerwona flaga* ma zapewne symbolizować *patriotyzm*, manifestowanie polskości lub działanie w imię Polski, a skrzydlate frazy *Do boju rodacy. Kupą panowie*, przytoczone jako typowe zawołania, charakteryzują nastawienie na walkę (wiemy, że w imię ojczyzny i dla niej). Na tym etapie badania odnotowano także inne postaci, które kojarzą się z walką w sprawie ojczyzny. Są to powstańcy, insurgenci z czasów niewoli: kosynier z kosą (niepostawioną!, a więc pamięć nie przechowwała jednak oczywistych dawniej szczegółów), który przywodzi na myśl insurekcję kościuszkowską 1794 r., oraz XIX-wieczny powstaniec z szablą dobytą z pochwy i w konfederatce, która ma wydłużony kształt oraz jest zakończona kuleczką jak dzwonek u błazeńskiej czapki. Wspomnienie dawnych obrazów uzupełnia rysunek rumianej panny w staroświeckim stroju, z warkoczami, w wianku. Nie ma

w tych reprezentacjach tego, co czasem w studiach postkolonialnych określa się jako „konieczne wymysły dawnej wielkości” (por. THOMPSON 2005). Jest skromne odwzorowanie postaci, tradycyjnie w tamtym czasie uznawanych za polskie, ikon polskich. Jest to więc dowód na ciągłość pewnych wyobrażeń, znajomość dawnych wzorów. Nie można jednak nie zauważyć, że w stosunku do tej dawnej, zapamiętanej przeszłości młodość – dojrzałość – wykazuje własną, nieco zdystansowaną, refleksję. Postaci z przeszłości (szlachcica, powstańca), narysowane z dokładnością szczegółu świadczą o pozytywnym, nie karykaturalnym, nastawieniu ankietowanych, bywają przecież czasem wyposażone jednak w elementy ironiczne, które wszelako zarówno narysować, jak i odczytać potrafią tylko ci, którzy są obeznani z kanonem polskich symboli narodowych. Dzwoneczek na konfederatce powstańca będzie wtedy odwołaniem do dzwoneczków na błazeńskiej czapce Stańczyka, smętnie zadumanego nad losem królestwa polskiego na obrazie Jana Matejki, ale dodatkowo wniesie dożę autokrytycyzmu, znaną z różnych polskich refleksji o naszej *bohaterszczyźnie*, *błazenadzie* (por. w ankiecie słownej 1990-S reakcję na bodziec Polak *kabaret*, słowo wówczas, jak pamiętamy, używane w języku potocznym dla określenia polskiej rzeczywistości politycznej, sporów sejmowych). Zawołanie *Kupą panowie* przypomni słynne cytaty z *Potopu* Henryka Sienkiewicza, jak rozkazy pułkownika Wołodyjowskiego do podkomendnych w czasie potyczki: *Kupą tu waszmościowie, kupą*, później dowolnie przerabiane w języku potocznym, również z obscenicznymi konotacjami, jak *Kupą mości panowie, kupy nikt nie ruszy*. Komenda wojskowa *Do boju* skierowana do *Rodaków* ma szansę uruchomić w umyśle liczne obrazy polskich potyczek militarnych znanych z literatury i filmów. Na rysunkach odzwierciedlono więc skojarzenia związane z polską gotowością do walki i jej podejmowaniem, ale też – najprawdopodobniej – z jej (do czasu) mizernymi skutkami. Bez względu jednak na interpretację, widzimy, że w 1994-O owe składniki mitu, kanonu, były znane, miały status figur pamięci, były żywe, bo wystąpiły jako pierwsza reakcja na bodziec *Narysuj Polaka*, były rozważane, dyskutowane, bo znajdowały ironiczną ripostę. Były też chyba traktowane jako ciągle mające związek z teraźniejszością, o czym może świadczyć fakt włożenia w rękę XVII-wiecznego szlachcica współczesnej flagi polskiej czy ubranie powstańca w oficerki i bryczesy, pasujące do różnych czasów.

Tego rodzaju obrazów nie ma już w 2012-O. Owszem, pamięć przechowuje figurę *polski szlachcic*. Jest ona wyposażona w kanoniczne atrybuty: *żupan, pas słucki, szabla, podgolona czupryna, wąs*. W miejsce atrybutów patriotycznych pojawia się *kufel* (jak się można domyślać z takim napojem, jak miód czy wino), a także fraza *Panowie bracia...!* równie znana, co te zacytowane w 1994-O, ale kładąca nacisk na związki między członkami wspólnoty (*bracia*), a nie na jej militarne obowiązki (jak to było w zawołaniach *Do boju!*, *Kupą panowie!* przytoczonych przez młodzież w 1994-O).

W 2012-O odwzorowano także skojarzenia związane z historią XX wieku, tj. z II wojną światową. Za figurę pamięci trzeba uznać znak *Polski Walczącej*, który w reprezentacji mentalnej uzyskanej w wyniku bodźca *Narysuj Polaka* uaktywnił się jako jeden z licznych elementów na rysunku (*pierogi, morze, góry, wódka, damskie stroje regionalne*⁵³), a jako nośnik pamięci o bohaterach kampanii wrześniowej 1939 r. potraktujemy tytuł piosenki szwedzkiego zespołu rockowego, grupy Sabaton: *Forty to one*, narysowany w reakcji na bodziec Szwed 2012-34 (tematem utworu jest trwająca trzy dni obrona Wizny, w której pod dowództwem kapitana Władysława Raginisa 720 polskich żołnierzy broniło ufortyfikowanych pozycji przeciwko liczącej 42 000 wojska armii generała Guderiana).

⁵³ W przypadku tego rysunku trudno ustalić, który element z odwzorowanych pojawił się jako pierwszy, a więc najwyrazistszy. Rysunek bowiem nie posiada jednoznacznego centrum. Możliwe, że rysowano tu linearnie od góry i od lewej do prawej: *Polska Walcząca, pierogi, morze, góry, wódka, dziewczyna/kobieta*, podpis: *damskie stroje regionalne*). Wtedy, trzeba by uznać, że element historyczny pojawił się jako pierwszy.

Wizualne reprezentacje, które pojawiły się w umysłach młodzieży podczas badania 2012-O, tylko w bardzo skromnym stopniu odnosiły się do przeszłości, i wydaje się, że ich źródłem była kultura popularna (a nie np. szkoła czy rodzina), czyli wielokrotnie oglądane w telewizji filmy na motywach *Trylogii* Henryka Sienkiewicza, widziany w internecie wideoklip z nagraniem szwedzkiego zespołu rockowego śpiewającego o wyjątkowych historycznych bohaterach i bitwach, a pośród nich o Polakach, wywołujący u odbiorców poza zaciekawieniem albo zaskoczeniem może i rodzaj dumy wynikającej z nieoczekiwanego dostrzeżenia przez obcych w polskiej historii czynów heroicznych. Nie były to jednak doświadczenia tak silne, by wywołać liczniejsze skojarzenia.

W powyższym kontekście warto – szczególnie współcześnie, w dobie kultury obrazkowej – zwrócić uwagę na źródła naszych wyobrażeń o przeszłości. Dziś w ogromnym stopniu kształtuje je właśnie film, niekiedy nawet rysunkowy, dawniej kształtowało je malarstwo, ilustracje książkowe, a niekiedy całkiem częste plakaty propagandowe, wykorzystujące jako środek perswazji karykaturę. O tym, jak silny ślad w umyśle zostawiają zobaczone obrazy, można się przekonać, zestawiając przykładowe rysunki uzyskane w 1994-O i 2012-O z ich domniemanymi pierwowzorami (zob. Zestawienie 25).

Widzimy, że rysunek Szweda zdaje się całkowicie naśladować postać widoczną na pocztówce (!) z 1930 r., rysunek Kozaka przypomina ilustrację z podręcznika szkolnego, przedstawienie polskiego szlachcica odpowiada fotosom uwieczniającym kreacje aktorskie z ekranizacji *Trylogii* Sienkiewicza (tu Onufry Zagłoba w interpretacji Mieczysława Pawlikowskiego). Z czasem dochodzą inspiracje z obrazów kina światowego, np. z ekranizacji francuskiego komiksu René Gościnnego i Alberta Uderzo o przygodach Asteriksa i Obeliksa walczących z Rzymianami; stąd może tak dokładna znajomość umundurowania rzymskiego legionisty i jego broni czy zabawny dopisek *Jump!* przy sylwetce Rzymianina narysowanej w reakcji na bodziec Włoch 1994-14, zrozumiały dla czytelników komiksu zaznajomionych z „latającymi” Rzymianami wyrzucanymi w powietrze przez Galów. Mamy także w 2012-O poważniejsze inspiracje, które sprawiają, że skojarzenia na temat Holokaustu Żydów w czasie II wojny światowej nie pochodzą już z filmów dokumentalnych, zdjęć z czasu wyzwania obozów koncentracyjnych, które dla starszych były absolutnym kanonem, ale z na poły komediowego, na poły tragicznego filmu Roberta Benigniego *Życie jest piękne*. W świecie globalnej kultury nie jest to zaskakujące, a przeciwnie może być ciekawe, atrakcyjne, nowe. Powinno więc dzięki swej atrakcyjności wpływać na nowe interpretacje historii, czy może pobudzić refleksję historyczną. Tak się jednak nie dzieje, co widzieliśmy na przykładzie spadku liczebności skojarzeń historycznych na rysunkach, co w końcu widać też, gdy przyglądamy się danym z ankiet słownych.

Gdy zbierze się wszystkie dane z ankiet werbalnych 1990-S i 2012-S, w których można zauważyć jakieś odniesienie do historii, do przeszłości (a więc nazwy konkretnych wydarzeń, osób, polityków, pisarzy, muzyków, bohaterów legend itd.) i skonfrontuje je z danymi, które dotyczą spraw, wydarzeń, osób aktualnych (zob. Tabela 9), można stwierdzić, iż w 1990-S liczba asocjacji związanych z przeszłością jest generalnie wyższa niż w 2012-S (niekiedy znacznie), zaś liczba skojarzeń z teraźniejszością pozostaje mniej więcej na tym samym poziomie, choć w tym wypadku widać pewne odmienności reakcji na różne bodźce. Dwukrotnie wyższa niż w 2012-S liczba skojarzeń dotyczących spraw aktualnych w odpowiedzi na bodziec Polak w 1990-S jest skutkiem doświadczenia przez społeczeństwo polskie tamtego czasu nowo powstającej rzeczywistości politycznej (ustrojowej), gospodarczej, ekonomicznej. W odpowiedziach ankietowanych odnotowano asocjaty odnoszące się do tej transformacji, np.: wprowadzenie *dwuizbowego parlamentu*, przywrócenie *godła państwowego* w postaci *orła w koronie*, *prywatyzacja zakładów pracy*, legenda *Solidarności*, *samorządność*, dramaty *stanu wojennego*, nowy rząd *Tadeusza Mazowieckiego* itd. Podobnie, duża liczba reakcji

Szwed 1994-O

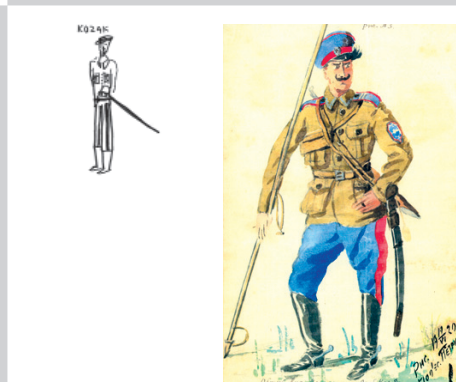
Wacław Boratyński, pocztówka, ilustracja do *Potopu*, 1930

Polak 2012-O

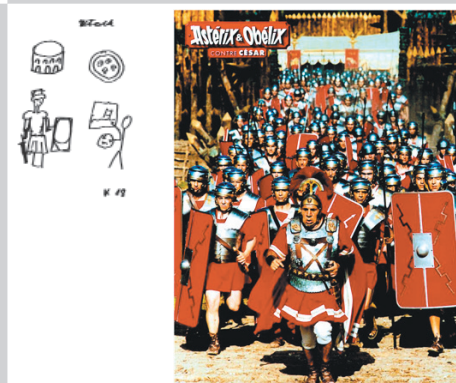
Fotos z filmu *Pan Wołodyjowski*, reż. Jerzy Hoffmann, 1969

Kozak 1994-O

[Autor nieznany], kozak z brygady Salnikowa, „białych” kozaków, 1920

Włoch 2012-O

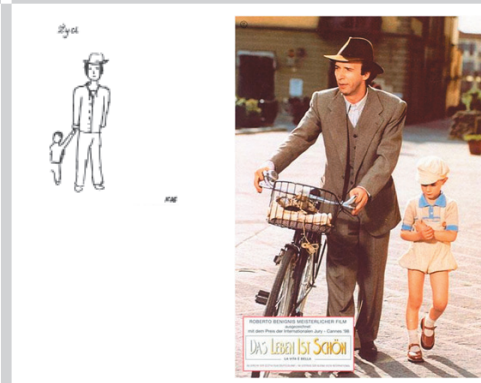
Plakat do francuskiego filmu *Asterix i Obeliks kontra Cezar*, reż. Claude Zidi, 1999

Kozak 2012-O

Artur Orlionow, *Kozacki pułkownik Iwan Bohun*, ok. 2000

Żyd 2012-O

Plakat do włoskiego filmu *Życie jest piękne*, reż. Roberto Benigni, 1997

Zestawienie 25. Wizualne inspiracje kulturowe dla rysunków 1994-O i 2012-O

na tematy aktualne w odniesieniu do bodźca Niemiec 1990-S jest związana z wówczas aż niewiarygodnymi wydarzeniami, jak zburzenie *muru berlińskiego*, *połączenie* Niemiec Wschodnich i Zachodnich w jedno państwo. Z kolei większa liczba odniesień do teraźniejszości w Anglik 2012-S wydaje się związana z wydarzeniami sportowymi tego czasu: olimpiadą, rozgrywkami Euro 2012, stąd może pojawiające się nazwiska angielskich piłkarzy. To są sprawy oczywiste. Ciekawsze, że dane zaprezentowane w Tabeli 9

Tabela 9. Historia i teraźniejszość w wynikach 1990-S i 2012-S

Asocjaty/reakcje	Historia – H	Teraźniejszość – T
Anglik 1990-S H – 9/9 T – 2/3	Beatles (1), Churchill (1), Indie (1), jankes (1), kolonie (1), Nelson (1), Szekspir (1), Robin Hood (1), Sherlock Holmes (1)	dwudziestowieczny (1), Thatcher, pani Thacher (2)
Anglik 2012-S H – 4/6 T – 8/8	the Beatles (2), milord (2), Hindus (1), Szekspir (1)	James Bond (1), John Terry (1), Manchester United (1), olimpiada (1), piłka (1), Tom Felton (1), Venom (1), Wayne Rooney (1)
Czech 1990-S H – 2/2 T – 3/5	Rus, Lech i.... (1), św. Wacław (1)	Hawel (4), trujący (2), pomnik Stalina (1)
Czech 2012-S H – 3/12 T – 6/11	herezja husyscka (10), Jan Hus (1), Kafka (1)	Ewa Farna (2), bramkarz Chelsea, Petr Czech (2), <i>Jozin z bażin</i> (4), Iwan Mladek (1), polski rywal z fazy grupowej (1), przegrana w półfinale (1)
Francuz 1990-S H – 10/15 T – 3/5	Napoleon (5), rewolucja (2), Appollinaire (1), bohema (1), „bruk paryski” (1), Hugo Victor (1), koronki (1), Ludwik XVI (1), Maria Antonina (1), peruka (1)	wakacje (3), Aubry (1), koleżanki i koledzy (we Francji) (1)
Francuz 2012-S H – 7/17 T – 2/2	Tchórzliwy, tchórz (10), kolaborant (2), bastyljczyk (1), biała flaga (1), Coco Chanel (1), generał (1), rewolucjonista (1)	FC Sochaux Montbéliard (1), imigrant (1)
Niemiec 1990-S H – 29/110 T – 9/43	wojna, II wojna światowa, wojny (40), Hitler, hitlerowski (19), faszyzm, faszystowski (9), germański, germanizacja, germaniec (5), nazista (3), obóz koncentracyjny, obóz (3), Rzesza, III Rzesza (3), SS, esesman (3), nacjonalista (2), Oświęcim (2), rasizm, rasista (2), zabory (2), Adolf (1), Fryderyk (1), hitlerowiec (1), Krzyżak (1), kapo (1), nordyk (1) najeźdźca (1), Nietzsche (1), NSDAP (1), Otto (1), Prusy (1), Reichstag (1), rozbiór (1), saksy (1), Willi Sonnenbruch (1), <i>Trzej towarzysze</i> (1), Żydzi (1)	Berlin, Berlin Zachodni (16), mur, mur berliński, mur graniczny (10), zjednoczenie, zjednoczenie Niemiec (6), RFN (3), NRD (2), Kohl (2), Katarina Witt (2), przyłączenie (1), saksy (1)
Niemiec 2012-S H – 17/59 T – 5/6	II wojna światowa, wojna (22), nazista, neonazista (6), żołnierz (6), faszysta (5), Hitler, hitlerowiec (3), zaborca (3), nacjonalista (2), okupant (2), zabójca (2), budzący strach (1), dyktator (1), folksdojcz (1) Gebels (1), Germaniec (1), motocyklista (1), odwieczny wróg (zabory) (1), rasistowski (1)	Angela Merkel (1), Karl Lagerfeld (1), neonazista (1) Polak Podolski, Klose (1), Özil (2)
Polak 1990-S H – 23/38 T – 20/47	wojna, wojny, wojenny (5), powstania (4), Lech (2) [niejasne, czy legendarny czy Wałęsa], rycerski (2), szlachecki (2), walczący (2), historia (2), Mickiewicz (2), zabory (2), ciemiężony (1), Rzeczpospolita szlachecka (1), fortepian (1), Kościuszko (1), kolumna Zygmunta (1), naród wybrany (1), niewola (1), rycerz (1), stan wojenny (1), tradycje (1), pokrzywdzony (1), Wawel – smok (1), Westerplatte (1), „złoty wiek” (1), Żydzi (1)	Solidarność solidarny (9), Jaruzelski (4), sejm (4), senat (4), Wałęsa (4), wybory (4), papież, Jan Paweł II (3), Lech (2) [niejasne, czy legendarny czy Wałęsa], Miss Świata – Aneta Kreglicka, Miss Polski – Miss Świata (2), Berlin Zachodni (1), bezrobotny (1), demokracja początkująca (1), hotel „Mariat” w Warszawie (1), komunizm (1), korona (1) [orla w godle?], Mazowiecki (1), niepodległość (1), opozycja (1), prywatyzacja (1), samorząd (1)
Polak 2012-S H – 9/10 T – 10/14	Sarmata (2), chlubi się historią, o której nie ma pojęcia (1), żyje historią (1) skłonny do zrywów narodowych (1), husarz (1), wojownik (1), ułańska fantazja (1), Mickiewicz (1), Kochanowski (1)	bezrobotny (1), Euro 2012, dobry kibic (1), Euro 2012 porażka w fazie grupowej Euro (4), Smoleńsk (2), autostrada (1), Donald Tusk (1), emigrant (1), Jan Paweł II (1), Szymborska (1), zryte drogi (1)
Rosjanin 1990-S H – 20/78 T – 9/85	Syberia, Sybir (18), Lenin (11), car, car Piotr I, carski (7), Stalin, stalinizm, stalinowski (7), rewolucja, rewolucjonista, rewolucjonistyczny, rewolucyjny (7), kolchoz, kolchoźnik (6), Katyń (4), wojna (4), kozak (3), Czapaiew (1), Kutuzow (1), Mendelejew (1), Moskal (1), łagry (1), republika (1), reżim (1), imperium (1), rusyfikacja (1), walki (1), zabór (1)	czerwony (29), komunista, komunizm, komuna, komunistyczny (17), Gorbaczow (16), pieriestrojka (13), gwiazda, czerwona gwiazda (3), ZSSR, Związek Radziecki (3), Czernobyl (2), niepodległość (1) sowieckiej (1)
Rosjanin 2012-S H – 17/24 T – 6/15	komunista, komuch, komunizm (5), Syberia (2), towarzysz (2), zaborca (wg ich [sic!] władcy świata) (2), ZSRR, Związek Radziecki (2), car (1), <i>Kalinka</i> (1), Katyń (1), kozak (1), Lenin (1), Moskal (1), prymitywny wojak (1), sowieta (1), Stalin (1), wojak (1), zabory (1)	Putin, W. Putin, Władimir Putin (6), gaz (5), Red Army Choir (1), rywal z fazy grupowej Euro (1), samolot (1), Smoleńsk (1)

dotatkowo potwierdzają lub uzupełniają zaobserwowane podczas analizy ankiety obrazkowej zmiany historycznych skojarzeń z bodźcami Niemiec, Rosjanin, Polak. Widać, że w 2012-S zmniejszyła się liczba historycznych skojarzeń z Niemcami. W 2012-S liczba asocjacji jest niższa o około jedną trzecią, a reakcji – o niewiele mniej niż połowę (29a./110r.→17a./59r.), co sprawiło, że ten fragment sieci pojęć składających się na wyobrażenie o Niemcu stał się o wiele mniej wyrazisty, i jest tym ważniejsze, że jednocześnie zwiększyła się wyrazistość oraz obszerność fragmentów sieci pojęć odnoszących się do ról społecznych innych niż wojskowe, do charakteru i osobowości Niemca. Trzeba też zauważyć, że w 2012-S wyobrażenie o Niemcu historycznym jest jednak w badanej grupie ciągle konstruowane z pojęć i obrazów (wprawdzie bardziej wyblakłych), które dotyczą II wojny światowej; pozbyto się natomiast skojarzeń dawniejszych, jak *Krzyżak* (kategoryzacja: starodawny wróg Polaków), *rozbiór*, *zaborcy*, *germanizacja*, ale i *Otto* (Bismarck? a może cesarz Otton), *Nietzsche*. Zmniejszyło się zatem negatywne nacechowanie emocjonalne, ale i wizerunek utracił głębię. Tylko częściowo podobnej zmianie uległy konceptualizacje dotyczące wyobrażeń o Rosjanach w kontekście przeszłości i pamięci o niej. Również tutaj trzykrotnie zmniejszyła się liczba reakcji (20a./78r.→17a./24r.), a więc wizerunek jest mniej wyrazisty, przestały być aktywne niektóre pojęcia związane z polsko-rosyjską przeszłością (*Sybir*, *rusyfikacja*) oraz wynikające z radzieckiej ideologii polskiego społeczeństwa (*Czapajew*). Nieobecne są te, które dotyczą ogólnej znajomości kultury rosyjskiej i jej dokonani: *Kutuzow*, *Mendelejew*. Jednak inaczej niż w skojarzeniach z bodźcem Niemiec w przypadku odpowiedzi Rosjanin 1990-S i 2012-S obserwujemy ciągłość aktywacji pojęć, które odzwierciedlają kategoryzację 'wróg Polaka': *Katyń*, *Moskal*, *zaborcy*, *zaborca*.

Przekształcenia wyobrażeń o tych właśnie dwóch narodach – bliskich, ważnych, sąsiedzkich i jednocześnie zaborczych – bez wątpienia odzwierciedlają jakieś zmiany w świadomości dwóch pokoleń badanej populacji. Może są one wynikiem upływu czasu, może odblokowania niemożliwej w okresie PRL-u dyskusji na temat wrogich działań Związku Radzieckiego wobec Polaków i chęci podjęcia dawniej zakazanych tematów, może są skutkiem szerszych zjawisk, jak starania, czasem walka, o ustanowienie nowej pamięci zbiorowej Europejczyków. Trzeba jednak także zauważyć, że ograniczenie liczby aktywnych pojęć odnoszących się do przeszłości jest typową różnicą między 1990-S a 2012-S, która być może wynika z prezentystycznego nastawienia kultury ponowoczesnej, a być może – z braku wiedzy. Podobne zjawiska obserwujemy analizując reakcje na bodźce Anglik i Francuz. W 2012-S nie jest już aktywna pamięć o wspomnianych w 1994-S historycznych (*Nelson*, *Churchill*) i legendarnych (*Robin Hood*) postaciach Anglików; znikła cała sieć skojarzeń z dawnym francuskim dworem królewskim: *Ludwik XVI*, *Maria Antonina*, *koronki*, *peruka*, choć pozostał aktywny węzeł *rewolucja/rewolucjonista*. Nie widać już też w 2012-S skojarzeń dotyczących XIX-wiecznej literatury francuskiej, podczas gdy w 1994-S odnotowano jeszcze reakcje *Victor Hugo*, *bohema*.

Takie ustanie pamięci o przeszłości obserwujemy także w wynikach dotyczących reakcji na bodziec Polak, dla nas najważniejszych, gdyż w najwyrazistszy sposób informujących o pracy pamięci zbiorowej, która uczestniczy w formowaniu się poczucia tożsamości zbiorowej, zarówno na poziomie działania Assmannowskiej pamięci kulturowej – mającej moc fundowania podstaw społeczności, wyznaczającej w przeszłości punkty odniesienia dla działania we współczesności – jak i pamięci komunikatywnej, rodzącej się w aktualnych rozmowach ustanawiających figury pamięci dla obecnych i przyszłych pokoleń.

Wyniki 1990-S zdają się świadczyć o istnieniu w umysłach badanej młodzieży uporządkowanego i utrwalanego (prawdopodobnie wskutek działania oficjalnych instytucji pamięci, ale i prywatnych środowisk) kanonicznego, chronologicznie ułożonego schematu pamiętanych dziejów polskich. Rozpoczynając od czasów legendarnych (*Rus*, *Czech* i *Lech*; *Wawel* – *smok*), wyróżniono

w kolejności: *złoty wiek* świetności i siły państwa polskiego, *Rzeczypospolitej szlacheckiej* z królami elekcyjnymi, jak Zygmunt III Waza (*kolumna Zygmunta*), następnie odnotowano *zaborę, niewolę, walkę o wolność: Kościuszkę, powstania* oraz XIX-wieczne trwanie w kulturze polskiej: *Mickiewicz, fortepian* (może Chopina) z uwzględnieniem tzw. koniecznych wymysłów: *naród wybrany*, a w XX wieku wymieniono *wojny* i obronę *Westerplatte*. Oto zebrana z odpowiedzi ankietowanych kwintesencja nie tyle historii Polski (brak tu wielkich spraw i nazwisk, jak np. Piłsudski, Legiony, Księstwo Warszawskie), ile pamięci tego, co z historii Polski – wówczas i dziesiątki lat wcześniej – należało pamiętać i co było dodatkowo wyposażone w ładunek emocjonalny (por. asocjaty: *ciemieźony, pokrzywdzony*). Tego nie ma już w 2012-O. Pozostają ogólne skojarzenia z historią, z jakimś dawnym *wojownikiem, husarzem, ułanem, ze skłonnością do zrywów narodowych*. Właściwie pusty obszar wypełniają skojarzenia: *Sarmata* (rzeczownik ten może być uznany za nacechowany historycznie synonim nazwy *Polak*) i dwie postaci kultury *Kochanowski* i *Mickiewicz*. Taka pamięć nie ma zbyt dużej siły mitomotorycznej i nie tworzy, jak to określił Assmann, struktur konektywnych, dzięki którym wspólnota znajduje w przeszłości oparcie do działania w teraźniejszości, z wizją przyszłości. Ciekawe, że w 2012-S nie znajdujemy też śladów figur pamięci, które – będąc aktywne w odpowiedziach 1990-S jako elementy pamięci komunikatywnej tamtego czasu – mogły lub „powinny” były wejść do kanonu pamięci następnego pokolenia. Chodzi o asocjaty z *Polak* 1990-S: *Solidarność, Wałęsa, Mazowiecki, Jaruzelski, stan wojenny*. Po 22 latach nie są one jednak aktywnymi elementami pamięci. Tylko jedno skojarzenie, *Jan Paweł II, papież*, łączy pod tym względem wyniki 1990-S i 2012-S, świadcząc tym samym o istnieniu transmisji treści kulturowych wytworzonych w obszarze tematów pamięci komunikatywnej społeczeństwa polskiego ostatnich dekad XX wieku. Z drugiej strony, brak pozostałych wymienionych skojarzeń wykazuje zapomnienie o tak ważnej części niedawnej historii. Czy zawiodły instytucje pamięci, czy przeciwnie zadziałały skutecznie, rozmazując obraz wielkich wydarzeń z naszej pamięci?

Trudno o tym wyrokować na przykładzie wyników ankiet młodzieżowych. Można natomiast spróbować wyłuskać z uzyskanych odpowiedzi sygnały ewolucji świadomościowej, charakterystycznej nie dla całej kultury XX wieku, ale dla kultury w małym badanym wycinku, i zapytać, czy w pamięci komunikatywnej pokoleń przełomowych dekad XX i XXI wieku czasy „Solidarności”, stanu wojennego, okresu transformacji ustrojowej i ekonomicznej przetrwały jako czasy chwały, czy jako czasy nędzy, chaosu i wzmożenia się kompleksu polskiego. Mimo kontrowersyjności pytania warto spojrzeć na wyniki ankiet pod tym kątem, uwzględniając tym samym problematykę tożsamości wspólnotowej.

Tożsamość⁵⁴

Materiały zgromadzone w wyniku badania ankietowego mają istotny walor związany z faktem, iż pierwsza ankieta werbalna została przeprowadzona w maju 1990 r., czyli w niecały rok po symbolicznych wyborach parlamentarnych w Polsce 1989 r., będących początkiem tzw. przełomu. Można założyć, że mentalnie i kulturowo młodzież tamtych lat przynależała jeszcze do

⁵⁴ Rozdział jest rozbudowanym wariantem tez przedstawionych w postaci posteru zatytułowanego *Stereotypes – collective memory – political system transformation* podczas konferencji ICOM-6 (6th International Conference on Memory) w lipcu 2016 roku w University of Technology and Economics w Budapeszcie. Pewne tezy wygłaszałam także w referacie *Struktury konektywne polskiej pamięci zbiorowej a współczesna polska tożsamość narodowa* podczas konferencji „Tożsamość Słowian zachodnich i południowych w świetle dwudziestowiecznych dyskusji i polemik. Konteksty filologiczne i kulturoznawcze” (Sosnowiec, Uniwersytet Śląski, 16–18 października 2014).

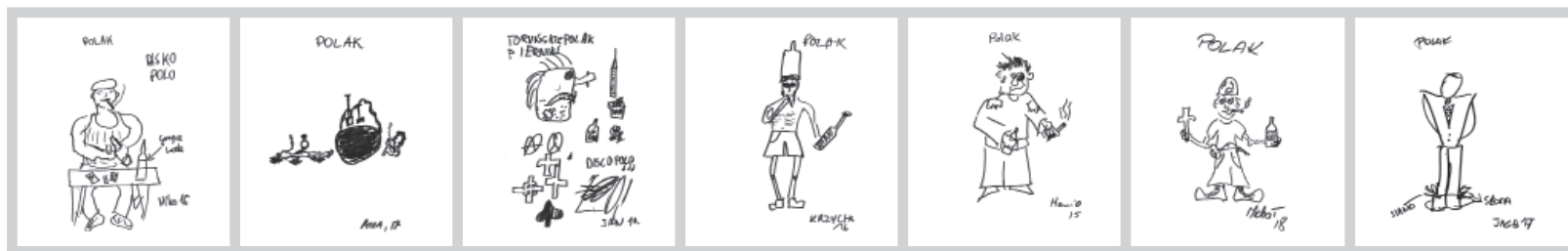
społeczeństwa ukształtowanego w systemie politycznym autorytarnym, w gospodarce socjalistycznej, ideologii komunistycznej i antykomunistycznej; urodzeni w 1972–1974 dobrze pamiętali i czas strajków „Solidarności”, i stan wojenny z tankietkami na ulicach swego miasta, znali specyficzne przekazy medialne w języku partyjnym, a także nieobce im były uciążliwości życia codziennego, jak kolejki, trudności w zdobyciu rozmaitych dóbr. „Ich dzieci”, które brały udział w drugim kroku ankiety, rodziły się w latach 1994–1996, a to oznacza, że będąc w wieku, w którym ich rodzice widzieli na ulicach oddziały ZOMO, sami wstępowali wraz z całym społeczeństwem do Unii Europejskiej otwartych granic, a wydarzeniem konstruującym ich zbiorową tożsamość dnia dzisiejszego były igrzyska piłkarskie EURO 2012 w Polsce, a nie upadek Związku Radzieckiego, jak dla młodzieży w 1990 roku. Taka odmienność wspólnotowego i pokoleniowego doświadczenia ankietowanych skłania do postawienia pytania, czy i do jakiego stopnia fundamentalne wydarzenie, jakim jest radykalna zmiana politycznego i ekonomicznego systemu, a więc i zmiana perspektywy oglądu rzeczywistości, wpływa w społeczeństwie na postrzeganie siebie i Innych, w tym na postrzeganie własnej i Innych ciągłości w czasie oraz poczucie tożsamości kolektywnej. Wkraczamy więc w domenę studiów postkolonialnych, które opisują mechanizmy kolektywnej wyobraźni właśnie w odniesieniu do społeczeństw, które przeżywają podobne zmiany, w tym polegające na wyzwoleniu się spod uprzedniej długotrwałej dominacji kolonizatora, jego politycznej, społecznej, ideologicznej, kulturowej presji.

Jak wspomniano w rozdziale wprowadzającym, badania postkolonialne wyemancypowały się ze swych pierwocin – zajmujących się świadomością społeczeństw krajów azjatyckich i afrykańskich, kolonizowanych przez Europejczyków – i współcześnie służą z powodzeniem do opisów stanów mentalnych ludów Europy Środkowej, także długotrwale żyjących pod presją „Wielkiego Brata”, komunistycznego systemu Związku Radzieckiego, ale i wcześniej doznających opresji czy to Państwa Otomańskiego, Imperium Rosyjskiego, czy nawet (uznawanej za najłżejszą) opresji Cesarstwa Habsburgów. W odniesieniu do relacji polsko-rosyjskich tę kolonialną zależność scharakteryzowała Ewa THOMPSON (2000), która w książce *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, stawiając tezę o istnieniu lądowego kolonializmu Rosji, poszukuje w tekstach największych twórców dziewiętnastowiecznej literatury rosyjskiej cech Saidowskiego orientalizmu. Także w artykule pod tytułem *Said a sprawa polska* (THOMPSON 2005), dowcipnie nawiązując do znanego wyrażenia o polskich wypracowaniach na temat słońca⁵⁵, kontynuuje wątek postkolonialnej świadomości Polaków, w tym polskiej inteligencji. Jej zdaniem, przejawia się ona w takich postawach mentalnych, jak pesymizm, niewiara w siebie, przejmowanie opinii na swój temat od hegemonu (hegemonem zastępczym, za niemającą w Polsce autorytetu Rosję, nazywa Thompson Zachód), uznanie jego wyższości, wykazywanie podrzędności własnej kultury, a także „konieczne wymysły” na temat własnej przeszłości, którą hegemon skradł; wreszcie – już nie tylko na poziomie świadomościowym – indywidualne ubóstwo ekonomiczne, brak kumulacji kapitału w państwie. Wszystkie te elementy – wymieniane przez polską slawistkę z uniwersytetu w Huston, a zebrane z dzieł amerykańskich uczonych pochodzenia pakistańskiego (Edward Said, Homi Bhabha), kenijskiego (Apollo Amoko) – wpływają na tożsamość zbiorową, jej stabilność, poczucie przynależności do społeczeństwa, chęć utożsamiania się z rodakami (zob. NIEWIARA 2009: 92). Nawet w tak małym wycinku populacji Polaków, jak

⁵⁵ Wypracowania te, jak pamiętamy, miały być tytułowane *Słoń a sprawa polska*, sam żart zaś odnosił się do obsesji Polaków na temat spraw polskich, w tym niepodległości ojczyzny; por. inny dowcipny tytuł, wykorzystujący ów koncept, Stanisława Barańczaka *Bóg, trąba i Ojczyzna. Słoń a sprawa polska oczami poetów od Reja do Rymkiewicza* (1995).

badana w omawianych przez nas ankietach, jest to widoczne. Poszukując śladów mentalności postkolonialnej⁵⁶, możemy jednak w wynikach kolejnych etapów badań zaobserwować pewną zmianę.

Najprostszy wniosek wysnuwamy już z porównania wyników ankiety obrazkowej 1994-O i 2012-O, które zostały zaprezentowane w Zestawieniu 26 i części Zestawienia 28.

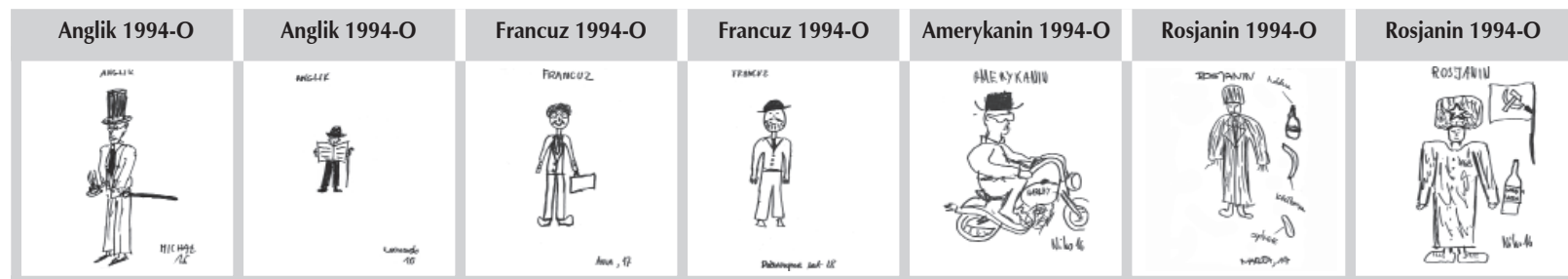

Zestawienie 26. Wybrane negatywne reakcje na bodziec Polak 1994-O

W reakcjach na bodziec Polak 1994-O znajdujemy rysunki aż przykre w odbiorze: mężczyzn o zarośniętych, poobijanych twarzach, podbitych lub pokrażonych oczach, nawet wychudzonych, w ubiorze połatany i świadczącym o nędzy albo w brzydkim, niegustownym, wyśmiewanym przez młodzież. Strój oraz przedstawione sytuacje wskazują także na niską pozycję społeczną rysowanych osób – ludzi z marginesu, a w lepszym przypadku: robotników (podkoszulek, beret) lub świeżo awansowanych społecznie, którym mimo garnituru *słoma* z *butów* wystaje. Rysunki te wprawdzie stanowią tylko część wyników 1994-O, ale sama ich obecność świadczy o istnieniu w badanej grupie tendencji do aktywizowania schematów wartościujących Polaków pejoratywnie, a pewne cechy rysunków mogą świadczyć o silnych negatywnych emocjach, towarzyszących aktywizacji tego schematu. Zaliczyłabym tu detaliczną precyzję w odwzorowaniu takich elementów, jak pokiereszowana twarz, szkieletowata postać z prezerwatywą naciągniętą na głowę, podsińczone oczy i inne, które pozwalają przypuszczać, że z tak przedstawionymi reprezentantami Polaków nikt nie chciałby się utożsamiać. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, jakie dokładnie emocje towarzyszyły odwzorowywaniu tych właśnie reprezentacji mentalnych – wstyd, ironia, autoironia, złość, pogarda? Na pewno były to oceny bardzo silne i odrzucające, negujące własny związek z nasuwającymi się obrazami, przypominające opisaną w badaniach postkolonialnych bardzo niską samoocenę społeczeństw żyjących pod długotrwałą opresją bądź dominacją kolonizatora. Obraz ten dopełniają szczególnie, które zawierają zarówno ładunek emocjonalny, jak i elementy informacyjne. Również pod tym względem często mamy do czynienia z wyakcentowaniem cech negatywnych: 66% uzyskanych w 1994-O rysunków przedstawia jako atrybuty Polaka *wódkę* (w postaci butelek,

⁵⁶ Zasadność stosowania koncepcji postkolonialnych do opisów świadomości społeczeństwa polskiego jest często podważana. Grażyna BORKOWSKA (2010: 41), uznając za jedną z najważniejszych cech Saidowskiego orientalizmu „reprezentację”, tj. „zastępowanie głosu oryginalnego pochodzącym z zewnątrz dyskursem”, nie widzi jej w kulturze polskiej, która mówi własnym głosem w swym nieprzerwanym trwaniu. Również Recenzentka niniejszej pracy wyraziła swoje wątpliwości, zwracając uwagę, iż doświadczenia postkomunistycznego nie da się porównać z postkolonialnym, gdyż dzieli je inna przeszłość, inna pamięć. Nie chciałabym rozstrzygać jednoznacznie, po czyjej stronie jest racja, czy tych, którzy widzą w pewnych obserwowalnych w społeczeństwie polskim zachowaniach i postawach ślady mentalności postkolonialnej, czy tych, którzy te same zjawiska tłumaczą inaczej. Myślę, że warto uwzględnić różne możliwości. Przyjęcie innej perspektywy niż ta, do której jesteśmy przyzwyczajeni, daje pożyteczny dystans do siebie samych. Przywołanie teorii orientalizmu, koncepcji postkolonialnych, nawet jeśli nie rozumiemy ich jako dokładnie pasujących do opisywanych zjawisk, może być pożyteczne, choćby właśnie z tego powodu.

kieliszków, szklanek, pijanych ludzi itd.) oraz *papierosy*. Picie alkoholu i palenie tytoniu to zatem główne zajęcia Polaka. Dołącza do nich *oglądanie telewizji*. Wyrazistą cechą jest cecha jest *lenistwo*. W tym zakompleksionym wizerunku Polak jest *biednym*, *religijnym* (16%) *pijakiem*, *nikotynistą* i *obibokiem*. A ów obraz będzie jeszcze bardziej wyrazisty w swej negacji, gdy porównamy go z przedstawieniami na rysunkach zawierających reakcje na bodźce będące nazwami innych narodowości, zarówno tych reprezentujących podziwiany Zachód, jak i ZSRR, por. Zestawienie 27.

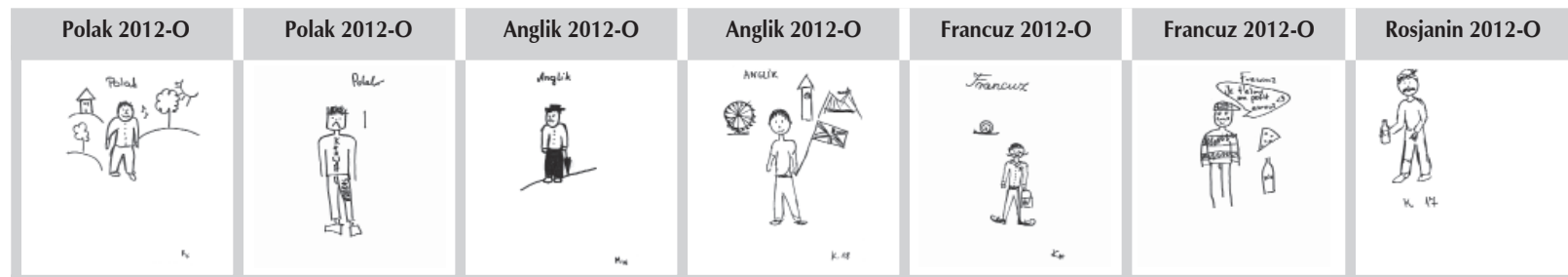

Zestawienie 27. Przeciętne reakcje na bodziec Anglik, Francuz, Amerykanin, Rosjanin w 1994-O

Pośród rysunków przedstawiających Anglików, Francuzów dominują panowie w eleganckich garniturach, szykownych ubraniach i nakryciach głowy, zajęci czynnościami neutralnymi, jak czytanie gazety, picie herbaty, a w przypadku picia wina – nigdy nie pijanymi. Widzimy, że są to – w przeciwieństwie do Polaków – ludzie co najmniej z klasy średniej albo artyści, albo – jak inny przedstawiciel Zachodu, Amerykanin – zajmują się ciekawymi czynnościami. Także Rosjanie z pewnymi wyjątkami, jak Rosjanin 1994-O-2, -27, są przedstawiani w całkiem przyzwoitym odzieniu, w mundurze, w futrze, w płaszczu. Mogą kojarzyć się z dawnymi kupcami, bohaterami XIX-wiecznych powieści lub też inaczej: z czekistami, KGB i wojskiem.

W wynikach 2012-S tak dużego zróżnicowania już nie znajdziemy. Rysunki – odpowiedzi na bodziec Polak – przedstawiają wprawdzie niekiedy osoby o negatywnych cechach (zła mina, wulgaryzm), ubrane w mało wyrafinowany sposób, co czasem (ale już znacznie rzadziej) kontrastuje z rysunkami Anglików czy Francuzów; brak już jednak przedstawień, które można by było uznać za wyraz bardzo silnych negatywnych emocji i poczucia wyraźnego niższego statusu społecznego Polaków w porównaniu z Innymi. Widzimy to, przyglądając się rysunkom w Zestawieniu 28.

Obrazek uśmiechniętego, wesoło coś sobie podśpiewującego (nutki) Polaka jest w nastroju podobny do rysunku uśmiech-

Zestawienie 28. Podobieństwo przedstawiania Polaków, Anglików, Francuzów, Rosjan w 2012-O

niętego Anglika z parasolem w ręku, a narysowanie nastroszonego i wulgarnego osobnika można wprawdzie uznać za krytykę pewnych polskich wad, ale nie tak drastyczną jak ta sprzed dwu dekad. Obserwujemy tu dużą zmianę. Widać, że wizualne skojarzenia z bodźcem Polak 2012-O bardzo się polepszyły pod względem wartościowania, wyrównały się dysproporcje między wizualnymi reprezentacjami własnego i innych narodów. Możliwe, że stało się to za sprawą zmiany na lepsze rzeczywistości ekonomicznej, doświadczanej codzienności, także zwiększenia możliwości bliższej obserwacji Inných i przeprowadzenia realnego porównania. Obrazy, wizualne reprezentacje, które przecież mają coś z analogowego odbicia, zarejestrowały tę zmianę. I chyba jest to zmiana trwała, o czym informują wyniki badań dodatkowych w latach 2016 i 2017. Pośród rysunków znajdujemy dowody na istnienie ironicznej autokrytyki (np. rysunki *cebuli* lub *buraka* inspirowane wyrażeniami językowymi nisko oceniającymi polski brak ogłady), ale i sporo jest takich, które po prostu wyrażają pozytywne emocje (por. rysunek uśmiechniętych chłopca i dziewczynki trzymających w ręku transparent z napisem *POLSKA* umieszczony na pierwszej stronie okładki niniejszej książki).

Wyniki ankiet słownych 1990-S i 2012-S dają obraz nieco bardziej złożony, zarówno pod względem pozytywnych, jak i negatywnych wartościowań. Z jednej strony widzimy, że w odpowiedziach w obu okresach pojawiają się wyrażenia świadczące o poczuciu bądź świadomości kompleksu polskiego (Polak 1990-S *kompleks, ulegający wpływowi*; Polak 2012-S *zako kompleksiony, zako kompleksiony Zachodem, szukający aprobaty wśród innych*). Z drugiej strony, w obu okresach skojarzenia, o których można sądzić, że odnoszą się do emocji związanych z kontaktem z Innymi, i które mogą dotyczyć hierarchii między narodami, są całkiem podobne w odniesieniu do różnych narodów, a Polacy wcale nie są traktowani podrzędnie. I tak (mimo kompleksów), w 1990-S Polak jest *dumny* i *honorowy*, podobnie jak Anglik *dumny* i *wyniosły*, Anglik i Francuz mają *wysokie mniemanie o sobie*, a wszyscy są *zarozumiali*, także Rosjanin. Nie inaczej w 2012-S, gdzie powtarzają się przymiotniki *zarozumiały, wyniosły, dumny*; a o Polaku: *honorowy*. Wyrażone słownie hierarchie nie sytuują zatem pod tym względem Polaka niżej od innych i nie sugerują aż tak niskiej samooceny, jaką widzieliśmy na rysunkach 1994-O. Dane o podobnej wymowie zaobserwujemy na liście najczęstszych skojarzeń, jako że w wynikach 1990-S i 2012-S powtarzają się określenia zarówno pozytywne (*gościnny, patriota*), jak i negatywne (*leniwy, biedny, pijak*). Tu jednak możemy zauważyć także zmiany świadczące o faktycznym pogorszeniu obrazu własnego, a nawet o przejęciu cudzych opinii na własny temat (por. Tabela 10).

Spośród reakcji najczęstszych w 2012-S znikają wszystkie, które w 1990-S świadczyły o poczuciu związku ze wspólnotą narodową i państwową: *Polska, polski, ojczyzna, Warszawa, rodak*; pozostaje tylko tradycyjny *patriota* (ze znacznie niższą frekwencją: 30→16). Z cech szczegółowych wysoką, lecz spadającą, frekwencję mają nadal *gościnność* (36→12), *lenistwo* (27→20),

Tabela 10.
Asocjaty
do bodźca Polak
o najwyższej frekwencji
w 1990-S i 2012-S

Polak 1990-S	Polak 2012-S
(36) gościnny , gościnność	(22) złodziej, złodziej, tak podobno twierdzą ludzie spoza Polski
(30) patriota , patriota na zewnątrz, patriotyzm, patriotyczny	(20) leniwy, leń
(27) leniwy, leń , leniuch, leniwiec	(18) pijak, pijany
(23) ojczyzna	(16) patriota , patryjota, patriotyczny
(20) Polska, polski	(12) gościnny
(19) biedny, biedak	(12) maruda, marudny, marudzący
(19) handlarz, handel	(11) alkohol, alkoholik
(19) Warszawa, warszawianin	(11) biedny, biedak
(17) sprytny, spryciarz , spryt	(11) sprytny, spryciarz
(17) waleczny, walka, walczący	(10) cwaniak, cwaniaczek
(16) pijany , pijący nadmiernie, pijak	
(13) rodak	
(10) kombinator, kombinacje	

biedny (19→11). Wzrasta częstość reakcji *pijak* (16→18) [+ w 2012-S *alkoholik* 11, więc Σ 29]. Jako częste pozostaje też skojarzenie *sprytny* (17→11), które w 1990-S może się wiązać z *kombinator* (10), a w 2012-S z *cwaniak* (10). W obu wypadkach są to cechy negatywne, wątpliwe etycznie. Największa zmiana dotyczy pojawienia się – jako najczęstszego – skojarzenia *złodziej* (22), które tylko w jednym wypadku zostało dodatkowo opatrzone komentarzem, iż tak *twierdzą ludzie spoza Polski*. Ogólnie autoocena w 1990-S jest lepsza niż w 2012-S. Do najczęstszych skojarzeń należało więcej neutralnych lub pozytywnie wartościujących (wprost, jak *waleczny*, lub pośrednio, jak *ojczyzna*), a cechy negatywne były określane za pomocą derywatów osłabiających ich pejoratywny wydźwięk, jak *leniuch*, *leniwiec*.

*

Przegląd wyników ankiet obrazkowych i słownych prowadzi do wniosku, że jeśli chodzi o wyobrażenia własne, mamy właściwie do czynienia nie z dwoma krokami ankiety, a z trzema. I choć w odniesieniu do Niemców, Rosjan, Francuzów, Anglików nie jest to różnica istotna, w wyobrażeniach własnych o Polakach udokumentowano trzy etapy przekształcania się zbiorowej tożsamości.

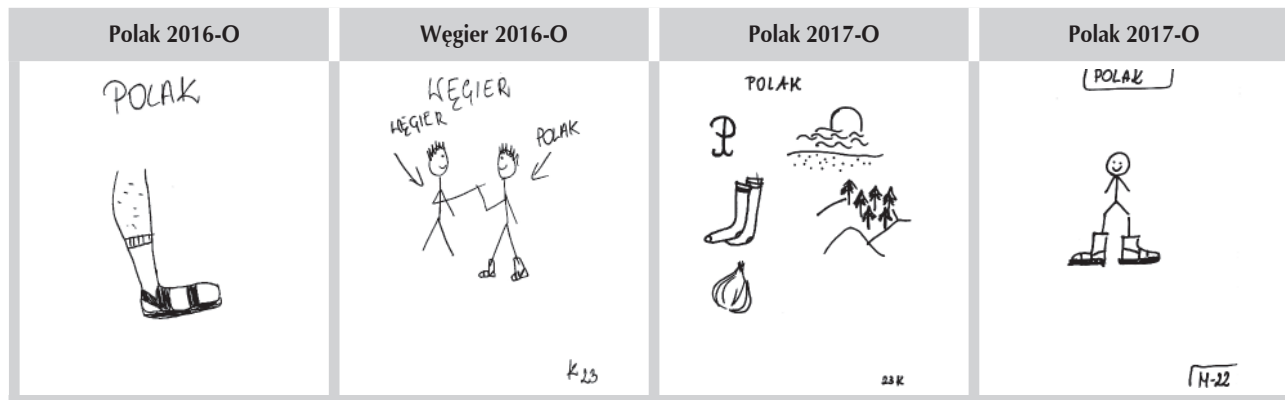
Przebijający przez wyniki ankiety 1990-S wizerunek Polaka nie jest idealnie pozytywny, jest natomiast właściwy dla dawnego typu wychowania, a dodatkowo jest uzasadniony w społeczeństwie, które właśnie odniosło zwycięstwo, odzyskało swobodę, pełną suwerenność swego państwa, i to wskutek własnej walki, wytrwałości, upor. Patrzy więc na siebie z sympatią, choć na pewno nie z pełnym zadowoleniem.

Wyniki 1994-O mogą odzwierciedlać wspólnotowe wyobrażenia już z innego etapu: trudów transformacji ustrojowej, która wiązała się z licznymi negatywnymi zjawiskami w sferze ekonomicznej (hiperinflacja aż do 1300 procent, likwidacje zakładów pracy, bezrobocie), brakiem kapitału, biedą, o której teoretycy studiów postkolonialnych piszą jako o ważnym czynniku wpływającym na powstawanie negatywnej samooceny kolektywnej. W ten sposób można wyjaśnić bardzo negatywne rysunki-reakcje na bodziec Polak w 1994-O.

I wreszcie etap 2012-S i 2012-O, na którym obserwujemy pozornie sprzeczne zjawiska. W ankiecie obrazkowej brak już skrajnie negatywnych wizerunków Polaków, nie ma też znaczących różnic w prezentowaniu statusu materialnego, pozycji społecznej w porównaniu z rysunkami przedstawicieli Zachodu. W ankiecie słownej natomiast odnotowujemy coś całkiem przeciwnego: jako najczęstsze reakcje na bodziec Polak 2012-S widzimy bardzo negatywne reakcje: *złodziej*, *alkoholik*, *cwaniak*. Również pejoratywna nazwa *Polaczek* występuje częściej niż w 1990-S, i też w postaci zestawienia *Polaczek biedaczek*. Utrzymuje się ocena *zakołeksiony*. Wydaje się, że różnica między danymi z ankiety obrazkowej a danymi z ankiety słownej wynika z innego kodowania i przetwarzania informacji wizualnych i werbalnych. Rysunki pokazują zmianę szybciej niż słowa. Te pierwsze są (do pewnego stopnia) reakcją na sensualne doświadczenie wzrokowe, co zwykle dotyczy ludzi, obiektów, pejzaży zapamiętanych z rzeczywistości. Można sądzić, że w dużej mierze młodzież 2012-O bazowała na własnym doświadczeniu podróży, kontaktów z Innymi, obrazów widzianych za granicą i w kraju, i to one wyłaniały się jako pierwsze w momencie zadziaływania bodźca. Dane z ankiet słownych też są na pewno powiązane z obrazami sensualnymi w umyśle (wspomnienie wierzby widzianej w przyrodzie albo na malarskim pejzażu → uzyskujemy reakcję *wierzba*, wesoła twarz Mariana Kociniaka zapamiętana z filmu *Jak rozpętałem drugą wojnę światową* → reakcja *Franek Dolas*), ale wydaje się, że słowa silniej są powiązane z innymi słowami, z tekstami, z dyskursem. Wizerunek Polaka *złodzieja*, *alkoholika* i *cwaniaka* wykształcił się i utrwalił w dyskursie, a dopiero potem zakodował w umysłach uczestników kultury polskiej. Niełatwo odpowiedzieć na pytanie, kto w okresie badanym zarządzał tym dyskursem. Ewa Thompson twierdzi, że – utożsamiające się

Zachodem, odzęgające od związków z polskością – elity intelektualne. Nie stwierdzimy tego na podstawie analizy samych ankiet. Możemy natomiast na ich przykładzie pokazać, jak łatwo jest wprowadzić do dyskursu jakąś kategorię, nadać jej znak wartościujący i sprawić, że stanie się powszechnie znana i akceptowana jako prawdziwa. Raczej nie pamiętamy, kto pierwszy zauważył, nazwał i negatywnie ocenił domniemany fakt noszenia przez Polaków skarpetek do sandałów. A przecież, jak upewniają wyniki ankiet uzupełniających 2016-O i 2017-O, stał się on dzisiaj elementem autowizerunku Polaka, o którym nie pomyślelibyśmy jeszcze kilkanaście lat temu, i którego faktycznie nie odnotowano także w wynikach analizowanych ankiet z lat 1990, 1994, 2012.

Zestawienie 29.
„Skarpetki do sandałów”
– motyw autowizerunku.
Polak 2016-O, 2017-O

To, że słowo jest wolniejsze niż obraz i że dyskurs, w którym negocjujemy nasze sądy, opinie (np. na temat Innych) zmienia się wolniej, niż docierają do nas obrazy, nie oznacza, że ów dyskurs nie zmienia się także. W przypadku analizowanych danych coś z niego ubyło (*ojczyzna, Polska, Warszawa*), coś zostało wprowadzone (*złodziej*), a coś trwa jako stała kategoria (właśnie omawiany *kompleks polski*, znany przecież od dawna, jako tytuł powieści Konwickiego, jako element rozważań Gombrowicza, Głowackiego, Bobkowskiego i innych dwudziestowiecznych autorów; zebrane ich sądy na ten temat zob. w NIEWARA 2009). Są też dane, które odzwierciedlają młodzieńcze wyobrażenie o wspólnocie ukształtowane na pewno w jakimś związku z dyskursem oficjalnym, ale także formowane w prywatnym doświadczaniu świata. I ono się trochę zmienia. W 1990-S uczniowie wymieniali skojarzenia z bodźcem Polak nazywające związki rodzinne i przyjacielskie: *ja, mama, tata, rodzeństwo, brat, współbratanek, rodzina, rodak, bliscy, swój, przyjaciel, znajomi*. W 2012-S pozostały z nich trzy: *przyjaciel, rodak, swój*; pojawiło się nowe: *nasz*. Utracono także pewne punkty orientacyjne, wokół których – jak wokół miejsc pamięci Nory czy figur pamięci Assmanna – może krystalizować się pamięć i tożsamość wspólnoty, a których nazwy polska aksjologia etnoligwistyczna uznaje za nazwy wartości (BARTMIŃSKI et al. 2006). W 1990-S wymieniano nazwy miast, miejsc, nazwę rzeki bez wątplenia opatrzone konotacją kulturową: *Warszawa, Wisła, Gniezno, Kraków, Śląsk, Tatry, Westerplatte, Wawel, Pałac Kultury i Nauki, kolumna Zygmunta, Rzeczpospolita*. W 2012-S pozostała tylko nazwa *Rzeczpospolita*, a reszta jest skromnie reprezentowana w nazwach osób: *góral* i *krakowiak*⁵⁷. Są to duże straty, których nie trzeba chyba jednak wiązać z kompleksem polskim czy świadomością postkolonialną, gdyż są raczej wynikiem doświadczania świata wyrosłego w idei końca historii Fukuyamy,

⁵⁷ Odpowiedzi *góral*, *krakowiak* są całkiem dobrze umotywowane w Sosnowcu, gdzie silne więzi łączą ludność z Krakowem i Krakowskiem, zob. s. 42. omówienie pracy magisterskiej Anny Kamińskiej (2009), a podzielenie tradycyjnego polskiego upodobania dla kultury górali (podhalańskich, Hucułów) jest ułatwione ze względu na bliskość geograficzną gór.

globalnego wymieszania się kultur i wizji społeczeństw postnarodowych. Są jednak ważne, gdyż mają związek z przeżywaniem poczucia więzi ze wspólnotą i własnej tożsamości. Pokazują też, że w badanym okresie doszło do interesujących zjawisk w zakresie kulturowego dziedziczenia.

Ciągłość i zmiana – dziedziczenie

Dziedziczenie kulturowe, jak przedstawiono w rozdziale wprowadzającym, jest zjawiskiem wcale nie tak oczywistym, raczej postulowanym przez ewolucjonistów niż dokładnie zbadanym, a zwykle opisywanym za pomocą innych terminów, jak tradycja, przekaz pokoleniowy w kulturze (ADAMOWSKI 2004, ŁOZOWSKI 2011) czy dziedzictwo w języku (PASTUCHOWA 2008). W istocie, mówiąc o dziedziczeniu kulturowym, mamy przecież na myśli właśnie przekaz pewnych wartości i wyobrażeń o świecie od tych, którzy nas poprzedzali, przez nas (przez nasze medium), do tych, którzy następują po nas. W owym procesie – zachodzącym, jak pokazywał Tomasello, na poziomie filogenetycznym, historycznym, ontologicznym – jedne ważne dla kultury dane są przekazywane w nieziennej formie, inne podlegają ewolucyjnym zmianom, swoistej mutacji genów kulturowych, która jest wynikiem różnych nowych okoliczności. Czy można ten proces odnieść do rozwoju wyobrażeń o narodach w danej kulturze, w tym w badanym tutaj jej wycinku? Wydaje się, że tak. Dotychczasowe obserwacje wykazały wielokrotnie odmiennosc wyników ankiet 1990, 1994, 2012 (a też kontrolnych 2016, 2017), ale przecież jeszcze częściej zaobserwowano ciągłość aktywacji tych samych węzłów w odpowiedzi na kolejne bodźce. Poniżej zestawiono przymiotniki i rzeczowniki o najwyższej frekwencji, najczęściej aktywowane, utrwalone i w związku z tym mające prawdopodobnie największe szanse na to, by pojawić się w dyskursie, a następnie utrwalić w indywidualnym umyśle i być dalej przekazywanymi. Spośród wszystkich wyników uwzględniono te, które mają powyżej 4 wskazań, ale pogrubionym pismem oznaczono tylko reakcje powyżej 10 wystąpień⁵⁸, wykazujące najsilniejsze powiązania z bodźcem. W wierszu pierwszym, obok nazwy narodowości umieszczono wyrażenia powtarzające się dokładnie w tej samej formie na obu etapach badania, wybrane właśnie spośród tych mających więcej niż 10 reakcji. Zostały one wytypowane jako predestynowane do dziedziczenia.

ANGLIK – dziedziczenie: flegmatyczny, herbata

1990-S, przymiotnik: **mglisty** (21), **flegmatyczny** (19), zimny (9), angielski (8), powolny (6), błady (5), chłodny (5), anemiczny (4), deszczowy (4), pedantyczny (4), punktualny (4), spokojny (4), wilgotny (4)

2012-S, przymiotnik: **flegmatyczny** (22), **spokojny** (13), powolny (6), kulturalny (5), punktualny (5), dostoyny (4), opanowany (4), sztywny (4), ułożony (4), zadufany (4)

1990-S, rzeczownik: **Londyn** (30), **mgła** (29), **herbata** (19), **wyspa** (21), **Anglia** (11), **Wielka Brytania** (10), dżentelmen (9), flegmatyk (6), parasol (6), królowa (6), humor (5), Big Ben (4), kibice (4)

2012-S, rzeczownik: **herbata** (17), **flegmatyk** (20), **gentleman/dżentelmen** (13), **kibic** (11), piłkarz (7), Angol (6), lord (4)

⁵⁸ Por. na s. 50 zastrzeżenia do tego typu zabiegów arbitralnie ucinających listę wyników podczas badania cech danej narodowości wyrażane przez Jerzego BARTMIŃSKIEGO (2007). W przypadku naszego działania nie chodzi jednak o ustalenie stereotypu narodu jako składającego się z tych najczęściej wymienianych przez respondentów cech, co zdaje się krytykować uczony, ale o poszukiwanie dowodów na dziedziczenie kulturowe w badanej populacji.

CZECH – dziedziczenie: wesoły, piwo(sz), Pepik, sąsiad

1990-S, przymiotnik: **śmieszny** (28), **wesoły** (22), towarzyski (6), zabawny (6), czeski (5), uśmiechnięty (5)

2012-S, przymiotnik: **wesoły** (16), **zabawny** (11), przyjazny (8), sympatyczny (7), śmieszny (7), miły (6), spokojny (6), spontaniczny (5), otwarty (5), uśmiechnięty (4)

1990-S, rzeczownik: **piwo** (22), **Praga** (20), **Pepik** (17), **sąsiad** (14), **góry** (10), knedle (7), Słowacja (5), Hawel (4), komedie (4), Tatry (4), Szwejk (4)

2012-S, rzeczownik: **piwosz** (21), **Krecik** (18), **Pepik** (10), **sąsiad** (12), ateista (7), Knedlik (5), przyjaciel (4), śmieszek (4), brat (4), Jožin (4), piwo (4)

FRANCUZ – dziedziczenie: żaba, żabojad

1990-S, przymiotnik: **elegancki** (23), **przystojny** (11), kulturalny (9), wytworny (8), modny (7), wesoły (7), paryski (4)

2012-S, przymiotnik: **romantyczny** (14), modny (7), elegancki (6), tchórzliwy (6), kulturalny (4), uczuciowy (4), wrażliwy (4)

1990-S, rzeczownik: **żaba/y** (52), **żabojad** (21), **Paryż** (49), **wieża Eiffela** (24), **ślimak/i** (15), **moda** (12), elegancja (6), wino (6), język francuski (6), miłość (5), Napoleon (5), perfumy (4), Sekwana (4), słońce (4), szampan (4)

2012-S, rzeczownik: **żabojad** (65), **romantyk** (11), artysta (9), ślimaki (8), wino (8), kochanek (6), modniś (6), elegant (5), kucharz (4), żaba/y (4)

NIEMIEC – dziedziczenie: 0 asocjatyw

1990-S, przymiotnik: **brutalny** (14), **twardy** (11), **zaborny** (10), dokładny (8), okrutny (7), czysty (6), pracowity (6), bezwzględny (5), bogaty (5), oszczędny (5), zdyscyplinowany (5), zimny (5), agresywny (4), pedantyczny (4)

2012-S, przymiotnik: **pracowity** (16), **dokładny** (13), **precyzyjny** (12), brzydki (9), solidny (7), bogaty (6), porządkowy (5), surowy (5), uporządkowany (5), zdyscyplinowany (5), głośny (4), punktualny (4), stanowczy (4), zorganizowany (4)

1990-S, rzeczownik: **wojna/y** (40), **Hitler** (17), **Berlin** (16), **blondyn** (15), **mur** (10), porządek (7), piwo (5), zjednoczenie (6), gestapo (5), czystość (4), faszysta (4), Szwab (4)

2012-S, rzeczownik: **Szwab** (21), **piwosz** (15), **piwo** (11), kiełbasa (7), żołnierz (6), nazista (6), faszysta (5), hitlerowiec (5), perfekcjonista (5), piłkarz (5), bogacz (4), pracuś (4), wojna (4)

POLAK – dziedziczenie: gościnny, leniwy, sprytny, patriota

1990-S, przymiotnik: **gościnny** (28), **leniwy** (18), **biedny** (17), **sprytny** (13), **waleczny** (10), mądry (9), patriotyczny (7), polski (7), pijany (6), bohaterski (5), naiwny (5), porywczy (5), kłótniowy (5), zaradny (4)

2012-S, przymiotnik: **leniwy** (16), **gościnny** (12), **sprytny** (10), pracowity (7), kłótniowy (6), biedny (5), narzekający (5), waleczny (5), agresywny (4), mądry (4), pomysłowy (4), uparty (4)

1990-S, rzeczownik: **ojczyzna** (23), **patriota** (18), **Warszawa** (18), **Polska** (13), **rodak** (13), **handlarz** (10), Wisła (9), gościnność (8), pijak (8), kombinator (7), leń (6), orzeł (7), Solidarność (7), bałagan (5), kłótnia (5), naród (5), nierób (5), rodzina (5), walka (5), brud (4), cwaniak (4), dom (4), duma (4), Jaruzelski (4), kraj (4) Polka (4), powstania (4), sejm (4), senat (4), Wałęsa (4), wybory (4)

2012-S, rzeczownik: **złodziej** (22), **pijak** (17), **patriota** (12), alkohol (7), cwaniak (9), maruda (8), biedak (6), alkoholik (4), Euro 2012 (4), katolik (4), leń (4), przyjaciel (4), wódka (4)

ROSJANIN – dziedziczenie: pij-

1990-S, przymiotnik: **czerwony** (29), **biedny** (22), **zacofany** (13), prosty (8), rosyjski (5), ciemny (4)

2012-S, przymiotnik: **pijany** (11), **zacofany** (6), **agresywny** (5), **bogaty** (4), **czerwony** (4), **gościnny** (4), **niewykształcony** (4), **szalony** (4)

1990-S, rzeczownik: **Moskwa** (23), **Syberia** (10), **Gorbaczow** (16), **pieriestrojka** (13), **Lenin** (11), komunizm (8), Sybir (8), Kreml (7), kołchoz (4), Stalin (5), car (5), cerkiew (5), komunista (5), rewolucja (4), Katyń (4), Plac Czerwony (4), tajga (4), taniec (4), wojna (4)

2012-S, rzeczownik: **pijak** (50), **alkoholik** (23), **wódka** (16), Rusek (9), komunista (5), Putin (6), bieda (5), gaz (5), awanturnik (4), alkohol (4), mocna głowa (4), sąsiad (4), żołnierz (4)

Jak widać, istnieje pewna różnica w liczbie wyrażen wytypowanych jako prawdopodobnie dziedziczone w badanym okresie: zerowe wskazanie przy Niemcu, minimalne przy Rosjaninie (tylko rdzeń *pij-*, który powtarza się w *pijany* i *pijak*); inne są ograniczone do paru minimalnych starych skojarzeń: Francuz *żaba*, *żabojad*, *żabie udka*, *ślimaki*, Anglik *flegmatyczny*, *herbata*, *herbatka*. Większą złożonością odznaczają się dwa szeregi: Czech: *wesoły*, *piwo*, *piwosz*, *Pepik*, *sąsiad*; Polak: *gościnny*, *leniwy*, *sprytny*, *patriota*. Czy są to wyniki znaczące, a także reprezentatywne, nie tak łatwo odpowiedzieć. Gdy pomyślimy o całkowitych liczbach asocjatyw (pojedynczych słów) uzyskanych sumarycznie w obu krokach ankiety (Anglik 447a., Czech 243a., Francuz 408a., Niemiec 447a, Polak 601a., Rosjanin 447a.⁵⁹), okaże się, że bezpośrednie dziedziczenie dotyczy ich drobniotkowego ułamka. Szczególnie jest to widoczne w odniesieniu do skojarzeń z bodźcem Polak, które w całkowitej liczbie są najliczniejsze. Niemniej widać też w tym przypadku, że najsilniejsze połączenia dotyczą pojęć pół na pół pozytywnych i negatywnych oraz nie takich, które byłyby w jakiś szczególnie sposób nacechowane emocjonalnie. Owszem, nacechowane węzły *bohaterski*, *waleczny*, *mądry po szkodzie*, *kombinator*, *bałaganiarz*, *naród wybrany*, *duma* są silnie powiązane z bodźcem Polak, jako że są obecne pośród najczęściej wymienianych, niektóre powtarzają się w wynikach obu kroków badania, ale dokładną ciągłość wykazują tylko wymienione cztery, możliwe, że typowe przede wszystkim dla konceptualizacji kulturowych badanej grupy, a pośród nich chyba tylko *patriota* należy do wyrażen silnie wartościujących.

W przypadku wyobrażeń o Czechu mamy do czynienia z dziedziczeniem niemal wszystkich powiązań, które uznaliśmy za silne bądź bardzo silne, a to świadczy z jednej strony o pewnej stałej mentalnej bliskości badanej grupy wobec Czechów skutkującej szczegółowością oglądu, która może wynikać z fizycznej bliskości terytorialnej i kulturowej, odczuwanej w obu okresach, nawet jeśli w czasie 2012-S już nie bezpośrednio przeżywanej, to przypominanej w opowieściach osób starszych⁶⁰.

⁵⁹ Aż zaskakująca zgodność liczby asocjatyw wynika z faktu, iż w poleceniu ankiety proszono o podanie po pięć przykładów przymiotników i rzeczowników. Na tym tle ciekawie wyglądają zatem wyniki dla Czecha i Polaka.

⁶⁰ Pewne dane z 1990-S i 2012-S o tym przekonują, jak *południowy sąsiad*, *sąsiad zza Olzy*, w 1990-S podawane są nazwy *Cieszyn*, *Ostrawa*, *Olza*, *Tatry*, *przełęcz*, *góry*, informujące o turystycznej znajomości regionu. Bogata lista artykułów spożywczych, tekstyliów, obuwia przypomina o częstych wyjazdach do Czechosłowacji po zakupy nieobecnych w polskich sklepach towarów. Wyrażenie *jolka* mogło być znane chyba tylko osobom, które w ramach zimowisk w Czechosłowacji uczestniczyły w tej choinkowej zabawie (dziękuję Dariuszowi Tkaczewskiemu za wyjaśnienie tego terminu). To wszystko może być przedmiotem rodzinnych opowieści (i jest, co poświadczam jako słuchaczka opowieści mego ojca, sosnowiczana, o jego wspinaczkach w Wysokich, jak się tu mówiło „czeskich”, Tatrach w latach 50. XX w.).

Dodatkowo, niezmiennosc zestawu skojarzeń może być skutkiem „nieporuszalności” obrazu Czecha, swoistego uśpienia, jako że w badanym okresie dwóch dekad ani wydarzenia historyczne, ani doświadczana rzeczywistość, ani nastawienia mentalne grupy nie wymagały adjustacji, a nawet w ogóle aktywacji, przekonań na temat Czechów. Tylko nieco podobnie jest w przypadku dziedziczonych skojarzeń z bodźcami Anglik i Francuz. Z jednej strony obserwujemy tu dziedziczenie najprostszych schematów (*herbata, żaby*), które widocznie nie wymagają modyfikacji, z drugiej – widzimy pewne zmiany. Można je określić jako subtelne przesunięcie sympatii czy zainteresowania badanej grupy z większych dla Francuza w 1990-S na większe dla Anglika 2012-S. Nie wykluczone, że wynika ono z indywidualnych sympatii do studiowanego w szkole języka⁶¹, co zwykle łączy się z wyjazdami do odpowiednich państw i poznawaniem miejsc, zabytków, a tym samym zwiększeniem wiedzy o danej kulturze (warto też pamiętać, że to Wielka Brytania, a nie Francja w 2012 była głównym miejscem emigracji zarobkowej Polaków). Może to też być związane z większą zmianą w siatce wyobrażeń o narodach i rzeczywistym przesunięciem na peryferia zainteresowania dla Francuzów, kultury francuskiej, tradycyjnie, jeszcze do połowy XX wieku, z pewnością sytuowanej w centrum (Paryż jako *stolica świata*), a badani w 1990-S wykazują właśnie wielokrotnie związki z tradycyjnymi wyobrazeniami o narodach, w tym własnym, o czym już pisałam. Widzimy więc, że pośród najsilniejszych skojarzeń spada liczba reakcji z Francuz 1990-S → Francuz 2012-S *elegancki* (23 → 6), *kulturalny* (9 → 4), *przystojny* (11 → 2), zaś w odniesieniu do Anglika liczba pewnych pozytywnych reakcji trochę wzrasta: Anglik 1990-S → Anglik 2012-S *spokojny* (4 → 13), *kulturalny* (1 → 5). Największe przekształcenie, odzwierciedlające pewną zmianę dystansu wobec kultur francuskiej i angielskiej, jest jednak najbardziej widoczne w całościowych wynikach, np. w klastrze 2., gdzie znikają skojarzenia dotyczące zabytków i topografii Paryża, a wzrasta liczba analogicznych dotyczących Londynu.

Wobec tych danych najciekawszy jest brak dowodów na bezpośrednie dziedziczenie w ramach najsilniejszych powiązań w reakcjach na bodziec Niemiec i minimalny ślad dziedziczenia w reakcjach na bodziec Rosjanin. Wydaje się, że jest to związane z zauważonymi wcześniej zmianami w kształtowaniu się w badanym okresie nowych wyobrażeń o tych narodach. W zestawie analizowanych danych w odniesieniu do Niemca, choć brak bezpośredniego dziedziczenia najsilniejszych powiązań powyżej 10 wskazań, w obrębie połączeń silnych występują pewne odpowiedniości, np. w obu krokach ankiety *zdyscyplinowany* (5/5), *dokładny* (8 → 13), *pracowity* (6 → 16), na poziomie rdzenia odnotowano Niemiec-1990-S *bogaty* – Niemiec 2012-S *bogacz* (6 → 4) oraz dziesięciokrotnie słabsze połączenie *wojna, II wojna światowa* (40 → 4) i czterokrotnie silniejsze połączenie z węzłem *piwo-/piwosz* (7 → 28). Dwa ostatnie dobrze ilustrują charakter zmiany polegającej na usunięciu skojarzeń dotyczących wojny, walki i wprowadzeniu innych, związanych z codziennością, np. z ulubionym napojem. Nieco podobne procesy obserwujemy w przypadku słownych skojarzeń z bodźcem Rosjanin, gdzie pośród asocjatów mających powyżej 10 reakcji odnotowano tylko bezpośrednią tożsamość rdzenia *pij-* w Rosjanin 1990-S *pijany* (10) i w Rosjanin 2012-S *pijak, megapijak* (50). Może więc badani w 2012-S spośród różnych skojarzeń wybierali te związane z piciem alkoholu – piwa przez Niemca, wódki przez Rosjanina; zauważmy, że również w odniesieniu do bodźca Polak wzrosła liczba takich reakcji (*pijak* 8 → 17), a może w ten sposób wyrażono wzrost negatywnych nastawień. Obserwujemy to także na poziomie połączeń słabszych. Wyrazisty, bo liczący 15 reakcji w Rosjanin

⁶¹ Nie sprawdzono, jakich języków uczyła się młodzież w szkole, ale w 1990-S mamy reakcje franc. *génial*, a w 2012-O o języku angielskim: *najfajniejszy język w okolicy, piękny akcent*, co może świadczyć o odpowiedniej znajomości tych języków.

1990-S szereg *komunista, komunizm, komuna* może być uznany za neutralny pod względem nacechowania emocjonalnego w porównaniu z mającym już mniejszą frekwencję (7) szeregiem zawierającym element wartościujący: *komunista, komuch, komunizm* w Rosjanin 2012-S.

W materiale oprócz ciągłości/dziedziczenia najczęstszych skojarzeń zauważamy także powtarzalność (w wynikach badań obu okresów) pewnych określeń, które – jak się zdaje – mogą być charakterystyczne w jakiś szczególny sposób dla języka badanej grupy w obu pokoleniach i nadawać specyficzny rys tutejszym wyobrażeniom o narodach. Nie są to bowiem wyrażenia najbardziej typowe dla słownych charakterystyk danego narodu, mają zwykle nacechowanie emocjonalne, są też często konstrukcjami słowotwórczymi o specyficznym charakterze. Nie ma dowodów, że faktycznie pochodzą z tutejszych języków familiarnych, dyskursów szkolnych czy koleżeńskich, ale można wziąć to pod uwagę. O Angliku: *herbatka* (prócz *herbata*), *wyrafinowany, wyrachowany, samolubny, elegancik, zimna krew/zimnokrwisty*. O Czechu: *bratanek/brat, uległy/ulegliwy (!), bezproblemowy, słaby, Pepiczek*. O Francuzie: *brudny, ale wyperfumowany, gadatliwy, amant, erotyczny*. O Niemcu: *Germaniec, jowialny, hałaśliwy, zadbany, odrażający, straszny*, a dodatkowo w 1990-S *wzbudzający trwogę* paralelne do 2012-O *budzący strach, szorstki, wredny*. O Polaku: *piękny, brudas, romantyczny, geniusz, wylewny*. O Rosjaninie: *kozak, odwaga/odważny*.

Podane przykłady, podobnie jak te wymienione wcześniej, wykazują istnienie dziedziczenia kulturowego na najbardziej podstawowym poziomie słowa. Czy jednak badanie powtórzone tylko po 22 latach rzeczywiście pozwala ustalić jakieś prawidłowości dotyczące ewolucji w kulturze, dziedziczenia elementów wyobrażeń o narodach – nawet tylko prawidłowości możliwych do zaobserwowania w kulturze badanej populacji. Wydaje się, że pełniejsza odpowiedź wymaga też innych dowodów. Zdobędziemy je, poszukując w uzyskanych wynikach badania takich reakcji, które byłyby zgodne z nakładającymi się w kolejnych „sedymentacjach” elementami „paradygmatu obrazu” Innego, jak to ujmował w swojej książce *Stereotypy a kultura*, socjolog, Zbigniew BOKSZAŃSKI (1997), i to zarówno w czasie długiego trwania kultury polskiej, jak i w szerokim zasięgu terytorialnym. Wykorzystamy tu dwie prace, które w miarę całościowo opisują wyobrażenia o narodach w kulturze polskiej szlacheckiej, tj. *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI-XIX w.* (NIEWIARA 2000; dalej A.N. z podaniem strony), oraz w kulturze ludowej, tj. *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich* (TYRPA 2011; dalej A.T. z podaniem strony). Trzeba przy tym podkreślić, że pierwsza uwzględnia opis modyfikacji stereotypów ponad sześćdziesięciu narodów w kolejnych okresach kultury polskiej szlacheckiej, ale nie koncentruje się na zróżnicowaniu terytorialnym (choć omawia źródła z różnych regionów), zaś druga podaje szczegółowe informacje dotyczące właśnie terytorialnego zróżnicowania, przywiązując mniejszą wagę do chronologii. Konfrontując wyniki ankiet z danymi udokumentowanymi w obu pracach, poszukujemy dowodów na trwanie pewnych konceptualizacji nie tylko w umysłach badanych osób, ale – ogólniej – w konceptualizacjach kulturowych zbiorowości/środowiska, do których przynależą. A ponieważ porównaniu podlegają także wyniki ankiet obrazkowych, nie koncentrujemy się już tylko na powtarzalności słowa, ale poszukujemy kontynuacji pojęcia.

Porównanie danych uzyskanych w wyniku ankietowania z danymi zebranymi w obu opracowaniach naukowych wykazuje ciągłość wyobrażeń o narodach, przede wszystkim w przekazie ludowym, choć niekiedy i szlacheckim.

Mamy więc potwierdzenie ciągłości wyobrażenia o Francuzach żabojadach, *Francuzi zrejom ziaby i ślimaki* – Nowy Targ (A.T.: 191), o Czechach jako Słowianach i mówiących śmiesznie, *Język czeski, ruski, jako pobratymcze z jednego wielkiego słowiańszczyzny wypływające źródła* (A.N.: 77), *Cechy to słowiański naród, bo można zrozumieć co mówio* – Biała Podlaska (A.T.: 117),

Ceska mowa jest śmieszna, podobno trochę jak njymiecka – Biała Podlaska (A.T.: 117), wyobrażeń o ładnych Czeszkach i Francuzkach, *A ty Morawianie, tak jak ja Sławianie, żyzną masz krainę i ładną dziewczynę* – Śląsk (A.T.: 118), *Mówjo, że Francuski są fajne* – Tczew (A.T.: 192).

Podobne określają Anglika jako *wyspiarza* już XIX w. (A.N.: 55), w ankietach 1990-S, 2012-S, 2012-O-30, -34, -35 i ludowych wypowiedziach: *Janglicy mieszkają za morzamy w Janglii i w Hameryce* (A.T.: 185). Analogicznie reakcją na bodziec Amerykanin może być utożsamianie tego narodu z Indianami: w tekstach szlacheckich w XVIII *pólnagi* Indianin (A.N.: 54), w ludowych *Indianer to tyż Amerykón* – Śląsk (A.T.: 253), tak samo w ankietach 1994-O-5, -6.

Niemiec jest przedstawiany w XVIII w. jako *tlusty i mocny* (A.N.: 151), zaś w ankietach w 1990-S *tlusty, silny*, 2012-S *otyły, gruby, siłacz*, to samo w 1994-O-9 i 2012-O-8, -9, -10. W XVII w. o Niemcach: *oni są a natura crudeles* (A.N.: 152) i reakcja na Niemiec 1990-S: *okrutny*. Fonetyka języka niemieckiego jest w ten sam sposób określana w przekazach ludowych *Niemiec śwargoce* – Kraków, Kalisz, Kozienice (A.T.: 156), *Co ty tam Nimcu szwargoczesz, sobzie pod nosem mamroces* – Mazury, Śląsk (A.T.: 156), co w ankietach odpowiada reakcjom 1990-S: *szwargot, świergot*.

Pewien stopień ciągłości widoczny jest też w wyobrazeniach o Rosjaninie. Ludowe *rusek* ‘o człowieku zdrowym zahartowanym’ (Kaszuby, Kociewie) lub *rus* ‘o człowieku wielkim silnym, wytrzymałym’ – Oborniki (A.T.: 112) znajdują odpowiedniki w starych tekstach szlacheckich: *tylko Moskal wytrzymać mógl [rany] i wytrzymał; chłopy ogromnej postaci; lud, silny, dorodny, przebiegły* (A.N.: 133) oraz w wynikach ankiet 1990-S *twardy, mocny*, 2012-S *wytrwały, wytrzymałość*.

Tego typu przykładów paralelnych sądów, opinii, wyrażen znajdziemy znacznie więcej. Niekiedy nie dotyczą one cech pojedynczych, ale sposobu konstruowania wyobrażeń o narodach w obrębie odpowiednich domen poznawczych. Przykładowo, język/mowa zarówno w ankietach słownych, jak i w tekstach ludowych są charakteryzowane pod względem niezrozumiałości, tempa mówienia, czasem są wartościowane. Anna Tyrpa notuje dźwiękonaśladowcze, wartościujące określenia – Francuz *giełgoce po francusku* (A.T.: 195), *fańro po taliańsku* [włosku] – Garwolin (A.T.: 202), *Telijan* [Italianin, Włoch] ‘człowiek nie rozumiejący mowy’ – Siedlce (A.T.: 202), *Włochy szypko godajom* – Cieszyn (A.T.: 199), *niemczura* ‘człowiek, który niewiele mówi’ – Biała Podlaska (A.T.: 56).

Trzeba też powiedzieć, że niejednokrotnie zapiski z tekstów ludowych wspomagają interpretację i pozwalają dostrzec elementy kulturowo znaczące i właśnie prawdopodobnie odziedziczone w ramach przekazu kulturowego, którego interpretator (szczególnie ankietę obrazkowej) może nie być wcale świadomy. O ile łatwo jest zauważyć stałą obe cność w kulturze znanych powszechnie wyrażen, typu *francuski piesek* (1990-S i 2012-S i np. *Nas Janek to francuski piesek un byle cego nie zyj* – Biała Podlaska (A.T.: 193), o tyle może zaskoczyć współzależność rysunkowych reakcji na bodziec Anglik: wąsatych panów 1994-O-6, -7, kędzierzawych kobiet 1994-O-21, -23 oraz wykazanych przez Annę Tyrpę form *anglik* ‘krótko przystrzyżony wąs’, *angielak* ‘człowiek kędzierzawy’ (A.T.: 186). To samo dotyczy rysunków stworzonych w odpowiedzi na bodziec Amerykanin 1994-O-11, -12, -13 wyraźnie zaznaczających krawat w ubiorze i zdania *Amerykany to są krawaciorze, chodzą w krawatkach i cylendrach* – Kolbuszowa (A.T.: 257). Jako odziedziczone potraktujemy też przedstawienie okrutnego i strasznego Tatara 2012-O-19, gdy zestawimy je z wyrażeniami *morda jak u tatara* – Radomsko (A.T.: 235), *tatar/tator* ‘sadysta’ – Gostyń (A.T.: 235). W przypadku wyobrażeń o tym narodzie okaże się także, że za odziedziczone należy uznać raczej *tatarak* (A.T.: 237) niż *tatar* (nieobecny w ludowych i dawnych

szlacheckich tekstach zebranych w obu publikacjach), zaś zmianę kulturową w świadomości młodzieży można upatrywać w zapomnieniu o ludowej *tatarczanej kaszy/tatarce* (A.T.: 237). Różnice terytorialne mogą powodować, że choć na rysunkach Hiszpana 1994-O-2, -28 zaznaczono znaną *hiszpańską bródkę, hiszpankę* – Kielce (A.T.: 204), to brak na nich odwzorowania krzaczastych brwi, które może przyszyby do głowy ankietowanym na Kaszubach, gdzie odnotowano w tym znaczeniu połączenie *hiszpańska kyurka* (A.T.: 204). Uwzględnienie wszystkich tych ciekawych danych wymagałoby bardzo dokładnych, odrębnych studiów, może nawet zmaterializowanych w postaci lingwokulturowego atlasu, który odwzorowywałby ciągłości konceptualizacji kulturowych i ich zróżnicowanie terytorialne. Nam stwierdzenie istnienia wskazanych paraleli uświadamia, że pomiędzy wyobrazeniami o narodach, które zostały utrwalone w tekstach kultury polskiej w jej długim trwaniu, w odmianach terytorialnych i społecznych, a wyobrazeniami, które zostały ujawnione w badaniu, istnieje ciągłość, rodzaj dziedziczenia tych samych konceptualizacji kulturowych. W większym stopniu dotyczy to jednak młodzieży z pierwszego etapu badania 1990-S i 1994-O, a także ciągłości w zakresie dziedziczenia konceptualizacji kultury ludowej, a nie szlacheckiej.

*

Ewolucja kultury polega jednak nie tylko na przekazie tych samych danych. Niekiedy dochodzi do modyfikacji, mutacji. Obserwujemy to także w wynikach ankiet młodzieżowych. Niektóre odmienności między danymi z pierwszego i drugiego etapu są nieznaczące, inne tak duże, że można się zastanawiać, jakiej większej zmiany kulturowej są wynikiem. Aż szokujące jest przekształcenie reakcji na bodziec Amerykanin pomiędzy 1994-O a 2012-O: od wyobrażenia aktywnego mężczyzny, którego prototypami wydają się sportowcy, koszykarze NBL, filmowi bohaterowie westernów, filmów drogi, kina kontrkultury (jak *Easy Rider*, *Hair*), filmów sensacyjnych, może i takich książek, żołnierze wojen w XX wieku, przechodzimy do wyobrażenia o nieciekawym, nie-ruchawym, bardzo grubym pochłaniaczu coli i hamburgerów, a identyczne wyniki uzyskano w badaniach dodatkowych 2016-O i 2017-O. Ów obraz raczej nie utrwalił się wskutek bezpośredniego kontaktu z Amerykaninem, co jest faktem w odniesieniu do narodów, do których krajów Polacy często podróżują. Podkreślony wąsik Francuza narysowany na 2012-O-1, -2, -3 można nie tak rzadko zauważyć na twarzach spotykanych we Francji mężczyzn, damski topless w Hiszpan 2012-O-14 to na hiszpańskich plażach normalny obrazek. W przypadku wyobrażeń o Amerykaninie nie możemy jednak założyć powszechności podróży do USA. Mamy tu raczej do czynienia z obrazem zapośredniczonym i proponowanym przez media, głównie chyba telewizję, różne jej kanały. Możliwe, że to właśnie taki przekaz wywołał przekształcenie wyobrażeń o Amerykaninie, które tradycyjnie były w polskiej kulturze raczej pozytywne. W tekstach szlacheckich do XIX wieku koncentrowały się na związanych z Ameryką i Amerykanami pojęciach wolności, demokracji, ewentualnie na odmiennościach purytańskich zwyczajów, w tekstach ludowych kojarzyły się z zamożnością, a także miejscem zamorskiej zarobkowej emigracji.

Inne zmiany częściowo zostały omówione już wcześniej. Zaobserwowaliśmy przyjęcie jakiejś obcej perspektywy w konstruowaniu wizerunku Polaka (jako złodzieja), a jednocześnie wyeliminowanie dawnych skojarzeń określających wspólnotę za pomocą wyrazów z pola semantycznego bliskiej rodziny (*mama, tata, rodzeństwo, brat*) oraz takich punktów krystalizacji tożsamości zbiorowej jak dawne i obecna stolica (*Warszawa, Kraków, Gniezno*), miejsca wyjątkowe i historyczne (*Wawel, kolumna Zygmunta, Westerplatte*), nasemiotyżowane elementy pejzażu (*wierzba, drzewo, staw, gniazdo*). Zauważyliśmy przekształcenia dotyczące dużego zmniejszenia się liczby skojarzeń z II wojną światową w reakcjach na bodziec Niemiec i pewien wzrost

tych samych reakcji w odpowiedzi na bodziec Rosjanin w ankiecie rysunkowej przy w ogóle niewielkiej liczbie skojarzeń wojennych (poza stale obecną reakcją *Katyń*) w ankiecie słownej. W odniesieniu do bodźca Niemiec w 2012-S silniejsza jest aktywacja pojęć odnoszących się współczesnego społeczeństwa. Zmieniają się np. role społeczne: w 1990-S *żołnierz, wojsko, kapo*; w 2012-S *inżynier, doktor, lekarz, mechanik, prezes, pracodawca, inwestor, gospodarz, naukowiec, intelektualista*. W drugim okresie jest to zestaw skojarzeń bardzo bogaty, świadczący o skróceniu dystansu mentalnego. Można powiedzieć, że obserwujemy tu proces odwrotny niż w przypadku reakcji na bodziec Amerykanin. Co jest przyczyną takiej tendencji możemy tylko zgadywać. Może większy kontakt z niemieckimi mediami, który dzisiaj wydaje się czymś oczywistym, nawet niezauważalnym, ale w swoim pierwszym wejściu do naszych domów był jeszcze odczuwany jako obcy. Być może poświadcza to jeden z rysunków ankiety Polak 1994-O-32, odnotowujący nowe otwarcie w kontaktach ze światem za pośrednictwem telewizji (tu satelitarnej, *RTL* ale też *Rai Uno, Cartoon Network*), w której na Polskę patrzy się z zewnątrz (*Polen, Polaki*), z perspektywy obcości, co może sugeruje wadliwa fonetyka polskiego zdania: *Nie deptać trawy*. Na pewno ten ciekawy rysunek dokumentuje świadomość zetknięcia się z nowym – dotychczas nieznanym, choć wyobrażanym – światem, zaś zmiany w postrzeganiu narodów są zjawiskiem obserwowanym nie tylko w materiale zebrany w badanej populacji, ale szerszym. Ida Kurcz przytacza np. badania prowadzone w latach 1975, 1981, 1986, 1991, które wykazują w tym czasie stopniowy „spadek niechęci i wzrost sympatii do Niemców (...) i odwrotny trend w stosunku do Rosjan” (KURCZ 2001: 11) i zwraca uwagę na rolę, jaką mogły odegrać w powstaniu zmiany wydarzenia polityczne (wówczas np. stan wojenny). Przedstawione w niniejszej książce badania może potwierdzałyby kontynuację tego procesu, choć wcale nie wiadomo, ani czy jego podłoże i przyczyny są takie same w różnych okresach, ani czy obserwujemy tu jakieś główne zjawisko, czy tylko refleksy innej ważniejszej transformacji świadomościowej. Nie wiadomo też faktycznie, które z odnotowanych zjawisk ustabilizuje się do tego stopnia, by przetrwać i zostać przekazanym w procesie ewolucji kultury. Niektóre przecież są wytłumaczalne dopiero po upływie jakiegoś czasu. Możliwe, że mamy już odpowiedni dystans do tego, by ocenić dane uzyskane w badaniach z lat 1990, 1994, 2012, ale trwałości obrazów z badań uzupełniających w 2016 i 2017 chyba nie sposób przewidzieć (zob. Zestawienie 30). Można tylko odnotować, że na rysunkach będących reakcją na bodziec Niemiec 2016-O i Niemiec 2017-O oprócz typowych skojarzeń *piwo, samochód, schludny strój* pojawiają się postaci muzułmańskich terrorystów z *bombą*, z wzniesioną do walki *szablą* i okrzykiem *Allahu Akbar*, co przypomina rysunki wywołujących zamieszki czarnych Francuzów w 2012-O. Skojarzenia z bodźcem Ukrainiec dotyczą wojny we wschodniej Ukrainie, ukraińskich pracowników w Polsce, a skojarzenia z bodźcem Czech znów dotyczą towarów w Polsce niedostępnych, po które jeździ się do czeskiego Cieszyna, tym razem jest to marihuana.

Te rysunki, całkowicie nowe, zawierające skojarzenia niespotkane na żadnym wcześniejszym etapie, odzwierciedlające aktualną, bieżącą sytuację, informują o wyłanianiu się nowych elementów wyobrażeń o narodach, o innym porządkowaniu danych, powstawianiu nowych węzłów i nowych powiązań w sieci pojęć kultury. Być może to właśnie jest jednym z uroków imagologii, że zajmuje się powstającymi obrazami ludzi, że bada ich nieoczekiwane transformacje w równym stopniu, co ich trwałość. Niektóre zjawiska łatwo uchwycić, jak proste charakterystyki lub przejawy pamięci zbiorowej, bo ujawniają się w obrazach, w słowach, które np. opisują lub odzwierciedlają przeszłość, którą pamiętamy lub o której nam opowiedziano. Inne procesy, jak dziedziczenie,

są bardziej ukryte, a ich oznaki trudniejsze do wskazania, gdyż mamy tu do czynienia z przekazem kulturowych niby-genów (memów, jak chcą niektórzy), a te i w biologii są dostrzegalne tylko dla nielicznych. Jednak i pamięć, i dziedziczenie, biorą udział

Zestawienie 30. Skojarzenia aktualne w wynikach 2016-O i 2017-O

w kształtowaniu nas samych, naszej tożsamości. W odniesieniu do przedmiotu naszego badania można powiedzieć, że dziedziczenie kulturowe, pamięć zbiorowa i tożsamość zbiorowa są ważnymi czynnikami, które we wzajemnych współzależnościach wpływają na kształty zbiorowych wyobrażeń o narodach.

Podsumowanie. Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura

Na zakończenie przypomnijmy podstawowe informacje na temat przeprowadzanego badania, zastosowanych metod i ważniejszych wniosków.

Problemy poruszane w książce, mimo iż się zazębiają, mają różną rangę i naturę. Część z nich dotyczy kwestii imagologicznych, tj. wyobrażania sobie narodów przez młodych uczniów sosnowieckich szkół w kolejnych etapach transformacji państwa i społeczeństwa polskiego po zmianie ustrojowej w 1989 r. (1990, 1994, 2012) oraz skonfrontowania tych wyobrażeń z aktualnymi (2016, 2017). Część dotyczy kwestii memorologicznych, tj. specyfiki i zawartości *pamięci zbiorowej* badanej populacji oraz obserwacji *dziedziczenia kulturowego*, czyli przekazu pamięci między pokoleniami. Część zagadnień to kwestie metodologiczne, a także teoretyczne, dotyczące samego rozumienia relacji między kulturą a umysłem oraz różnic między tylko pozornie synonimicznymi terminami: Lippmannowskim *stereotypem narodu* a Jana Stanisława Bystronia *zbiorowymi wyobrażeniami o narodach*. Istotnych rozstrzygnięć wymagało włączenie do analizy danych uzyskanych w drodze badania asocjacyjnego wizualnego (w rezultacie którego uzyskano rysunki przedstawiające różne narody) i możliwość skorelowania wyników badań słownych i obrazowych.

Ważnym elementem przeprowadzonego rozumowania była refleksja nad tym, co Clifford Geertz określił jako „dwa problemy”, które „prześladowały antropologię od samego jej powstania”, a były „źle formułowane, czy też po prostu odsuwane na bok” – czyli nad „mentalną naturą kultury i kulturową naturą umysłu” (GEERTZ 2011: 31). Na pewno nie udało się w tej książce odpowiedzieć na pytanie, które sam uczony postawił: „gdzie kończy się kultura, a gdzie zaczyna reszta świata” (inspirując się pytaniem Andy’ego CLARKA (1997), na którego koncepcję *umysłu rozszerzonego* powoływano się i w niniejszej książce, „gdzie kończy się umysł, a gdzie zaczyna się reszta świata?”). Niemniej jednak udało się pokazać, że można na kulturę spojrzeć jako na fenomen poznawczy i można wykorzystać do jej opisu narzędzia, które proponują badacze umysłu oraz lingwiści kulturowi. Szczególnie inspirująca okazała się tu propozycja Farzada SHARIFIANA (2016), który – uznając istnienie *poznania kulturowego* za fakt – zdefiniował je jako „wyłaniające się w interakcjach” między członkami grupy i to członkami „rezydującymi w różnym miejscu i różnym czasie”. Taka koncepcja otwiera liczne możliwości badania *konceptualizacji kulturowych* właściwych dla danej kultury jako rozproszonych, rozdystrybuowanych w pojedynczych umysłach, ale jednocześnie inspirowane do postawienia co najmniej dwóch pytań: Jak zorganizowana i przetwarzana jest wiedza w kulturze? Na czym polega, jak przebiega wyłanianie się schematów kulturowych w interakcjach między członkami grupy żyjącymi w różnym czasie, w różnych miejscach?

Na pytania te starano się odpowiedzieć, wykorzystując badanie, które wydaje się do tego celu nadawać najbardziej, czyli *test asocjacyjny*, wyzwalający swobodę niekontrolowanych skojarzeń u ankietowanych, a badaczowi dający wielkie pole do obserwacji jakości, sposobów przetwarzania i organizacji danych w umyśle jednostkowym; w konsekwencji także w kulturze, w jej wycinku (RODZIEWICZ 2014). Są to kwestie istotne, ponieważ uporządkowanie materiału w grupy pojęć ukazało wyraźnie, że mamy do

czynienia z układem sieciowym, w którym poszczególne klastry sieci grupują pojęcia należące do odpowiednich domen poznawczych – oczywistych, konkretnych, naturalnych (jak domena wyglądu, języka, miejsca, jedzenia, picia), ale i bardziej abstrakcyjnych (jak domena ideologii, postaw społecznych, kultury i obyczajów, sportu, polityki aktualnej, wydarzeń historycznych). Nie są to wnioski zaskakujące. W lubelskiej szkole etnoligwistycznej już dawno ustanowiono paradygmat badawczy formułujący zasady opisu ludowych stereotypów (słońca, gwiazd, księżyca, wody, stereotypów etnicznych itd.) w terminach *aspektów, faset*, będących efektem *profilowania* kategorii (BARTMIŃSKI 1993). Dobrze też wiemy, że przy próbach stworzenia *definicji kognitywnej* różnych pojęć zestaw faset bywa regularnie inny dla przedmiotów, dla ludzi, dla zwierząt (BARTMIŃSKI 2013, WIERZBICKA 1985, 1993).

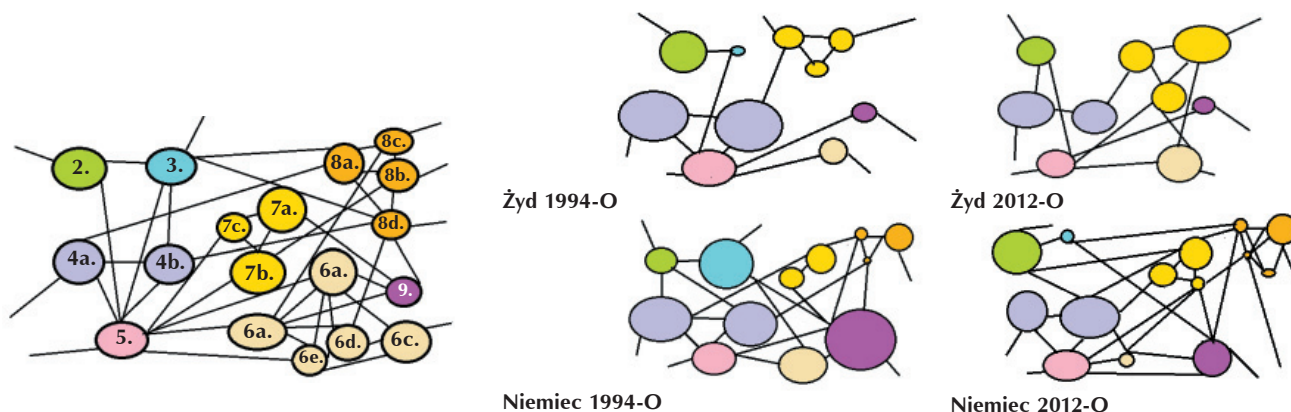
To, co wydaje się nowością zaproponowanego podejścia, i do czego inspiracją były własne wcześniejsze badania, to propozycja analizy, która nie koncentruje się na odtwarzaniu pojedynczych stereotypów, ale polega na opisywaniu fenomenów poznania kulturowego możliwych do zaobserwowania dopiero wtedy, gdy bada się jakiś zbiór konceptualizacji kulturowych pod kątem ich porównywania. W naszym przypadku są to dwa zbiory wyobrażeń o narodach: 6-elementowy w ankiecie słownej w dwóch etapach 1990-S i 2012-S oraz 16-elementowy w ankiecie obrazkowej w dwóch etapach 1994-O i 2012-O. Zasięg takiego porównania może być chyba nieograniczony i zależy od aktualnych potrzeb badacza; w książce ze względu na zainteresowanie problematyką kultury jako fenomenu poznawczego oraz zagadnieniami pamięci zbiorowej zdecydowano się na wybór kilku.

W rozdziale II zaprezentowano wyniki badania słownego i rysunkowego, porządkując je w klastry grupujące pojęcia z odpowiednich domen poznawczych i nastawiając się na uchwycenie ciągłości lub zmiany w obrębie poszczególnych klastrów w porównywanych dwóch podstawowych okresach badawczych (1990-S – 2012-S; 1994-O – 2012-O). Celem tej części była też prezentacja zawartości treściowej wyobrażeń o poszczególnych narodach, a szczególnie zwrócenie uwagi na wyrazistość poznawczą, stopień utrwalenia pojęć należących do konkretnych klastrów, samych klastrów, czy w ogóle całej sieci tworzącej każdą z konceptualizacji kulturowych, czyli każdego z wyobrażeń. Pogląd na temat wyrazistości klastrów, uzależnionej od liczby reakcji na bodziec, czy ich objętości, wyrażonej w liczbie asocjatorów, można sobie wyrobić na podstawie tabel umieszczonych w rozdziale II, z których dane można by przedstawić tak, jak w przykładowej wizualizacji na Rycinie 9. Odzwierciedla ona zmieniającą się w czasie architekturę sieci pojęć składających się na wyobrażenia o Żydzie i Niemcu, pokazuje dynamiczną naturę wyobrażeń o narodach, które w różnych momentach historycznych, w różnych okolicznościach fluktuują, zmiennie uaktywniając się w umysłach w postaci trochę inaczej skonfigurowanych sieci.

Wiele dały także analizy porównawcze przeprowadzone w rozdziale III, a dotyczące charakterystyki przetwarzania danych na temat narodów w obrębie poszczególnych klastrów grupujących pojęcia z odpowiednich domen. Można było dzięki nim zauważyć, prawdopodobnie powiązane, przekształcenia w całej sieci konceptualizacji kulturowych właściwych dla badanej grupy, jak np. zmiana, polegająca na równoczesnym zmniejszeniu liczby skojarzeń z wojną w klastrze 9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne w odniesieniu do Niemców, przy powiększeniu tej liczby w odniesieniu do Rosjan; jak zmiana nacechowania emocjonalnego w stosunku do Francuzów czy Anglików; jak regularne różnice wyobrażeń o różnych narodach w pewnych klastrach, co widać w Zestawieniu 31, gdzie dla przykładu pokazano zawartość klastra 3. Język. Mowa w odniesieniu do kilku narodów.

Analiza porównawcza ankiet wizualnych i ankiet werbalnych, poprzedzona dość żmudną translacją danych obrazkowych na słowne, dała wnioski na temat odmienności przetwarzania zakodowanych w umyśle informacji o narodach, pozwoliła ustalić, iż

dane obrazowe szybciej rejestrują zmiany świadomościowe badanej grupy (np. dotyczące poczucia tożsamości i autostereotypu, czy odnotowania najbardziej aktualnych informacji w badaniu uzupełniającym z 2016 i 2017), zaś słowne są bardziej tradycyjne i zmiany odzwierciedlają wolniej. Widać też wzajemne oddziaływanie obu kodów (podwójne kodowanie, gdy słowo inspiruje projekt obrazka, np. za pośrednictwem narzucającego się skojarzenia z silnie utrwalonym frazeologizmem). Ogląd wyobrażeń o narodach wyłaniających się w umyśle z obrazów wizualnych i zmysłowych (ankietowani zaznaczali na rysunkach niekiedy i woń), słów, symboli daje pojęcie o tym, jak umysł przetwarza wielorakie informacje, grupuje w sieci złożonych kategorii i ich zbiorów, które w momencie zadziałania bodźca są pobudzane odmiennie w zależności od aktualnych potrzeb i celów aktywności mentalnej.

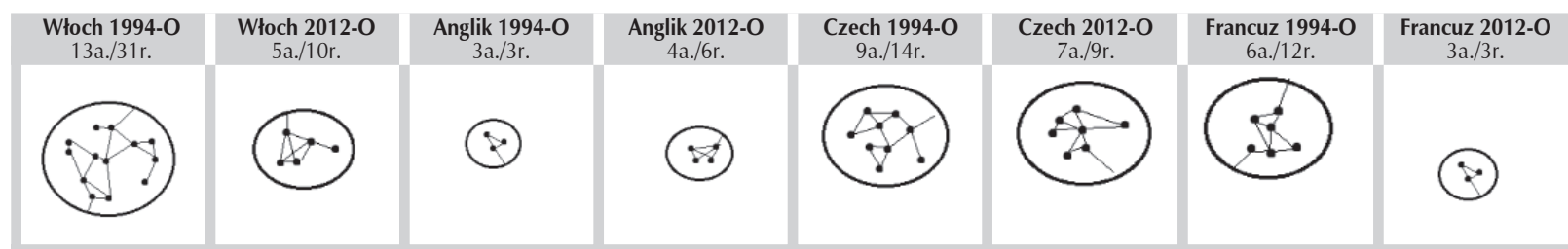
2. Miejsce. Terytorium, 3. Język. Mowa, 4.a. Wygląd. Cechy fizyczne, 4.b. Wygląd. Ubiór i uzbrojenie, 5. Emocje, 6.a. Zachowanie w grupie. Maniery, 6.b. Charakter i osobowość, 6.c. Temperament, 6.d. Intelpekt, 6.e. Etyka, 7. Pieniądze. Zamożność, 8.a. Jedzenie, picie, używki, 8.b. Wytwory. Technika, 8.c. Kultura, 8.d. Sport, 9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne

Rycina 9.

Zróźnicowanie sieci pojęć odpowiadających zbiorowym wyobrażeniom na temat Żyd 1994-O, 2012-O i Niemiec 1994-O, 2012-O. Wielkość poszczególnych klastrów zależy od liczby asocjacji. Na rycinie nie zaznaczono poszczególnych pojęć w klastrach i tym samym nie uwzględniono ich wyrazistości, która zależałaby od liczby reakcji, w których wymieniono dany asocjat.

Wreszcie, porównanie danych z badań przeprowadzonych w dwóch znaczących dla Polaków okresach (w czasie tzw. przełomu i transformacji ustrojowej oraz w czasie trwania w Polsce rozgrywek piłkarskich Euro 2012) pozwoliło ustalić zmiany zachodzące w świadomości badanej grupy, dotyczące polepszenia się autowizerunku zarejestrowanego na poziomie obrazów wizualnych przy jednoczesnym utrwaleniu się niektórych cech negatywnych na poziomie wypracowywanych w dyskursie skojarzeń słownych. Zauważono też zmiany dotyczące pamięci zbiorowej. Liczba skojarzeń historycznych w kolejnych etapach badania uległa zmniejszeniu; zaobserwowano redukcję elementów pamięci kulturowej i komunikatywnej (ASSMANN 2008). Zjawiska te świadczą między innymi o pewnej ewolucji kulturowej (TOMASELLO 2002, WILSON 2011), do której doszło (dochodzi) zarówno w przypadkach opisanych modyfikacji wyobrażeń o narodach, jak i w zauważonej pewnej ich ciągłości (potwierdzonej zarówno analizą przykładów z ankiet, jak i porównaniem z badaniami o szerszym zasięgu czasowym i terytorialnym – NIEWIARA 2000, TYRPA 2011). Oba te zjawiska świadczą o istnieniu dziedziczenia kulturowego.

Ewolucja wyobrażeń o narodach, którą udało się uchwycić w przeprowadzonym badaniu, ma swoje rysy szczególne. Zaszła w czasie, w którym zmienił się i zwiększył kontakt młodych ludzi ze światem ze względu na skokowy rozwój mediów elektronicznych, dostępność internetu, otwarcie granic w Unii Europejskiej, poprawę warunków materialnych pozwalającą na podróże. W pierwszym etapie młodzież częściej wyobrażała sobie Innych na podstawie lektur, filmów, opowieści, dowcipów i potwierdzają to wyniki testów asocjacyjnych, które można uznać za tradycyjne dla kultury polskiej w XX wieku. W drugim etapie uczniowie regularnie wyjeżdżający ze swymi szkołami, z rodzicami za granicę spotykali Innych stosunkowo często. Wyniki badania pokazują, że prawdopodobnie z tego powodu doszło do procesu, który Ida Kurcz nazywa dekategoriacją Innych, a co polega na uświadomieniu sobie, iż Inni „są w rzeczywistości tacy sami jak my” (KURCZ 2001: 15). W ankietach rysunkowych przejawiało się to np. odstąpieniem od rysowania osób o odpowiednich charakterystykach i częstszym odwzorowywaniem obiektów kojarzonych z daną kulturą. W ankietach słownych dotyczyło to zmniejszenia liczby skojarzeń, które w wyrazisty sposób eksponowały jakąś inność i wyjątkowość grupy własnej. Różnicę widać w liczbach. W 1990-S suma wszystkich reakcji na bodziec Polak wynosiła aż 785 i była wtedy wyższa o 200–250 od reakcji na pozostałe bodźce, a w 2012-S spadła do 459 i była już porównywalna z liczbą reakcji na inne bodźce. Na ów spadek zainteresowania własną wspólnotą narodową miał też na pewno wpływ powszechny udział w atrakcyjnej dla większości globalnej kulturze masowej i łatwy do niej dostęp za pośrednictwem nowych elektronicznych mediów.

Zestawienie 31. Porównanie klastrow grupujących pojęcia odnoszące się do domeny języka. Na schematach odwzorowano tylko liczebność klastrow na podstawie liczby asocjatów

Niemalą rolę odegrała szkoła i zmiana systemu i programów nauczania, które w badanym okresie przeszły poważną zmianę polegającą na stopniowym odchodzeniu – już na poziomie liceum – od wykształcenia ogólnego do wykształcenia specjalistycznego. Wyniki ankiety jasno pokazują, że w pierwszym etapie badania, gdy obowiązywał stary typ edukacji licealnej, młodzież w reakcjach na bodźce będące nazwami narodowości podawała skojarzenia świadczące o przyswojeniu w procesie edukacji konkretnej wiedzy (nazwy wydarzeń i postaci historycznych, nazwy geograficzne, elementy kanonu literatury i sztuki). Na drugim etapie takie skojarzenia w zasadzie znikły, a w ich miejscu pojawiły się i to w dużej liczbie określenia silnie nacechowane emocjonalnie, wartościujące, ekspresywne. Owa zmiana od wiedzy do emocji obserwowana w napełnieniu treściowym badanych konceptualizacji kulturowych może wynikać jednak nie tylko z innego modelu kształcenia w polskich szkołach, a być zjawiskiem szerszym, dotyczącym ogólnego przekształcania się społecznych nastrojów w Polsce i na świecie, zmiany – jak to od kilkunastu lat określa się – od demokracji do emokracji ‘rządów emocji/emocjami’.

Podsumowując ostatecznie zaprezentowane w książce sprawozdanie z badań „imagologii eksperymentalnej” poszukujących za pomocą testów asocjacyjnych cech porządkowania danych na temat wyobrażeń o narodach w umysłach indywidualnych stanowiących *locus* kultury, można uznać, że zastosowana metoda w dużym stopniu pozwoliła na uchwycenie struktury badanych konceptualizacji, ich wizualnej lub werbalnej natury, umożliwiła wychwycenie zmian ewolucyjnych. Ma ona jednak swoje ograniczenia, które wynikają z faktu, iż uzyskane wyniki to skojarzenia pozbawione kontekstu, słowa nie budujące zdań, obrazy często oderwane od tła, którym jest dyskurs. Utrudnia to pracę interpretatora, często uniemożliwia postawienie jednoznacznych wniosków na temat przyczyn zaobserwowanych zjawisk. W konsekwencji skłania też do podjęcia nowego wyzwania – sprawdzenia, czy i w jakim zakresie zaobserwowane zjawiska znajdują swe źródła i odpowiedniki w dyskursie publicznym badanych punktów czasowych, np. w polskim dyskursie prasowym. *Opus necdum completum*.

Literatura

- ADAMOWSKI J., WÓJCICKA M., red., 2011: *Tradycja w kontekstach kulturowych*. „Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana”, t. 4. Lublin.
- ADAMOWSKI J., WÓJCICKA M., red., 2012: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*. „Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana”, t. 5. Lublin.
- ANUSIEWICZ J., BARTMIŃSKI J., red. 1998: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Wrocław.
- ASSMANN J., 2008: *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Przeł. A. KRYCZYŃSKA-PHAM. Warszawa.
- BARANOW A.N., 2017: *Внутренняя форма русских идиом как фактор влияния на их дискурсивное поведение*. In: *Svět v obrazech a ve frazeologii. World in Pictures and in Phraseology*. Ed. L. JANOVEC. Praha, s. 507–518.
- BARTMIŃSKI J., 1990: *Kolekcja w strukturze tematycznej tekstu ustnego*. W: *Tekst w kontekście*. Red. T. DOBRZYŃSKA. Wrocław.
- BARTMIŃSKI J., 1993: *O profilowaniu pojęć w słowniku etnolingwistycznym*. W: *Profilowanie pojęć. Wybór prac*. Zestawił J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 7–17.
- BARTMIŃSKI J., 2007: *Stereotypy mieszkają w języku*. Lublin.
- BARTMIŃSKI J., 2009: *Aspects of Cognitive Linguistics*. London.
- BARTMIŃSKI J., 2013: *The cognitive definition as a text of culture*. In: *The Linguistic worldview. Ethnolinguistic, Cognition, and Culture*. Eds. A. GŁAZ, D.S. DANAHAR, P. ŁOZOWSKI. London, p. 161–180.
- BARTMIŃSKI J., NIEBRZEGOWSKA ST., red., 1996: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T.1. Kosmos. Lublin.
- BARTMIŃSKI J., LAPPO I., MAJER-BARANOWSKA U., 2002: *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie*. „Etnolingwistyka”, vol. 14, s. 105–152.
- BARTMIŃSKI J. et al., 2006: *Język – wartości polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce (raport z badań empirycznych)*. Lublin.
- BELLER M., LEERSSEN J., eds.: *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Amsterdam–New York.
- BENEDYKTYNOWICZ Z., 1988: *Stereotyp – obraz – symbol. O możliwości nowego spojrzenia na stereotyp*. „Prace Etnograficzne”, nr 24.
- BIAŁAS Z., 2011: *Korzeniec*. Warszawa.
- BIERWIAZONEK B., 2004: *I metonymize therefore I stereotype*. In: *The Power and Persistence of stereotypes*. Ed. A. BAKER. Aveiro, p. 33–49.
- BISKUPSKA K., 2011: *Pamięć społeczna w zwierciadle języka – analiza dyskursu pokolenia przełomu*. Opole.
- BOKSZAŃSKI Z., 1997: *Stereotypy a kultura*. Wrocław.
- BORKOWSKA G., 2010: *Perspektywa postkolonialna na gruncie polskim: pytania sceptyka*. „Teksty Drugie”, nr 5(125), s. 40–52.

- BOROCH R., 2016: *Siedem bram memetyki (SBM2): recepcja „Samolubnego genu” Richarda Dawkinsa w angielskiej literaturze przedmiotu w latach 1976–1989*. Cz. 1. Warszawa.
- BUCHOWSKI M., BURSZA W., 1992: *O założeniach interpretacji antropologicznej*. Warszawa.
- BULAT SILVA Z., 2009: *Fado – podejście semiotyczne. Próba interpretacji słów kluczy*. Wrocław.
- BYSTRON J.S., 1934: *Tradycyjne wyobrażenia o środku świata*. W: *Zbiór prac poświęconych przez Towarzystwo Geograficzne we Lwowie Eugeniuszowi Romerowi w 40-lecie jego twórczości naukowej*. Lwów.
- BYSTRON J.St., 1923: *Megalomania narodowa. Źródła – teorie – skutki*. „Przegląd Współczesny”, nr 22.
- BYSTRON J.St., 1925: *Historia w pieśniach ludu polskiego*. Kraków.
- BYSTRON J.St., 1935: *Megalomania narodowa*. Warszawa.
- CARRÉ J.-M., 1947: *Les écrivains français et le mirage allemand*. Boivin.
- CHLEBDA W., 2000: *Płaszczyzny oglądu językowego obrazu świata*. W: *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich*. T. I. Red. St. GAJDA. Opole, s. 163–178.
- CHLEBDA W., 2005: *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*. Opole.
- CHLEBDA W., 2012: *Pamięć ujęzykowiona*. W: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*. Red. J. ADAMOWSKI, M. WÓJCICKA. „Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana”, t. 6. Lublin, s. 109–119.
- CHLEWIŃSKI Z., 1999: *Umysł. Dynamiczna organizacja pojęć*. Warszawa.
- CHLEWIŃSKI Z., red., 1999: *Modele umysłu. Zbiór tekstów*. Warszawa.
- CHMIEŁOWSKI B., 1968 [1745]: *Nowe Ateny albo akademie wszelkiej nauki pełna, na różne tytuły, jak na klasy podzielona, mądrym dla pamięci, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki erigowana*. Kraków.
- CZENKI A., 1997: *Some Properties and Groupings of Image Schemas*. In: *Lexical and Syntactical Constructions and the Construction of Meaning*. Eds. M. VERSPOOR, KEE DONG LEE, E. SWEETSER. Amsterdam, p. 3–15.
- CLARK A., 1997: *Being there. Putting brain, body and world together again*. Cambridge (Mass.).
- CLARK A., CHALMERS D., 1998: *The extended mind*. „Analysis”, vol. 58, p. 10–23.
- CZACHUR W., 2018: *Lingwistyka pamięci. Założenia, zakres badań i metody analizy*. W: IDEM: *Pamięć w ujęciu lingwistycznym. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*. Warszawa.
- DAMASIO A.R., 1999: *Błąd Kartezjusza. Emocje, rozum i ludzki mózg*. Przeł. M. KARPIŃSKI. Poznań.
- DOBIESZEWSKI J., 2006: *Przesady, uprzedzenia, stereotypy – kilka refleksji o pojęciach*. W: *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*. Red. A. de LAZARI. Warszawa, s. 29–47.
- DUALA-M'BEDY, 1977: *Xenologie. Die Wissenschaft vom Fremden und die Verdrängung der Humanität in der Anthropologie*. Freiburg–München.
- DUTU A., 1982: *Die Imagologie und die Entdeckung der Alterität*. In: *Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*. Hg. W. KESSLER et al., s. 257–262.
- DYSERINK H., SYNDRAM K.U., Hg., 1988: *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*. Bonn.

- DYSERINCK H., 2015: *Ausgewählte Schriften zur Vergleichenden Literaturwissenschaft*. Berlin.
- FLEISCHER M., 1991: *Die Polnische Diskurslandschaft. Über paradigmatische und relationale Kulturtypen*. In: *Cultural semiotic. Facts and Facets*. Ed. P. GRZYBEK, s. 137–159.
- GEERTZ C., 2011: *Kultura, umysł, mózg*. Tłum. A. DZIADEK. „Teksty Drugie”, nr 1/2, s. 31–42.
- GUYARD M.F., 1951: *L'étranger tel qu'on le voit*. In: IDEM: *La littérature comparée*. Paris. Dostępny na www.imagologica.eu [dostęp: 10.06.2017].
- HADAMART J., 1945: *The Psychology of Invention in the Mathematical Field*. Princeton (NJ).
- HALBWACHS M., 1950: *La mémoire collective*. Paris.
- HALBWACHS M., 2008: *Społeczne ramy pamięci*. Przeł. M. KRÓL. Warszawa.
- HINTON P.R., 2000: *Stereotypes, Cognition and Culture*. Philadelphia.
- HOLLAND J. H., 1995: *Hidden Order: How Adaptation Builds Complexity*. New York.
- JAKUBOWICZ M., 2003: *Motywacja semantyczna wybranych nazw wartości – poszukiwania etymologiczne*. W: *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*. Red. J. BARTMIŃSKI. Lublin, s. 171–185.
- JEZERNIK B., ed., 2010: *Imagining the Turk*. Cambridge.
- JEZERNIK B., 2007: *Dzika Europa. Bałkany w oczach zachodnich podróżników*. Przeł. P. OCZKO. Kraków.
- KAJFOSZ J., 2012: *O kognitywnych i społecznych uwarunkowaniach pamięci*. „Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana”, t. 6: *Pamięć jako kategoria rzeczywistości kulturowej*. Red. J. ADAMOWSKI, M. WÓJCICKA. Lublin, s. 21–31.
- KAMIŃSKA A., 2009: *Sosnowiczanie w dramacie Jacka Rykały „Mleczarnia” (autostereotyp, prototyp, tożsamość)*. Katowice [npbl. praca magisterska].
- KANT I., 1910: *O uczuciu piękności i wzniosłości*. „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce”, t. 12: *K. Brodzińskiego nieznanne pisma prozą*. Red. A. ŁUCKI. Kraków, s. 366–376.
- KANT I., 2005: *Antropologia w ujęciu pragmatycznym*. Przeł. P. SOSNOWSKA, E. DRZAZGOWSKA. Warszawa.
- KAPISZEWSKI A., 1978: *Stereotyp Amerykanów polskiego pochodzenia*. Wrocław.
- KARDELA H., 2006: *Metodologia językoznawstwa kognitywnego*. W: *Metodologie w językoznawstwie*. Red. P. STELMASZCZYK. Łódź.
- KĘPIŃSKI A., 1990: *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*. Warszawa–Kraków.
- KŁOSKOWSKA A., 1996: *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa.
- KMITA J., 1985: *Kultura i poznanie*. Warszawa.
- KOFTA M., JASIŃSKA-KANIA A., red., 2001: *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Warszawa.
- KOT St., 1987: *Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*. Warszawa.
- KUMANIECKI K., 1977: *Słownik łacińsko-polski według słownika Hermana Mengego i Henryka Kopii*. Warszawa.
- KURCZ I., 2001: *Zmiana stereotypów. Jej mechanizmy i granice*. W: *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*. Red. M. KOFTA, A. JASIŃSKA-KANIA. Warszawa, s. 3–25.
- KUTRZEBĄ-POJNAROWA A., 1965: *Jan Stanisław Bystron jako historyk i teoretyk kultury ludowej*. „Polska Sztuka Ludowa”, z. 2, s. 71–78.

- KWIATKOWSKI T., red., 2008: *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*. Warszawa.
- LAKOFF G., 2011: *Kobiety, ogień i rzeczy niebezpieczne. Co kategorie mówią nam o umyśle*. Red. nauk. E. TABAKOWSKA. Przeł. M. BUCHTA, A. KOTARBA, A. SKUCIŃSKI. Kraków.
- LANGACKER R.W., 1994: *Culture, cognition, and grammar*. In: *Language Contact and Language Conflict*. Ed. M. PÜTZ. Amsterdam–Philadelphia, pp. 25–53.
- LANGACKER R.W., 2009: *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Przeł. E. TABAKOWSKA et al. Kraków.
- LAZARI de A., red., 2006: *Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*. Warszawa.
- Le BON G., 2015: *Psychologia rozwoju narodów*. Tłum. J. OCHOROWICZ. Kraków.
- LE GOFF J., 2007: *Historia i pamięć*. Przeł. A. GRONOWSKA, J. STRYJCZYK. Warszawa.
- LEERSSEN J., 2007: *Imagology. History and Method*. In: *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters*. Eds. M. BELLER, J. LEERSEN. Amsterdam–New York.
- LIPPMANN W., 1922: *Public opinion*. New York.
- LORENZ K., 1977: *Odwrotna strona zwierciadła*. Przeł. K. WOLICKI. Warszawa.
- ŁEPKO Z., ks. SDB, 2015: *Od biologii zachowania się zwierząt do biologii ludzkiego poznania*. „Seminare”, t. 36, nr 2, s. 81–92.
- ŁOZOWSKI P., 2011: *Tradycja jako panchronia, czyli w poszukiwaniu ciągłości kultury*. „Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana”, t. 4: *Tradycja w kontekstach kulturowych*. Red. J. ADAMOWSKI, M. WÓJCICKA. Lublin, s. 113–123.
- MACRAE C.N., STANGOR Ch., HEWSTONE M. red., 1999: *Stereotypy i uprzedzenia*. Przeł. M. MAJCHRZAK et al. Gdańsk.
- MARPEAU B., 2010: *La „Bibliothèque de philosophie scientifique” de Flammarion*. „Revue d’histoire moderne et contemporaine. Varia”, n° 57, p. 185–210.
- MIKOŁAJCZAK St.: *Narody świata we współczesnej polskiej leksyce apelatywnej*. W: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*. T. 6. Materiały VIII Kolokwium Językoznawczego. Kręgiel koło Koronowa, 14–15 września 1998 r. Red. M. BIAŁOSKÓRSKA. Szczecin.
- MITOSEK Z., 1974: *Literatura a stereotyp*. Wrocław.
- NĘCKA E., ORZECZOWSKI J., SZYMURA B., 2008: *Psychologia poznawcza*. Warszawa.
- NIEWIARA A., 1991a: *Das Stereotyp des Deutschen in der polnischen konspirativen Presse des Zweiten Weltkrieges*. „Znakolog”, vol. 3, s. 181–200.
- NIEWIARA A., 1991b: *Stereotype Assoziationen in Hinblick auf Bezeichnungen von Nationalitäten*. „Znakolog”, vol. 3, s. 201–207.
- NIEWIARA A., 2000: *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX wieku*. Katowice.
- NIEWIARA A., 2003: *Schematy ideologiczne w obrazie Żyda w polskiej literaturze pamiętnikarskiej z XVI–XIX wieku*. W: *Żydzi w literaturze*. T. 1. Red. M. TRAMER. Katowice, s. 192–209.
- NIEWIARA A., 2004: *Charakterystyki kobiet w polskich relacjach podróżniczych (XVI–XIX w.)*. W: *Wokół reportażu podróżniczego*. Red. E. MALINOWSKA, D. ROTT. Katowice, s. 18–46.
- NIEWIARA A., 2006a: *Moskwicin – Moskal – Rosjanin w dokumentach prywatnych. Portret*. Łódź.
- NIEWIARA A., 2006b: *Procesy kategoryzacyjne a kulturowe konstruowanie obrazu „Innego”? W: Katalog wzajemnych uprzedzeń Polaków i Rosjan*. Red. A. de LAZARI. Warszawa, s. 49–72.

- NIEWIARA A., 2009: *Kształty polskiej tożsamości. Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej (XVI–XX wiek)*. Katowice.
- NIEWIARA A., 2010a: *Polskie stereotypy narodowe w świetle badań diachronicznych*. „LingVaria”, nr 2(10), s. 171–183.
- NIEWIARA A., 2010b: “The Dear Neighbour” that “Vicious Murderer”: Imagining ‘the Turk’ in Polish Language and Culture. In: *Imagining ‘the Turk’*. Ed. B. JEZERNIK. Cambridge, p. 149–165.
- NIEWIARA A., 2011: *Wyobrażenia o narodach jako kategorie pamięci zbiorowej*. „Prace Komisji Naukowych PAN”, zeszyt 34–35. Red. A. BURGHARDT. Katowice, s. 28–29.
- NIEWIARA A., 2015: *Słowa klucze kultury w sytuacji bliskiego sąsiedztwa kultur i powinowactwa językowego (dusza – serce)*. „LingVaria”, nr 2(20), s. 292–304.
- NIEWIARA A., 2016: *Dusza narodu, duch narodu. Werbalizacja pojęcia ‘wewnętrzny duchowy pierwiastek wspólnoty narodowej’ w wybranych językach europejskich*. W: *Dusza w oczach świata. Świat oczyma duszy*. Red. E. MASŁOWSKA, D. PAZIO-WŁAZŁOWSKA. Warszawa, s. 357–375.
- NIEWIARA A., 2017: *Frazeologizmy a mentalne reprezentacje wizualne (badania eksperymentalne stereotypów narodów)*. In: *Svět v obrazech a ve frazeologii. World in Pictures and in Phraseology*. Ed. L. JANOVEC. Praha, s. 311–329.
- NIEWIARA A., 2019: *Gra figurami pamięci zbiorowej w utworze artystycznym (A. Stasiuk Czekając na Turka). Z zagadnień lingwistyki pamięci*. „LingVaria”, nr 1(27), s. 51–65.
- NORA P., dir., 1984–1992: *Les lieux de memoire*. T. I: *La République*, T. II: *La Nation*. T. III: *Les France*. Paris.
- NORA P., 2001: *Czas pamięci*. Przeł. W. DŁUSKI. „Res Publica Nowa” nr 7, s. 37–43.
- NORA P., 2009: *Między pamięcią a historią*. Przeł. M. BOROWSKI, M. SUGIERA. „Archiwum/ive”, nr 2, s. 4–12.
- NOWAK J., 2011: *Společné reguly paměťování. Antropologia paměti zbiorowej*. Kraków.
- NOWAK J.R. wyb., oprac., 1994: *Myśli o Polsce i Polakach*. Katowice.
- PAGEAUX D.H., 2007: *Littératures et cultures en dialogue. Essais réunis, annotés et préfacés par Sobhi Habchu*. Paris.
- PALMER G., 1996: *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin (TX).
- PASTUCHOWA M., 2008: *Ukryte dziedzictwo. Ślady dawnej leksyki w słownictwie współczesnej polszczyzny*. Katowice.
- PASTUCHOWA M., SKUDRZYKOWA A., 1994: *Polszczyzna Zagłębia Dąbrowskiego*. Katowice.
- PEETERS B., 2015: *Language, cultures and values: towards an ethnolinguistics based on abduction and salience*. „Etnolingwistyka”, vol. 27, s. 47–62.
- PISAREK W., 2014: *Symbol, WIZERUNEK, narracja – trzy poziomy perswazji*. „Studia Filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego”. T. 27, s. 9–23.
- PISARKOWA K., 1976: *Konotacja semantyczna nazw narodowości*. „Zeszyty Prasoznawcze”, nr 1, s. 5–26.
- PROKOP J., 1993: *Uniwersum polskie. Literatura, wyobrażenia zbiorowa, mity polityczne*. Kraków.
- RAUTENBERG M., 2010: *Stereotypes and Emblems in the Construction of Social Imagination*. “Outlines – Critical Practice Studies”, no. 2, p. 126–137. Dostępne: www.outlines.dk.
- RICOEUR P., 2006: *Pamięć, historia, zapomnienie*. Przeł. J. MARGAŃSKI. Kraków.
- RODZIEWICZ B., 2014: *Wartości. Polacy – Rosjanie – Niemcy*. Szczecin.

- ROSTWOROWSKI E.M., 1987: *Wytrwałość i nadzieja (rzecz o polskości)*. „Znak”, nr 11/12, s. 134–141.
- SAID E.W., 2005: *Orientalizm*. Przeł. M. WYRWAS-WIŚNIEWSKA. Poznań.
- SARYUSZ-WOLSKA M., red., 2009: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*. Kraków.
- SARYUSZ-WOLSKA M., TRABA R., red., 2014: *Modi memorandi. Leksykon pamięci*. Warszawa.
- SEMIN G.R., 2009: *Language, Culture, Cognition: How Do They Intersect?* In: R.S. WYER: *Understanding Culture. Theory, Research, and Application*. New York, p. 251–262.
- SHARIFIAN F., 2008: *Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation, and language*. In: *Body, Language, and Mind*. Vol. 2: *Sociocultural Situatedness*. Eds. R.M. FRANK, R. DIRVEN, T. ZIEMKE, E. BERNÁRDEZ. Berlin–New York, p. 109–136.
- SHARIFIAN F., 2011: *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. Amsterdam–Philadelphia.
- SHARIFIAN F., 2015: *Cultural linguistics*. In: IDEM, ed.: *The Routledge Handbook of Language and Culture*. London–New York, p. 473–492.
- SHARIFIAN F., 2016: *Lingwistyka kulturowa*. Tłum. A. GŁAZ. „Etnolingwistyka”, vol. 28, s. 31–58.
- SHERMAN J.W., BESSENOFF G.R., FOROST L.A., 1998: *Stereotype efficiency reconsidered: encoding flexibility under cognitive load*. “Journal of Psychology”, vol. 75, p. 589–606.
- SPERBER D., HIRSCHFELD L.A., 1999: *Culture, Cognition, and Evolution*. In: *MIT Encyclopedia of the Cognitive Studies*. Eds. R. WILSON, F. KEIL. Cambridge (Mass), p. 61–82.
- SPERBER D., HIRSCHFELD L.A., 2004: *The Cognitive Foundation of Cultural Stability and Diversity*. “Trends in Cognitive Sciences”, vol. 8, no. 1, p. 40–46.
- STOMMA L., 2000: *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.* Gdańsk.
- SUTTON J., 2005: *Memory and the extended mind: Embodiment, cognition, and culture*. “Cognitive Processing”, vol. 6 (4), p. 223–226.
- SUTTON J., 2006: *Memory, embodied cognition, and the extended mind*. “Philosophical Psychology”, special issue 19 (3), p. 281–289.
- SZAROTA T., 1988: *Niemiecki Michel, dzieje narodowego symbolu i autostereotypu*. Warszawa.
- SZACKA B., 2006: *Czas przeszły, pamięć, mit*. Warszawa.
- SZPOCIŃSKI A., 2005: *Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*. W: *Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej*. Red. IDEM. Warszawa, s. 5–14.
- SZPOCIŃSKI A., red., 2009: *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*. Warszawa.
- TESZELSZKY K., 2014: *In Search of Hungary in Europe*. In: *Divided Hungary in Europe, Exchanges, Network and Representations. 1541–1699*. Vol. 3. *The Making and Uses of the Image of Hungary and Transylvania*. Ed. IDEM. Cambridge, p. 1–14.
- THOMPSON E., 2000: *Trubadurzy imperium, Literatura rosyjska i kolonializm*. Kraków.
- THOMPSON E., 2005: *Said a sprawa polska. Przeciwno kulturowej bezsilności peryferii*. „Tygodnik Idei. Europa”, nr 25, s. 11.
- TODOROVA M., 2014: *Bałkany wyobrażone*. Przeł. M. BUZIŃSKA, J.P. SZYMBOR. Kraków.
- TOMASELLO M., 2002: *Kulturowe źródła ludzkiego poznania*. Przeł. J. RĄCZASZEK. Warszawa.
- TOMASELLO M., 2015: *Historia naturalna ludzkiego myślenia*. Przeł. B. KUCHARZYK, R. OCIEPA. Kraków.
- TYRPA A., 2011: *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*. Kraków.

- VARELI F., THOMPSON E., ROSH E., 1991: *The Embodied Mind. Cognitive science and Human Experience*. Cambridge (Mass).
- VOLTROVÁ M., 2015: *Terminologie, Methodologie und Perspektiven der Komparatistischen Imagologie*. Berlin.
- WALCZYŃSKA M., 1998: *Jan Stanisław Bystron jako prekursor teorii stereotypu na gruncie polskim*. W: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki*. Red. J. ANUSIEWICZ, J. BARTMIŃSKI. Wrocław, s. 304–307.
- WALIŃSKI M., 1982: *Renesans Jana Stanisława Bystronia*. „Regiony”, nr 1–3, s. 140–146.
- WALDROP M.M., 1992: *Complexity: The Emerging Science at the Edge of Order and Chaos*. New York.
- WĘŻOWICZ-ZIÓŁKOWSKA D., 2008: *Moc narrativum. Idee biologii we współczesnym dyskursie humanistycznym*. Katowice.
- WIERZBICKA A., 1985: *Lexicography and Conceptual Analysis*. Ann Arbor.
- WIERZBICKA A., 1993: *Nazwy zwierząt*. W: *O definicjach i definiowaniu*. Red. J. BARTMIŃSKI, R. TOKARSKI. Lublin, s. 251–267.
- WILSON E.O., 2011: *Konsiliencja. Jedność wiedzy*. Przeł. J. MIKOS. Poznań.
- WILSON R.A., 2005: *Collective memory, group minds, and the extended mind thesis*. „Cognitive Processing”, vol. 6 (4), p. 227–236.
- WÓJCICKA M., 2014: *Pamięć zbiorowa a tekst ustny*. Lublin.
- WYLLIE J.M., GLARE P.G.W., BARROW R.H., TURTON G.E., PALMER R.C., 1968: *Oxford Latin Dictionary*. Oxford.

Ryciny i tabele oraz zestawienia – spis

Ryciny

Rycina 1. Poznanie kulturowe, konceptualizacje kulturowe i język (cyt. za: SHARIFIAN 2016: 370)	s. 21
Rycina 2. Schemat kulturowy (cyt. za: SHARIFIAN 2016: 38)	s. 22
Rycina 3. Schematy wyobrazeniowe w modelowaniu wstępnych wyobrażeń o narodach w fazie grupowania kategoryjnego (działanie schematu: JA najpierw). A. Proste schematy. B. Złożone schematy	s. 28
Rycina 4. Grupowanie pojęć w klastry w sieci wyobrażeń o narodach	s. 29
Rycina 5. Fragment sieci kultury. Pojęcie Węgier. Stopień utrwalenia i wyrazistość pojęcia w indywidualnym umyśle	s. 30
Rycina 6. Powiązania w sieci zgrupowanych konceptualizacji kulturowych. Inni i nasze wartości	s. 32
Rycina 7. Wyłanianie się stereotypów. Prototyp i podobieństwo rodzinne do prototypu. WRÓG	s. 33
Rycina 8. Dominacja w indywidualnym umyśle i dyskursie wartości i pojęć innych niż związane z narodami i wyobrażeniami o nich	s. 34
Rycina 9. Zróżnicowanie sieci pojęć odpowiadających zbiorowym wyobrażeniom na temat Żyd 1994-O, 2012-O i Niemiec 1994-O, 2012-O	s. 299

Tabele

Tabela 1. Procesy poznawcze w modelach koneksjonistycznym i enaktywnym (oprac. na podstawie KARDELA 2006: 219)	s. 26
Tabela 2. Liczba werbalnych asocjatorów i reakcji (a./r.) w poszczególnych klastrach z zaznaczeniem największych zmian między wynikami 1990-S i 2012-S	s. 227
Tabela 3. Liczba wizualnych asocjatorów i reakcji (a./r.) w poszczególnych klastrach z zaznaczeniem największych zmian między wynikami 1994-O i 2012-S	s. 228–229
Tabela 4. Brak reakcji na bodziec, reakcja schematyczna, zmiana kwalifikacji	s. 230
Tabela 5. Liczba rysunków, na których zaznaczono sam przedmiot/obiekt	s. 231
Tabela 6. Skojarzenia dotyczące kobiet w reakcjach ankiet słownych 1990-S i 2012-S	s. 233
Tabela 7. Porównanie liczby asocjatorów i reakcji dotyczących cech wyglądu w ankietach słownych 1990-S, 2012-S oraz w ankietach obrazkowych 1994-O, 2012-O	s. 238
Tabela 8. Elementy rysunków 1994-O i 2012-O informujące o emocjach	s. 241
Tabela 9. Historia i terażniejszość w wynikach 1990-S i 2012-S	s. 279
Tabela 10. Asocjaty do bodźca Polak o najwyższej frekwencji w 1990-S i 2012-S	s. 285

Zestawienia

Zestawienie 1a. Amerykanin 1994-O	s. 103
Zestawienie 1b. Amerykanin 2012-O	s. 105
Zestawienie 2a. Anglik 1994-O	s. 113
Zestawienie 2b. Anglik 2012-O	s. 115
Zestawienie 3a. Chińczyk 1994-O	s. 121
Zestawienie 3b. Chińczyk 2012-O	s. 123
Zestawienie 4a. Francuz 1994-O	s. 129
Zestawienie 4b. Francuz 2012-O	s. 131
Zestawienie 5a. Hiszpan 1994-O	s. 137
Zestawienie 5b. Hiszpan 2012-O	s. 139
Zestawienie 6a. Niemiec 1994-O	s. 145
Zestawienie 6b. Niemiec 2012-O	s. 147
Zestawienie 7a. Polak 1994-O	s. 153
Zestawienie 7b. Polak 2012-O	s. 155
Zestawienie 8a. Rosjanin 1994-O	s. 161
Zestawienie 8b. Rosjanin 2012-O	s. 163
Zestawienie 9a. Szkot 1994-O	s. 171
Zestawienie 9b. Szkot 2012-O	s. 173
Zestawienie 10a. Szwed 1994-O	s. 177
Zestawienie 10b. Szwed 2012-O	s. 179
Zestawienie 11a. Tatar 1994-O	s. 183
Zestawienie 11b. Tatar 2012-O	s. 185
Zestawienie 12a. Turek 1994-O	s. 191
Zestawienie 12b. Turek 2012-O	s. 193
Zestawienie 13a. Ukraińiec 1994-O	s. 197
Zestawienie 13b. Ukraińiec 2012-O	s. 199
Zestawienie 14a. Kozak 1994-O	s. 205
Zestawienie 14b. Kozak 2012-O	s. 207
Zestawienie 15a. Włoch 1994-O	s. 213
Zestawienie 15b. Włoch 2012-O	s. 215
Zestawienie 16a. Żyd 1994-O	s. 219
Zestawienie 16b. Żyd 2012-O	s. 221

Zestawienie 17. Warianty skomponowania rysunku i uporządkowania danych	s. 258
Zestawienie 18. Odpowiedzi na polecenie <i>Narysuj Czecha</i> w ankiecie uzupełniającej 2016-O	s. 259
Zestawienie 19. Strój jako element dystynktywny różnicujący wizualne przedstawienia narodów	s. 260
Zestawienie 20. Rysunki inspirowane skojarzeniem bodźca z nazwą pospolitą <i>kozak, tatar, tatarak, francuz, ser z fabryki w Turku</i>	s. 262
Zestawienie 21. Rysunki inspirowane frazeologizmami <i>siedzieć po turecku</i> i <i>Polak, Węgier dwa bratanki...</i>	s. 263
Zestawienie 22. Zróżnicowanie usytuowania postaci historycznej na rysunkach 1994-O i 2012-O	s. 269
Zestawienie 23. Schemat przeszłości na podstawie wyników 1994-O i 2012-O	s. 272–273
Zestawienie 24. Polak historyczny w rysunkach 1994-O i 2012-O w odpowiedzi na bodziec Polak i Szwed	s. 275
Zestawienie 25. Wizualne inspiracje kulturowe dla rysunków 1994-O i 2012-O	s. 278
Zestawienie 26. Wybrane negatywne reakcje na bodziec Polak w 1994-O	s. 283
Zestawienie 27. Przeciętne reakcje na bodziec Anglik, Francuz, Amerykanin, Rosjanin w 1994-O	s. 284
Zestawienie 28. Podobieństwo przedstawiania Polaków, Anglików, Francuzów, Rosjan w 2012-O	s. 284
Zestawienie 29. „Skarpetki do sandałów” – motyw autowizerunku. Polak 2016-O, 2017-O	s. 287
Zestawienie 30. Skojarzenia aktualne w wynikach 2016-O i 2017-O	s. 296
Zestawienie 31. Porównanie klastrow grupujących pojęcia odnoszące się do domeny języka	s. 300

Aleksandra Niewiara
Imagologia – pamięć zbiorowa – umysł i kultura
Streszczenie

Słowa klucze:

imagologia, wyobrażenia o narodach, pamięć zbiorowa, poznanie kulturowe, sieci asocjacyjne, dziedziczenie w kulturze

Książka porusza zagadnienia z zakresu dziedziny, którą określono jako imagologię etnolingwistyczną. Podejmuje się w niej dyskusję nad istotą *zbiorowych wyobrażeń o narodach* (termin polskiego prekursora badań imagologicznych, J.S. Bystronia) jako konceptualizacji kulturowych, ulokowanych w indywidualnych umysłach, gdzie – zgodnie z modelem koneksjonistycznym – są przetwarzane równolegle w powiązanej sieci pojęć i w postaci zgromadzonych w niej danych, zaś problem ich werbalnej i wizualnej natury jest jednym z ważniejszych tematów dyskusji. W książce rozważa się także kwestie ewolucji, dziedziczenia w kulturze oraz podejmuje się zagadnienia działania pamięci kolektywnej, w tym wspólnotowego pamiętania i zapominania (wchodząc tym samym w obszar badań memorologii humanistycznej). Wykazuje się zależność *zbiorowych wyobrażeń o narodach* od środowiska, a szczególnie od politycznych, ekonomicznych, społecznych doświadczeń wspólnoty, co prowadzi w stronę dyskusji na temat tożsamości zbiorowej. Wnioski i ustalenia teoretyczne są przeprowadzone na podstawie analizy materiału zgromadzonego w wyniku badania trwającego ponad dwadzieścia lat w kolejnych etapach: 1990, 1994, 2012 (badanie podstawowe), 2016, 2017 (badanie uzupełniające) w postaci testów asocjacyjnych nastawionych na pozyskanie danych werbalnych (na temat sześciu narodowości: Anglik, Czech, Francuz, Niemiec, Polak, Rosjanin) i wizualnych (na temat szesnastu narodowości: Amerykanin, Anglik, Chińczyk, Francuz, Hiszpan, Niemiec, Polak, Rosjanin, Szkot, Szwed, Tatar, Turek, Ukrainiec, Kozak, Włoch, Żyd).

W rozdziale pierwszym, zatytułowanym *Wyobrażenia o narodach w świetle kognitywnych badań kultury*, ustala się podstawy teoretyczne dla zaprezentowanej w pracy metodologii. Przedstawiono historyczny rys europejskich badań imagologicznych, zwracając szczególną uwagę na badania dotyczące kultur słowiańskich. Scharakteryzowano główne wątki trwającej od dziesięcioleci dyskusji na temat *kultury jako fenomenu poznawczego* i ustalono podstawy teoretyczne dla własnej koncepcji, w której ujęcie imagologiczne ma za zadanie ukazanie dynamiki procesu wyobrażania sobie innych narodów, przy założeniu, że wiedza danej kultury nie jest stała, lecz podlega modyfikacjom w ramach ewolucji całej kultury. Powołując się na odpowiednie koncepcje umysłu, tj. model koneksjonistyczny i wizję umysłu ucieleśnionego, a także na badania własne, dotyczące ewolucji polskich wyobrażeń o narodach na przestrzeni kilkuset lat, ukazano strukturę poznawczą sieci wyobrażeń o narodach, wynikającą z pogrupowania pojęć w klastry, połączone bliższymi lub dalszymi więziami, i jednocześnie stanowiącą jakąś część sieci konceptualizacji kulturowych danej kultury.

W rozdziale drugim, zatytułowanym *Badanie i wyniki*, podano podstawowe informacje na temat badanej populacji, warunków i okoliczności badania oraz metody postępowania badawczego. Wskazano możliwość oceny zmiany lub ciągłości konceptualizacji kulturowych zachodzących w umysłach następujących po sobie dwóch pokoleń biologicznych i to w momentach ważnych dla wspólnoty: na pierwszym etapie w okresie polskiej transformacji ustrojowej i tzw. przełomu 1989/1990 oraz na drugim etapie podczas toczących się w Polsce rozgrywek piłkarskich Euro 2012. Scharakteryzowano specyfikę badania i wyniki testów asocjacyjnych, w tym testu własnego pomysłu, polegającego na zadaniu polecenia narysowania osoby danej narodowości w odpowiedzi na bodziec. Omówiono zasady skorelowania wyników ankiet słownych i obrazkowych oraz zaprezentowano je w postaci tabel, w których uporządkowanie materiału odzwierciedla grupowanie pojęć z odpowiednich domen poznawczych w klastry sieci konceptualizacji w ludzkim umyśle (1. Wstępna kategoryzacja, 2. Miejsce. Terytorium, 3. Język. Mowa,

4.a. Wygląd. Cechy fizyczne, 4.b. Wygląd. Ubiór i uzbrojenie, 5. Emocje, 6.a. Zachowanie w grupie. Maniery, 6.b. Charakter i osobowość, 6.c. Temperament, 6.d. Intelpekt, 6.e. Etyka, 7.c. Pieniądze. Zamożność, 8.a. Jedzenie, picie, używki, 8.b. Wytwory. Technika, 8.c. Kultura, 8.d. Sport, 9. Polityka aktualna i wydarzenia historyczne). Celem tej części jest prezentacja wypełnienia treściowego poszczególnych wyobrażeń o narodach oraz wskazanie niektórych tendencji w ich ewolucji.

W rozdziale trzecim, zatytułowanym *Dyskusja*, zaprezentowano obserwacje wynikające z przeprowadzenia porównawczej analizy wyników. W części *Domeny poznawcze w konstruowaniu wyobrażeń o narodach* kolejno scharakteryzowano przetwarzanie danych na temat narodów w obrębie poszczególnych klastrów grupujących pojęcia z odpowiednich domen. Pozwoliło to na zauważenie powiązanych przekształceń w całej sieci konceptualizacji kulturowych właściwych dla badanej grupy, jak np. równoczesne polepszenie wyobrażenia o Niemcu, z jednoczesnym pogorszeniem wyobrażeń o Rosjanach, Amerykanach, czego przejawy dostrzegalne są w zmianie wyrazistości pojęć zgrupowanych w poszczególnych klastrach, i co można łatwo zdiagnozować na podstawie liczby asocjatorów oraz liczby reakcji na bodziec. W części zatytułowanej *Obraz czy słowo? Wyobrażenia o narodach jako reprezentacje poznawcze*, porównanie danych z ankiet werbalnych i obrazkowych wykazało pewne różnice w intensywności i jakości przetwarzania informacji (liniowego bądź równoległego) na temat wyglądu, psychiki i emocji, postaw społecznych; ujawniło fakt, że dane obrazowe szybciej rejestrują zmiany świadomościowe badanej grupy (np. dotyczące poczucia tożsamości i autostereotypu czy odnotowania najbardziej aktualnych informacji w badaniu uzupełniającym z 2016 i 2017), zaś słowne są bardziej tradycyjne i wolniej odzwierciedlają zmiany. Zauważono też wzajemne oddziaływanie obu kodów, gdy słowo inspiruje projekt obrazka, np. za pośrednictwem narzucającego się skojarzenia z silnie utrwalonym frazeologizmem. W częściach zatytułowanych *Pamięć i tożsamość. Ciągłość i zmiana – dziedziczenie*, porównano wyniki pod kątem zmian dotyczących *pamięci zbiorowej* oraz poddano refleksji kwestie *dziedziczenia kulturowego* w przekazie międzygeneracyjnym w badanej grupie, a także w szerszej perspektywie kultury polskiej w jej historycznym rozwoju oraz dużym zasięgu terytorialnym. Wnioski dotyczą stopniowego zmniejszania się liczby skojarzeń historycznych w kolejnych etapach badania, redukcji elementów pamięci kulturowej i komunikatywnej, co świadczy między innymi o pewnej *ewolucji kulturowej*, do której doszło w badanym okresie, i która polega zarówno na transmisji wybranych niezmiennych konceptualizacji kulturowych, jak i na modyfikacji czy nawet mutacji innych (w procesie *dziedziczenia kulturowego*). Ze względu na uzależnienie tych zmian od przekształceń politycznych, ekonomicznych, i to zarówno w środowisku lokalnym, jak i globalnym, możemy mówić o uchwyceniu pewnego etapu ewolucji kultury polskiej w jej przebadanym wycinku.

Александра Невяра
Имагология – коллективная память – разум и культура
Резюме

Ключевые слова:

имагология, представления о народах, коллективная память, культурное познание, ассоциативные сети, преемственность в культуре

В книге поднимаются вопросы из области, определяемой как этнолингвистическая имагология. Особое внимание обращается на суть *коллективных представлений о народах* (в терминологии польского основателя имагологических исследований Я.С. Быстроня) как культурной концептуализации в умах индивидуумов. Согласно коннекционистской модели, они параллельно перерабатываются в ассоциативной сети понятий и в виде собранных в ней данных. Их вербальные и визуальные аспекты являются одними из самых важных проблем для обсуждения. В книге рассматриваются вопросы эволюции и преемственности в культуре, а также раскрываются механизмы коллективной памяти, в том числе коллективного запечатления в памяти и забвения (что входит в круг исследований гуманитарной меморологии). Кроме того, выявляется зависимость *коллективных представлений о народах* от среды, в частности, от политического, экономического, общественного опыта социума, что приводит к размышлениям на тему коллективной идентичности. Выводы и теоретические установки опираются на анализ материала, который был собран в результате исследований, проводимых на протяжении более двадцати лет. Базовые исследования осуществлялись в следующих этапах: 1990, 1994, 2012 гг., дополнительные – в 2016 и 2017 гг. В их основу легли ассоциативные тесты, направленные на получение вербальных данных о шести национальностях (англичанин, чех, француз, немец, поляк, русский), а также данных визуального плана на тему шестнадцати национальностей (американец, англичанин, китаец, француз, испанец, немец, поляк, русский, шотландец, швед, татарин, турок, украинец, казак, итальянец, еврей).

В первой главе, озаглавленной *Представления о народах в свете когнитивных исследований культуры*, определяются теоретические основания выбранной для работы методологии. Здесь даётся исторический очерк имагологических исследований с особым учётом трудов по славянским культурам. Кроме того, в этой части охарактеризованы главные мотивы продолжающейся уже многие десятилетия дискуссии о *культуре как феномене познания*. Обосновывая теоретические положения своей концепции, автор подчёркивает, что имагологический подход открывает возможность показать динамику процесса представлений о других народах, но при одном условии – уровень знаний в данной культуре должен подвергаться модификациям в рамках эволюции всей культуры. Соответствующие концепции разума, т.е. коннекционистская модель и видение разума в телесном аспекте, а также собственные исследования автора по эволюции польских представлений о народах на протяжении нескольких веков позволяют определить познавательную структуру сети представлений о народах. Она соотносится с объединением понятий в кластеры с близкими или дальними связями, а вместе с тем является некой частью культурной концептуализации данной культуры.

Во второй главе – *Исследование и результаты* – содержится основная информация об изучаемой популяции, условиях и обстоятельствах исследования, а также о методах исследовательского процесса. Показана возможность оценки изменений или непрерывности концептуализаций культуры, происходящих в умах двух последующих друг за другом биологических поколений в важных для социума моментах: на первом этапе в период польской системной трансформации в 1989/1990 гг. и на втором этапе во время проходящего в Польше чемпионата по футболу Евро 2012. Охарактеризована специфика исследования и результаты ассоциативных тестов, в том числе разработанного автором книги теста, в задачу которого входило нарисовать лицо данной национальности в ответ на стимул. Рассмотрены принципы корреляции

результатов словесных и графических анкет. Данные представлены также в виде таблиц, в которых упорядочение материала отражает то, как объединяются понятия из соответствующих доменов познания в кластеры сети концептуализации в человеческом разуме (1. Предварительная категоризация, 2. Место. Территория, 3. Язык. Речь, 4. Внешний вид. Физические черты. Внешний вид. Одежда и вооружение, 5. Эмоции, 6. Поведение в группе. Манеры. Характер и личность. Темперамент. Интеллект. Этика, 7. Деньги. Богатство, 8. Питание, напитки, пристрастия. Промышленная продукция. Техника. Культура. Спорт, 9. Актуальная политика и исторические события). Цель этой части заключается в том, чтобы описать содержательное наполнение отдельных представлений о народах и показать некоторые тенденции в их эволюции.

Третья глава, *Дискуссия*, включает наблюдения, вытекающие из сравнительного анализа результатов. В части *Домены познания в формировании представлений о народах* охарактеризована переработка данных на тему народов в рамках отдельных кластеров, группирующих понятия из соответствующих доменов. Это дало возможность увидеть соотношение преобразований во всей сети культурной концептуализации, свойственной исследуемой группе. К примеру, улучшение представления о немцах сопровождается одновременным ухудшением представлений о русских, американцах. Это проявляется в изменении выразительности понятий, собранных в отдельные кластеры, что можно легко обнаружить на основании числа ассоциатов, а также числа реакций на стимул. В части *Рисунок или слово? Представления о народах как воплощения познания* сравнение данных вербальных и графических анкет обнаружило определённые различия интенсивности и качества переработки информации (линейной или параллельной) на тему внешнего вида, психики и эмоций, общественной позиции. Кроме того, сопоставление выявило факт, что графические данные быстрее фиксируют изменения в сознании исследуемой группы, например, связанные с чувством идентичности и автостереотипом или касающиеся обращения внимания на самую актуальную информацию (дополнительное исследование 2016 и 2017 гг.). В свою очередь, словесные отличает более традиционный характер и более медленное отражение перемен. Кроме того, было отмечено взаимовлияние обоих кодов, когда слово вдохновляет проект рисунка, например, благодаря ассоциации с широко известным фразеологизмом. В частях *Память и идентичность. Постоянство и изменение – преемственность* сравниваются результаты под углом трансформаций, относящихся к *коллективной памяти*. Автор рассуждает здесь на тему *культурной преемственности* в диалоге поколений в исследуемой группе, а также в более широком аспекте польской культуры в её историческом развитии и большом территориальном охвате. Очередные этапы исследования показывают постепенное уменьшение числа исторических ассоциаций, а также редукцию элементов культурной и коммуникативной памяти. Это в частности свидетельствует о своего рода *культурной эволюции*, которая совершилась в период исследований и которая заключается как в передаче избранных закреплённых проявлений культурной концептуализации, так и в модификации или даже мутации других (в процессе *культурной преемственности*). Учитывая зависимость этих изменений от политических и экономических преобразований, не только в местном, но и в глобальном масштабе, можно говорить о запечатлении определённого этапа эволюции польской культуры в её исследуемом фрагменте.

Aleksandra Niewiara
Imagology – collective memory – mind and culture
Summary

Keywords:

imagology, conceptions of nations, collective memory, cultural cognition, associative networks, inheritance in culture

The book touches on themes from the area which has been termed as ethnolinguistic imagology. It undertakes a discussion over the nature of *collective conceptions of nations* (a term coined by a Polish forerunner of imagological research, J.S Bystron) as cultural conceptualizations, located in individual minds, where – accordingly to the connectionist model – they are simultaneously processed within a connected network of concepts as data collected within, while the problem of their verbal and visual nature is one of the most important subjects of the discussion. The book also considers the issues of evolution, inheritance in culture and attempts to address the workings of the collective memory, including collective remembering and forgetting (thus entering the area of humanist memorology). The dependence of *collective conceptions of nations* on the environment is demonstrated, and in particular, on political, economic and social experience of community, which leads towards a discussion on the subject of collective identity. The theoretical conclusions are derived from an analysis of the data collected as a result of over 20 year research conducted in the following stages: 1990, 1994, 2012 (fundamental research), 2016, 2017 (supplementary research) in form of associative tests set up to acquire verbal data (on the subject of six nationalities: English, Czech, French, German, Polish, Russian) and visual data (on the subject of sixteen nationalities: American, English, Chinese, French, Spanish, German, Polish, Russian, Scottish, Swedish, Tatar, Turkish, Ukrainian, Cossack, Italian, Jewish).

In the first chapter, entitled *Conceptions of nations in the light of cognitive studies on culture*, theoretical grounds for the methodology presented in the work are set. The history of European studies on imagology is presented, with a particular attention being paid to the research concerning Slavic cultures. Characterized are the main themes of the ten year discussion over *culture as a cognitive phenomenon* and theoretical foundations are laid out for own conception, where the imagological perspective attempts to demonstrate the dynamics of the process of conceptualizing other nations, with the presupposition that a given culture's knowledge is not fixed but undergoes modifications within the frames of the evolution of the entire culture. Relating to appropriate conceptions of the mind, i.e. the connectionist model and the vision of the embodied mind, and also own research concerning the evolution of Polish conceptions of nations over several hundred years, the structure of the cognitive network of conceptions of nation is demonstrated, which originates from grouping ideas into clusters, which are connected with closer and more remote relations and are at the same time some part of a conceptual network of a given culture.

In the second chapter, entitled *Research and conclusions*, basic information about the researched population, the conditions and circumstances of the research and the research methodology is given. The chapter indicates a possibility of evaluation of changes or continuity of cultural conceptions which occur in minds of two successive biological generations at moments important for the community: during the first stage of the Polish system transformation and the so-called breakthrough of 1989/1990 and the second stage during the Euro 2012 soccer championships held in Poland. The specificity of research and the results of association tests, including a test of own design where the task consisted of drawing a person of a given nationality in response to a stimulus were characterized. The principles of correlating the results of verbal and pictorial questionnaires were discussed and presented in form of tables, where the ordering of data reflects the grouping of concepts from the appropriate cognitive domains into clusters of the conceptual network in the human mind (1. Initial taxonomy, 2. Place. Territory, 3. Language. Speech,

4.a. Appearance. Physical qualities, 4b. Appearance. Clothing and armament, 5. Emotions, 6.a. Behaviour in a group. Manners, 6.b. Character and personality, 6.c. Temperament, 6.d. Intellect, 6.e. Ethics, 4.c. Money. Wealth, 8.a. Food, drink, stimulants, 8.b. Artifacts. Technology, 8.c. Culture, 8.d. Sports, 9. Current politics and historical events). The purpose of this part is a presentation of the thematic content of particular conceptions of nations and an indication of some of the trends in their evolution.

In chapter three, entitled *Discussion*, observations which stem from the comparative analysis of results were presented. The part *Cognitive domains in construing conceptualizations of nations* discusses the processing of data concerning the nations within individual clusters that group concepts from appropriate domains. This allowed for noticing related transformations within the whole network of cultural conceptualizations particular to a researched group, for instance an improvement in conceptualizing a German being parallel with a simultaneous deterioration in conceptualizing Russians or Americans. The symptoms are apparent in the change of clarity of concepts group in individual clusters and which can easily be diagnosed based on the number of associations and reactions to a stimulus. In the part *A picture or a word? Conceptions of nations as cognitive representations*, the comparison of data from the verbal and pictorial questionnaires demonstrated certain differences in the intensity and quality of processing information (linear or parallel) on the subject of appearance, psyche and emotions, social attitudes; it revealed the fact that pictorial data more quickly register the changes in consciousness of a given group (e.g. concerning the sense of identity and self-stereotype, or the recordings of the most current information in the supplementary research from 2016 and 2017), while verbal ones are more traditional and slower in reflecting the changes. The mutual influence of both codes was also noticed, when a word inspires the design of the picture, e.g. through a suggested association with a strongly rooted phraseology. In parts entitled *Memory and identity. Continuity and change – inheritance*, the results were compared from the perspective of changes concerning *collective memory* and reflections were presented over *cultural inheritance* in cross-generation transmission in a given group, including a broader perspective of Polish culture in its historical development and wide territorial reach. The conclusions concern a gradual decrease in the number of historical associations in successive stages of research, the reduction of elements of cultural and communicative memory, which indicates, among others, a certain *cultural evolution* which occurred in the studied period and which consists of both the transmission of selected unchanged cultural conceptualizations, and modifications, or even mutations of others (in the process of *cultural inheritance*). Due to the dependence of these changes on political and economic transformations, both in the local and global environment, we can speak of capturing a certain stage in the evolution of Polish culture in its researched fragment.

Kod Quick Reference umieszczony wyżej umożliwia dostęp do któregokolwiek z rysunków zamieszczonych w Zestawieniach ankiet 1994-O i 2012-O wewnątrz publikacji, ich podgląd w wysokiej rozdzielczości, w dowolnym powiększeniu (tak że da się odczytać najmniejsze detale). Struktura katalogów z obrazkami i numeracja rysunków są takie same, jak w książce.

Panowie bracia....!

Aleksandra Niewiara, profesor Uniwersytetu Śląskiego, prowadzi badania w dziedzinie kognitywnie zorientowanej lingwistyki kulturowej, szczególnie w ujęciu historycznym i porównawczym.

Autorka książek na temat polskich stereotypów narodowych:

Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI-XIX wieku (2000),

Moskal-Rosjanin w dokumentach prywatnych.

Portret (2006), *Kształty polskiej tożsamości.*

Potoczny dyskurs narodowy w perspektywie etnolingwistycznej.

XVI-XX wiek (2009 i 2010).

ISSN 0208-6336

Cena 44,90 zł (w tym VAT)

ISBN 978-83-226-3469-1

Więcej o książce

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu śląskiego